

кч 1

ЖКНІЇВ

ISSN 0208-0710

1988

hrushevsky.nbu.gov.ua

Федір ШЕВЧЕНКО,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР

ШЛЯХ, ЩО ЗАВІВ НА МАНІВЦІ

Вартість «Споминів» акад. М. Грушевського, найвизначнішого історика України,— поза сумнівом. Зберігся рукопис по суті випадково, досі про цей твір видатного вченого в літературі не було жодної згадки, тож можна тільки вітати ініціативу редакції журналу «Київ», який дав першу частину цього коштовного людського документу до рук читача.

Зараз чимало редакцій вгаються до передруків уже опублікованого. Коли ж твір друкується вперше, з рукопису, як-от у даному разі,— значення такої публікації, як то кажуть, на порядок вище.

Особливо коштовна та частина рукопису, де розповідається про період Центральної ради. По-перше, М. Грушевський, її голова, був і найбільш поінформований у її справах. По-друге, зараз можна з певністю сказати, що в усій мемуарній літературі про цей історичний епізод ніхто не написав краще й докладніше за М. Грушевського. Прагнучи до об'єктивності, він показав і слабку соціальну базу Центральної ради, й ті особливості її природи, що завели її з часом на політичні манівці.

Повернувшись з Москви до Києва, М. Грушевський повів активну громадсько-політичну діяльність. Він був одним із ініціаторів створення Центральної ради, яку очолив. Центральна рада діяла у відповідному узгодженні з Тимчасовим урядом, який очолював О. Керенський. Після перемоги Великої Жовтневої революції Центральна рада стала на шлях непримиримого противника встановлення Радянської влади на Україні. Про ці спрямування діяльності Центральної ради досить наочно свідчить зміст «Споминів» М. Грушевського.

Це перша публікація цієї частини «Споминів» М. Грушевського. В творі наведено досить широке коло фактів, які свідчать про хід подій на Україні в 1917 році, а також про позиції, що її займали різні діячі та й сам автор «Споминів».

В радянській історіографії приділялася увага подіям, які відбувалися в 1917 році на Україні, зокрема позиції та діяльності Центральної ради. Науково-критичне використання відомостей, почерпнутих з «Споминів», дає можливість для докладнішого викладу подій, а також поглядів та діяльності М. Грушевського. Цим питанням слід приділяти належну увагу, і сприятиме цьому публікація в журналі «Київ» названих «Споминів» М. Грушевського.

...успіхом не змінив з того часу своїх ідей.
...влітку 1882 року, коли в їх домі, знаходилась
...Грушевський, який вів з дітьми, на другий раз прийшов,
...на шкарпетки, з'явився, як і завжди в нього, і вона те
...і писав... померла. За цим закоруками до...
...в Федір і Зінаїда, як дитинство, і це вважалося на час
...вони, і з того не відставали до старості...
...Грушевський нас мав як зоду
...вони і тільки з'являється
...історичну мову через
...мова якої історія...
...і суспільстві до
...історії історії) похитли

М. Грушевський

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Спомини академіка М. Грушевського з'являються в світ уперше. Друкарка вченого, К. Конгратьєва, передала свого часу рукопис дочці історика, члена-кореспондента АН УРСР Володимира Івановича Щербини — Марії Володимирівні.

Ім'я Катерини Борисівни Конгратьєвої відоме. Вона віддала багато сил вивченню української наукової мови, була позаштатним співробітником культурно-історичної комісії (голова — М. Грушевський).

Пізніше матеріали зберігала Варвара Степанівна Ткач, якій висловлюю сердечну подяку за можливість цієї публікації.

Спомини мають складну структуру. Попервах це невчитаний машинопис на 158 аркушах до 111 аркуша включно

в одному (другому) примірнику, далі — в обох примірниках. Від початку 112 аркуша машинописові відповідає рукопис, що обривається на 186 аркушеві. Є ще один фрагмент — теж невчитаний машинопис.

Авторського заголовка машинопис не має. М. Грушевський почав працювати над споминами 1918 року. Окремий фрагмент датується 12 січня 1922 року.

Текст спогадів подається без змін, із незначними орфографічними виправленнями. У машинописі, до якого немає рукопису, без застережень усунуто лише очевидні похибки передруку. Пропущені слова, яких не вдалося відновити, позначено [].

С. БІЛОКІНЬ

I

Наша сім'я походить з Чигринщини. Найстарший осідок її мені відомий в селі Худоліївці, що завдячує своє ім'я, очевидно, сотникові Худолієві, який після Зборівського трактату пробував підняти повстання на Запоріжжі, але

hrushevsky.nbu.gov.ua

програв справу й положив за неї головою. Вся околиця взагалі заселялася в першій половині XVII віку. Чи належали Груші до перших осадників Худоліївки, чи зайшли пізніше, не знаю. Мій далекий родич і приятель Марко Федорович Грушевський¹, що уродився сам в Худоліївці й збирав відомості про наш рід з клирових відомостей київської духовної консисторії, знаходив у них як найстаршого предка добродія, що підписувався: «Василь Груш'євъ». Се був мій прадід, дячок, дальше котрого Марко Федорович не міг прослідити сього роду. Але оповідав, що, чистячи криницю в Худоліївці чи при якійсь іншій okazji, витягли брус з вирізаним іменем священика Данила Грушевського і роком 1770-им котримсь. Прізвище се взагалі не часте на Україні. В актах мою увагу звертали «бояре Грушівські» з Кобринського повіту XV—XVI вв. Може, наш рід і стояв у зв'язку з ними, але я тому документальних доказів не знаю, правда, що й не шукав за ними².

Рід наш був дуже бідний. Він був духовний, але рідко хто з нього доходив до попівства. Практика була така, що члени таких церковних родин починали з паламарства, а коли були трохи письменніші, то з дяківства, і згодом доходили дияконства й попівства, коли траплялась парафія й прихильні громадяни, що вибирали на попа. Але моїм предкам на перепоні ставало се, що вони рано вдовіли і женились удруге, а такий «второженець» по правилах української церкви не міг бути посвячений у священний чин диякона або священика. Тому вони звичайно і кінчали своє життя не вище дяківського чину.

Але дідові моєму Федорові пощастила фортуна. Він оженився з Марією Ботвиновською з Суботова — Ботвиновські держали поколіннями парафію в Суботові, і один з них, брат моєї бабки Кирило, зробив кар'єру, ставши впливовою людиною при митрополиті. От завдяки його впливам дід мій рано дістав парафію і священниче священне. Парафію не в Чигринщині, а під Києвом, в селі Лісниках. Батько мій толкував се так, що Ботвиновський пересунув швагра під Київ, напочаток на лисянську парафію, яка трапилась, згодом сподіваючись перевести на щось краще. Але дід мій не зміг задержати ласки впливового швагра, і се зіпсувало його дальшу кар'єру.

Батько оповідав, що дід був людина характеру легкого, веселого, байдужого до справ житейських, майстер поспівать, і побалакать, і поостро-словить, притім характеру доволі самостійного. Ще більше неспокійний і поперечний був його брат, про котрого невизначні спогади zostались у мене з оповідань батька: він був дезертир, десь утік на далекі сторони і звідти зрідка

НА ЧАСІ — ВСЕБІЧНИЙ АНАЛІЗ

Михайло Грушевський (1866—1934) народився і виховувався в сім'ї педагога. Після закінчення гімназії в Тифлісі вступив до Київського університету, де під керівництвом відомого історика Володимира Антоновича розпочав наукові дослідження, активно продовжив їх у наступні роки. М. Грушевський опублікував близько двох тисяч праць, що стосуються історії України різних періодів, української літератури, соціології, етнографії, фольклору. Знайшло це своє ґрунтовне відображення в десяти томах «Історії України-Русі», в п'яти томах «Історії української літератури», а також в монографічних працях «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.» (1891), «Очерки истории украинского народа» (1904), «Киевская Русь» (1911), «История украинского казачества до соединения с Московским государством» (1913—1914), «Середні віки Європи» (1919), «Початки громадянства»

(1921), «З початків українського соціалістичного руху: М. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток» (1922), «З історії релігійної думки на Україні» (1925) та ін.

У своїй громадській діяльності та наукових дослідженнях М. Грушевський дотримувався прогресивних поглядів. Однак не можна обійти того, що він очолював буржуазну Центральну раду, яка боролася проти встановлення Радянської влади на Україні. Перебуваючи в наступні роки за кордоном, М. Грушевський не поривав зв'язків із рідною землею. За згодою уряду 1924 року вчений повернувся на Україну й продовжив широку наукову діяльність.

У своїх працях М. Грушевський використав багатий фактичний матеріал, здебільшого почерпнутий із першоджерел, які зберігалися в архівах Києва, Львова, Москви, Петербурга, Варшави, Відня та інших міст. З різних причин значна кількість матеріалів зникла, але збереглися відповідні відомості в працях М. Гру-

з'являвся у своїх, крадькома; мусила бути по своєму натура самостійна і талановита, і таке ж враження маю про діда Федора. І от він при якійсь добрій okazії «согрубив» у себе в гостині могутньому швагрові. Той, нібито покривляючись, з іронічною інтонацією вимовив його ім'я — «ну що, Федір». А той йому поспішив віддати: «А ти Крилей-Серелей». Розгніваний такою продерзистію Ботвиновський перервав всякі зносини з дідом, і той так і заглох на убогій парафії в Лісниках.

Доволі рано він одначе умер, лишивши величезну сім'ю, самих недорослих дітей. Старший з синів, Єфим, не мав охоти до науки і скінчив своє життя дячком. Парафію лишено за одною з доньок Настасею, очевидно, завдяки протекції Ботвиновського, і се дало змогу сім'ї зостатись на старім обійсті і виростити молодших дітей. Бабка моя Марія, в противність дідові, була людина вдачі твердої, властної й хазяйновитої. Я пам'ятаю її трошки, коли вона доживала свої дні в нашім домі в Ставрополі — на мене малого вона робила враження страшної й сердитої — правда, вона тоді була вже на божій дорозі, хорувала, але й перед тим була, мабуть, вдачі не легкої. Мій батько вдавсь у неї фізично — не в діда, невисокий, шатенуватий, тілистий, тимчасом як дід був «циганкуватий» — худорлявий, чорнявий, жвавий. Але в характері батька було, мабуть, більше від діда, ніж від неї. Він був людиною лагідною, дуже доброю, щирою, — хороший чоловік був.

Коли дід умер, батькові було щось 12 літ, коли не помиляюсь. Він учивсь тоді в духовнім училищі — «бурсі». Учився добре, то значить, як на Грушевського, — виїмково, бо взагалі се були люди тяжкі на науку. Тому надії сім'ї скоро спочили на нім, як на будучій опорі. Смерть діда була різкою межею в його житті. Удачі він взагалі був легкої, не журливої, ясної, і дитячі роки його пройшли ясно й світло. Село Лісники як підгородня осада було дуже глухим кутком. Правда, що й сам Київ 1840-х — 1850-х років був дуже тихою містичною, яка оживлялась тільки наїздом польської шляхти під час контрактів. Лісниківці ж і околиці його не мали підміського характеру, — сидячи в лісах і на водах, оправдували своє ім'я, займаючись рибальством та всяким лісовим промислом. Дитячі роки батька проходили дуже інтересно серед селянської дівтори в лісових і водяних екскурсіях, ловах на рибу і раків, і т. і., і він дуже любив оповідати про них.

Але після смерті діда прийшлося думати про сім'ю. Батько скоро скінчив бурсу, перейшов до семінарії, добре скінчив її й був призначений до академії.

шевського, а це відкриває можливості для подальшого використання фактів — основи історичних студій. М. Грушевський приділяв значну увагу публікації документів, якими користувалися й продовжують користуватися дослідники історії України та інших країн. Для праць М. Грушевського характерні не тільки виявлення, відбір, а й систематизація та наукова оцінка фактичного матеріалу.

Порівняно з попередниками М. Грушевський зробив вагомий внесок у вивчення багатьох проблем різних періодів історії України. Однак не з усіма його твердженнями і висновками можна погодитися. Деякі потребують критичного підходу, відповідної оцінки. При цьому слід виходити з положення В. І. Леніна, що «про історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками». На жаль, серед численних поціновувачів наукового доробку

М. Грушевського були й такі, що не розкривали суті поглядів ученого, а обмежувалися необгрунтованими категоричними визначеннями, а то й вульгаризаторськими ярликами. Це культивувалося під час культу особи, не припинялося і в застійні роки, коли обмежувалося, а то й заборонялося користування доробком М. Грушевського.

Нині відкрито доступ до праць ученого. Настав час оцінити й використати наукову спадщину видатного історика, якого за досягнуті успіхи було обрано 1924 року академіком АН УРСР, а в 1929 року — академіком АН СРСР. Назріла потреба приділити належну увагу його життю та діяльності, що є справою не тільки істориків, а й літераторів, інших спеціалістів.

Думається, публікація в журналі «Київ» стане поштовхом до подальшого всебічного аналізу доробку М. Грушевського.

Фегір ШЕВЧЕНКО,
доктор історичних наук,
член-кореспондент АН УРСР

Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказаний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі, і думаю, що се ще більше вплинуло на його ясний, сонячний настрій. Скінчивши академію магістром, в 1859 р. він був призначений «професором» переяславської семінарії, яка саме тоді переносилась до Полтави. Пробув там недовго, щось коло року, і потім був переведений в семінарію київську — викладав літургику, святе письмо й інші предмети і вважався кандидатом на кафедру академічну.

Про сі часи, 1860—5 рр., батько любив оповідати як про особливо ясну полосу свого життя. Молодого нежонатого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, в купецьких і міщанських домах Подола, в сім'ях професорів семінарії й академії. Се був тодішній «руський» чи «руско-малороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок. Жив у приятні батько також з монашою братією, різними архимандритами й економами Братського монастиря й Лаври, ще по старих студентських зв'язках. Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно і радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український.

Батько згадував, що бачив Шевченка, але, очевидно, ся стріча тоді не зробила на нього особливого враження. Згадував якусь історію, котру мав у Києві, приїхавши з села припадкою в вишиваній сорочці й сіряку з відлогою від дощу, і з сього приводу попавши в підозріння в «хохломанстві». Декламував [...] кілька уривків з «Катерини» й «Гайдамаків», здається, також з «Енеїди», і тим кінчилась його причетність до української літератури. Але й до всякої іншої літератури не виявляв він ніякого інтересу — хоч і викладав якийсь час «русскую словесность». До українського слова він ставивсь з симпатією і разом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство». Українську стихію народну любив широко. Пісень знав силу і співав їх гарно — замолоду мав гарний тенор, співав в академічнім тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно — як весь той гурток, де він обертався. Поїхати на рибу, десь, з добрим запасом пиття, поспівать і побалакать у веселім товаристві по ширості «вільно» — се була найвища і єдина приємність для нього і для тих кругів, в яких він обертався. Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не дуже зачіпали. Була певна тиха фронда проти російського уряду... До справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід.

Невідомо, як би довго йшла така безжурна полоса батькового життя. За сей час він подбав про молодших братів і сестер — протяг через семінарію завдяки своїм впливам наймолодшого з братів Ігнатія. Другому братові Іванові, що не пішов далеко в науці, виробив місце диякона в Пирогові коло Лісників. Видав заміж за священника Івана Ковалевського меншу сестру Марію і дістав йому непохлу парафію під Києвом. Матір свою узяв до себе — доживати віку. Правдоподібно, згодом би женився на якійсь грошовитій київській панні і скінчив би свої дні професором Київської духовної академії — але тут замішалась «політика», яка все повела по іншій дорозі. Після ліквідації польського повстання 1863 р. російське правительство між іншим зажурилось відродженням «православия и руськой народности» в Королівстві, і до виконання педагогічної сторони сього плану адміністрація королівства притягла двох професорів Київської академії, Єф. Мих. Крижановського і Феофана Гавр. Лебединцева⁴ — одного призначено начальником учебної дирекції сідлецької, другого — холмської, і їм поручено набрати штати служащих для шкіл тих дирекцій. Оба й почали набирати їх у Києві, серед служащих в духовних школах. Охочих було багато. В порівнянні з мізерними платнями, які діставали за старими штатами професори семінарій і академії, ті платні, які мали діставати учителі середніх шкіл в Холмщині й на Підляшю, права на чини, імеритуру і таке інше здавались дуже привабливими. І батько мій, котрому пропонували перейти ад'юнктою до академії по кафедрі св. письма,

вигіднішим для себе вважав взяти місце учителя руського язика греко-уніатської гімназії в Холмі. Але вибираючись на чужу сторону, рішив одружитися і їхати не самому. Мав він на оці сім'ю одного з своїх учеників по семінарії Захара Оппокова. Батько якось ніколи не оповідав мені ближче історії своєї знайомості з сею сім'єю. Я можу тільки здогадуватись, просто з того, що шлюб сей ставсь перед самим виїздом батька на нову службу до Холма,— що женячка його сталась в зв'язку з сим виїздом на нову службу.

II

Сім'я, з котрої походила моя мати, була теж духовна, але іншого складу, ніж батькова. Вона була з західної Київщини, і глибока різниця між київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням, і Київщиною західною, що пасивно і більш-менш покірно зносила се панування, відбивалась також на фізіономії обох сих родів.

Дід мій Захарій Іванович походив з дуже многолюдної родини, котрої гніздо, здається, було в Сквирським повіті. Звались вони властиво Опозкевичі: се мені якось незадовго до смерті сказала бабка — се держалось під секретом чомусь, і дід не любив і ніколи не згадував про се. Правда, що взагалі не любив говорити про родину. Коли і при якій оказії змінено їм сю фамілію, я так і не знаю. Практиковано се в духовних школах, практикували люди й на власну руку. Ближче я взагалі про дідову сім'ю не знаю майже нічого. Були се люди, очевидно, здібні й енергійні. Один з них був дуже популярний хірург, практикував десь на Московщині і на складені гроші купив маєток в Пензенській губернії, й там осівся на старість. Дід мій скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії, критично дививсь на правительство, але боявся всякої політики і всякого оказательства дуже сильно. Замолоду, як оповідала бабка, був дуже худий і зомлілий, терпів на болі голови і приливи крові, аж згодом увійшов у силу. Я пам'ятаю його величавим сильним старцем, гарним з себе, трохи орієнтальним в типі.

Скінчивши семінарію, посватав він собі Анну Василівну з Сарчинських, дочку священика з Сестринівки, в Бердичівському повіті. У дядька Захара я бачив шлюбний контракт, списаний старим звичаєм при заручинах, котрим Сарчинські обов'язувались виплатити невелику суму грошей і дати кілька штук худоби на господарство. По ожененню був недовго на парафії в Рудім Селі в Сквирським повіті, але скоро потім зайняв тестеву парафію в Сестринівці — з котрою зв'язані найкращі спомини моїх сірих і неприглядних дитинних літ. Сім'ю мав велику — вижило з неї два сини і три доньки. Парафія була багата — церковної землі дуже доброї було щось 100 десятин, крім того, замолоду дід пускався на промисел — продавав сіно, купував худобу на зиму і продавав потім тощо, і зложив невеличкий капіталець: крім того, що уділив дітям, по смерті його зосталось щось коло 40 тисяч рублів. Розуміється, тут багато треба поррахувати на те, щоросло процентів за його довге життя — бо в останніх десятиліттях його життя він уже й господарство вів абияк, і грошові свої справи провадив досить філософічно. Пам'ятаю, як мені розказував брат властителя одної невеличкої київської банкірської контори, де тримав свої гроші дід, що його брат, попавши в невилатність, дуже був здивований тим філософічним спокоєм, з яким прийняв сей факт діда,— він не силкувався вийняти своїх грошей, не робив за крах ніяких докорів, і коли фірма поправилась, ще вкладав туди гроші.

Завдяки своїй освіті, здібностям, властному й самостійному характерові, грав ролю серед духовенства, був беззмінним благочинним, часто бував у різних делегаціях до єпархіальних властей, председателем єпархіальних з'їздів. Не був невразливий на зверхні декорації, доволі часто фотографувався з своїми регаліями й оздобами, котрих мав досить. Але вульгарним кар'єристом

не був, не шукав переходу до міста, не кланявся, не запобігав. Держав себе з великою гідністю. Але вдачі був вразливої, згризливої. Легко роздражнювався, але ненадовго.

Навпаки, бабка моя мала характер легкий, трохи амбітний, завжди привітний і погідний, людина була дуже розумна, тактовна й хазяйновита невеличка собою, при тім, певно, колись дуже гарна, жвава й непосидюча настільки, наскільки був нерухливий і маєстатичний в своїм поведженні дід. Освіту мала вона «домашню», трохи з польським відтінком. Її сім'я була уніатська: дід її не перейшов на унію по переході західньої Київщини до Росії, а передав парафію синові, котрий згодивсь прийняти православ'є. По нім вона перейшла до діда Захарія, що й ввійшов вповні в обставини й відносини жінчиної сім'ї. В його сім'ї продовжались далі традиції сім'ї Сарчинських, що сиділа тут на старім корені,— з тими неминучими відмінами, розуміється, які вносили зміни часу й обставин. До польського повстання 1863 р. в сих кругах був ще доволі сильний польський елемент. Священики жили в приятні з польськими офіціалістами і дрібнішим панством; був доволі сильний польський культурний вплив. Ліквідація повстання підірвала се все. Я вже того не застав, і молодші діти Захарія виховувались уже в новій обстанові — російській. Але мати моя, котра була середньою між дітьми (третьою з п'яти), в своїм вихованню носила сліди переходового часу⁵.

Її віддали для довершення освіти до якогось пансіоніку в Махнівці, де її вчили російського й польського, гри на фортепіані і різних ручних робіт. Вчилась вона там недовго і, здається, була рада тому, бо була дуже прив'язана до дому. Зрештою — вона вийшла дуже рано заміж, коли її посватав мій батько. Мусіла вона бути дуже гарна, судячи по фотографіям: я якось не можу собі пригадати її лиця замолоду. Характеру вона була дуже замкненого, скупленого в собі й твердо трималась того, що вважала для себе обов'язковим. Був в ній сильно розвинений моральний аскетизм, між іншим, він знаходив свій вираз в побожності, незвичайно твердім і безжалісним виконуванні всяких релігійних обов'язків — більш, ніж в кого-небудь з сім'ї (бабка, її мати, була теж людина незвичайно побожна, але в моїй матері сей релігійний аскетизм набирав особливо суворі форми). До всякого роду житейської вигоди і комфорту вона була байдужа, якось не мала для сього змислу — хоч певного декоруму пильнувала: в ній теж була певна амбіція, як у діда Захарія,— не [...] і не осмішити себе перед людьми.

Я думаю, що я дуже багато одідичив від матері в своїй психіці — хоч завжди почував себе ближче з більш одвертим і експансивним батьком. Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я [в] кожній хвили, в кожній стадії мого життя мушу мати перед собою якусь мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли можу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку моєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї. Потреба в якихось сильних відчуженнях, не стільки радісних, скільки болісних,— котрі моя психіка творить навіть з приводів маловажних, коли нема важних,— в сім я теж пізнаю психіку матері. Гостра полоса релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя, дає мені ключ до зрозуміння сеї дідичної зв'язи з матір'ю і дідом Захарієм, хоч в інших сторонах моєї індивідуальності я бачу багато батьківського.

Між іншим — живе прив'язання до української стихії, котру я пам'ятаю в собі дуже рано, я, очевидно, в цілості мушу записати до спадщини батька. В сім'ї Оппокових не було тої стихійної любові до українського народного елемента, який був у батька. До народу було відношення зневажливо-іронічне, народніми звичаями, піснею, словом тут ніхто не інтересувався, хоч говорили по-українськи досить добре. Оден тільки чоловік вийшов з сеї сім'ї, в ширшій значенні слова, з українськими інтересами, і я позволю собі згадати тут про нього, хоч сам його ніколи не бачив і нічого, крім іронічних відзивів про нього, не чув. Він був сестринич діда Захарія, син Амвросія Менчица, чудакуватого

священика, що марив про різні винаходи, вроді млина *perpetuum mobile*, на котрім якийсь гостромов нібито написав:

Ся мельница
Амвросія Менчица.
Она тѣм вѣтром вертится,
Что в головѣ у Менчица.

Син Амвросія Менчица Володимир учивсь в академії, вийшов з неї через якийсь продовольчий бунт, в котрім опинивсь в провідниках. Потім, як юмористу, розказували, як він у сім бунті вияснив начальству, що сіль, котру давав економ, «не сольна» — є різні роди солі такі-то й такі, а ся не сольна. Оповідали, що, покинувши академію, він сам зайнявся чумацтвом, причім і приїхав потім якомсь до академії в чумацькім убранні, «бідкою» — або, як оповіщав високим російським штилем якийсь студент, — «Менчиць приїхал на неприємности». Інтересувався фольклором, багато записував і зоставив визначний слід в українській етнографії (напр., йому належить найкращий запис легенди про Михайла і Золоті ворота), але сам нічого не публікував. Пізніше, взявши за жінкою якісь грошенята, зайнявся книгарством. Мав кілька книгарень нараз, прогорів на тім і зоставсь при книгарні. В Єлисаветграді добре пам'ятають її. А я хочу одмитити іншу сторону його діяльності, доволі характеристичну для сього часу. Він признав за благо витворити якусь середню великорусько-українську мову і в 1870-х роках видав нею дві популярні брошури: «Волинську повість про Шукай-добро Господаря» і «Київську повість про діда Неурожайка і бабу Недоїмку»⁶. Вони були написані великоруською мовою з вставними українськими словами, які пояснялись в нотках, так що виходило наче брошури призначались не для українських селян, а для великоруських, котрих треба було привчати до українських слів. Але все-таки се був чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері, і я через [це] хотів його пом'янути тут.

III

Я вже сказав, що не чув ніколи якихось подробиць женячки мого батька. В нашій сім'ї і так само в сім'ї мого діда по часті всяких інтимних тем тон був незвичайно твердий, ригористичний, ніколи батьки не розмовляли при нас на сі теми, та й, мабуть, між собою, і ми, діти, не привикли думати чи говорити про се. Батько, хоч як любив оповідати мені про своє житте, теж ніколи не заводив зі мною мови з сеї області. Все, що я знаю, — що батько перед виїздом до Холма оженився з моєю матір'ю, і з усім добром, узявши з собою й прислугу з жіничного дому, восени 1865 р. поїхав на нове місце. В дневниках Феофана Лебединцева, друкованих в «К[иївській] Старині», я бачив одмітку під котримсь днем — «Сьогодні вночі приїхав Грушевський». Він був учителем російської мови в гімназії, потім управителем учительської семінарії в Холмі. Там вночі під 17 вересня 1866 р. в піарських будинках, де містилась семінарія і мав своє помешкання мій батько, прийшов я на світ і прожив перші три роки свого життя.

Безпосередніх споминів з сього часу у мене, розуміється, ніяких не заховалось. Я взагалі почав себе пам'ятати доволі пізно: спомини мої починаються, коли мені минуло чотири роки. Заховалась зате фотографія, де я приблизно в віку одного-півтора року засідаю на колінах моєї матері. В сій малій фізіономії я вже ясно пізнаю свої риси — риси мого покійного батька. Фотограф, очевидно, вмів мене розсмішити. Рот мій розтягнений широкою блаженною усмішкою, і очі від сміху зійшлися в узенькі щілочки. Оповідання батька зрештою представляли мене як «дотепну» і доволі спокійну дитину. Між іншим, він згадував, як я припрошував якусь няню до їдження словами: «Тьотю, кусь кась», що означа: «кушай кашу».

Небагато я знаю взагалі про життя моїх батьків у Холмі. Батько не дуже оповідав про се,— мабуть, не дуже було приємне се життя. Кругом окружала різноплеменна неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність. Зближались до них люди безхарактерні, кар'єристи «без гідності». Тону, близького місцевому народові, не вміли взяти. В колонії їх, видимо, йшли інтриги. В додатку тамошній клімат для батька показався нездоровим. У нього почалась хвороба горла, початки горляних сухот: голос пропав, він не міг не тільки викладати, але навіть говорити, і нарешті лікарі йому порадили, коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні. Перевестись не вдавалось. По чотирьох роках тутешньої служби батько подав в одставку та рішив поки що вернутись до тестя. З Сестринівки прислали коней і бричку, котрою й поїхали ми, а весь скарб зложили на наємну фіру і послали з нею служницю Ягнешку. Дорогою я дуже марудив і докучав усім. Коли спинялись на попас, то я приходив до доброго гумору і дуже усміхавсь, по словах батька, до жидівського шабасового панікадила, але коли пускались у дорогу, починав заводити наново. Начебто з сеї дороги у мене маячить щось, що здається мені першим власним спомином: якийсь заїзд з жовтими обоями; але спомин сей такий невизначний, що я думаю — чи не навіяний він чужими оповіданнями.

В дорозі сій моїх батьків спіткала велика неприємність. Весь домашній скарб, посланий осібно, пропав в дорозі. Фірман постаравсь позбутися нашої Ягнешки, а потім десь коло Устилуга заявив, що на нього напали розбійники й усе забрали. Батько виїздив на місце, розшукав Ягнешку, розшукав і фірмана; але все було так делікатно оброблене, що нічого не можна було зробити. І так по чотирьох роках після весілля батько мій мусів з сім'єю просити пристанища у тестів, без служби, без здоров'я і без всякого господарства. Се був доволі сумний епізод в його житті, про котрий він якось ніколи не оповідав мені.

Але він не тривав довго. Відповідно до поради лікарів батько почав шукати служби на Кавказі, а йому запропонували місце учителя гімназії в Кутаїсі, за Кавказом. Для тодішнього часу була се доволі екзотична пропозиція, але батько не відступив і перед нею, і, полишивши жінку зо мною (потім, в сім часі в Сестринівці родилась ще сестра моя Галя⁷), він сам подався за Кавказ, де пробув коло року. З своїм легким характером і здібністю скоро і легко обживатись скрізь, він скоро привик до Кавказу, здоров'я його в теплім кліматі швидко поправилось, а дикі звичаї не дуже лякали. Часто оповідав він, як його в Кутаїсі трохи не зарізали грабіжники-імеретини, але тим не менше він рішив зостатись на Кавказі, коли йому скоро потім запроектували місце інспектора народних шкіл в новоорганізованій Ставропольській губернії.

Поїхав по сім'ю і перевізся з нею до Ставрополя. Забрав до себе також і свою стару мати. Сеї довгої й пам'ятної подорожі я не пам'ятаю. Мої спомини починають[ся] в Ставрополі, і так як перші спомини взагалі грають велику роль в житті, то я й позволю собі сказати кілька слів про сей перший осередок, де починається моє свідоме життя.

Ставрополь виник і розвинувся і відіграв свою роль як база російського управління, організації й колонізації під час окупації Північного Кавказу, що розвивалась в середині XIX в. Але в 1870-х рр., коли наша сім'я осілась тут, сі славні й світлі часи його минули. Торгівлю притягав до себе Ростов, нові адміністраційні й культурні центри творились в Катеринодарі й Владикавказі, і Ставрополь зоставався на міліні. Купецькі дома, що порозживались на доставах, на торгу худобою, на гуртовій продажі різного краму видимо підупадали, або таки й підупали. Монументальні будови, поставлені в попередніх десятиліттях як основи будучого великого міста, сирітливо стояли серед незабудованих пустирищ або сірих і непоказних міщанських домків. Його церкви й монастирі, фундовані правительством, стояли без вірних. Сади й парки заростали лопухами.

Перший осідок наш був в такій занедбаній купецькій садибі в далекому куті передмістя Воробйовки. Належала вона до купця Носова. Дім стояв серед просторого подвір'я, який заростав такою густою травою й бур'яном, що

хазяїва веліли її викосити, і тут, косячи, косарі зрізали голову курці, що в тих бур'янах ховалася. Спомини про се — дуже яскраві — одні з найперших споминів мого життя. Сад при домі й сам дім був такий же занедбаний, він лишив в мені враження чогось темного і понурого.

Життя в новім незнайомім місті було взагалі нелегке і невеселе. В сім'ї нашій доживала свої останні дні бабка Марія; у мене зосталась в пам'яті її тяжка, тілиста фігура, пов'язана темною хусткою — вона приходить з церкви, невдоволена, страшна для мене. Потім я пригадую її хорою, на ліжку, роздягненою, їй збираються ставити банки, фельшер, чи лікар, робить на тілі хрестики на місцях, де ставити їх, і я з страхом і здивованням приглядаюсь сій процедурі. Батька часто нема дома, він об'їздить свою інспекцію, і в великім пості з ним сталось нещастя: поштові коні понесли, розбили тарантас, батько випав і зломив ногу. Мучивсь сильно, кілька тижнів лежав, я пригадую се, і те тяжке враження, яке ся пригода зробила в сім'ї, ніжність, яку я відчував з матір'ю до хорого батька, і радість, коли йому стало краще. Се той момент, коли я став почувати родинну зв'язь і в мені підіймався культ сім'ї, у власті котрого я жив незвичайно довго і вважав його, так би сказати, першою основою свого життя — тут я бачу теж вплив чи дідичність моєї матері, у котрої також культ сім'ї грав незвичайно велику роль⁸.

Здається, в сім же часі мене почали вчити. Вчила мати по російській «граматиці» Блінова, котра довго потім зберігалась між моїми реліквіями, заяложена, потріпана і зшита нитками. Процес вчення не лишив в мені особливих споминів, мабуть, не був прикрий. Пригадую, як я копіював букви на обгортці від гербати. І ще — споминаю себе в виді воєнного чоловіка — з старим попсованим величезним пістолем, який я носив на перев'язі через плече замість рушниці, з великим задоволенням парадуючи в такому виді перед своїми й чужими.

Тут одначе непомітно зливаються спомини з першого року нашого кавказького життя, в домі Носова, з другим роком, коли ми жили в домі купців Тулових на другім кінці міста, коло старого собору. Тут найбільш виразну пам'ять лишила по собі пивниця, властиво сіни перед нею, де лежав пісок, і де я з сестрою і з хазяйськими дітьми ліпили з піску різні булки, паски і таке інше, набиваючи мокрим піском баночки з помади, шклянки, блашанки. Поза тим одначе знайомостей і зносин з хазяйськими дітьми ми не вели ніяких, і я ріс самотною дитиною, дуже нудно, не маючи ніяких товаришів і повірників. Околиця ся була дуже нудна. У хазяїв був город, але він замикався по-купецьки міцною, залізом оббитою хвірткою, стояв під охороною страшного цербера, і нас, квартирантів, туди не пускали. Нянька водила нас час[ом] на гулянку під церкву, де росло кілька тополів, але й там було несказітельно (?) нудно.

Я вступив у світ, в зносини з людьми тільки на третім помешканні — в домі Дячкових, куди ми перейшли, здається, восени 1872 р. і властиво з сього часу починається для мене вповні свідоме життя.

IV

Дячков Христофор Христофорович, багатий вірменин, купець-гуртовик, що держав гуртові склади [...] галантерії для сільських крамарів, купив свій дім від купців Волобуєвих, богатирів-прасолів, що потім захудали й підупали. Дім був дуже характерний, купецький, вроді гостинного ряду. Він стояв на розі при улицах, що вели з «Большой улицы» на «Нижній базарь», — не знаю, чи сі улиці мали назви, мені вони в кожному разі зостались невідомі. В нижнім поверсі дім мав масивну галерею, колонаду, куди виходили залізом оковані широкі двері складів. З них тільки один функціонував як крамниця — в ній торгував, а властиво, видко, держав сю крамницю для розривки, старший брат хазяїна, старий маломовний вірменин, котрого, очевидно, доволі побоювались усі в домі, як людини серйозної, старих правил. Все інше було зайнято складами —

цілий лабіринт, заложений різним крамом, в котрий я попадав не без забобонного страху. Особливо дражили мою уяву зашиті в якісь шкіри — чи не собачі, волоссям досередини «цибики» — кубічні пакунки з пресованим в плитки «калмицьким чаєм», переложеним китайським папером, і викликалу тривожні гадки маси деревляних скриньок з сірниками, від котрих ішов важкий фосфорний запах — а що, як загоряться...

Верхній поверх сього мастодонтального дому був зайнятий двома помешканнями. Одно займав сам хазяїн — чоловік бездітний, тільки сам удвох з жінкою, і там же кілька кімнат займали прикажчики з його лавки. Друге помешкання займали ми. Кожне мало свій осібний вхід з двору — хазяйське коло воріт, наше — в глибині двору. В нашім помешканні, як казали, жив давніше архіерей Єремія, поки не побудовано осібного архіерейського дому, і дійсно, помешкання було дуже хороше. Не розкішне, не декоративне, але солідне, просторе, ясне й чисте. На улицю фронтом на гостинні ряди і собор виходила велика зала, щось в чотири вікна, здається; коло неї була з одного боку гостинна, з другого боку покій матері з меншими дітьми. В другім ряді був кабінет батька, великий передпокій і темнувата столова, де спала прислуга. В третім ряді, що виходив вікнами надвір, скраю була кімната моя з батьком. Потім так звана «холодна кімната», де не було печі, і вона служила за комору, казали, що перед тим там була архіерейська молільня. Нарешті, відділена сходами, була так звана «верхня кладовка», яка гратиме ще ролю в моім дальшім оповіданні. Все се величезне помешкання, з семи великих кімнат, батько мій наймав за 300 рублів на рік. Се дає міру тамошніх цін. М'ясо коштувало щось копійок п'ять за фунт, балик копійок двадцять, фунт ікри вісімдесят. На домові видатки мати діставала рубля денно — се на сім'ю, де з прислугою було шість їдоків. Батько діставав платні 1200 рублів, приробляв до того в тих роках небагато, а проте жив без довгів, не порушуючи матиного приданого, сих сакраментальних двох тисяч, які лежали і приростали в банку як резервовий фонд, — а навіть ще й відкладав потрошку.

Але я вертаюся іще до сього дому, з котрим зв'язані мої спомини. Наскільки гарне було в нім помешкання, настільки нудна була вся його обстановка — зеленої травинки не було при нім. Невеличке подвір'я було вимощене кам'яними плитами ставропольського раковистого пісковця і обставлене з усіх боків будинками — низенька дерев'яна кухня — хазяйська, де обідали прикажчики, коло неї наша, [з] другого боку закинене помешкання, віддане нам на дров'яник. В глибині подвір'я стайня, потім возовня, сіновал і під ними будка з старою вівчаркою, котру на ніч виводили стерегти лавку. При брамі глибока криниця, виложена каменем, куди приходили за водою з цілої улиці, і вилив, де аматори топили пацюків, що попадали в пастку, в безконечних пивницях під будинками. Все се [було] незвичайно хазяйновите і солідне, і до відчаю нудне.

З фронтонних вікон відкривався вид на «старі ряди», на глиниська під соборною горою, де в центрі города [...] топили щенят, коло них якась безконечно нужденного вигляду хибарка, і тут же в кількох кроках — будинок «Контрольної Палати». Такий був взагалі тодішній Ставрополь, закросений на велике, показне місто, — тільки не доведений до кінця.

В сій нудній обстанові ми жили з року на рік сливе безвиїзно — часом не виїздили навіть літом. Стичності з природою сливе ніякої не було. Не було навіть домашніх звірят. Не було й знайомих дітей в сій околиці, і я виростав сливе виключно в товаристві дорослих.

Особливо багато проводив я часу з батьком. Здається, з самого переходу до дому Дячкова перейшов з батьком до осібної кімнати, і з сього часу уставилась тісна зв'язь моя з батьком, в котрій я прожив всі дальші роки, і вона мала величезний вплив на формування мого характеру. Кімнатка була зовсім відділена від інших кабінетом і передпокоем, так що я був в значній мірі ізольований. Я її дуже любив і украсив одну з стін найбільш улюбленими вирізками ілюстрацій і портретів славних людей з якогось «Всемирного календаря», чи не на 1873 рік. Портрети були дібрані доволі виразно в душі

російського радикалізму, і вони мене познайомили з іменами великих представників європейської мислі XIX в. — про діяльність їх я ще мав дуже слабе поняття. Від часу до часу сі декорації мною змінялись. Се давало багато заняття. Іншою примітною річчю сеї кімнати, котру я дуже цінив, — була лежанка з білих кахлів. Вона розогрівалась дуже легко і скоро і була дуже приемним місцем пробутку зимою. Я провадив багато часу на ній. Як я вже сказав, з сеї кімнати вела свій початок моя тісна дуже зв'язь з батьком. Особливо зимовими вечорами ми провадили багато часу разом. У нас завівся звичай молитись разом, довго і з смаком, з колонника, з котрого ми вичитували молитви, поки не навчилися їх напам'ять. Батько оповідав мені з свого життя всяку всячину, особливо спомини з Лісників і Києва. Я вчивсь від нього українських пісень, котрі він любив співати, акомпануючи собі на фортепіяні, що стояло в залі. У нього був доволі приемний тенор, і се для нього було найкращим спочинком — поспівати собі з власним акомпанементом, котрий він собі підбирав. Нарешті — він вводив мене в круг своїх нинішніх інтересів, своїх шкільних справ і планів. Він вкладав в них всього себе. Се був взагалі тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи — не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов'ю, з смаком, основно, систематично, доводячи кожную роботу до кінця. Кидати щонебудь недокінчене серед дороги, робити абияк, здаваючи на інших, було йому органічно противно. В роботі він знаходив свою утіху, поезія праці захоплювала його. При тім був се чоловік дуже здатний до роботи. Він міг робити багато, систематично, з дня в день, не підганяючи себе ніякими возбудителями. В даний момент він був захоплений шкільною справою, котру йому приходилося тут будувати наново, майже з нічого. В його справозданнях по організації народно-го шкільництва в Ставропольській губернії охочі правдоподібно знайдуть сю історію розказану правдоподібно. Я напишу тут тільки коротко, так, як се пригадується мені.

Ставропольська губернія була тоді в стадії сильної колонізації. Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів. Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «государственных» селян. Було таких, здається, тридцять з чимсь шкіл [...], але школи сі існували тільки на папері. Ними ніхто не займався, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім — учителя і школу садили до кого-небудь з селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні, одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав, або й зовсім не вчили.

Першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню — такою тоді рахувалося 240—300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряди і т. ін. Се все приходилось робити самим примітивним способом. Чисто адміністраційні, бюрократичні впливи проявляли себе в сім напрямі дуже слабо. Земства і земських паперів не було. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами — найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахиляв до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них у правительства, та різними іншими почесними відзнаками. Се все робилось не тільки в тих селах старшого заселення, де перед тим нібито були школи, а і в селах новіших, де ще ніяких шкіл не було.

Заразом також підготовляв і в школи учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською підготовкою не можна було дістати. Батько відбирав більш цінних з тих учителів-самоучок, які йшли на посади, давав їм педагогічні вказівки під час своїх об'їздів шкіл і від часу до часу збирав їх на з'їзди — свого роду педагогічні курси. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої

жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й непедагогами організував педагогічний клас при гімназії — з цього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, і з них зложивсь найкращий осередок учительства.

Ся робота дала свої результати. Заставши властиво порожнє місце в сфері шкільництва, батько полишив через вісім літ добре організовану шкільну дирекцію, в котрій було понад 100 гарно поставлених шкіл, з дуже приличним учительським персоналом і всяким педагогічним інвентарем. Коштувало се багато труду, енергії й здібності. Безсумнівно, у батька був великий організаційний хист. Він умів себе поставити і з учительством, і з усякою публікою, умів промовити до селян — особливо в громадах українських. Без сумніву, його енергію підіймала сильно ся обставина, що між громадами були й українські. Він тужив за Україною, за українським народом і словом і чув себе дуже приемним в українських селах, де міг поговорити з селянами по-українськи. З особливою охотою він культивував і українську пісню по школах.

Не так добре йшло з адміністрацією. Адміністрація світська і духовна — себто губернатори і архієреї переважно невлад ішли батькові — його планам шкільного діла, і він жив з ними в напружених відносинах, а часом виходили у нього й справжні війни. Батько в тім, що вважав інтересом діла, не любив іти на компроміси. Виручало його, що попечитель учебного округа старий Неверов, що дав йому се місце, вмів цінити працю батька і обстоював його в сих конфліктах. Два слова я хотів би сказати про сього чоловіка. Він був московський інтелігент з кружка Станкевича — про нього він написав в старості свої спомини, доволі сіренькі; я, пам'ятаю, читав їх з відбитки, котру він подарував батькові. Чоловік він був щиро ідеалістичного складу, непрактичний, неадміністративний, але вмів вибирати людей — і цінити їх. Тоді він був уже дуже старий, кривий на одно око, і який[сь] недоріка в мові — до кожного слова він додавав «фтети», що, очевидно, означало «вот это». Я пам'ятаю, як ученики тифліської гімназії покривляли його прощальну мову, де він повторяв безконечно одну фразу. Але се був безумовно хороший чоловік, батько його дуже жалував і цінив, і ми в нашій сім'ї до певної міри вважали його добрим генієм нашим.

V

Я приймав в сих роках незвичайно до серця службові заняття й інтереси батька. Се було найбільш живе, до чого я міг в тім часі приліпитись. Я виростав, що називається, цікавою дитиною, а тим часом не мав в тих роках ні дитячої компанії, ні того могутнього елемента, яким повинна бути в нормальнім житті дитини природа. Що більше — я не мав навіть цікавої лектури, ні яких-небудь розривок, вроді гулянок, театру, цирку, як то буває у інших дітей. До читання я мав дуже велику охоту, але як се не дивно сказати — читати сливе не було нічого. Батько був людиною практичною, активного життя, а не книжного почитання, часописей не випишував — крім «Сына Отечества» для себе і «Модного Свѣта» для матері, книжок не купував — по його словах, книжки, які він мав давніше, погинули в тім холмськім ісході, і він не піддався на мої прошення щодо книжок. Бібліотека наша складалась, крім різної педагогічної літератури, якої я не цікавий був, розуміється, читати, з кількох випадкових книг, з яких я прочитував все для себе цікавіше — се був один том творів Карамзіна, «Історія літератури» Галахова, «Енеїда» Вергілія в поганім перекладі Соснецького, книжка про Крим, другий том «Фрегата «Паллади» Гончарова і три томи Гоголя, котрі я читав і перечитував безконечно.

Здається, пізніше вже, в першу з наших подорожей до Сестринівки, з'явилась перша українська книжка — Кулішева «Хата», котрою я одначе, признаться, не був дуже захвачений, і ще пізніше появилась у нас «Енеїда» Котляревського. З бібліотеки «уїздного училища» батько взяв для мене потім

кілька книжок, але все се були доволі неінтересні книги — а я хотів белетристики, легкої лектури, котрої я завсіди потребував як неминуче потрібного елементу життя, розривки мозку — і її не було. Були там історичні книги — в тім «Історія» Карамзіна, але вони мені не подобалися рішучо: їх риторика викликала в мені якусь відразу.

Вчився я сам, що зветься — навпомацки. То значить — вчив нібито батько, але він, спеціалізувавшись на народній школі, мало що пам'ятав з наук, які виходили поза межі його старої спеціальності — літургики й святого письма — і нової педагогіки народної школи, і тому не міг дати мені проводу, а чомусь не впав на гадку взяти мені репетитора. Я вчивсь дуже пильно і затратив масу даремної й непотрібної праці на вчення речей непотрібних і не навчивсь того, чого міг би навчитись, — наприклад, нових мов, в котрих я так і зіставсь чоловіком тупим (мабуть-таки, з природи не мав здібності до уживання мов практично — хоч граматично виучував їх добре, і старі й нові). В своє вчення я вкладав той ригоризм обов'язку, що я одідичив від своїх батьків — прикладав навіть багато зайвої праці, навіть мучив себе свідомо наукою, з тою неурівноваженістю, з нахилом до певного самомучення, котрим я завсіди визначався. Але втіхи наука в таких обставинах не могла мені дати — навіть не могла дати почуття успіху, бо я й сам не міг проконтролювати себе.

В сих обставинах я чіплявся різних-прерізних речей, котрі могли дати якийсь зміст моїм інтересам. Таким було, наприклад, колекціонерство. Я хапався колекціонування прерізних речей, колекціонував їх з незвичайним завзяттям — поки не проходила до них охота. Вичислити всього, що я колекціонував, було б незвичайно довго — тільки що одні заінтересування тяглись у мене довше, інші коротше. Я збирав, напр[иклад], образки, пера, марки, конфетні папірці, що представляли собою гроші, старі папери, монети, мотилів і жуків, каміння, рослини і так далі. Колекціонуванням монет і комах я займавсь особливо довго і систематично. Для моєї вдачі, запальної і завзятої, характеристично, що свою колекцію комах, котру я збирав з таким трудом і завзяттям, і в ній були дійсно дуже гарні екземпляри, я сам власними руками знищив, коли ми виїздили з Ставрополя — якимсь психологічним процесом я постановив се зробити як демонстрацію против наступника мого батька на ставропольській посаді, Орлова, з котрим він замінявсь посадами. З якоюсь насолодою я понищив тоді всіх сих чудних мотилів і жуків, котрими милувався так довго — і потім у Владикавказі почав збирати колекцію наново. Монетної колекції я не знищив і продовжував її потім довго. Списував її інвентар, упорядковував її на всякі способи, хоч колекція була дуже малоцікава, се були самі російські гроші XVIII—XIX вв., котрі я вимінював в торгівлі Дячкова тощо. Мені не було кому порадити, як збирати монети, звідки їх діставати і т. ін. Та, може, й краще, що я зоставсь при такім поверховім дилетантстві в сій справі.

На взірець батьківської канцелярії, я заводив собі своє особисте діловодство, збирав різні папери, вів рахунки своїм маленьким капіталам, писав місячні рахунки своїм расходам і приходам, прошнуровані і скріплені печатками. Такі марні точки приложення шукала моя хлоп'яча енергія.

Але найбільше все-таки зацікавлення з батьківської діяльності в мені будила книгарська і видавнича сфера, звідки веде свій початок моє замилювання до сього діла, яке зісталось, може, найбільшою і найтривкішою пасією всього мого життя.

Для легшого наділювання шкіл всіма потрібними речами батько задумав завести склад підручників і всяких шкільних приборів при дирекції. Для сього була призначена горішня кладовка, перетворена в магазин, а писар інспекції став у ній за крамаря. Підручники і всякі шкільні причандали виписувались під осінь, коли відбувався учительський з'їзд, і, роз'їзжаючись, учителі й учительки розвозили по своїх школах книжки й усяку шкільну снасть.

Все се було страшенно интересно. Брати участь в розпаковуванні великих пак, в котрих приходили книги і всяка штука, в розбиранні, розцінюванні і розкладанні сього товару, і потім в збиранні його для поодиноких шкіл. Які

тут були цікаві речі! Книжки, правда, не дуже цікаві — підручники і педагогічна література, — для читання тут мало було цікав[ого]. Але всякі шкільні причандали — ножики, пера в чорних коробочках, олівці, рахівниці, — все се було незвичайно інтересно оглядати, розбирати, рахувати і т. д.

Тривало се довго. Мабуть, показалось клопотно, і коли наладились, приватні склади сих річей, батько закинув сей інспекційний склад. Між іншим, в Ставрополі одкрило свій відділ Акційне Товариство торгу шкільними приборами «Сотрудник шкіл». Представниками сеї фірми були жваві, енергійні люди Соковніни, вони заінтересували своєю справою батька, він узяв кілька паїв фірми, але справа була поведена невдало, фірма попала в невиконаність, ставропольська філія була ліквідована. Батько стратив свої гроші, але він не говорив про се, а я мав багато приємності від філії. По-перше, в ставропольській філії були гарні образки, відбивалки і наліплянки, і я міг їх брати навіть даром. По-друге, при ліквідації фірми батькові пропонувано було взяти за рахунок своїх уділів товаром, і тим способом до нашого дому прибула маса інтересних річей, яких би батькові ніколи не прийшло в голову купувати, і з котрих я мав багато приємності. Там були інтересні атласи, карти, прилади [?]. Страшенно інтересно.

Але, крім педагогічних інтересів, у мене були ще й інші. Джерелом їх були лавки Дячкових. Інтереси були не особливі — але що ж робити, коли не було справжніх. Лавок було дві. Коло воріт направо, в дерев'янім поганенькім магазині містилась гуртова торгівля Христофора Дячкова. В ній було два старші прикажчики, два молодші й дурнуватий хлопець-підліток, Микитка на ім'я. Все вірмени. Покупців бувало небагато. Заходила зрідка різна випадкова публіка, яка не грала ролі в обороті — купувала голки, гудзики, тасімки тощо; частенько заглядали монашки, що робили тут запаси для своїх ручних робіт — гарасу, вовни, шовку, бісеру тощо. Але справжній покупець був сільський крамар, який сидів годинами в крамниці, старші прикажчики пили з ним чай, грубовато дотепкували — і, очевидно, полагоджували рахунки, робили одпуск, кредитували і так далі. Все се одначе не було дуже інтересно. Я приходив не за сим, а для конференцій з молодшими прикажчиками, властиво задля двох братаничів Дячкова, з котрих один, Микитка, був в лавці Христофора, а другий — його старший брат — Карпушка — в лавці його брата. Було їм років по 19—20, учились вони мало, але життя розуміли досить. Але треба признати, що в своє знання доброго і злого мене не вводили, і взагалі се були добрі приятелі. Вони дуже шанували мого батька і з щирою приязню поводитись зі мною. Я ж цінив таланти Карпушки, який умів опрацювати книги і вводив в сей секрет мене, вмів рисувати і взагалі був хлопець на всі руки, а в лавці Микитки мене інтересували всякі інтересні товари, до котрих я мав доступ. В лавці все було, починаючи від шроту (дробу) до шафрану, селісбратської крові і прочих інгредієнтів сільської медицини, а головню — величезні запаси лубочної літератури. Видання московських лубочників, вроді «Бови-Королевича», «Георга англійського, мілорда», «Розбійника Кузьми Роцина», «Битви руських с кабардинцями» і т. ін., і лубочні образки, починаючи від Бови з Полканом і мишей, що ката ховали (старої політичної сатири на Петра Вел.), і до всяких новіших сюжетів ХІХ віку. За браком кращої белетристики я читав і се — так, як чоловік за недостатчею діла ламає коробки з сірниками. Хороша белетристика траплялась так рідко. Якось раз батько приніс з клубу кілька книжок «Отечественных Записок», де був надрукований переклад «Жака» Доде. Початку роману не було, та се не було так важно. Історія бідного безбатченка вирисовувалась досить виразно й так, і яке ж глибоке враження вона робила на мене.

VI

Перші роки життя в Ставрополі наша сім'я жила дуже самотно і тільки поволі стала обростати різними знайомствами, дуже різнорідних категорій.

Першою прибилась, пригадується, Анна Іванівна Шубіна, незвичайно енергійна [...] й обме[жена] вдова, здається, купецька жінка, котру чоловік дуже обіжав, кинув і нарешті відумер, полишивши з дрібними і доволі невдалими дітьми, котрих вона й старалась якось умістити в учителі і таке інше за поміччю батька. Вона являлась в нашім домі дуже часто, старалась услужувати, була корисною, нам, дітям, підносила цукерки й подарунки. Але се все, власне, робило на мене гнітюче враження, і коли я згадую про сю знайомість, то, власне, на те, аби одмітити те прикре, гидке почуття, яке в мені викликала ся облеслива бідність. Я переносив потім його й на дітей її, з котрих один довго потім служив учителем у батька.

Друга знайомість се була черниця Ірина з жіночого монастиря. Я не знаю, хто дав моїм батькам нагоду зробити сю знайомість. Вона часто бувала у нас, і ми часом одвідували її. Я в тім часі був ще свобідним від пізнішої екзальтованої релігійності чи обрядовості, і доволі байдуже ставивсь до неї. Вона, мабуть, була щиро релігійна особа, носилась з проектом побудування лікарні в монастирі. Се не зачіпало мене. Коли ми бували в монастирі, мене захоплювало що інше — гарні квітники, чистота, порядок, поважно і чинно прибрані монашки. Величава, поважна мати ігуменья. Старенька, худенька як [...] мати-казначая. Все се було інтересне. Але воно не захоплювало мене нітрохи. Що більше — в стереотипних ласкавих і смиренних фразах, котрими стрічала нас, дітей, «матушка Ірина», мені знов причувалось щось — не скажу недобре, а, власне, завчене і беззмістовне, і воно більше відпихало мене, ніж притягало.

Головний кружок знайомих формувався у батьків в зв'язку з заходами коло жіночих педагогічних курсів. Для сього батькові треба було підтримувати зв'язки з місцевими педагогічними кругами, і серед них зав'язувались ближчі знайомості, зв'язані подібністю поглядів — земляцтва. Свідомо українських знайомостей в сім крузі не було — про ті українські елементи, які там траплялись, я скажу потім. Поки що скажу про кількох людей, які стали частими й близькими гістьми в нашім домі. Дуже голосних людей між ними не було — їх не було взагалі в сім глухім провінціальнім куті, яким був Ставрополь, але були люди інтересні. Я почну з сього погляду з найбільшого приятеля батька, приязні відносини з яким у нього не поривались до смерті, і з сім'єю його у нас zostались тісні зв'язки на завсіди. Се був доктор Шистовський Константин Ігнатович. Він був лікарем при гімназії, читав гігієну на курсах в з'їздах, які вів батько. Який він був лікар і гігієніст, не знаю, але людина була прегарна. Се був ідеаліст-романтик, перейнятий ентузіазмом до всього доброго і гарного, для тих кличів свободи і братства народів, серед кот[рих] пройшла його молодість. Він був католик, вихованець кременецького ліцею; якої народності він був властиво, я не знаю, і се було для нього дуже характеристичне. Він був жонатий з православною, виявляв глибоке прив'язання до православної церкви і носився з ідеями об'єднання церков і поширення національностей польської й російської, очевидно, бо ні українське, ні литовське, ні тим менш білоруське відродження в тім часі не існувало. Пізніше, коли я вже був у Львові, він виявляв щирю прихильність також і до української ідеї, і перед смертю прислав мені свою записку про національне поширення, щоб я надрукував її в Галичині. Се однак було неможливе — та романтично-християнська точка погляду, на якій стояв автор, не підходила зовсім для реалістичних умов національної боротьби ХХ в. І сам автор, при всіх своїх високих моральних прикметах, не мав ресурсів для впливового проповідника ідеї.

Через Шистовських наша сім'я заприязнилась з іншою сім'єю — інспектора духовної семінарії Цареградського. Він був великорос з роду, вихованець Казанської академії, спеціаліст-місіонер, — не знаю, що саме зв'язувало батька з ним — хіба духовна школа, котру пройшов той і сей. Моральна і громадська фізіономія сього приятеля нашого дому застається мені неясна, знайомість перервалась тоді, коли я ще був дуже малий, бо Цареградські виїхали з Ставрополя раніше від нас. У мене осталась в пам'яті тільки фізична сторона — се був чоловік велетенського складу, високий, широкий, з грімким голосом, з буйним гарним волоссям по самі очі. Між іншим, він

любив масивні палиці, собі під масть, з різними штучно вирізаними держалками — так, одна представляла з себе лежачого льва, великих розмірів, доволі добре виробленого, інша — чоловіка і т. д. Взагалі був се повний контраст до Шистовського — настільки чоловік замашний, гучний, експансивний, наскільки той був весь якийсь безпечно м'який і никлий.

Третя сім'я, з якою зав'язались на тім же ґрунті тісні й інтересні для нас, дітей, зв'язки, була сім'я «начальниці» дівочого пансіона св. Олександри Любові Михайлівни Валицької. Се була доволі интересна військова родина, з деякою інтернаціональною закраскою. Любов Михайлівна, дуже интересна дама — висока, величава, ще бадьора, енергійна і розумна, була вдова військового Едуарда-Емерика Валицького, при ній жила її донька — також вдова, здається, поручика, і у неї діти. У них були зв'язки з Петроградом, де служив син, їздила туди донька, внук був у кадетських корпусі, і ся сім'я в дрібно-міщанським Ставрополі, принаймні в тім кружку, де я обертався, світила відблиском широкого світу, що сильно відбивалось на сіро-провінціалнім оточенню.

З другого боку, се було те віконце, котрим до нашого дому, діловитого і доволі-таки нудного, вливалась від часу до часу жива радість життя, молодість і краса. Разів два-три до року батько справляв скромну вечірку. Любов Михайлівна являлась з кількома молодими дівчатами, з класних дам і пансіонерок інституту, крім наших старших знайомих, появлялись молодші, нежонаті, хто-небудь грав на фортепіяні, трохи танцювали, трохи співали, грали в різні нехитрі гри, в котрих і я брав участь, виходячи з ролі глядача, і пам'ятаю, як раз, стомлений багатим враженням, тут же й заснув на підлозі, на килимі, поки гості вечеряли в іншій кімнаті. Наслідком сих вечірок бували й весілля. Батьків земляк і теж вихованець Київської академії Каневський женився з одною з класних дам, батько благословляв до шлюбу, в нашім домі справляли весілля, і пізніше ся молода сім'я зосталась у тісній приязні з нашою.

Через отсих своїх знайомих на Воробіївці, здається, через Шистовського головно дійшли ми згодом знайомості найбільш для мене интересної, про котру я буду говорити дальше, але тепер ще скажу кілька слів про відносини до хазяїв. Вони були доволі интересні.

Хазяїн, Христофор Христофорович, був доволі обмежений і непокірний вірменин, кривий на ногу і не швидкий на мову, він дуже рідко появлявся у себе в крамниці і, не мішаючись у справи, курих тільки папіросу за папіросою. Як він прийшов до крамниці і як провадив свої справи, я не знаю. Може бути, що тут ролю свою відіграла його женячка. Він був жонатий з Анною Варфоломіївною Поповою, сестрою першого багатія і голови вірменської колонії ставропольської. Се була таки зовсім не мудра, але взагалі добра жінка. Дітей у них не було. З нудьги вони доволі часто посварювались — так принаймні нам здавалось, слухаючи їх сердиті чи тільки «темпераментні» голоси в нашій столовій, куди виходили двері з хазяйського помешкання, замкнені й заставлені з нашої сторони шафою. Розмова йшла по-вірменськи, але наша служба вміла в ній [...] сердиті слова. Нам, дітям хазяїва показували ласку доволі оригінально. Вони кидали на подвір'я з своїх вікон цукерки. Спочатку ми вважали се випадком, потім зрозуміли, що се робилось умисно. Наша мати, доволі амбітна в таких випадках, наказала ніяким чином не брати сих цукерків, і ми свято сповняли сю заборону, хоч цукерки були хороші, «кондитерські», які нечасто нам траплялись, і ми до них були ласі.

Домами ми з хазяями не мали знайомості, але зносини підтримувались. Батько заходив часом в лавку поговорити з хазяїном; часом обмінювались газетами. Я користав з сеї нагоди часом, щоб побувати у хазяїв, коли кортіло. Одного разу у нього був вірменський єпископ, і я вирядивсь віднести газети, щоб на нього подивитись. Се й удалось. Бачив єпископа, як він сидів на канапі, підібгавши ноги по-турецьки, в гостроверхім клобучку, і з сього приводу другого дня мав канонічну диспуту в лавці, доказуючи, що вірменські єпископи неправильно поступають, тому що женяться.

Не можу сказати, щоб аргументи мої були важні.

Коли отак я пробігаю в гадах все те оточення, всі ті джерела, які могли давати певні враження мій дитячому розумові, в сумі набирається доволі різноманітна галерея людей і доволі різноманітний круг впливів. Але тим [не] менше головний тон, котрий зоставсь у пам'яті від сих літ мого життя, се сіра, гнітюча нудьга. Може бути, се пояснюється моєю нервовою вдачею, яка вимагала як потім, так, може, й тоді, щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене вщерть, так щоб у нім не лишалось порожнього місця, щоб воно горіло в неустаннім досягненні. Я ніколи не вживав наркотиків, котрі б ослаблювали сю потребу вражень і напруження, і через те мусів наповняти сю порожнечу життя — так би сказати, коли не чимсь реальним, то якимсь сурогатом, котрий би не давав місця для вражень пустоти. Очевидно, се було в мені вже тоді, хоч обострилась нервовість в мені пізніше, під впливом різних фізичних хороб і тяжких моральних переживань. Я нудивсь сильно, і нудьга — се головне, домінуюче враження, яке зосталось у мене від ставропольського життя, від сього безрадісного, каменем вимощеного подвір'я і перспектив соборного глинища. В один бік улица наша виходила на «Нижній базар», з його брудними крамницями і дерев'яними будами. Другим — на «Большую улицу», з бульваром акацій посередині. Одиноке інтересне, що було на нім, — се цукерники з своїми вітринами, які вони виносили і ставили на складних столах, щоб торгувати дешевими копійковими цукерками власного виробу — тут були печатки, коники, пташки, палочки і всякі інші штуки з різнокольорового карамелю: жовтого, червоного і чорного, маківники, м'ятові цукерки і т. ін. Ціна була по копійці й по дві — се не було дуже дешево проти крамних цукерків, і смак сих цукерків далеко гірший — але тут була певна різноманітність і оригінальність, яка завжди дає перевагу «ручному виробу» над фабричним, і видно, що ми її відчували. І так перспектива дістати по п'ятаку на цукерки і з тої okazji оглянути вистави сих делікатесів і зробити з них відповідний вибір осолоджував нам сумну гулянку по сьому порожньому вдень і безнадійно нудному бульварі.

Другим місцем, куди висилали нас в примусову гулянку, була сусідня гора чи погірок, на котрім стояв новий міський собор. Собор був побудований солідно, не жалуючи коштів. Дзвіниця була висока й доволі гарна, хоч в іншій стилі, ніж собор. Від міської площі, де стояв магістрат [«дума»], до нього провадили широкі, масивні камінні сходи, дуже довгі, більше як на сто ступенів. Але вложивши стільки кошту й праці в ці масивні будови, нічого не зроблено, щоб прикрасити се місце якимись — коли не квітниками, то хоч травниками, гарними висадками абощо. Собор був оточений висипаними жорсткою стежками, а далі йшли вируділі, вкриті півсухою травою поляни й згоріща і на них розкидані кілька мізерних акацій. Для гулянок се була місцевість ще сумніша, ніж бульвар — тут уже не було ніякої розривки.

З тих причин гулянка була для нас взагалі тяжкою панщиною. Виганяли нас всією силою батьківського авторитету і обов'язували не вертатись скорше положеного часу. Найшовсь одначе спосіб нас заінтересувати й прив'язати до гулянки. Не знаю, кому належала ся ідея. Діло в тім, що, гуляючи під домом, ми якось помітили, що на тротуарі, особливо в шпарах між кам'яними плитами його, трапляються шкляні різнокольорові намистинки. Попадали вони туди разом з різним сміттям, що виміталось з складів. Між різним сільським крамом були там великі маси дрібного різнокольорового шкляного намиста, низаного на нитки, зв'язані одним кінцем в пучки. Траплялось, що такі низки рвались, намисто розсипалось і з сміттям виміталось на тротуар. Крам се не був дорогий, і ми, розуміється, могли б купити його подостатком. Але нас заінтересувало се як спорт — що се намисто можна з н а х о д и т и на тротуарі. Се було так само, як стріляти дичину самому, замість купувати її на торгу. Коли сей спорт наш відповідно вияснівсь, і у нас знайшлась мета для гулянок під домом, батьки задумали піти назустріч сьому смакові. В тій же лавці Дячкова куплено фунт чи скільки там різнокольорової мішанини сього намиста, що набиралось

з [...] порваних низок, і мати під час наших гулянок викидала з вікна на тротуар жменьку сього намиста, котре ми потім і визбирували. У нас знайшлась мета і зміст в гулянці, й ми тепер гуляли з охотою, далеко довше, ніж від нас вимагалось. Правда, гуляли в доволі не гігієнічних позах, зігнувшись і уткнувши носи в землю, і сусіди, певно, не мало дивувались такій курйозній прогульці. А все-таки ми гуляли «на повітрі». Те, що треба було доказати.

VIII

Деякі моменти перебивали монотонну течію нашого життя. Я говорив уже про вечірки, споряджувані у нас разів 2—3 до року; дітей на них не бувало. На Різдво часом бували на йолці в приюті, потім в духовній жіночій школі, куди перейшла начальницею Валицька. У нас бувало теж деревце на Різдво, але діти, пригадується, бували у нас тільки потім, як зачалась знайомість з Гришковськими. Коли я став підростати, я пам'ятаю різні святочні церемонії, котрі батько заховував на Різдво при святочній вечері — я став надавати їм вагу з тим, як у мене почало розвиватись національно-романтичне почуття, і я старався можливо культивувати все українське «на чужині» — вчивсь колядок і різних обрядів. Батько в тім ішов мені назустріч і мене дуже зв'язувало се відношення до української стихії як до святого огню, який належить підтримувати в домі, в його святая святих, не висуваючи на очі чужинців [...].

На яких-небудь публічних забавах, в театрі, в цирку ми не бували, і я взагалі по своїй несміливості, вихованій обставинами життя, і не рвався до них. Пам'ятаю якось карусель, хлопців, що, сидючи на дерев'яних кониках, збивали кільця — ся забава здавалась мені дуже інтересною, але я не наслідивсь узяти в ній участь — не стільки тому, що страшивсь якоїсь небезпеки, а тому більше, що побоювався якою-небудь незручністю себе осмішити. Се почуття багато мені поспувало в житті й позбавило багатьох приємностей.

Церковні церемонії в тих часах не захоплювали мене, хоч я виростав в великій побожності, державності не за страх, а за совість, навіть загострював їх для себе, відмовляючи собі навіть деяких таких страв, які давалися нам в пості. Пам'ятаю — се вже в трохи більших роках, мабуть, було мені літ з десять, — я зробив відкриття, що крові не можна вживати в їжі — ні кров'яної ковбаси, ні кишок, тому що в Старім Завіті се заборонено, а Христос казав, що він прийшов не зруйнувати, а потвердити закон, і значить, коли щодо сього пункту не дав якогось пояснення, то, значить, заборона заховує свою силу. Через те я не їв сих страв і почував певну фарисейську приємність, що я, таким чином, краще заховую закон, ніж інші. Але церковні відправи, кажу, мене не забирали зовсім, — очевидно, не було для сього відповідної обстанови, яку я потім відчував в дідовій церкві в Сестринівці.

Важними подіями були виїзди батька по губернії й повороти з сих подорожей. Ми брали якнайдіяльнішу участь у сих зборах, і я з сестрою звичайно пакували до його речей які-небудь солодощі «на дорогу» від себе; для сього я шив спеціальні торбинки (я взагалі охоче займався різними ручними роботами, що вважаються жіночими, — шив для ляльок сукні і всякі домашні речі і навіть вигачкував матері маленьку застілочку, яку вона довго переховувала). Батько сих солодощів не рушав, і потім, коли він вертався, вони служили для нас свого роду сюрпризом. Батька ми взагалі чекали нетерпляче, вираховували дні до його повороту, тривожились, коли він не повертався на час, пам'ятаючи нещасливу пригоду з першого року його поїздки, і я дійсно непомаду скучав за ним. Всі ми раділи його повороту, і з ним наче налітав до наших кімнат надих тих безкраїх степів, укритих квітками і травами, серед котрих він їздив цілими тижнями. Ми копались в його тарантасі, вишукуючи в сіні сухі квіти як якісь сувеніри степу.

Перед днем св. Юрія, в місяці квітні, вибиралась на річну ярмарку до міста Георгієвська торгівля Дячкова. Се було дуже інтересно. Лавка, магазини перевозилися догори корінем; вибирались і пакувались до великих дерев'яних

пак різні товари, паки зашивались рогожею, складались на вози і висилались наперед з одним з молодших прикажчиків і собакою Волчком, великою старою вівчаркою, що мала стерігти лавку на ярмарку. Потім тарантасом виїздив один з старших прикажчиків, а іноді й сам хазяїн. Восени під Покрову таке ж переселення відбувалось на ближчій дистанції — на ярмарочну площу, що була в самім Ставрополі за тріумфальною брамою. Ярмарка там бувала в ті часи велика, тривала кілька день, і відвідування її бувало теж чималою подією в нашім житті. Але інтересного бувало там небагато — більше по кухонній часті: привозили величезні транспорти риби — в'яленої, сушеної, маринованої, величезні осетри, білуги, севрюги, балики, ікра, гриби сушені й мариновані, солоні в бочках перепелиці, варення з північних губерній, варення на сахарі й на меду. Все се, як на теперішні часи, було дуже дешево. Пам'ятаю, що фунт сахарного варення коштував щось 20 копійок, а медового 17—18. Взагалі продукти були дешеві, і у нас дома робились звичайно великі запаси всякої всячини, купувалось все гуртом — цілими возами, зимою м'ясо, риба цілими «тушами». Наставлялись різні наливки, пудами варились різні варення. З бараболь, що зіставались під весну, терли дома картофляну муку. Одним словом, заховувались звичай матері сільського попівського хазяйства.

Одного року пригадується мені особливо страшний наплив м'яса до міста — зима була страшенна, худобі не стало паші, її різали й за безцінь везли до міста. Сі сани, навантажені замерзлими кривавими тушами, лякали мою уяву, викликали жах, і се, може, перші враження від стихійної біди, що з повною ясністю стали передо мною⁹.

IX

І от у такій обстанові у нас з'явилась, нарешті, своя, діточа компанія в тій сім'ї Гришковських, про котру я згадував вище. Вони були навіть нашими далекими свояками: брат Акіма Полікарповича Гришковського був жонатий з сестрою діда Захарія, так, здається. Але про сю рідню мої батьки, здається, не мали досі ніякого підозріння, тим менше підозрівали, що вона може знайтись так близько. Аким Гришковський був старий військовий лікар, древній на вигляд чоловік, який від непам'ятних часів служив на Кавказі, і в літах, трохи чи не виходячи з служби, оженився з донькою свого полкового священика Настасією Івановною — а от прізвища вже й не знаю. Вона була значно молодша від свого чоловіка, і була ще досить молода тоді, коли ми познайомились з сею сім'єю, хоч мала вже доволі великих дітей.

Старший з синів, Олександр, був уже парубок, здається, в четвертім чи п'ятім класі реальної гімназії, ішов з деяким опізненням, а старша з доньок¹⁰, Марія, була теж в старших класах гімназії. Другий з синів, Іван, був двома роками, чи що, старший від мене, а третій, Дмитрій, був сливе однією, так, як друга з доньок Ганна була однією з моєю сестрою; і крім того, були ще двоє менших, Ніл і Настя.

Вони жили в обстанові, яка була повним контрастом до нашої. Се був провінціальний особнячок, старий і занедбаний, що стояв при зарослій травною немощеній вулиці, серед такого ж зарослого подвір'я, за котрим був такий же занедбаний садок. Навколо прилягали сади таких же старосвітських садиб, де мешкали подібні ж, переважно багаті родини, з котрих хлопці були в різнорідних приязнях і ворожих комбінаціях з Гришковськими. Вони збирались часами на широкій вулиці, затіваючи між собою гри в кості чи пускаючися в різні інші гешефти. Се життя хлоп'ячої богеми, таке свобідне від тих притисків доброї поведінки й моралі, під тягарем котрих я затратив уже всякий потяг до волі, лякало й вабило мене, й Іван Гришковський, лінох, брехун і заволока — хлопець, без сумніву, талановитий, але розледащільний, чарував мене як яскравий тип сеї богеми. Він з великими запізненнями дійшов в ті часи якоїсь невисокої класи — чи не першої, і тут погиб: аж закинув

гімназію зовсім, удаючи, що ходить до гімназії, ходив в ліс, стріляв пташок і в товаристві подібних же неприкаянців укладав плани мандрівки до Америки чи куди там. Морально зіпсованим він не був нітрохи. Пізніше вступивши кінець-кінцем «вольноопредѣляющимся» (добровольцем) до війська і перейшовши тяжку юнкерську школу, він вийшов дуже солідним, можна сказати, взірцевим, і що особливо дивне — в Самурській полку, куди він попав, в одній з найбільш глухих гірських закутин Кавказу, Дешла-горі, він став спеціалістом по вихованню офіцерських дітей. За недостатчею яких-небудь інших просвітніх ресурсів в тій містині він приготував офіцерських синків і доньок до кадетських корпусів, дівочих інститутів, гімназій і т. под., і з початком шкільного року відвозив таранасом сих своїх учеників і учениць до школи й «опреділяв» їх. Се йшло взагалі успішно, й він придбав собі славу вдатного педагога, так що приробляв сим собі деякий додаток до убогої поручицької платні. І в тих часах я не пам'ятаю, щоб від нього виходило щось розпусне, погане — але блягерства і хлоп'ячого азарту було в нім досить. Се був мій перший приятель — молодший, Дмитро, був хлопець сірий і неінтересний, але з Іваном я проводив час з великою приємністю, і коли одного часу він якось жив у нас кілька тижнів, то я був з того дуже вдоволений, і він також. Тримавсь в нашій домі дуже солідно, наче хотів здементувати непохвальну репутацію, котру придбав у своїй сім'ї. Але мушу признатись, що, привикши жити в кругу своїх невисловлених думок і нерозділених планів, я й тепер, діставши приятеля, тільки в малій мірі вийшов з своєї самотності.

Все ж таки ся знайомість внесла силу нового елемента, нового матеріалу в моє життя. Страшенно се було інтересно — мандрувати на другий кінець міста, їздити чи ходити пішо, зоставатися там на нічліг чи мати у себе дома нічліжан-дітей.

Набігали різні афери. Виявлялось, напр., що лубочні книжки, які можна було по гуртових цінах купувати у моїх приятелів-прикажчиків, знаходили покупців у воробйовських прикажчиків по цінах далеко вищих, і на се можна було купувати цукерки. Мене се, правда, захоплювало мало, але мої воробйовські приятелі вхопились одного часу за сю можливість. Другим разом починалась грандіозна спекуляція на так звані альчики, баранячі колінні кістки, котрими грали. Я сам приймав деяку участь в великих грах, де брали участь кільканадцять спортсменів жіночого стану з тої улиці, де жили Гришковські. Але в мене все-таки було замало сміливості й фізичного хисту задля сього і всякого іншого спорту. Але збирати кістки, способити наливки («свинчатки») — кістки, просвердлені й залиті оливом, на те, щоб краще били, купувати й продавати кістки при зміннім курсі, то за 3, то 4 на копійку, — все се були речі дуже інтересні своєю різницею з тими інтелектуальними, теоретичними інтересами, в котрих я жив у товаристві батька.

Воробйовська атмосфера, де товклися підлітки — дівчата і хлопці, гімназисти й гімназистки, велась розмови про залюблення і залицання (в школярських формах, розуміється) внесла в моє мрійництво, — дуже розвинене всім тим сірим життям, в котрім я жив, — елемент сексуально-романтичний. В дуже невиразних формах, в котрих одначе я відчував щось «стидке» супроти тих пуританських звичаїв і понять, які панували в нашій домі, і вповні виключали такий елемент з розмов. Одна з кузин Гришковських, що появилася в тім часі в їх домі з своєю сестрою й гувернанткою, стала предметом моєї дитячої любові чи культу, котрий я міцно таїв в собі й нічим не виявляв, і навіть якогось натяку не давав в своїх розмовах з ким-небудь. Коли одного разу, граючися в хованки на нашій подвір'ю, я опинився з нею в згаданім вище дров'янику, я, пам'ятаю, відчув сильне схвилювання, котрого я не рішивсь нічим виявити, але воно зісталось дуже мені пам'ятним. Кузини сі потім скоро поїхали і більш я їх не бачив. Було мені тоді приблизно років коло десяти — се часи, коли знайомість з Гришковськими мала особливе значення в моім житті.

З інших знайомостей одмічу дві — дуже короткі й побіжні — з людьми, що були, очевидно, українофілами, і тим зачіпали мою дитячу українську свідомість. Дивно, що при сильних, хоч і стихійних українських симпатіях мого батька, вони не розвились сильніше. Вони могли б мати велике значення для мене, а так справа скінчилась кількома візитами.

Один — се був тодішній «предводитель дворянства» північного Кавказу Іван Демидович Попко¹¹, чорноморський генерал, духовного, академічного виховання, автор книжки про чорноморських і терських козаків — книжку про чорноморців я потім собі купив на пам'ять сеї знайомості. Я пам'ятаю тільки одну візиту його у батька — візиту офіціальну: не знаю — чи якусь святочну, чи з нагоди вступу його на сей уряд. Він, очевидно, жартом прирівнював свій уряд, що обіймав три провінції — Ставропольську губ., Кубанську й Терську області з Великобританією, з її девізом: [...]. А потім звів мову на чорноморців і на їх великодню віршу, котру й почав рецитувати:

Кажуть, буцім молодіці,
Негодяйки, ледащиці,
І трусливі мов зайці,—
Аж неправда, молодці...

Очевидно, ся українська вірша в устах такої офіціальної особи мене дуже заінтересувала. Я списав сю віршу з уст батька, що теж її знав, і вивчив напам'ять.

Другого знайомого я бачив частіше. Се був директор Ставропольської гімназії Анатолій Данилович Пузиревський. Недавно прочитав я в споминах професора Егізарова теплу згадку про нього як про незвичайно благородну людину, з попереднього часу, коли він був інспектором еріванської гімназії. Яким він був в своїй діяльності в Ставрополі, я не знаю. Але як передо мною стояла тоді недалека перспектива вступити до ставропольської гімназії, то я з великим поважанням придивлявся такій великій особі, як директор сеї гімназії. Один раз він узявся мене перепитати з латинської мови, і «посадив» мене, задавши єхидне питання про те, як відмінюються іменники з [...]. Від того часу ся граматична заковика не переставала бути моїм страхилом, я ще подвоїв свої зусилля над вивченням граматики — і знов-таки батько, хоч сам, мабуть, був збентежений сим казусом, не догадався узяти мені когось репетитора, який міг би пояснити мені деякі неясні питання. Навпаки, він справив мені скоро потім грецьку граматику, щоб я завчасу в ній вправлявся, і я там до решти загинув в цілком непотрібних розділах про формування слів, акценти і т. ін. Нікому було розтолкувати, що всього сього зовсім непотрібно. Та й взагалі грецьку граматику,— як її тоді вправляно, де справа акценту являлась альфою й омегою всеї премудрості,— вважаю однією з найсумніших педагогічних недоречностей.

Але, приголомшивши мене такими небезпеками граматичної казуїстики, Пузиревський записався в моїм житті й дечим приємним. Він був, видимо, великий прихильник Котляревського, оповідав про нього дещо з полтавських переказів, напр., як він, будши завідателем полтавського пансіону для бідних дворянських дітей, за вищу кару непослушним казав убирати їх в мужицьку одіжку — в постілю тощо. Рецитував «Енеїду» і до певної [міри?] поставив батькові в обов'язок купити мені при найближчій okazji сю книжку — батько се й сповнив, купивши «Енеїду» в поганенькім тодішнім виданню Йогансона, і я, сповняючи наказ Пузиревського, вивчив значну пайку її напам'ять — але, правду сказавши, вона не зробила на мене особливого враження. Якось, пам'ятаю, був я з батьком у самого Пузиревського, в старокавалерській обстанові його доволі-таки сумовитого, хоч і великого директорського помешкання, і він при сій нагоді зробив мені доволі незвичайний дарунок — се була колекція великих літографій закавказьких типів, виданих чи з наказу кавказького намісника, чи присвячених йому. Я дуже любив і цінив рисунки, як

уже казав, і з дуже великим побоженством прийняв сей дарунок. Але от папір, на котрім були видрукувані сі малюнки, був дуже нетривкий, і сі величезні аркуші, скручені в трубочку, дуже скоро почали дертися, на превеликий мій жаль і розпуку.

Коли вже мова про педагогію, то мушу згадати, що в тих часах — не знаю, чи з власної ініціативи, чи з волі батька — я взяв на себе роль гувернера і учителя мого молодшого брата Захара (родженого 1872 і названого так по імені діда). Йому тоді було років 6, се був дуже хороший хлопчик, незвичайно люблячої й тихої вдачі, котрого я страшенно любив, і він мене також. Але власне через се я не був для нього добрим гувернером. Я дуже вже щиро його вчив, і не раз наші лекції кінчалися слізьми: плакав він, тому що не міг відповісти моїм вимогам, і я — тому, що відчував своє невміння навчити.

Ставлячись занадто ригористично до себе, я, без сумніву, занадто багато вимагав і від нього, і взагалі такий метод обопільного научання, колись практикований в педагогіці, не утримавсь у ній, і не повинний практикуватись. Батько, будучи дуже добрим педагогом, тут, очевидно, давав себе збити занадто великим довір'єм до мого педагогічного такту і обов'язковості. Я був хлопцем справді дуже розвиненим інтелектуально і психічно як на свої літа, але все-таки дитиною — навіть з певною психічною неврівноваженістю і мало годився на роль гувернера. Але се я таки забіг наперед, вернусь до російського [?].

XI

Перші роки ми жили в Ставрополі без виїзду. Може бути, що батьки мої були втомлені тою одиссеєю, котру мусіли відбути в попередніх роках — переселення з Холма до Сетринівки, подорож до Кутаїса й назад і потім до Ставрополя, се були не жарти в тодішніх часах. Та, мабуть, мусіли й щадити видатків, поки трохи зрівноважили своє матеріальне становище по таких великих потрясіннях. Але 1873 р., користаючи з можливості взяти двохмісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сетринівки. Враження сеї великої подорожі покритося враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталось з неї в моїй пам'яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова — все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож.

Але по сій подорожі батько вже не став сидіти в Ставрополі так нерухомо. Літо там дійсно було взагалі тяжке, а в такім мешканню в дячковськім домі таки й поготів. Ставрополь стояв на доволі високій горі, серед безводного й безлісного степу, відкритого зимою студеним сибірським, а літом сухим палючим середньоазійським вітрам. В зимі він дуже терпів від морозів і лютих заметіль, літом — від порохів і сухої спеки. На нашій вулиці, де, крім каменю й заліза, не було нічого наоколо — ні деревця, ні травинки, літом було дуже тяжко й прикро, — і раз справувавши подорожі, батько, здається, чи не щороку практикував їх, хоч і в менших розмірах, але [не?] виїздячи за межі губернії і, значить, не беручи відпустки. Так одного літа ми виїхали до великого села Прасковії на Кумі — центру місцевого виноградного («чихирного») промислу. Ми прожили там недовго, тижнів, може, півтора або два (батько виїздив до сусідніх сіл, а ми мешкали в школі). Цікавого одначе було небагато. Пам'ятаю, якось були у виноградах, дивилися на водяні канали, котрими, мовляли, виполоскується солончакуватий ґрунт. І знов кіньми, в батьківськім «тарантасі», що служив йому для його об'їздів, а нам, дітям, — одним з улюблених місць забав, вернулися до Ставрополя.

Інтересніша подорож була зроблена іншим літом — до Кисловодська. Підмовив до сеї подорожі, здається, Гришковський, що їздив разом з тестем, [він] заохочував мати взяти трохи ванн для зміцнення здоров'я — тим більше,

що міг діставати білети дурно як старий військовий служачий. На жаль, мешкання було не дуже приємне — в слобідці, в міщанській хаті, де ми дуже терпіли від мух, спеки і не дуже гігієнічного повітря, завдяки близькості хлівів і повіток — так щось мені се пригадується. Але зате кисловодський парк і околиці тоді були чудові. Ще мало було забудов, ще не було се все засмічено і затоптано як потім, в двох кроках починались гори ще нерушені, не загіджені людиною. Ми часто ходили з батьком і його знайомими, що тут на кожному кроці траплялись, в проходи в сусідні долинки річок, що збігаються тут, забиралися часом доволі далеко. Після ставропольського сидіння на нижнім базарі се було просто казкове: гірські потічки, стежки, що вели з гори на долину і з долини на гору, серед травників, цвітів і пагінців ожини. Багато всяких комах і різного каміння, котре я, розуміється, зараз же пустився колекціонувати. Мучило мене тільки, що я через свою несміливість, брак самопевності не вмів ніяк поробити собі знайомості між тою величезною масою хлоп'ячої публіки, що товклася в парку під час музики і часом зачіпала мене або брала на гоцьки. Взагалі, курортний Кисловодськ — правда, що таки доволі ще й сірий в тих часах — не існував для нас і не цікавив. Пам'ятаю, що при нас приїздив тодішній намісник Кавказу вел. кн. Михайло Миколайович, і мені казали, що, проходячи повз його, мені треба «оддавати йому честь», що я і вчинив, але взагалі дуже мало був тим захоплений, і пам'ятаю, що пізніше, коли попав до Тифліса, навіть уважав добрим тоном не бачити і не цікавитися ніким з сеї «високої сім'ї». Не зовсім ясно мені й зараз, звідки у мене взявся такий демократизм при лояльнім взагалі настрої нашої родини, котрому й я підлягав.

Але з кисловодськими вакаціями зв'язалася прикра подія, яка надовго затруїла мені життя і, так би сказати, — кинула тінь на всі приємні спогади про них. Батько купив раз кілька фунтів мармеладу, і він лежав на столі. Я не міг перебороти якось спокуси і, не питаючися, взяв кілька штук, що супроти прийнятих в нашім домі понять було великою некоректністю з мого боку. А коли таким чином лихий початок був зроблений, я тим менше міг протиставити дальшим спокусам і за якийсь час поїв майже весь. Так що як батько, призабувши про сей мармелад, звернувся до нього одного дня, то не знайшов сливе нічого або таки й зовсім нічого. Спитав мене — і я не мав відваги признатись, що взяв. Тоді подумали на слуг і насварили їх. Я був сьому свідком і тепер уже тим більше встидався признатись, але після сього вважав уже себе морально погибшим. Терпів муки сумління, які не давали мені ні хвили спокою, і кінець-кінцем кілька місяців пізніше таки признався. Тим менше се не помирило мене з собою, і я в сім факті, і в деяких інших проявах своєї малодушності побачив докази своєї моральної слабості, і ся свідомість дуже мене мучила: я не мав поважання до себе, і се мене дуже бентежило.

ХІІ

В 1876 р. батько знову возив нас до Сестринівки. Мені в тім часі уже кінчився десятий рік, я був доволі розвинений хлопець, і сим разом від подорожі, від українського села, від Києва, від тих людей, що мені приходилось бачити, у мене лишилась така маса вражень, що, власне, може, через те вони своїм натовпом і потовкли себе в моїй пам'яті.

Сестринівка була велике, навіть величезне село. Бабка небіжка оповідала, що як вона одного разу їхала від нас, з Холма з фірманом, єврейчиком, котрого згоджено до віоски (сельця) Сестринівки, і він, доїхавши до Сестринівки, заявив: «Добра [...] два рази Холм!» Вона була широко розкидана серед городів і садків по болотистих верхів'ях потічків, що спливають відси до Роставиці, і, мабуть, мало не менше 5 верст в довжину. Етнографізмом не визначалося. Я не мав нагоди вистудіювати історію заселення сього села, але воно мало не український селянський характер, а сильну домішку офіціалістів, «шляхти» сумнівного походження, і всякого елемента, який тягнув до поляків, підчерку-

вав в одежі і в мові свою неприналежність до хлопства, носив кашкети, з простого сукна шив не свитки, а щось «на кшталт» пальта, жінки вбирались по-міщанськи і под. Коли в 1870-х роках в сусіднім Козятині, відділенім від Сестринівки тільки лісом, з'явивсь важний залізничний вузол, він зараз же потягнув до себе сестринівську людність і особливо отсі не дуже прив'язані до рідлі її елементи. Чоловіки потягнули до залізничної служби, пішли в будники, мазчики, робітники, сторожі, кондуктори і т. д., жінки й діти зайнялись збиранням ягід і грибів, почали пекти хліб, носити молоко і т. д., і в міру того, як Козятин виростав фактично на містечко або місто, Сестринівка набирала характеру підміського. В 1876 р. се було ще в початках, потім, в пізніших роках я бачив сей процес уже в повнім розвитку.

Може бути, що таким характером сестринівської людності пояснялись ті неприхильні і зневажливі настрої щодо неї, які давали тон на сестринівським попівстві. Може бути, що корінь лежав в певнім аристократизмі тої попівської верстви, до котрої належали сім'ї мого діда й бабки, але, мабуть-таки, згаданий «шляхецький» елемент, несолідний, хвалькуватий, нероботящий з свого боку підтримував або й оправдував до певної міри настрої дідової сім'ї. Вони розхолоджували мене й відбирали охоту шукати зближення з сестринівською людністю, — та й не було таких доріг з попівства до селян. З другого боку, не було так дійсно нічого з того, що чарувало мене в українськім селі в моїх романтично-національних мріях — не було пісні, ні вулиці, ні національного убрання — всього того кольористичного етнографізму, котрим вабило село тодішні покоління українофілів. І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури — не вважаючи на всі дефекти тих форм, в котрих виступала ся стихія. Се так, як побожний християнин відчував всю святість церкви й її таїн, не вважаючи на всі дефекти чи навіть негідність тих слуг церкви, що тих таїн йому уділяють.

Я милувався українською мовою в устах хоч би й сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівськім попівстві, хоч сі люди, що говорили сею мовою, і не мали до неї пошанівки. Я кохавсь у сім селі, що назверх мало всі українські прикмети — біленькі, назверх чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи й перелази, зарослі вербами «береги». Як найкращі пахощі я відчував запахи дьогтю на дорозі, сильні пахощі ярини в повітрі, дух старої соломи на току, збіжжя в коморах. Старе попівство, крите соломною, з старосвітським ганочком і на жовто помазаною призьбою наоколо, мащені, не оббиті обоями стіни попівства, дерев'яні, некрашені підлоги з широкими шпарами — пам'ятаю, який фурор викликав в мені один раз чудовий жук-олень з величезними рогами, що виліз з-під підлоги в залі свого старого попівства, прикрашеній старосвітськими меблями березовими та мальованнями руки церковного маляра, котрими були завішені стіни всіх світлиць, — різними сценами Старого й Нового Завіту. Велика півтемна комора — освітлена тільки невеличким віконечком під стелею, звідки проходив таємничий півсвіт, в котрім ледве можна було розрізнити різні прецікаві предмети, бачілку з грушняком, з котрої ми тягали настояні горілкою груші, великі макітри з медом, в'язки сушених груш і яблук, й інші тому подібні прегарні речі. В сінях старосвітська шафа, заложена старими книжками: особливо моєю увагою користувались річники «Живописнаго Обзорнія» з 1840-х років, з карикатурами Гогарта. Садок старий, запущений, повний старих овочевих дерев і кущів венгрини (агрису) і малини, з маленькою пасікою посередині, і коло неї маленька хижа з глиняною підлогою, де я мав щастя часом мешкати з ким-небудь з сім'ї, коли в хатах попівства ставало занадто людно і тісно. За садом величезний город і за ним болотистий беріг, зарослий лозою і вербами. Коло попівства дерев'яна, пофарбована білою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засіяного фамілійними й чужими могилками.

Церковні окраси, образи й корогви, котрі я тут вперше мав нагоду оглядати зблизька, і вони викликали в мені досі не знане почуття інтимної близькості — особливо маленька статуя ангела, захована дідом [...] всупереч усій тодішній церковній політиці, — я стояв звичайно коло сеї статуї перед одним з бічних католицьких олтарів, також затриманих дідом в сій фамільній церкві, може, не без деякої опозиції сій політиці.

За селом великий церковний хутір з млином і невеликим ставком, де часом ловили неводом рибу, з другого — пасікою й гайком — які ж то були скарби для мене після нудного камінного Ставрополя самі по собі і в додатку ще й тому, що «рідні», українські. Життя в Сестринівці було для мене одним неустанним святом, де не можна було встигнути використати всіх утіх і приємностей, які розгорталися ним, і тільки з страхом зоставалося рахувати тижні й дні, які зоставалися до кінця сього свята — до успенія, коли витягалися кюфри, пакувалася всяка всячина, і треба було їхати на козятинський двірець і підіймати всю муку тодішнього подорожування третім класом — на другий тратитися батьки вважали недопустимим. Нумерованих місць тоді не було, треба було всякими штуками «займати» їх загодя і потім боронити їх від нових пасажирів і кандидатів всякими хитрими маневрами.

XIII

Між родичами і знайомими, з котрими довелось мені заізнатися в сю подорож, особливе враження на мене зробив дім мого дядька Дашкевича Василя Михайловича. Він був син бердичівського протопopa о. Михайла Дашкевича, людини книжної, навіть з деякими літературно-науковими потягами. Женився він з старшою сестрою моєї матері Вікторією і, може, завдяки свому батькові дістав дуже гарну парафію в сусідстві — Дерганівку. Вона і сім'я Дашкевичів зробила на мене сильне враження. Тітка Вікторія була оплоківської крові: велика на зріст, гарна з себе, сильна, енергійна, діяльна, практична. Доля не була ласкава до неї. Її донька, гарна дівчина, вмерла саме на укінченню спархіальної школи, потім в молодих ще літах, в силі віку вмер її чоловік; я більш пам'ятаю її вже після сих ударів — енергійну і повну сили і до старості свіжу, здорову і сильну, але з вічною нотою огірчення і скарги в голосі. Мені здається, що ся нота була і за щасливших часів — що се була фамілійна риса вічного незадоволення, котру я пам'ятаю в діда і в його дітях — тільки тяжки переживання потім обгострили її в ній. На мене зробила сильне враження її дергалівська резиденція — так чисто, культурно-нарядно було у неї в покоях, такий чудесний сад окружав попівство, такі чудесні квітники окружали могилу її доньки під церквою. На всім сім відчувалась сильна, хазяйновита культурна рука, свобідна від усякого малоросейства. Се було, очевидно, ділом тітки. Дядько Василь Михайлович, кучерявий червонолиций сибарит, веселої безжурної вдачі, великий аматор співу, був повним контрастом для неї. Він не входив, очевидно, в ніякі домашні турботи, і самотними зборами його, коли треба було кудись їхати, було засунути тютюнницю до кишені і заявити, що він готов.

Після смерті доньки у них зоставсь тільки один син Володимир — він був тоді вже парубок, в старших класах гімназії. На св. Володимира поїхали до Дергалівки батьки зі мною, і сей день зоставсь в пам'яті як один найскравіший промінь світла, як найбільше свято радості життя, яке я коли-небудь переживав. Зібралось багато молоді, товаришів і знайомих Володимира — гімназистів і студентів, і вечір пройшов в балачках, забавах і особливо в співі. Ніколи ні перед тим, ні потім не бачив я такого моря українського співу — хорів поважних і жартівливих, пародійних, курйозних. Все се одначе без якого-небудь грубіяництва, незвичайності. Ті, що так люблять відказувати на українське простацтво і некультурність, на гопак і горілку як атрибути старого українського життя, не підозрівають чи забувають, скільки все-таки культурності було і в сім старім українським житті, коли воно було свобідне від

горілчаного хмелю. В моїх споминах принаймні сей вечір зостався одним враженням краси, не заплямленим ніякою грубістю. А на неї я був дуже вразливий. Але цікаво! Тепер, коли я записую се, мені приходить в пам'ять, що се все діялось в кілька тижнів по однім з самих фатальних в історії українського життя — поганій пам'яті — указі 1876 р.¹². Розуміється, я і мої батьки обертались на тодішній Україні в кругах обивательських, з справжніми діячами українського відродження ми не мали нагоди стрічатись. Але і я тоді вже мав ухо доволі насторожене на все українське і бачив людей, які любили свою українську стихію, — і я нічого не почув про сю варварську заборону, що відсудила сучасні покоління від користування українською мовою.

Чому?

Чи тому, що сі обивательські круги, навіть прив'язані до українства, не мали ніяких зв'язків з осередками українського руху, не знали й не підозрівали його турбот, змагань і жалів? І осередки ж сі були дрібні, маленькі гуртки серед обивательської стихії.

А може, й тому, що тоді ще не відчувалося все фатальне значення сього акту? Не думалось, що він важитиме так довго на українському житті, що та молодь, яка в тім моменті виходила в життя, на все життя зостанеться без язика? Люде рідко оцінюють чи навіть відчують правильно те, що діється перед ними. Ан. Франс дуже добре відчув се, розробивши в цілім ряді оповідань тему повного незрозуміння античним громадянством великих актів християнства, що творилося перед його очима. Понтій Пілат не пригадує собі Ісуса, римські інтелігенти, котрим довелося бути свідками проповіді ап. Павла в Коринті і його суперечок з старшинами місцевої єврейської громади, що рішили всю дальшу долю християнства, — бути йому тільки єврейською сектою чи стати великою світовою релігією, незалежно від юдейства, — сі високо освічені римські інтелігенти приймають як неінтересну сварку брудних і темних єврейських фанатиків. Се відчучо правильно. І я не пригадую собі, щоб хто-небудь з того говорив про якесь оголошення від сього удару. Споминали різні курйози, на які приходилось пускатися, обминаючи заборони, але тривкими й фатальними їх, здається, ніхто не вважав. Але тим часом сей указ мав для українства значення необчислиме — та й для всієї Росії. Революція 1905 р. і все пізніше пішло б зовсім іншими дорогами, коли б не було сього проклятого указу.

XIV

Мірою тодішньої моєї свідомості для мене служать спомини про балканські справи й російсько-турецьку війну, що з них вив'язалась весною 1877 р. Герцеговинське повстання, що вибухнуло 1875 р., як відомо, розбудило незвичайне заінтересування в російським і так само в українським громадянстві. Уряд займав в сій справі досить двозначну позицію. Він боявся, очевидно, що повстання се витворене австрійськими політиками в інтересах Австрії, з другого боку, почував певні зобов'язання супроти повстанців, по традиційній російській політиці. Не мав нічого проти, щоб російське громадянство замість опозиції правительственному реакційному курсові «поінтересувалось» трохи заграничною політикою. Але для нього, з другого боку, мабуть, не зоставалось секретом, що опозиційні круги надіються на ґрунті заінтересування слов'янським визвольним рухом розбудити і серед російського громадянства змагання до політичного визволення, конституційних гарантій тощо. Драгоманів у своїх споминах толкує ту активну участь київських і одеських українців на спілку з російськими «радикалами» в організації помочі повстанцям тим, що вони сподівались розвинути з сього політичну акцію. Таким чином, агітація за поміччю слов'янським братам на однім кінці мала дуже офіційний і реакційний характер, — виливаючися в гаслах «побіди хреста над півмісяцем», але на другім набирала характеру опозиційного. Я споминаю ті розмови [...], що велися в тих часах між моїм батьком і його приятелями на тему

балканського повстання і, судячи з мін і жестів і з того секрету, який батько робив з сих тем передо мною, я думаю, що учасники їх вважали дуже крамольними — хоч, розуміється, ніякої активної крамоли тут не могло замишлятися. Для мене ся політична сторона тоді не існувала — політичної свідомості, видко, в мені не було; забирала, так би сказати, сторона гуманна, оповідалося про турецькі звірства й насильства. Я купував лубки, що виходили на сі теми — [...] болгар і болгарок, героїчних чорногорців і т. ін., читав оповідання в «Ниві» і т. ін. І потім почалась турецька війна, російські міноносці висадили в повітря турецький корабель. В повітрі потягло офіціальним ентузіазмом перед геройською російською армією й її подвигами. Появились лубки, папіроси, конфети з портретами «героїв» — котрі я зачав колекціонувати. Але поруч з тим пішли оповідання про інтендантські шахрайства, про помилки генералів, що коштували життя тисячам солдатів. Війна була визвольна, але се визволення чужих, ся свобода для експорту, очевидно, не захоплювала громадянства. Відзвичаєне від свободи для себе, воно не могло щиро спочувати боротьбі за свободу чужу. В нім не було політичного нерва, і, очевидно, не було в мені. Нашу сім'ю далеко більше займала справа переїзду, а я з залассям читав подорож до центра землі Жюля Верна з популярним геологічним начерком у вступі. Ся книга заповонила мою уяву вщерть.

XV

Очевидно, життя серед каміння і заліза дяківського дому почало уїдатись і моїм батькам. Почались балачки про те, щоб пошукати собі помешкання з городцем. На літо ми переїхали до жіночого монастиря, де вже перед тим провадили одно літо. Жили там в монастирській гостинниці, досить брудній і залязненій, але за нею починався зараз монастирський гайок. Було вигідно, бо се було так недалеко від дому, що навіть пішо можна було ходити, — пройшовши «Нижній базарь», переходилось через потічок, де стояв, здається, млин для мелення дубової кори, потім гора, де був хутірець ніякого Лопатіна з ставком і городом, куди часом ходили купатись, — і за ним монастир. Але се літо я захворів в монастирі якоюсь лихою пропасницею, чи що, горів у горячці й сильно маячив, і коли мені стало трохи краще, ми зараз вернулись до міста.

Серед сих планів переходу вийшли перспективи повного переселення з Ставрополя. Відносини батька до губернатора і архієрея так напружились, що Нев'ров, взагалі досить прихильний до батька, вважав за краще перевести його куди-небудь на іншу дирекцію (інспекторство шкіл в Ставропольській губернії перетворено в сих роках на дирекцію, батько став директором і дістав в помічники інспектора — се підняло його о одну рангу в службі і підвищило річну платню на кілька сот рублів). Батькові ставропольські відносини, очевидно, теж встигли доїсти, і він, — здається, не без приємності — думав про переїзд на новий ґрунт. Спочатку в плані був Кутаїс, і ми всі з приємністю думали про нього. Батько згадував його з тих часів, як жив там в молодих літах, описував розкішну природу, теплий клімат — і все по контрасту з Ставрополем нас дуже вабило, його старинні пам'ятки, церкви й монастирі — Гелатський монастир з його старою скарбницею, яку одначе «почистила» одна з губернаторш, взявшись зробити услугу монастиреві, дати почистити добрим ювелірам його дорожочінності і вернувши потім сі скарби з фальшивим камінням.

Але з Кутаїсом справа не вийшла, і тоді виник план: замінитися посадами батькові з директором шкіл сусідньої Терської області, що теж був у напружених відносинах з місцевою адміністрацією. План сей був здійснений, і літом 1878 р. терський директор Орлов, передавши дирекцію тимчасово своєму інспекторові, приїхав до Ставрополя з своєю сім'єю — жінкою й сином, гімназистом років на два старшим за мене. Батько, дуже гостинний і учинний, запросив їх заїхати до нас, поки знайдуть собі помешкання, і вони прожили у нас кілька день — але викликали у нас щирю антипатію: се був петербурзький департаментський урядник, і в нім, і в усій його сім'ї ми відчули щось чуже

й вороже і насторожились проти них, а я просто-таки зненавидів молодого Орлова, саму його фігуру, вигляд, голос, — хоч се був собі доволі добродушний хлопець. При передачі діловодства дирекції, видно, теж повиходили деякі, хоч і не серйозні суперечки. Се було останньою краплею, яка відвернула всякі наші симпатії від Ставрополя, і ми з приємністю думали про те, щоб якнайглибше розірвати з ним, якнайменше взяти з собою з нього. Мабуть, під впливом такого настрою батько взяв непрактичне рішення розпродати наші меблі, щоб у Владикавказі купити собі нові, хоч можна було без великого клопоту перевезти, — а я знищив свої колекції, як згадував вище. Нарешті, під кінець серпня ми виїхали — кінцями до станції Невинномиської і відти в перший раз поїхали нововідкритою владикавказькою залізницею, що мала нас приставити до Владикавказа.

Я взявся писати сю епохальну подію — наш переїзд і нове місце, призначаючи се для діда і бабки. Я взагалі в останніх роках почав пописувати з охотою. Не якусь белетристику чи поезію, — на се я не важивсь — а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший «твір» мій [мав] заголовок «Ріки Росії» і був написаний на підставі атласу Ільїна — я на мапі по масштабу вимірював довжину рік, вичислив притоки, губернії, котрі ріка переходить, і т. ін. Правда, що тоді мені було всього років з дев'ять. Потім я писав щось про Туреччину і т. ін. Тепер став виготовляти оповідання про обставини нашого переїзду, дорогу до Владикавказа і сам Владикавказ. Батько поінтересувався, чи я там не написав чогось зайвого, і щось-таки знайшов, що треба було вичеркнути. Після сього мій матеріал був пересланий до Сестринівки і там прочитаний.

XVI

Владикавказ був городом ще новішої формації в порівнянні з Ставрополем. В тих часах, коли Ставрополь був уже доволі важним адміністраційним центром, і в нім насаджувалися коли не «науки і мистецтва», то принаймні школи, Владикавказ був іще тільки маленьким укріпленням над Терекком, від котрого починалась дорога через гори — т. зв. «Военно-Грузинская дорога», що зв'язувала Росію з Тифлісом і Закавказзям. Тоді, як ми приїхали, він тільки що виходив з сього стану. Ще стояли невисокі мури, подекуди тільки пробиті, і сторожеві вежі. Місто мало вид незвичайно никлий і сірий — він становив незвичайний контраст до тої чудової панорами, що відкривалася з його убогих улиць. Просто над ним підіймалася мальовнича маса Столової гори, з правого боку, над нижими горами висувалися вічно білі зубці головного хребта — Казбек, велетенська «грань алмазу», і далі ряд верхів, то оповиті легкою сизо-блакитною мрякою, то гостро виразисті в контурах і блискучо-білі під сонячним світлом, відбиваючися від синіх тонів лісів передгір'я. Ревучий, нестримний Терек, що витікав з-під Казбеку, з несказаним розбігом, не замерзаючи через се в найбільші морози, летів посеред міста, серед вивернених мас каміння. І над його природними, неупорядкованими, необробленими берегами розкидалася сіль [...] домків — по одній стороні город, по другій — слобідка, — але властиво і город виглядав більш-менш такою ж слобідкою, сложений з маленьких домків (партерових, одноетажних), переважно різних служачих і вислужених військових — козаків, офіцерів і унтер-офіцерів.

Будуватися було легко, — наоколо стояли величезні «чинарові», букові ліси, котрими палили, з котрих будувались. В сусідстві були багаті каналні ванни. В кориті Тереку можна було брати скільки хоч чистого, перемитого піску. Каміння з нього бралося на будову. Цеглу вживали тільки на прокладку між сим камінням, так, як у старих візантійських будовах, та для фасадів. Але при такій приступності й дешевості будівельного матеріалу тим більше давало себе відчувати убоге і некультурне міщанство сього міста. Ніякої потреби в красоті, в тім, щоб могло тішити око. Ні дерев'яної різьби, котрою тішиться великоруська північ і Поволжя, ні якої-небудь мінімальної монументальності,

стильності в будові кам'яній. На головній улиці, голосно названій Александровським проспектом, стояло всього, може, 3—4 двохетажні дома. Фасади цегляних домів були невиправлені або побілені просто [по?] цеглі. Ні [...], ні бібліотеки [випозичальні], убогий театрик, в котрім ставились від часу до часу оперетки. І військові, військові тільки, без кінця!

Скоро всі ми відчули, що, пішовши з Ставрополя, заміняли шило на швайку. Передусім — прийшлося пожалувати за дячківським домом. У Владикавказі не то що в Ставрополі — з помешканнями було трудно, а в тій хвилі особливо. Кінчилась війна, вертались з фронту військові частини, офіцери і всі, хто годувався коло війни, з зібраними грошима, з бажанням спочити, забавитись. Владикавказ як військовий городок в тім часі був затоплений сими військовими. Інспектор Чернов, котрого батько просив знайти нам помешкання, не знайшов нічого кращого, як стару руїну при Міщанській вулиці, в центрі старого Владикавказу — дерев'яний домок, старий, понурий, непривітний, занедбаний, брудний, не ремонтований, з старими обшарпаними меблями, продавленими диванами і т. д. Ах, як усі ми почували себе в нім неприємно, і особливо моя мати, я думаю, котра найбільш жалувала за Ставрополем, за привичними знайомими й церквами, монашками і «матушкою Іриною». У Владикавказі у нас не знаходилося ні душі живої скільки-небудь близької. Батькові сю порожнечу заповняла службова робота — він вгризався в неї з усею своєю тяжкою, спокійною, методичн[істю], — хоч, очевидно, нова сфера діяльності не була йому така приємна, як попередня. Приходилося мати діло з козацькою верствою, і вона була йому мало симпатична: призначена службою до лінощів, до гулянки, не солідна, не здатна до якоїсь серйозної громадської роботи. Козацька офіцерська верства, що заправляла областю, — не культурна, а повна пихи і презирства до селянської й цивільної людності, — була йому особливо антипатична. При тім і умови шкільної політики, до котрої батько мусів волею чи неволею порівнюватись, були незмірно гірші. В ставропольській дирекції він не мав діла з національним питанням. Правда, половина тутешніх сіл були українські — але українського шкільного питання тоді ще не було, по правді сказавши. Поодинокі голоси педагогів, які висловлювалися за раціональність наuczання українських дітей українською мовою, відзивалися при нагоді, коли-не-коли, — але як реальне домагання воно ще не встигло стати. Поза тим «иностранческих» шкіл було мало, і шкільна політика на Кавказі в загалі мала традиції доволі ліберальні: сама адміністрація заходила ся творити алфавети для різних місцевих мов, культивувати їх, робити зрядом освіти, складала на них читанки й підручники. На межі 1870 і 1880 рр. починається різкий націоналістичний курс. Міняються провідники адміністрації. 1879 р. покинув свою посаду старий Невѣров, 1881 р. облишив Кавказьке намісництво в. кн. Михайло Миколаевич. Кавказ підтягався під «общеруські» форми, і се, між іншим, дало себе знати в шкільництві. Місце Невѣрова зайняв К. П. Яновський, землячок з Полтавщини, людина, без сумніву, дуже здібна і в високій мірі обдарована талантами приновлення до всяких «повів[ів] згори», якими взагалі визначаються наші землячки. Він служив на Бассарабії, потім в Петербурзі, займав уряд помічника попечителя петербурзького округу, значить, був вповні в курсі тенденцій взагалі і спеціально шкільних — недобрих часів міністерства гр. Дм. Толстого. Я ще буду говорити про його курс, котрий дав себе відчуті під час мого побуту в гімназії. А тепер тільки одмічу, що, незважаючи на його адміністраційну зручність і вміння, як-то кажуть, «показати товар лицем», так що він здобув собі репутацію визначного педагога, був він вірним і зручним слугою реакційного, обрусительного курсу, і батькові приходилося приновлятися до нього. А в його новій дирекції се було дуже трудно. Терська область наполовину складалася з території колонізаційної, залюдненої великоруською і українською людністю, і території тубільної, залюдненої різними гірськими племенами, з сильно розвиненою національною окремішністю. По городах мали велику економічну силу вірменські колонії, міцно організовані наоколо своїх парафій, з своїми шкільними й просвітніми інституціями. Батькові припала невдячна роль

провадити нові русифікаційні обмеження в отсих інорідних школах,— робота, яка йому була дуже не по душі, але котру як лояльний урядник він мусів покійно виконувати і не подавати виду, що він її осуджує. Скільки б не вносив він від себе лагідності в її проведення, вона не могла не викликати невдоволення і в громадянстві інороднім, взагалі в ліберальнім (як би там не було з ним слабо), і тут, очевидно, лежала причина, що батько став непопулярним в певних громадських кругах, придбав репутацію службиста і формаліста, і се відпихнуло й знеохотило його від зв'язків з сим громадянством, ізолювало нашу сім'ю в новім місті. Особливо болючо дало се відчути себе потім, по літаж але, як я кажу, певна ізолюваність в новім місті стала почуватись з самого початку, і знеохочувала нас усіх до нового нашого пробутку. Для мене ж Владикавказ зіставсь якоюсь темною горою, якимсь місцем заслання, юдолею туги й скорботи назавсіди.

XVII

Передусім джерелом страшеного горя стала для мене перспектива виїзду до гімназії. В Ставрополі була гімназія, до котрої я збирався вступити, тільки батько відкладав се, вважаючи, що дітей не треба віддавати до школи занадто рано, треба їх по можності тримати й учити дома. Так я й поїхав з Ставрополя, не вступивши до гімназії. В Владикавказі ж гімназії не було, була тільки реальна школа і воєнна прогімназія для хлопців і жіноча гімназія для дівчат. До реальної школи батькові і на думку не приходило мене віддати, бо він тримавсь тої гадки, що тільки гімназія відкриває людині дорогу до всякої діяльності, реальна ж школа дає тільки невеличкі можливості; до того ж був рішучим прихильником гуманітарної школи, вважаючи всяке практичне знання і всяку практичну роботу менш високою й поважною, ніж науки гуманітарні. [...] гадок приривчивсь — привик думати, що до реальної школи йдуть тільки з біди ті, хто не може подолати латини та греки, сих підвалин гуманітарної науки. В Ставрополі гімназія була організована доволі відмінно від інших: реальні класи відділялись від класичних, почавши, здається, від третього, і такий уставивсь погляд, що до реальних клас переходять ті, що шукають легшої науки. Ну, а я ж не думав, що мені треба легшої науки, я був перейнятий бажанням праці, твердої праці, і тому й сам, мабуть, відкинув [би] пропозицію йти до реальної школи, якби мені хтось її зробив.

Значить, до гімназії їхать?! Ся була перспектива неприємна для мене дуже. Але її можна було б обернути якимсь приємнішим кінцем. Напр. [иклад], якби віддати мене до Ставрополя, то я міг би жити в котрійсь знайомій родині, хоч би у тих самих Гришковських і, мабуть, не чув би себе занадто сиротливо. Можна б було відложити мій вступ до гімназії на кілька літ, здаючи тільки екзамени, а готовлячися дома — взяти тільки репетитора, який би мене поставив на шини в деяких предметах. Але чомусь не вийшло так, а випало якнайгірше: рішено було віддати мене до тифліської гімназії, де батькові обіцяно для мене безплатне місце пансіонера, так званого економічного. З економії, що робилась на пансіонерах своєкоштних, пансіон мав утримувати кілька безплатних пансіонерів з синів своїх же служачих, і таке місце пообіцяв новий попечитель батькові. Здається, се й рішило справу. Здавалося, як не скористати з такої можливості? Се, можна сказати, традиція в сих кругах — що діти урядовців повинні виховуватись урядовим коштом, особливо діти педагогів в школах цивільних, військових — в військових, духовних — в духовних. Пропозиція була прийнята вдячно, найближче місце відкривалося з шкільним роком 1880, значить, на осінь 1880 р. треба було їхати до Тифліса до пансіону першої гімназії.

Коли ся перспектива стала вияснитись — скоро після нашого приїзду, зимою 1879—80 рр., жах і розпука взяли мене. Се здавалось мені чимсь неймовірно прикрим. Я вже сказав, що я виховувався, так би сказати, в культурі родинного пієтизму. У матері він був незвичайно сильний; вона оповідала, як

страшенно нудилась за домом, коли її віддали до пансіону, як жагучо бажала повороту. Тужити за відсутнім батьком, коли він виїздив, тривожитися за нього й чекати його повороту, — се вважалось певного роду обов'язком любові й вдячності. Кінець кінцем я собі сотворив своєрідну релігію сім'ї, положив в основу обов'язок любити своїх рідних і передусім своїх батьків, братів і сестер, не вважаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я, служити їм і піклуватись ними і над усе цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям.

Сі настрої були в сім часі в мені особливо розвинені — я підчеркував вище, що ідеї громадської, нерву політичного в мені тоді не було нітрохи — національна свідомість, національний піетизм мав зовсім абстрактний характер як індивідуальний настрій, з котрого не виникало ніяких виводів характеру громадського, так само, як і з релігійних настроїв. Се пояснює силу і виключ[ість] наді мною сеї родинної релігії в ті роки. При сих настроях перспектива обличити родину, відірватися від неї без крайньої на се потреби була не тільки прикрою, а так би сказати, й неморальною.

Але до того, очевидно, в великій мірі примішувався і страх. Вийти з-під захисту рідної сім'ї й потрапити в юрбу школярів, мешкати з ними день і ніч, не могти на хвилю відійти, відмежуватись, зістатись з самим собою — се була перспектива страшна. Я вже згадував, яким несміливим і безпомічним я почував уже себе не раз, коли мені приходилось стикатись з хлопцями-однолітками, чужими, безсоромними і своєвільними. Гадка, що я не знайду з ними відповідного тону, не зможу себе поставити супроти них, захистити свою гідність від їх своєвільних жартів, а, може, образ й знущань позбавили мене всякої охоти входити в які-небудь відносини з ними. А що ж сказати про таке примусове мешкання в юрбі таких своєвільників? Оповідання про пансіонські, бурсацькі нориви, про пакості, які там чиняться новикам, які мені доводилось чути, настроювали мене зовсім невесело. Я був хлопцем слабосилим, несміливим, не певним себе, через те не охочим до спорту, і не мав ніякої охоти виборювати поважання до себе якими-небудь фізичними аргументами. А які ж більше аргументи я міг протиставити свавільній юрбі школярів?

Нудьга і страх обняли мою бідну душу. Я не смів повстати против батьківського наміру і не міг помиритись з ним. Я хотів би зостатись і вчитись дома, але не відваживсь виступити одверто з таким жаданням. Я вложив якось до «сочиненія», піднесеного батькові на його іменини, 7 жовтня, ляконічну записку: «Таточко, не віддавайте мене до Тифліса». Другий раз, не витерпівши душевної муки, я з сльозми кинувся до моїх батьків, коли вони вертались додому звідкись, і висловив їм свій жах перед виїздом. Але я не мав ніякої рішучості обстоювати свої гадки і бажання і легко відступав від них перед ласкавими потіхами батька. І я кінець кінцем корився своїй долі — але чув себе глибоко, безвихідно нещасливим.

XVIII

Страх і сум кепські товариші. В сих двох роках, що попередили мій виїзд до Тифліса, я ясно бачу в собі виразні прикмети тяжкого психічного пригнічення. Воно виявлялося в власнім мученні, в копирсанні в своїй психіці, в самопримусу до різних ірраціональних вчинків, проти котрих протестував мій розум, вважаючи їх безглуздим мученням, але потім я покорявся з страху, що інакше я буду докучати собі ще більше, видумуючи різні прикrostі, різні епітимиї за те, що не виповнив того ірраціонального домагання. Те, що потім прийшло назад ще в гострішій формі в моїх студентських літах, воно виявило себе вже в сім часі. Я свідомо мучив себе, змушуючи повторяти по кілька разів ще і ще вже зовсім добре вивчене місце з підручника, чіпляючися до того, що на хвилю через мою голову перебігала якась стороння гадка, — доводячи часом себе до повної духової прострації такими тортурами. Подібним же чином, з тими ж причіпками, я змушував себе повторяти по кілька разів молитви до чистої

розпуки. Я вважав потрібним убиратись можливо бідно і убого, щоб приборкувати в собі всяку пиху, відрікався умисно від усього, що могло мені зробити яку-небудь приємність, змушував себе до різних безглузких церемоній — напр.[иклад], поставивши собі за обов'язок слідити, щоб у мене були чисті руки, я не тільки мив їх по сто раз на день, без усякої потреби, власне чіпляючись до всякого дурного приводу, але що хвиля обтерав, обтріпував їх, навмисно мучачи себе абсурдністю таких обрядів чи маніпуляцій, які переходили в свого роду умовні магичні жести, без котрих я не вважав, напр.[иклад], дозволеним почати їду, вийти з дому і т. ін.

Сі прикрі внутрішні тортури паралізували в мені всяку енергію, хоч тим часом в нашій владикавказькій життю діялося багато такого, що могло б мене заінтересувати. Насамперед прикре помешкання в домі Жуковських нам прийшлося доволі скоро покинути — воно знадобилось, здається, самим хазяевам, і нам прийшлося шукати собі що інше. Кінець кінцем ми перебралися по сусідству через кілька днів в дім Кізер, — там було тісненько, але помешкання було далеко краще. Але разом з тим батькові захотілось доконче купити собі власний дім, щоб не переходити з помешкання до помешкання. Він оглядав різні продажні доми і кінець кінцем спинивсь на домі церковного маляра Сінеглазова, на Московській вулиці, що вела від залізничного двірця впоперек міста до Тереку. Там, при кінці її, за дві садиби від берега ріки, стояв низенький дерев'яний міщанський домок з трьох покоїв в ряд, зв'язаних з подвір'ям галерейкою, з доволі великим подвір'ям чи садком — бо на ній росло кілька вишень, сливок, аличі (рід дрібної сливки) і два великі волоські горіхи. Батько надумав купити собі сю садибу і розширити старий домок — ще міцний, прибудувавши до нього другий ряд покоїв з подвір'я. Кінець кінцем сторгувалися, за 6 тисяч, здається, і згодили «підрядчика», якогось міщанина Вяльцева, що за 3 з половиною тисячі, коли не помиляюся, мав на осінь 1879 р. поставити сі хати. Все се були події важні, як бачите, але вони мене якось не захоплювали в моїм проміченню. Я став навіть індиферентним до батьківських службових справ, до його видань, до книжного складу, котрий він організував і тут. Мої гадки були скуплені на будучім виїзді і вступі до гімназії.

Правда, у мене були деякі розривки. При домі Жуковських і Кізер були невеликі садки. З молодшим братом я ходив весною і літом на невеликі проходи за місто, в сусідство залізниці. Я знову почав збирати колекцію мотилів на місце знищеної в Ставрополі. У мене бували книжки для читання з шкільних бібліотек, — правда, «для молодіжі», а не з справжньої літератури, котрої я бажав.

Літом взяли мені репетитора по математиці, реаліста. Він скоро відкрив мені нехитрі секрети, котрих я не міг розв'язати сам, вчившись арифметики сам, без учителя. Жалко, що не взяли мені репетитора також і з латини та греки — се звільнило б мене від зайвої праці, котру я завдавав собі, виучуючи багато непотрібного. Разом з тим я дуже пильно вчився і вчив [...] свого меншого брата — власне, на сей час припадає те моє педагогічне завзяття, про котре я оповідав вище. Батько в делікатних формах пробував часом приходити мені в поміч, але не мав відваги відібрати від мене сей обов'язок.

XIX

На осінь, як я вже сказав, ми мали перейти до власного дому. Але підрядчик показав себе неакуратним і несолідним. Він забирав гроші, але затягав роботу. Кінець кінцем робоча артіль, котра у нього працювала, покинула його через неакуратну плату, і батькові прийшлося відібрати будову і самому її докінчувати. Все се наробило йому чимало прикростей, які він зносив одначе доволі терпеливо; мене ж сі справи якось не захоплювали дивним дивом, — мабуть, з тих причин, про які я сказав.

Батькові все-таки хотілось перейти до власної хати, не відкладаючи до

Михайло Грушевський. СПОМИНИ

нового сезону. Спішно кінчались дерев'яні роботи, ставились печі, виправлялись стіни й підсушувалися потім; малювання підлог відложено було до літа; нарешті, серед зими ми таки спровадилися до нового дому. Але тут стали виходити на яв усі дефекти будови, як звичайно. Печі гріли лихо, а одна з них наробила пожару: загорілась від неї дерев'яна стіна, добре, що помітилось се в час, коли пішов дим з отвору, і сю стіну залили водою ми самі, домашніми засобами. Від сього, розуміється, не стало ні тепліше, ні приємніше в хатах. Печі взагалі зістались темною стороною сього дому, деякі з них потім були переложені й стали кращі, інші zostались якимись холодильниками, а не ogrivальниками хат. Далі, виправа покоїв почала виявляти дивну тенденцію випирати свою середину; мабуть, вапно не було досить розпущено, і зривало тепер виправу. Тим не менше, все се не знеохочувало батька. Він приймав всі ці прикρόсті за науку і, раз ступивши на сю дорогу, розвивав все нові плани купна нерухомості, будування і такого іншого. Він приторгував десь землю в області — її можна було купити по неймовірно дешевій ціні, по 30 карбованців за десятину; торгував один з більших домів при Олександрівським проспекті, де містилася гостиниця; зібравши дещо грошей, завдяки своєму слов'янському підручнику, що почав розходитися в більшій кількості, він хотів вложити гроші в якусь нерухомість. Але поки що з того здійснився тільки скромний план купна ґрунту під містом і заведення на нім городу.

На сей план батька попхнула знайомість з Вас. Ів. Долбежевим, учителем німецької й французької мови в реальній школі, що вчив також французької мови в міській школі (городское училище), що стояла в завідуванні батька, — відти й знайомість. Був се чоловік доволі цікавий, він був з прибалтійських губерній, здається, через те знав добре німецьку мову. Займався трохи археологією, екскурсав, полював. Бував якийсь час у нас — пригадую, як він привіз «на новосел'є», коли ми перейшли до свого дому, четвертину дикої кози, спольованої ним, батько частував його. От з сею знайомістю й зв'язується кілька пам'ятних фактів з мого життя.

Одна — що батько надумав за прикладом Долбежева [купити] собі ґрунт під містом з тих, що роздавалися адміністрацією безплатно під умовою заведення городу. Долбежев перекупив собі за невелику ціну такий ґрунт і частину його відступив батькові. Потім в тім вийшла якась несподіванка, в батьківським ґрунті вийшло менше землі, ніж скільки він сплатив, з того вийшло непорозуміння і батько навіть позивав Долбежева до мирового судді — се пам'ятно мені тому, що справа належала до мирового судді в Алагірі, бо ґрунт лежав уже за межею міста, і батько взяв мене в сю маленьку екскурсію за яких двадцять чи тридцять верст, по так зв. Воєнно-грузинській дорозі.

Друге — що батько впав на гадку, аби я походив на лекції французької мови Долбежева в городській школі, і я справді кілька місяців ходив туди — се був мій приступ до школи, і він займав мене і давав багато вражень; я справді скористав з того в французькій мові, іноді я заставався і на інші години. Тоді ж справлявся 25-літній ювілей царювання Олександра II, були святочні вечери по школах, і я як свого роду ученик виступав в городській школі з написаним з сього приводу «сочинением» про визволення селян за Олександра II.

Був се перший публічний виступ і то, як бачите, з науковим рефератом, та ще й історичним. Але вийшов він зовсім не ефектно — був великий стиск, замішання, я виступив в замішанні, як то кажуть — зім'яв свій рефератець (дуже коротенький), прохармаркав його якнайскорше, так що ледве чи хто й чув його, окрім батька. Певною сатисфакцією було, що того ж вечора мене попросили прочитати його ще в ремісничій школі, де його вислухали з належною повагою, — розуміється, не задля мого реферата, а задля мого батька. Тим не менше [я] тоді «вкусив» солодечі успіху і був тим дещо захмелений, хоч почуття ніяковості й сорому все-таки переважало над почуттям утіхи чи щастя від сього. Я з прикрістю згадував облесливі фрази деяких урядових осіб і товаришів по школі, ясно здаючи собі справу, що вони не мали ніякої притоки

до мого реферату в дійсності, а говорилося, так сказати, понад мою голову батькові, і мені було соромно і прикро.

XX

Весна принесла деякі приємності. Перебідувавши зиму в новопоставленій хаті з усіма її дефектами, ми з завзяттям узялись перший раз за своє життя — до урядження городу. Батько виписав з Криму овочевих щеп, бабці написали ми листи, просячи прислати насіння квіток. Частину подвір'я, від ulиці розбито на квітник, вироблено чотири великі грядки, з п'ятим кльомбиком посередині, і кожную приділено комусь з дітей (нас було тоді четверо старших дітей і п'ята зовсім маленька сестричка). З запалом ми садили, пересаджували, пололи, поливали.

Великий череп'яник, в котрім солились огірки, здається, був винесений тепер на город і представляв собою резервуар, що наповнявся водою, яку водовози привозили з Тереху (водопроводів не було, розуміється). Вона вистоявалась і нагрівалась, і ми вечорами поливали нею квіти: неостояна вода лишала дуже негарний сірий намул на листі і квітках. Квітники наші цвіли й пишали мене [на]прочуд.

Друга приємність, яка припала спеціально мені,— се була лектура. В городськiм училищі поновлювано бібліотеку, і я дістав децю з справжньої літератури. Не пригадую докладно, що саме читав я тоді. Добре пам'ятаю Жуковського — його переклад «Одіссеї», балад, «Орлеанської дівчини» і таке інше я читав і вчив напам'ять. Се була моя тодішня забава: вчити й рецитувати напам'ять; особливо, пригадую собі, при купанні залюбки рецитував я собі довженні тиради вивчених віршів — не згірше від старих римлян, тільки що ті рецитували в лазнях для публіки, а я...

Серед сих занять і розривок котився «як віз з гори», зближався все ближче час мого від'їзду до Тифліса. Батька повідомлено, що вакансія для мене відкривається дійсно з початком шкільного року, школа починається 1 вересня, для іспитів належить прибути раніше. Але коли ся перспектива насунулась так близько і стала вже такою непорушною і незмінною, тривога і страх перед нею якось спали. Переболілося, перемучилося, і нарешті не ставало енергії оплакувати, що стало неминучим. Я перечитував свої підручники. На дорогу не дуже снаряджали, бо рахувалось, що все я буду мати в пансіоні скарбове¹³, і нічого мені не буде треба (се показалося потім зовсім хибним). Купили мені червону скриньку, оббиту залізними пасками, таку, як буває у рекрутів. Дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з того часу возив з собою скрізь, як Еней своїх пенатів. Нарешті прийшов невблаганний час, і одного дійсно прекрасного поранку при кінці серпня поїхали ми до кінної почти — великого білого будинку на соборній площі, на котрий я вже й перед тим не міг дивитися спокійно як свого роду пекельну браму. Мати й старші діти проводжали нас. Як звичайно, приходилось довго чекати коней — карета завсіди виїздила з запізненням. Спочатку її мастили. Потім пакували багаж — мою червону скриньку разом з іншим багажем висадили на верх карети. Батько мав місце всередині, моє було на переді, в кондукторській будці. Нарешті, запрягли коней, тяжко колихаючись на грубiм камiннi, котрим було вимощене подвір'я, карета рушилася, вилізла з-під низького склепіння брами, і завершила направо на міст, що провадив на лівий берег Тереху. Постаті матері, сестри, брата зникли, і новий світ, широкий, а гіркий відкрився передо мною. Розгорнулася нова сторінка мого життя.

ПРИМІТКИ

¹ Грушевський Марко Федорович (бл. 1862—?) — за відомостями його дочки Тамари Марківни, закінчив Київську духовну семінарію, потім — академію. Автор праць з етнографії

Михайло Грушевський. СПОМИНИ

околиць Суботова. Один із фундаторів Української автокефальної православної церкви, єпископ. Див. його лист до редакції «Зреченя сану» (Пролетарська правда, 1930, 5 лютого, № 29 (2544), с. 4). Арештований уночі проти 28 серпня 1937 року.

² Рідний племінник академіка, історик Сергій Вікторович Шамрай (17.VIII 1900—27.I 1939), виявив ще боярську родину Грушевських в околицях Борзни в середині XVIII ст. (Україна, 1928, кн. 6), але Михайло Сергійович зв'язків із сим родом теж неodobачав. Реєстр праць С. Шамрая і літератури про нього я видрукував 1985 року у вигляді буклету як четвертий випуск серії «Біобібліографія киевознавців».

³ Крижановський Євтимій Михайлович (1831—1888) — професор Київської духовної семінарії, бакалавр французької мови й письменства академії (1862—1864), згодом — член учбового комітету при синоді.

⁴ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828—1888) — професор Київської духовної семінарії, бакалавр (1861—1864) і професор (1864) академії з розколу. Перший редактор-видавець журналу «Кіевская старина» (1882—1887).

⁵ Цікаво, що брат Глафіри Захарівни Оппокової — Іполит Захарович мав сина Георгія Іполитовича (псевдонім — Ломов, 1888—1937) — видатного більшовика-ленінця, одного з керівників народного господарства країни. Про нього див. книжку Д. П. Коновалова «Г. И. Оппоков-Ломов» (Саратов, 1976). Зберігся його лист до сестри Михайла Сергійовича Ганни Сергіївни від 6 лютого 1924 р. щодо його повернення на Україну.

⁶ Перша книжка вийшла в Києві 1876 року, має 37 сторінок. Другої ані покажчик Д. Дорошенка 1925 року, що вийшов у Празі, ані машинописний додаток до нього Ф. Максименка 1946 року не знають. Статтю про В. Менчиця (1837—1916) вміщено в УРЕ.

⁷ Грушевська (за чоловіком Шамрай) Ганна Сергіївна (4. IV 1869—7. VIII 1943, Київ) — автор низки студій з історії міст північного Лівобережжя XVII—XVIII ст. і перекладів з французької. Опублікувала також статтю про хуторні плани П. Куліша, уривки зі спогадів А. Солтановського, викреслені цензурою в «Кіевской старине», рецензії. Мати історика Сергія Вікторовича Шамрая.

⁸ Це почуття Михайло Грушевський зберігав усе життя, чому сприяла певна побутова суверенність родини. Дружину, братову, сестру, її сина, дочку Грушевський якимось зумів підключити до своїх видань, і всі вони лишили більший чи менший спадок на полі історії, літературознавства й перекладацтва.

⁹ Тут кінчиться писане мною в вагоні під час житомирського ісходу — я закинув се писання, взявшись наново писати «На порозі нової України». Вернувся я до сього писання в [...] 1918 [р.], як ховався під час повстання, коли мені не дали змоги виїхати з Києва. (Прим. автора).

¹⁰ Примітки до цього значка в машинописі немає.

¹¹ Про історика Ів. Полка (1819—1893) див. у матеріалах Б. Городецького про літературних і громадських діячів північного Кавказу (Кубанский сборник, 1913, т. 18) та 13-му випуску «Обзора жизни и трудов» Д. Языкова (1916). Некролог було вміщено в журналі «Исторический вестник» (1893, кн. XI).

¹² 18—30 травня 1876 року в Емсі (курортне місто в Німеччині) цар Олександр II підписав указ, що передбачав таке: «1) Не допускать ввоза в пределы Империи без особого на то разрешения Гл. [авного] упр. [авления] по д. [елам] п. [ечати] каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречии. 2) Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; в произведениях же изящной словесности, не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей в Главн. управл. по д. п. 3) Воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам. 4) Прекратить дальнейшее издание газеты «Киевский Телеграф» (Україна, 1907, т. II., май, с. 150—151). Цей указ одержав у літературі назву емського. М. Грушевський відзначив його піввіковий «ювілей» статтею «Ганебній пам'яті» (Україна, 1926, кн. 4).

¹³ Казенне.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Олександр Сергійович, Ганна Сергіївна Шамрай, Михайло Сергійович, Марія Сильвестрівна Грушевська (другий ряд). Сергій Вікторович, Ольга Вікторівна Шамрай, Катерина Михайлівна і Глафіра Захарівна Грушевські. Близько 1910 року. Друкується вперше.

XXI

За час мого побуту в гімназії я переїхав через Кавказький хребет 32 рази — 16 з Владикавказу до Тифліса і стільки ж назад, так що різні подробиці помішалися, і пізніше я поговорю взагалі про тодішнє подорожування на сій дорозі. З-поміж них тільки дещо вибивається у мене в пам'яті з сеї подорожі, коли я вперше вступив в узьку щілину Тереку, в сей тісний коридор прямовисних гір, на дні котрого вилась, кипіла і ревіла до білого запінена смуга води, а потім, коло Казбеку стала розкриватись широка безкрая панорама гірського хаосу, все більше сумна, холодна, безрадісна — в тій порі, при кінці серпня вже засуджена на довге зимове скаменіння. Як дорогоцінності розглядав я й купував кусники гірського кришталю й камінної породи з кришталіками руди, продавані абдероусами, — хлопцями на дорозі і в буфеті Казбекської станції, та всякі інші гірські рідкості — турині роги, оброблені для пиття, тощо.

Серед нічної п'тьми скотилися ми з Гудаурського перевалу в веселу й радісну долину Арагви. Старинні мури, вежі й церкви Аканура зробили на мене враження якогось зачарованого міста — воно підтримувалось і потім завдяки тому, що так за тридцять і кілька переїздів я й не мав нагоди побувати в нім. Гірське оточення, брак якогось більшого залюднення наоколо, міста або навіть села, надавало йому, відривковій старої Грузії, той чар, якого не

мають пам'ятки Мухера, розкидані серед нинішнього убогого місточка.

Надвечір доїхали ми до Тифліса й, заночувавши в готелі при головній його улиці, Головинським проспекті, другого дня з страхом і трепетом (говорю про себе) пішли до гімназії.

Перша тифліська гімназія — найстарший з розсадників російської освіти й російщення на Кавказі — стояла в центрі міста, в сусідстві палати намісника, при площі, де були заложені фундаменти собору на пам'ять завоювання Кавказу, — фундаменти сі так і лежали фундаментами дуже непоказно серед міста цілі десятиліття, бо коштів на будову собору не збиралось. Будинок гімназії, доволі гарний [в яким-небудь (?) стильнім російським ампірі], виходив фасадом до сього проєктованого собору, де його ніхто не бачив, а з інших боків був обведений наоколо високим понурим муром, так що виглядав з головних улиць міста, немов якась в'язниця. Ми зайшли до директора, але чи не застали його, чи він справив нас до інспектора — був ним, як годилося в такій, до певної міри столичній гімназії по тодішньому часу чех-філолог Йосиф Дрбаглов, високий, поставний добродій, з величезною русою бородою, вибалушеними короткозорими очима, сильно обмежений, але не пакосний чоловік, які так часто траплялись між сими чеськими братушками. Він поспішив заявити батькові, що він теж з Петербурга — здається, помилкою прийнявши його за одного з педагогів нової, петербурзької формації, принесеної новим попечителем. Він провів нас в учительську, де мене, яко директорського сина, так би сказати, свого чоловіка, зараз же без великих формальностей почали екзаменувати. Батько заявив, що я екзаменуюся до четвертої класи. Незважаючи на доволі незвичайну обстановку, я не дуже був збентежений, тільки учитель математики Окронір Елізбатович Хевсуріані, про котрого я буду ще не раз говорити, своєю дійсно дуже грізною постановою викликав в мені доволі зрозумілий страх. В результаті я дістав 5 з закону божого (батьюшка о. Хелідзе, мабуть, ні перед тим, ні потім не мав так добре підготованого з свого предмета кандидата, як був я), чотири, себто дуже добре — з російського, латини, арифметики й історії, і три, достаточо, з греки, алгебри, географії й французького, здається; пам'ятаю тільки добре: чотири чвірки і чотири трійки. Коли результат був доложений директорові і оповіщений батькові, він заявив, що вважає за краще, аби мені було легше, щоб я вступив до третьої класи. Се була його стара улюблена ідея, що ученики не повинні йти до школи дуже рано і кінчити краще пізніше, аби більше свідомо й основно приймали науку. Таке його рішення не без здивовання, але з похвалами було прийняте гімназіальною колегією. Я був записаний до третьої класи, і наслідком такого незвичайного рішення батька став відразу предметом малої сенсації й уваги педагогічної колегії.

Думаю, що в моїм життю було небагато фактів, які мали б таке рішуче значення для всього складу моїх настроїв і змагань, мого характеру і світогляду, як се доволі невинне рішення батька. Коли я, зложивши зовсім добре іспит до четвертої класи, пішов добровільно до третьої, то се чи не зобов'язувало мене до дечого, кат його бери. Коли я не був скінчений йолоп і не лінох, то, очевидно, я повинен був краще вчитись, ніж ті, що не проходили курсу III класи, — а що не вважав себе йолопом і не хотів ніяким чином бути лінохом. І так я мусів визначитися з-поміж інших учеників. Се була, може, несподівана, але неминуха консеквенція¹ з ситуації. Кажу, несподівана, бо батько, скільки пам'ятаю, ніколи не мав до мене особливих претенсій, щоб я дуже визначався, був першим, робив особливо блискучу кар'єру. Навпаки, в розмовах зі мною він звичайно похваляв життя на становищі невідповідальнім, рядовім. Він уважав дуже доброю позицією учителя гімназії, який ні за що не відповідає більше, відбувши свої години і поза ними стає паном свого часу. Він вихваляв се становище і казав, що не бажав би собі нічого більшого, як бачити себе на нім, і, мабуть, не передбачав, що, забезпечуючи мене від надмірних трудів

¹ Наслідок.

в школі, він тим самим звертає мене на дорогу амбіцій, дуже прикрих і тяжких при моїм незрівноваженім і згризливім характері.

XXII

Після сього іспиту я пробув з батьком ще днів зо три. Мене разом з ним Зрбошов опровадив до пансіону, показав, де саме я буду вчитись, і дортуар, де я буду спати, й ідальню, де я буду їсти. Економ, Василь Абрамович Абрамов, добродій, доволі подібний до Шевченка (тільки більш в грубоватій формі) і з страшенно співучим північно-великоросійським діалектом, що служив одним з улюблених предметів гімназистських покривлянь, повів мене в гардероб, де я довідався свій номер — 119, і на мене зараз «пригнано» синій мундурок, а батько поручив мене особливій опіці гардеробщика, старого, суворого на вид і дуже доброго й шановного грузина Димитрія Басилова. В виді протекції червону скриньку з моїми речами дозволено поставити у нього в гардеробі, де мені був легший приступ до неї, тим часом як ученичі скриньки взагалі стояли в осібнім покої під ключем дежурного «дядька». В моїй новій казенній шкурі батько повів мене до фотографа сфотографуватись, купив мені коробку конфет, і тим було скромно відсвятковано мій вступ до гімназії. Після сього я зрана ходив на кілька годин до гімназії — призвичаюватись, поки батько ходив по своїх справах, а вечери ми проводили разом. Нарешті ми попрощались: батько другого дня рано мав їхати додому, і я пішов спати в пансіон.

Гімназія ще кінчала свої вакації. Гімназисти з'їздилися поволі, ночували часом в гімназії, часом в місті у знайомих; крім тих, що літували з пансіоном — таких все було кількадесят, небагато було новопріїзжих, і справжній режим ще не ввійшов в силу. Я потроху знайомився з деким. Головно зійшовся з товаришем по класу, що теж тільки вступив до неї, Дмитром Галофесвим. Він був сином артилерійського офіцера з провінції, хлопець дуже замкнений в собі, неохочий до яких-небудь оповідань про себе, взагалі не особливо розвинений і доволі нудний. Довгий час ми були нерозлучні, об'єднані своєю спільною долею новиків — разом сідали за стіл, взяли поруч себе ліжка в дортуарі, і коли не було чим іншим занятись — коли не траплялось мені випосити якусь книжку для читання, — цілими годинами ходили як заведені забавки де-небудь «по верхньому дворі», обмінюючись замітками про гімназійні порядки, людей і речі. Сю приязнь скоро запримітили, стали брати й на сміх, і вона, без сумніву, стала перешкодою в зближенню моїм до інших товаришів. Мій новий приятель виявляв деяку зависть при моїм зближенню до інших і пізніше колись, без всякого явного приводу, тому, здається, тільки перестав провадити всі часи по давньому, зробивши несподівано дику сцену, кинувшись на мене з кулаками чи з ножиком, зробив тим кінець нашнім відносинам.

Я зав'язував також відносини з деякими старшими учениками, не знаючи ще гімназійної «табелі о рангах», по котрій мені належало триматись своєї класи і не підмазуватись до старших. До того приводили мене книжки, котрі я бачив у них і випрошував, тому що бібліотека не функціонувала. З деяким здивованням, посміюючись такій моїй безтактовності, вони все-таки часом позичали мені книжки, і я тоді міг собі причукнути в більш або менш спокійнім кутку подвір'я, щоб відірватися від сього нового галасливого світу, що мене обступив.

Гімназія стояла на згір'ю, що від так званої гори св. Давида, яка панувала над містом, спускалося до ріки Кури. Гімназійна садиба через те розбивалася на кілька терас. Горішню, обведену таким же високим муром, займав будинок гімназійного шпиталю з одного краю і так званий чорний двір з другого, де була касарня робітників, стайня та різні господарські будинки. Він був не стільки чорний, скільки смердячий і бридкий: пересяклий запахом помий і всяких відпадків. Там мешкав директорський осел, котрого держали

для потіхи його дітей; він нагадував часом про себе голосним криком і служив часом предметом різних бурсацьких збитків. Економ держав там корову, вигодовували, мабуть, там і свиней. Взагалі се не був дуже приємний куточок, і хоч він був відділений невисоким муром від садиби, не можна сказати, щоб його сусідство не відчувалося дуже живо. Але що ж робити.

Всередині між сими двома кутами, гігієнічним і антигігієнічним, лежало досить велике подвір'я, що служило головним місцем пробутку учеників, коли заняття і погода не заганяли їх до середини будинку. Наоколо він був висаджений досить рідким рядом дерев, доволі никлих акацій, китайських ясенів тощо. Витоптаний ґрунт служив місцем забав і проходів. Довгий будинок клозету, що відділяв сей «верхній двір» від чорного двору, був розділений на дві половини, і одна з них, подальша від гімназії, служила разом і клозетом і курильнею, — розуміється, не офіційною. Щоб вона не стала офіційною, дядько і надзиратель від часу до часу заходили туди і, коли заставали кого-небудь, що він куриє, то записували й подавали адміністрації. Таких записаних лишали після занять на кілька годин, пансіонерів позбавляли святочної відпустки, замикали до класи. Тому вважалося обов'язком всіх і кожного перестерігати курців про наближення кого-небудь з сих наглядачів. У зв'язку з таким курильним ужитком клозету він служив також і свого роду клубом, бо й ті, що не курили, заходили собі поговорити з курцями в сій не дуже салонній обстанові. Водопровідна рура, що проходила над сидженнями, служила галереєю для публіки.

Нижній двір, виложений каменем, був властиво тільки широким проїздом з вулиці, де була брама і фіртка. Тут стояла будка двірника і було помешкання інспектора, котрого вікна, немов очі сфінкса, вдень і вночі пильнували порядку й спокою подвір'я. Відси темними підземельними проходами можна пройти на гімназійний город, що лежав нижче гімназійного будинку, при Головинським проспекті, і в нім тільки часом дозволялось пробувати ученикам. Тут був гімнастичний пляцок, з трапеціями, сохами, шнурми і всякими такими гімнастичними приладами, доволі мало уживаними, і невеликий город, — себто кількадесят дерев з занедбанними травниками між ними. Ні квіток, ні яких-небудь посадок тут не було, і взагалі ся сторона виховання — робота коло землі — не культивувалась зовсім. Коли випускались сюди ученики — се бувало рідко, більш так сказати, через недогляд, — на перерві в годинах гімнастики, наприклад, — вони або балакали, сидячи на лавочках, або силкувались через високий мур виглянути на вулицю — се заборонялось, щоб не зачіпали публіки, але тим більше було цікаве.

Одинокий легальний вихід був через фіртку нижнього двору. Вона була відчинена тільки в певних годинах — під час пополудневої рекреації, на перервах між лекціями тощо, позатим була замкнена, і кожний раз відчиняв її двірник. Се було як в монастирі — або у в'язниці, коли хочете.

XXIII

Починались заняття — насамперед молебін в гімназійній церкві, розуміється, другого дня перші «уроки», на котрих ученики розділялись по класах, куди їх записано, займали місця тощо — все дуже жвава процедура, в котрій як новик я чув себе одначе приголомшеним і збентеженим. Гімназія була велика, всі класи, аж до восьмої, мали паралелі; разом з двома пригтовченими класами, що мали на меті головню приготування тубільців, слабо обзнайомлених з російською мовою, було там часом душ до 700, здається. Пансіонери завжди належали до основної класи, так що для них не було вибору. «Приходящі» до певної міри могли вибирати між основною класою і паралельною, — розуміється, з дозволу начальства. Тим способом можна було часом утекти від неприємних товаришів і від ворожо настроєного учителя — пансіонерам сеї змоги не лишалося.

З початком року відбувалася цікава процедура роздачі книжок, паперу

і різних причандалів учебних. Принцип був такий, що пансіонери мають діставати не тільки їжу й одяжу, але й книги й усе потрібне до науки. Се останнє однак виконувалось почасти. Запас книжок поповнявся не дуже пильно. Підручників не ставало на всіх, або давались видання старі, з котрих не можна було вчитись, щоб дістати все потрібне, а не позичати потім у товаришів або купувати за свої. Папір, зошитки, пера видавались в малій кількості, а потім замінювались новими дуже скупо — треба було купувати самим. Незручно було з хованням того всього. Коли я вступив, не було інших сховків, окрім шуфляд в столах репетиційної зали — одна шуфляда рахувалася на двох учеників, і вони не замикались. Потім зало обставлене шафами, розділеними на сливе² кубічні сховки, по одному на ученика — вони замикались, але виявилось, що з сховків пропадають ласощі, гроші, всякі речі. Були підозріння на декого з учеників, але не викрилося певно нічого. Класи були розміщені в двох коридорах — верхнім і нижнім. У верхнім коридорі була, крім того, церква і против неї велика учительська кімната. Коло церкви бібліотека, себто читальна зала, яка під час богослуження сполучалась з церквою — відчинялись туди двері, і вона перетворюалась в свого роду бічну церкву нову, дехто з публіки й слухали [там] службу. За церквою «репетиційна зала», де ученики низших клас вчилися в вечірніх годинах під наглядом «помічників вихователя». Решту всього ряду покоїв вповняв великий дортуар, де спало більше сотні учеників низших клас в великій, чисто вибіленій, просторій і добре вентиляованій залі, що займала все ліве крило будинка від проспекту, [тоді] як церква займала праве. В ряді подвір'я, крім кількох клас, була зала мистецтв, так би сказати — половина її була призначена для музики, половина для рисування. Потім гардероби і дортуар старших клас, далеко менший, де спало душ тридцять, не більше.

В нижнім коридорі, крім клас (тут їх було далеко більше), була тільки велика їдальня, а ще низше в сутережах, з вікнами на гімназійний пляч, містилася роздівальня приходящих і столярна робітня, де охочі ученики працювали під наглядом майстрів.

Об'єднуючим моментом служили найбільше репетиційні години. В залі звичайно сидів або проходжувався дежурний помічник вихователя — їх було чоловіка п'ять або шість, вони мінялись щодня. Нагляд їх однак не був дуже пильний. Тим часом як одні ученики готували свої «уроки», інші балакали потиху про всяку всячину, іноді заводили й більш галасливі суперечки — поки вони не звертали уваги. Виходили покурить до клозету, що був тут же нагорі — на двір в сих годинах не дозволялось виходити. Сі репетиційні години займали час до вечірнього чаю. О 8 годині дзвонив дзвінок, і ученики мусіли вийти до коридору й стати в пари, щоб іти до їдальні. За столом ученики не мали своїх постійних місць: їх відраховували по 8 пар за кожний стіл, в приблизнім порядку літ, спочатку менших, потім старших, і до кожного столу придавали двох старших, для нагляду за порядком. Се була доволі довга й галаслива процедура, передні пари доволі довго чекали, поки зберуться всі ученики сих літ, чи сього зросту — вони товклися в довгим темноватім коридорі, й збиточники [...], щоб виробляти різні фіґлі й докучати більш тихим. Між іншим, мені дуже часто приходилось терпіти під час сього ставання в пари. Нарешті помічник вихователя відраховував перші столи, й вони рушали до їдальні. Прийшовши до свого столу й зайнявши свої місця, кидались передусім розбирати хліб, що стояв нарізаний в желізних кошиках: кожний хотів захопити краще пропечений окраєць, ніж м'якку середину. Потім кожний діставав емальований кубок, не дуже апетитного вида, в котрім був насипаний сахарний пісок і налита гербатяна есенція. Можна було його доливати гарячою водою скільки хоч і скільки хоч їсти хліба — за сим ходили до буфетчика з чайниками і кошиками, але сахару й есенції не давалось — хіба що припадком, через недогляд, бракувало когось до повного числа за столом і зіставався

² Майже.

незанятий кубок як премія. При початку і кінці співали молитву, і так само парами виходили на гору, щоб розійтися, куди кому треба.

«Приготовишки» мусіли йти зараз же лягати. Вони могли забавитися трохи, чистячи собі чоботи, протягнути час розмовами в коридорі або в клозеті, але дежурний дядько і надзиратель гамував розмови, велів лягати, грозючи jinakше записати, і хлопці лягали й затихали — коли який-небудь несподіваний фігель як перекинута подушка або стягнене покривало не підіймав наново сміху і руху.

Ученики певних клас могли годину посидіти ще в репетиційній залі або в бібліотеці — о десятій тут гасили світло й посилали спати всіх, й звичайно знов-таки тільки на яку-небудь годину можна було протягнути балачку де-небудь в коридорі, дортуарі, сховавшись від ока наглядача, уриваючи час у снвння.

Се не було добре, бо день починавсь рано. О половині шостої години «дядька» вже дзвонив у великім дортуарі і за хвилю починав підіймати учеників — починаючи від найменших, що лягали найраніше, потім переходив до старших. Коло години тривала ся процедура вбирання, умивання, чесання, потім опорожнений дортуар замикався. Деякі побожніші ученики йшли молитися перед зачиненими дверима церкви — їх бувало небагато.

Відчинялась репетиційна зала, ученики мали годину часу, щоб переглянути свої «уроки» чи роботи. Потім дзвонив дзвінок на ранішній чай, і тим же порядком, тільки без вечірнього гумору, йшли до їдальні. Після чаю забирали книжки й розходилися по класах — репетиційну залу знову замикали на сей час. Після третьої години була «большая перемена», «приходящі» купували собі пиріжки й бутерброди в будці на нижнім дворі, пансіонери йшли на снідання — звичайно, се були «зрази» з рисом і доволі несмачною підливою з смаженої муки. Після останньої, п'ятої лекції була свобідна година, котру ученики проводили найчастіше надворі, коли позволяла погода. Дехто йшов до столярні — таких було небагато, бо взагалі якось до майстерства не було ні охоти, ні заохоти. По обіді, що починавсь о год[ині] 3 і тривав приблизно годину (забирало досить часу збирання посуду, розношення дань — було три дання, звичайно ті самі — борщ, воловина з макаронем і кисіль або порізана на шматки спечена на блясі бабка). Година по обіді призначалась музам: ішла наука музики для охочих, відкривалась бібліотека на годину, теж для охочих — неохочі могли собі бавитись надворі. Потім, о год[ині] п'ятій починавсь репетиційний примус: на дворі і в коридорах не можна було бути, всі мусіли бути на своїх місцях в репетиційній залі. Бібліотека зачинялась, музикальна зала також. Всі мусіли вчити «уроки».

При погоді можливість бавитись чи прохолоджуватись на дворі дещо улекшувала сей режим. Тифліський клімат, сухий і досить теплий, переважно давав сю змогу. Гірше було, коли падав дощ, або ще гірше, коли наступали морози, падав сніг, і двері на подвір'я закривались на кілька тижнів перед різдвом і після різдва. Вся гімназія гуділа як оден великий улій, сперта в коридорах і класах, на перервах всі сотні учеників збивались в сінях гімназії, на сходах — тут купували снідання й їли, а у внутрішніх клозетах стояв дим коромислом, і до них не можна було пробитись, а на стінах коридорів виднівсь крейдою написаний пароль «козуа» (ворог), котрий належало крикнути, якби хто помітив, що до клозетів і передсінників при них, що служили куріальнями, простує хто-небудь з начальства, надзиратель або «дядька». Цілими тижнями, від понеділка до суботи, пансіонери товклися в сих запорошених клітках, відбували години гімнастики, розширеними легеньми вдихуючи розворушені порохи, танцювали, в них же вчилися і відпочивали. Коли же зважати, що декотрі і в неділю не мали куди втекти з сеї приємності, то можемо собі уявити сю зимову приємність, від котрої дійсно можна було одуріти.

Неділі і свята приносили для всіх православних обов'язкову церкву. Се було зв'язано з різними прикрими формальностями. Треба було віддати до гардеробу свою буденну блузу і взяти звідти синій мундурок, і потім, після богослуження, віддати його і взяти назад блузу; приходилось доволі довго

стояти в черзі з одним і другим. Потім нас знову «строїли» в пари і вели до церкви; там ми парами стояли також під час служби. Привілеگیю мали останні ряди, з старших учеників, — вони стояли під стіною, спершись до неї, се не було так нудно. Оден раз Дрбоглав, розсердившись, що сі старші ученики стоять занадто свобідно, розпорядивсь помінати їх місцями і поставити під стіну малих, а старших ближше до середини церкви, де стояла публіка. Але наслідком сього вийшло тільки фліртування сих старших з паннами і дамами з публіки — поглядами, усмішками і т. д., так що Дрбоглав поспішив вернути давнішній порядок.

Відвідування церкви в таких формах настільки докучали, що задля сього одного ученики всіма способами старались не зіставатись в пансіоні на свята, щоб не відбувати сеї церковної панщини.

XXIV

Така була зверхня форма сього життя, а виповняла її для мене гнітюча туга. Коли пройшло перше заїнтересування новими порядками, людьми й обставинами, коли пройшли перші вступні обрядності, і пансіонське і класове життя увійшло в свої норми, воно пригнітило мене своєю одноманітністю, а разом своїми грубими дотиками шарпало й дерло мої нерви, призвичаєні до атмосфери мягкой, любовної, нездатні до відпорності й боротьби. Я прочитав в тім часі славні ще в тодішній Росії «Очерки бурсь» Помяловського, про котрі чув ще давніше, і мав те вражіння, що, незважаючи на всі темні, очевидно, занадто притемнені фарби, які зібрав в своїх начерках Помяловський, висококультурна, взірцева тифліська гімназія з своїм пансіоном багато нагадує стару петербурзьку бурсу.

Розуміється, в ній не били учеників, навіть не дозволяли грубої лайки. В попередніх часах тут, очевидно, панував навіть дуже ліберальний дух — особливо за давнішого директора Желехівського, про которого я застав тільки доволі неясні спомини. Він, очевидно, старавсь зблизитись з гімназіальною молодіжею, держав себе з нею попросту і по-приятельськи, пильнував підтримати між нею культурні інтереси, поважання до своєї гідності. Між учениками велись звичай публічних вечірок, представлень, відчитів. Треба мати на увазі, що завдяки трудностям, які робила російська мова ученикам, вони, особливо тубільці, попадали до старших клас в дуже дозрілім віці — тим більше, що на полудні молодіж взагалі скорше дозріває фізично, а з тим і умислов, ніж на півночі. Я застав в другій і третій класі чимало хлопців під усом, вповні дорослих і сформованих, котрих місце було властиво не в гімназії, а в університеті, і котрі часто, не перейшовши до вищої гімназії, потім і входили в життя. Особливо се бувало з татарами, грузинами, вірменами, — але також і європейці попадались в сих класах доволі дозрілі. В старших класах, починаючи з тої п'ятої, яку я застав, ще держався доволі високий культурний рівень, особливо як порівняти з пізнішими, ученики п'ятої класи і вище старались триматись джентльменами, культурними, цивілізованими людьми, між ними не помітно було похвалок пияцтвом, дебошем, вони вважали добрим тоном читати дорослу літературу, серйозні книжки. За моїх часів сю лінію серед них підтримував особливо Микола Васильович Горяєв, учитель російської літератури, що мав взагалі в гімназії славу людини дуже розумної і самостійної супроти начальства; на жаль, він ні разу не вчив в нашій класі, і я звів з ним в останніх роках мого гімназіального побуту приватну знайомість, доволі близьку.

В моїх часах се були традиції минулого. Директором був Лев Львович Марков, брат доволі звісного російського письменника Євгенія Маркова і тим самим стрий славного «Воляя-Маркова», стовпа російського чорносотенства в Державній Думі. Він був наш знайомий з Ставрополя: ми застали його директором ставропольської гімназії, а інспектором був Лілов, автор одної доволі поважаної спеціалістами монографії по історії розкольників літерату-

ри, вихованець Казанської [духовної] семінарії. Потім Неверов узяв Маркова директором першої тифліської гімназії, а Лілова — другої. Близький з батьком Марков одначе не був і не був йому симпатичний. Він «задавався», держав себе російським барином, був людиною консервативного складу, і з ним в тифліській гімназії повіяло вітром антиліберальним, — хоч Марков старавсь держати себе європейцем і за гімназією хотів заховати репутацію високої культурності, але більше в стилу англійського аристократизму, а не російського радикалізму, як за часів Желехівського. Він поводивсь з учениками чемно, «снисходительно», але тримав їх на великій дистанції, пильнував більш зверхнього порядку, показних ефектів, але не інтересувався культурними, тим менше соціальними успіхами своїх питомців. «Виховання» набирало чисто формального порядку. Інспектора він собі дібрав під масть. З учителями більш самостійними у нього виходили конфлікти, і вони кидали його гімназію — так, при мені пішов Мікаладзе, учитель історії, що вважавсь видатним представником ліберальної грузинської інтелігенції. Зіставались люде або сірі, або аполітичні, або нарешті такі, що цінили місце в першій найпоказнішій гімназії округу як ступінь кар'єри — перехід до посади інспектора або директора, і всяко лагодили свої відносини до директора й адміністрації, щоб не псувати собі службової репутації. Не стало в гімназії живого духу. Потроху звелися спектаклі й вечірки, на їх місце згодом — коли я вже був в старших класах, прийшла воєнна гімнастика: запрошені були унтер-офіцери для навчання нас «учебного строю», і нас, учеників 7—8 класи муштрували [...] лавою, [вчили] подвоюти ряд, марширувати, бігати — і презентували нашу маршировку перед попечителем і тодішнім намісником, чи «главноуправляющим», як він звався — кн. Дундуковим-Корсаковим. І, може бути, в зв'язку з тим (а може, і з загальною реакцією життя) ми вже не були тими семикласниками, яких застали. Се вже ясно видно було, коли старша від нас класа перейшла до п'ятої класи, а потім і ми: ні вони, ні ми не були нітрохи рівні тим п'ятикласникам, котрих я застав, вступаючи до гімназії. Ті були, кажу, джентльмени, а се були бурсаки, люде без культурних інтересів, без культурних тем, які, зібравшись, балакали про дівчат, про коней, про пансіонські або вакаційні дрібниці, тягли гімназійну науку як тяжке ярмо, відбували лекції як каторжники каторгу, дуже мало читали; пияцтво і мандрівки до [...] ставало модою. Може бути, що якби я попав двома класами вище, мені не прийшлося переживати всіх тих прикростей, які в перших же початках збридили мені гімназію до крайності, налякали мене її прикрими сторонами. Правда, і в старших класах, на котрі я дивився з таким поважанням, бували свої «козли отпущенія», котрим докучали не згірше як мені мої товариші, і траплялись інциденти, в котрих бурсацтво вилазило з-під джентльменства.

Розуміється, при нервах твердих, при натурі більш відпорній, ніж яка була у мене, всі ці бурсацькі приставання можна б було — і навіть треба б було — брати з боку комічного і не надавати їм значення, але я при своїй підвищеній вражливості і делікатності брав трагічно, страждав від них дуже і тим захоочував до їх повторення. Деякі приставали, навіть з нижчих клас, брали мене за об'єкт своїх приставань — переважно се були, очевидно, суб'єкти ненормальні, від котрих дуже трудно було відчепитись — вони доволі скоро позникали з гімназії, але їх фізіономії досі стоять перед моїми очима. Одного разу з мною вчинено доволі галасливу історію: потягнули за ногу по коридору більш-менш в позі Гектора, прив'язаного до Ахілової колісниці. Другий раз мої товариші застали сцену загального гніву і роздражнення, знайшовши між моїми зошитами пробу сатиричного перегляду нашої класи, написану на взірєць такої ж з п'ятої класи, котру прочитав мені попечительський син Антін Яновський. Коли я, не підозріваючи сього, прийшов до репетиційної зали, кілька товаришів удали страшенно розгніваних, а найбільший силач, покійник Ліонідзе, удавав, що хоче кинуть мене бити, тільки товариші держать його за руки. Всі такі інциденти робили на мене дуже прикре враження, просто приголомшували мене і хоч не потривали довго, але лишили в мені дуже прикрий осад і збридили гімназію, як я вже сказав, — до решти.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

XXV

Період сих бурсацьких мстителств скінчився доволі скоро, за кілька місяців, під впливом, здається, головно-таки моїх успіхів у класі, які незабаром дали мені дуже авторитетне становище, неважаючи на всі мої смішні сторони: мою фізичну слабкість і ніяковість, які стягали не мене глузування, але я їх не старавсь перебороти, вважаючи обов'язком не ховати, а, навпаки, навіть потіщувати (?) своє українське чи, по тодішній термінології — малоросійське, інородчество, і т. д. Крім того, треба признати, що я свою бурсацьку пробу перейшов чесно: не скарживсь начальству на своїх обидчиків і взагалі «не підлизувавсь», хоч з боку учительської й начальствующої колегії скоро на мене звернулись різні знаки благоволення. І хоч потім часом траплялося — дехто з товаришів пускав мені жука, що я, мовляв, занадто «угречнений», коли розмовляв з ким-небудь з начальства, але, я думаю, вони розуміли, що тут було не підлизування, а перебільшена уроджена делікатність моєї натури, котра мене з нижчим і слугою змушувала бути так само «угреченим», як і з людьми, від яких щось мені залежало — угреченим занадто.

Тому що я курс третьої класи вже проробив дома, хоч і не дуже влучно, полишений власному промишленію, мені, розуміється, небагато було роботи над лекціями, до мене звертались за поясненнями, брали списувати задачі і т. і. Новим предметом була для мене німецька мова: обов'язковою була одна котрась, французька або німецька, і величезна більшість учеників учились котроїсь одної тільки, а власне, французької. Але бажанням батька було, щоб я взяв і німецьку мову. Тому що вона почалась уже в другій класі, я якийсь час мусів доганяти моїх товаришів, [але] під особливим проводом учителя Карла Федоровича Гана доволі скоро пройшов курс другої класи й прилучився до третьої. Мусів попрацювати над математикою, над французькою мовою, інші предмети давали мало роботи, і я мав багато вільного часу, а при тім міг іти на першім місці в класі. Вже при першій класифікації — за першу третину я викинувся на перше місце між «п'ятьорочниками», не мав п'яторки тільки з кількох предметів, а далі — вже не пам'ятаю, при котрій саме класифікації — дістав уже ідеальну «круглу п'ятірку», з котрої потім не сходяв уже до самого кінця гімназії.

Не велось мені тільки в однім, і то гірко не велось, а саме — в музиці. Батько бажав, щоб я вчився на скрипці, і з початком шкільного року [я] ставився в музичній годині в залі перед нашим професором музики і капельмейстером гімназійного оркестру гер Краземаном, записався на скрипці, дістав інструмент, кілька день возив смичком серед галасливого реву всяких струментів, потім дістав рупописну школу, писану Краземаном з лаконічними поясненнями ламаною російською мовою, але тут прийшов мені капут. Я не мав твердої руки, смичок мій їздив, як щітка по підлозі, Краземан слухав, слухав і нарешті перестав підходити до мене, що було свого роду [...] порадою закинути науку, до котрої я не мав здібності. Я се розумів і перестав ходити на години, але при своїй вражливості і згризливій вдачі прийняв се як великий

конфуз, так що трохи не до самого кінця гімназії не міг слухати музичної какофонії, яка лунала з музичної залі, без певного докору сумління завидував усім, у кого були музичні здібності — майже так, як усім тим, хто танцював! Се також була незагоєна рана моєї свідомості. В Ставрополі, коли в нашому домі танцювали, я не навчився танцювати, мабуть, по малолітності, чи що, і потім зостававсь при тім переконанню, що я занадто несміливий і незграбний для сього куншту, тому не брав участі в лекціях танців, що відбував раз на тиждень в репетиційній залі колишній балетмейстер Балдін. Тим часом багато з товаришів танцювали дуже охоче — не раз уряджували танці вечерами в сінях між гардеробом і клозетом, що служили курильнею і клубом, особливо в зимових годинах, і мені се дуже боліло, і я чув трохи не зневагу до себе, що я не посідаю сеї штуки, не можу брати участі в різних танцюристичних забавах, про котрі

Родина Грушевських: Глафіра Захарівна (мати), Михайло Сергійович, Ганна Сергіївна (сестра), Сергій Федорович (батько), Олександр Сергійович (брат). Близько 1886 року. Друкується вперше.

оповідали між собою мої товариші, фліртувати з паннами, як вони, і так далі.

Віддалившись від Галафеева, що скоро знувдив мене своєю нецікавістю, я вже не мав більше таких близьких приятелів, з котрими б жив нерозлучно. Було кілька товаришів, з котрими я сходився доволі близько. Таким був особливо Паладжанов Михайло Іванович, вірменин, пізніший член Державної думи, депутат Баку, кадетсько-вірменський лідер; наша приязнь не була ніколи занадто гарячою, але зосталась теплою через усю гімназію, і скільки пригадую, конфліктів і сварок між нами не було ні разу. Інші зближення були менш тривкі, більш скороминущі й не грали особливої ролі в моім житті.

Більше значення мали знайомості поза пансіоном. Першого, скільки пам'ятаю, дав мені мій учитель російської мови Климовський Григорій Андрійович. Не вважаючи на свою українську фамілію, він був походженням грек, доволі прив'язаний до своєї національності. Він підтримував знайомості з приїжджими греками, особливо духовними, і був цензором грецьких книжок і часописей у кавказькій цензурній комітеті. Виховання він був петербурзького, мав сліди близькості до «хорошого общества» і в Тифлісі старавсь підтримувати зв'язки з деякими аристократичними чи високобюрократичними родинами — від часу до часу робив візити на столичний манер, мав гарне

помешкання в «Кружку», одним з найбільш розкішних домів тодішнього Тифлісу, тоді вже, щоправда, дуже занедбанім, і для удержання свого *standart of life*¹ тримав у себе на квартирі звичайно по кілька грузинських дворянчиків. Не знаю, що водило ним, коли він задумав зробити мене своїм постійним гостем — симпатія чи якийсь рахунок. Але запросивши раз на обід до себе, він раз назавсіді відкрив мені двері свого дому, і я довго і часто користав з сеї гостинності в перших роках свого побуту в гімназії, не маючи інших знайомостей, тим більше, що й хазяйка дому, родом німкеня, Софія Константиновна Фельдт, бувша класна дама, теж ставилась до мене приязно. Звичайно, я виходив у неділю або в свято по сніданню, що бувало після богослужіння, зостававсь у них на обід і о годині 5, приписаній для повороту до пансіону, вертався. Часом, але рідко бувало й так, що я ночував у них, коли бувало кілька день свят. Але я не надуживав сих візит, бо в домі було нуднувато, і одинокою розривкою було читання «Вестника Европы» за старі роки та розмова з хазяєвами, людьми гречними, але далекими від питань, котрі інтересували мене.

Другим знайомим домом, де я теж бував у тих перших роках доволі часто, се був дім правителя канцелярії учебного округа Соколовського; він з уряду свого був знайомий з батьком, а один з синів його був моїм товаришем у класі. Се була дуже людна родина, багато дітвори, але якось ні з ким я не міг заприятитись, сім'я взагалі дуже була малоінтересна, і я відстав від неї, тим більше у батька відносини з Соколовським стали псуватись, а мій товариш відстав від мене, зоставшись на другий рік, здається в 4-й класі.

Одного разу я був запрошений на обід попечителем, але, видно, не прийшовсь там до масті і повторення не дістав. Син його Антін був двома класами вищий від мене і, очевидно, не інтересувавсь мною; мені — навпаки — була б дуже інтересна така знайомість — я вже згадував вище, що сатиричний огляд класи, котрий мені прочитав Яновський, настільки мені подобався, що я постаравсь написати щось на його взірць про свою класу і тим стягнув на себе біду. Кілька разів просив мене до себе мій товариш, приходящий Володимир Пурцеладзе, і се теж була інтересна знайомість, хоч і з інших мотивів. Мій товариш був великою, розпеченою дитиною, милою дитиною, мало ще розвинуеною, але дім його інтересував мене своїми претензіями на розкіш, панство, аристократичність, се перше, що мені довелося стрнути в тім роді, і я бував там дуже очоче. Батько мого товариша Дмитро Пурцеладзе був, здається, чи не духовного походження, бо мені звісні деякі його книжки з грузинської агіографії², потім дістав місце члена цензурного комітету; він був трохи археолог, трохи історик — йому належало кілька публікацій по грузинській історії чи археографії, і, довідавшись, що я колекціую монети, він наділив мене деякими дублетами, або збитими примірниками своєї збірки, котрі я дуже цинив. Він мав вигляд людини скромної, маломовної, був дуже доволі негарний і зовсім не шиковний з себе. Натомість його жінка, росіянка, з роду Звірова, донька якогось смотрителя гоститаля, чи що, була дама з великими претензіями, дуже гарна з себе, і то красою дуже тривкою: я пам'ятаю, як стрів її багато літ пізніше, коли її син був студентом, і тоді вона ще була гарна. Вона була за границею і свій дім старалась поставити на панську ногу; у дітей була гувернантка — французенка, салон був заставлений різними розкішними витребеньками; у Володимира, мого товариша, були гарні книги, в гарних оправах — від нього я, між іншим, позичив собі «Тасмничий острів» Жюль Верна, котрого не було в гімназійній бібліотеці, а котрим я дуже поласував. Все се було дуже інтересне, але Володимир теж скоро відстав від мене, і наша знайомість ослабла.

XXVI

Пансіонські тиранства наді мною ще далеко не закінчились, коли стало наблизатися перше різдво мого пансіонського побуту і з ним перспектива подорожі додому на свята. Батьки загодя прислали мені «полушубок»

(баранячий кожух великоросійського крою) для сеї подорожі, і можна собі представити, як я нетерпеливо її чекав. До того трапилась ще оказія: їхав на посаду до нововідкритої в Владикавказі гімназії (не могла бісова личина відкритися двома роками скорше!) новоіменований директор її Виноградов, і батько списався з ним, щоб він узяв з собою мене. За кілька день до різдва він забрав мене з гімназії, і я поїхав з його сім'єю, що складалась з жінки і якоїсь кузини, поштовою каретою. Їхати через гори зимою була доволі прикра історія, особливо коли не було доволі теплої одежі, а у мене був тільки сей кожух, — і нічого теплого на ноги й на уха, і ті й сі мерзли немилосердно, коли приходилося цілими годинами нерухомо сидіти на сильних грудневих або січневих морозах на світанку під час переїзду через перевал, що підіймався на 2000 метрів над морем. Дивним дивом, я не тільки в сю першу подорож, але і в пізніші, коли досить вистудіював усю практику сих подорожей, ніколи не здобувався на теплі пледи чи які-небудь речі, які б дали мені захист від морозу: кожух за повною його непридатністю був закинений, явилось ватоване пальто в додаток до казюнного демісезонного, повстяні чоботи (валенки) і верблюжий «башлик» (каптур), але все се не хоронило від морозу, і я мерз завсіди під час сих зимових переїздів немилосердно. Та, здається, вважав занадто, так би сказати, буржуазним заводити задля сих недовгих переїздів теплі причандали і не підіймав сього питання. Правда, що так взагалі у нас велось, що в гардеробних справах ініціатива належала батькам, а їм, очевидно, не приходило в голову, що я так сильно терплю в сих переїздах.

Другою неприємністю, яка псувала сі зимові переїзди, були снігові замети й «обвали» (лавини), що переривали часом комунікацію на кілька день. Все, бувало, ідеш з страхом, а ну ж впаде обвал — не те що бути ним засипаним, хоч і се траплялось пасажирам, тільки доволі рідко, але застрягнути де-небудь на перевалі — особливо в маленькій станції, де не було ні покоїв для переїзжих, ні порядного буфета. На мене ся неприємність спадала нечасто — один раз просидів я на Гудуарі день, чекаючи, щоб очистили дорогу, а то траплялось застрягнути на кілька годин. За всім тим ся можливість настроювала тривожно.

Якби не се, а їхати в теплі, то що за чудовий переїзд був би, коли бувало вдосвіта переїздиш сі безконечні мовчазні снігові рівнини, якісь синяві в нічнім відблиску, а потім бачиш, як засвічуються перші відблиски сонця на найвищих верхах — годі (?) і пізнати, котрі з них вищі в дійсності. Сонце освічує їх малиновими відблисками, потім вони спускаються низше, падають на сніжно-білі згір'я й поля. Світло жовтішає, яснішає. Але воно не оживлює нічого ні трошки — ні звірини, ні людини. І приходиться на думку загасла земля, коли на ній зникає всяке життя, і сонце не матиме кого на ній розбудити своїм світлом. Години минають так довго, не розбиті ніяким живим рухом. І не хочеться ні говорити, ні рухатись, щоб не розтрачувати марно енергії в сій мертвій пустці.

Найприємніше бувало їхати на літні вакації, при кінці травня. Багато, розуміється, значив настроїв: їхалося додому на цілі три місяці спочинку й свободи. Але й дорога в сім часі була найприємніша. Передгір'я цвіли. Життя спішило взяти своє в сусідстві вічних ледівців. Квітки зацвітали на придорожніх згір'ях. Вівці лазили по диких зламах. Ворушилися люди, і навіть пташки з'являлись у повітрі.

На великдень я першого разу не їздив, бо здавалось: однаково вакації так скоро, що не варт їздити туди й назад. Але в Тифлісі великодні свята пройшли так безконечно нудно, і в пансіоні, і в відвідинах тих кількох домів, де я міг побувати, що більш я не повторяв сього, і всі роки їздив і на різдво, і на великдень, крім останнього року, перед матурою³, коли zostавсь на великдень, щоб краще підготувитись. І, розуміється, далеко більше рації було їздити на великдень, ніж на різдво, бо й дорога не була така холодна, і дома проводилося час приємніше.

Звичайно, я їздив так званим омнібусом, що виходив о 4-й годині пополудні, їхав без перерви вдень і вночі і приходив вечером другого дня на місце. В нім були самі місця другої класи, котрі я брав звичайно — вони

коштували спочатку, здається, 8 карбованців, потім 12. Рано, о годині 9, виходила карета, в котрій були місця першої класи всередині і другої «в кабріолеті» на переді. Карета ночувала в середині дороги й через те приходила на місце сливе о тій же порі, що й омнібус, що виходив на сім годин пізніше. Нічліг приносив видатки, коли брати осібний покій, а ночувати «в обцій» було занадто прикро — се були брудні покої, з одним або двома старими шкіряними диванами, просмерджені смородом старої шкіри і нафтяного чаду; та й канапа часто бувала занята; а платити за кімнату я жалував — хоч се коштувало недорого. Тому я їздив омнібусом — тим більше, що на дорогу тратилося менше часу і вдавалося тим чином часом вигадати день.

Се було свого роду спортом. Звичайно, місце бралось загодя, бо на початку і при кінці вакацій, перед і по святах, саме коли мені треба було їхати, бувало більше пасажирів. Я вираховував час так, щоб якбільше вигадати собі для побуту дома, і коли се була дорога з Тифлісу, звичайно, йшов до директора — випросити собі зайвий день. Але він був, звичайно, доволі скупим, і що найгірше — ставав більш податливим, коли день виїзду наближався, а я вже не міг перемінити дня, на котрий записався. Ся маленька подробиця таким чином все вимагала у мене певної дипломатії.

Їздити мені приходилося звичайно самому, — з-поміж учеників, тим рідше з-поміж товаришів, у мене рідко траплялись товариші подорожі. Часом траплялись люди скільки-небудь цікаві, з котрими можна було поговорити дорогою, але й се нечасто. Ні разу ся подорож не принесла мені якоїсь інтересної знайомості, якоїсь цікавої пригоди, про котру варто було б згадати. Часом трохи бруду, часом трохи життєвого гумору або брутальності відкривалось передо мною. Будь-що-будь, се були моменти в моїм життю, коли я стикався з людьми, мусів уставляти відносини з ними, хоч би й на одну добу, виявляти деяку самостійність, чого не давала мені ні сім'я, під міцною опікою котрої я жив, ні пансіон.

XXVII

Прикро мені було вертатись з перших різдвяних вакацій до пансіону, але найприкріше було вже за мною. Бурсацька нагінка слабла. Я поволі здобував собі привілейоване становище — спочатку своєї класи, далі — одного з найвизначніших учеників всієї гімназії і нарешті — загальне першенство в ній, свого роду її окраси, і се мало своє значення й свої реальні користі в сій бурсацькій муравельні. Се прийшло не разом, але приходило потроху і давало себе відчувати.

Тим часом я старавсь, чим міг, заповнити своє пансіонське життя. Я з повним завзяттям забрався до колекціонерства. Я згадував уже про різні монети, які я дістав від старого Пурцеладзе: доволі неінтересні вони були для справжнього колекціонера — стерті і забиті, але для моєї колекції, де були майже виключно тільки російські гроші XVIII і XIX в. і півстерті візантійські та римські мідяні, і різне орієнтальне дрантя, здавалось дуже цінним набутком. Його збільшило подібне ж нумізматичне сміття, подароване одним з моїх товаришів Віссаріоном Комаровим, сином доволі відомого в кавказьких кругах генерала Александра Комарова, що в тім часі був начальником так званого вотчинно-народного управління (що завідувало органами самоврядування різних гірських племен), а кілька літ пізніше зробив своє ім'я на момент голосним як начальник російського війська в закаспійських операціях, воно стояло під його начальством під час голосного англо-російського конфлікту на Кушці 1885 року, що загрозив був на момент великою війною.

Мої археологічні інтереси під впливом сих набутоків дуже вирости й розширились, я став заглядати до антикварних вітринок під час недільного торгу на еріванському базарі й купив там собі кілька монет — особливо був пишний з одного сасанідського діргема. Але одного гарного дня я помітив, що

мої монети пропадають з мого пансіонського сховка — вони зникали потроху, хтось, очевидно, систематично лазив до мого сховка, дібравши ключа, і брав потроху, щоб не звертати уваги. Се дуже засмутило мене — якось підтяло мою охоту до сеї колекції. Я не закинув її, але не мав уже такої приємності від неї, й енергія колекціонування ослабла.

Подібне сталось і з іншою колекцією — поштових марок. Кілька з товаришів збирали їх, і се заінтересувало також і мене. В Тифлісі були лавочки, що торгували марками, я став купувати, мінять, діставав дублети в дарунки від товаришів і зібрав невеличку колекцію, замовив у перепльотчика альбом, гарно понаклеював — раптом сей альбомчик пропав, хтось з товаришів зробив таку підлість — украв мій альбом, і я не міг дошукатись провинника. Тоді я почав з подвоєною енергією збирати колекцію наново, зібрав справді, але вона тільки розтравляла в мені спомини про страчену — другої такої я не міг зібрати, і кінець-кінцем це мене знеохотило до неї взагалі.

Я помічав за собою се не раз і потім. Спочатку я старався кожду неудачу, кожду утрату нагородити новим зусиллям реставрації втраченого, але реставрування ніколи не давало повного вдоволення, навпаки — воно ятрило спомини про страчене, що здавалось коли не кращим, то відмінним і не заступленим реставрацією. В результаті те завзяття, упертість чї витривалість, котрою я хотів дати реванш за удар, заданий мені, приносив, може, більше прикrostі, ніж вдоволення, і, мабуть, було б краще, якби я вмів відразу миритись з ударом, з утратою, не стараючись боронитися з долею і давати їй реванш. Першою весною, коли я не поїхав додому на великдень, я за прикладом кількох товаришів зайнявся годованням шовковиків. В Тифлісі була велика дослідна станція шовківництва, утримувана державним коштом, і не знаю, хто вже з учеників стояв настільки близько до неї, що міг діставати т. зв. грону, себто ячка шовківників, а хлопців, ознайомих з процесом вигодовування їх, було досить, бо в різних місцевостях Кавказу сей промисел затримувався між людністю, а в тім часі адміністрація задумала заопікуватися ним, стала заводити дослідні станції, надумала вжити до того учителів — так що за кілька років дослідна станція шовківництва заснувалась і у батька при педагогічнім музею його дирекції. Певно, якби між учениками й адміністрацією гімназії відносини були більш близькі й щирі, то бажання учеників зайнятися шовківництвом, ставши відомим адміністрації, знайшло б повне спочуття її й могло б уложитися у вповні раціональні й дуже корисні форми. Але що сього не було, то й наше шовківництво велось в обставинах просто варварських, без усякої помочі, потайки від начальства. А втім, хто його зна — чи не тому й захопило воно було нас, що не мало ніякого офіціального характеру і велось потайки, як щось недозволене.

Місцем пробутку черви служили шуфляди наших столів, се не було дуже гігієнічно для гусельниць, але що ж робити. На підстільку вживали старих газет, покладаючи морво⁴ листя то на одну, то на другу, щоб гусельниці переходили на другий аркуш і давали можливість. Листя ми стелили звичайно зрання і після лекцій. Діставати його було нелегко. Кілька морвових дерев було в городі, з них листя приходилось збирати крадькома, бо вступ до городу відкривався нам тільки зрідка. Але сих дерев не ставало, і ми старались добувати їх всякими способами — під час прогулок, відпусток, а також, від приходящих, що мали тепер поручення приносити листя, йдучи рано до гімназії. Так чи сяк, не дуже, мабуть, ситно і гігієнічно, але гусельниці наші вигодувались і почали шукати місця, щоб завинути своє павутиння, і ми клали тоді їм гіллячки, щоб вони мали де зробити свої пухирці і замерти. Пухирці (кокони) повиходили досить дрібні, гусельниці не були досить сильні. Я не мав серця задусити їх потім, як се робиться для того, щоб розмотати кокони на шовк: їдучи додому на вакації, я забрав їх з собою, з них повиходили мотилі і, спарувавшись, знесли грону. Тим операція скінчилась, не мав охоти більше поновляти її, і коли навіть згодом черву виводили в більших розмірах при музею в Владикавказі, я вже не мав охоти тим поінтересуватись.

Я, зрештою, мав тоді нагоду більше ввійти в господарські інтереси, але в сей бік мене тоді не тягло. Батько саме купив ділянку від Долбежева і спішив засадити її приписаною кількістю овочевих дерев, щоб дістати права власності на неї: купував і виписував щепи, купив коняку, щоб їздити на сей хуторець, став ставити хату. Копав рови наоколо. Висаджував межу тополями, перекопував камінистий ґрунт під город.

Сі клопоти дуже його займали, він з любов'ю вдався в садівництво, читав підручники, задумував завести культуру винограду, виробляти овочевий сидр. Його заходами кусник камінистого ґрунту за кілька літ перемінився в чудовий сад з гарними квітниками, овочевими шпалерами, виноградними і ягідними плантаціями, гарними овочевими деревами. Тоді я дуже полюбив його, але тепер заходи й клопоти батька мене не потягали — навпаки, всякі оборотні сторони медалі, в тім роді як непорозуміння з сторожами-латишами, рекомендованими Долбежевим, спори за границі, за водопровідні канали і т. ін. мене відтручували й зневагували. Мій час до всього сього прийшов пізніше, поки що я жив інтересами іншими.

XXVIII

У мене нема під рукою тифліських часописей, які б дали мені хронологічні докладні дати деяких важних подій, які нарушили монотонну течію нашого пансіонського життя. Я згадаю про них без докладнішого датовання, без хронологічного порядку. Чи я ще дуже був зелений (тільки ще перейшов до четвертої класи), щоб скільки-небудь ближче заінтересуватись незвичайним для Тифлісу з'їздом учених з нагоди V Археологічного конгресу⁵, що періодично, що три роки, відбувався в більших культурних центрах Росії. У мене в пам'яті zostалися тільки деякі дрібниці: членські значки, в котрих парадували деякі з наших учителів, відгомони в газетах, особливо в гумористичній часописі «Фаланга» (фаланга — ідовитий місцевий павук), що попадала частенько до наших рук, коли там чіпали звісних нам людей, тощо. Пригадую, напр[иклад], собою якісь іронічні пародії на доклад нашого учителя історії Мікелядзе на сім з'їзді. Тим часом на сім з'їзді зібралось так багато людей, які мені скоро стали такими близькими й інтересними. Приїздив «великий старець» української історіографії Костомаров, що доспівав свою лебедину пісню, й на сім з'їзді так був збентежений стрічею з своїм колишнім союзником, нашим учителем Миколою Івановичем Гулаком⁶. Приїздив Володимир Боніфатійович Антонович⁷ з товаришкою своїх археологічних екскурсій, пізнішою дружиною своєю Кат. Мик. Мельник⁸.

Законопатилися, як звичайно, з сього приводу й місцеві археологи й антикварії; мабуть, не один з тих дублетів, що попали потім до моєї «колекції», стояв в деякім зв'язку з археологічною виставою, приготовленою на з'їзд. Розкопки, які велись в зв'язку з ним, незвичайно збагатили археологічний відділ місцевого музею — одинокої наукової інституції, котрою міг похвалитись тодішній Тифліс, і робив нею справді сильне і імпозантне враження на мене в тодішніх, гімназійних моїх літах: се ж перше, що я побачив в тім роді.

Більш пам'ятним zostалося наше домашнє свято — ювілей нашої гімназії⁹, котрий Л. Л. Марков захотів відсвяткувати шумно й заімпонувати громадянству. Задовго під проводом нашого учителя малярства малювалися щити з усіма гербами світу — особливо вдячний матеріал дали центрально- і південноафриканські республіки з своїми кучерявими, ніякою геральдиккою незнаними гербами. Сі герби мали підтримувати такі ж всесвітні короговки. Плелися в безконечній масі гірлянди. Робилися кольорові ліхтарі й лампони. По замислу директора в день ювілею мав відбутись грандіозний бал: бібліотека, репетиційна зала, дортуари¹⁰, музикальна зала — все се мало бути обернено в салони й залі для танцю. Наші ліжка попереношено на сей час в коридори на долі, всіх, хто мав родину в місті, пущено додому, заняття на кілька день

фактично припинено. Все се було дуже весело, дуже интересно, — інтересніше від самого балу. Може, хто потішивсь з нього з тої безконечної публіки, що залила в той вечір нашу гімназію, але мені подібні бурсаки без більшої практики збирались на сім святі при доволі кепським інтересі. Я й інші, котрі не танцювали, записалися в розпорядчики. Дехто рахував при тім на солодощі, що великими купами були виліжені на столах. Кажуть, що декому се вдалось, але я не пожививсь і тим, коли при першій антракті вся отся публіка — й підлітки, й старші, «батьки й діти» кинулись до сих столів і, за браком обслуги, приготовлених порцій, мисочок і всього потрібного, почали хапати, загрибати карамель, мармелад і не знаю вже що просто руками, замазуючи рукавички, рукава, більше топчучи і нищучи, ніж дістаючи. Все се було доволі сумно і дало вдячний матеріал тільки «Фаланзі».

Я пригадую ще літературно-музичну вечірку, уряджену для публіки п'ятикласниками чи шестикласниками, коли я ще був, здається, в третій класі. Се була остання в тім роді, не знаю чому — чи начальство не хотіло їх більше, чи самі ученики стратили до них охоту. І тут в пам'яті зосталось головно приготування — репетиції оркестру, репетиції деяких декламацій (пам'ятаю Некрасовський монолог «Матері»), декорації, що малювались учениками при участі одного з найбільш непопулярних чинів — надзирателя Дробязгина, котрого ученики прозивали за високий зріст і малу голову «цикопією». Потім він зник з нашої гімназії, після того, як виступав в суді свідком в доволі брудній історії. Йому закинули щось, чи не близькість до утримання якогось люпанару¹¹, і він з сього приводу писав в газетах пояснення, яке кінчилось фразою: «Вот весь факт этого дела». Се пояснення, здається, зарізало його не менше, ніж сам процес, і після сього Д. зник, кажу, з наших горизонтів. Тоді ж, під час приготувань до вечірки, він несподівано для всіх нас виступив в ролі маляра чи декоратора, не берусь уже судити, наскільки вдатно. З самого концерту нас, здається, погнали за браком місць, котрих не ставало для запрошеної сторонньої публіки, бо концерт відбувався в доволі малій залі.

Щорічним пописом гімназії бував «торжественний акт», що відбувався не при закінченню шкільного року, а вже по вакаціях, в день св. Івана Богослова, 26 ст. ст. вересня.

На сей день загодя гімназійний оркестр готовив кілька інструментальних нумерів, гімназійний хор кілька вокальних; виставлялись різні рисункові роботи й вироби столярської майстерні. Директор виступав з коротким справозданням, один з учителів, «секретар» педагогічної ради, оголошував імена учеників, що скінчили гімназію й переведені були до старшої класи. При сім проголошувались ймення укінчених медалістів і нагороджених при переході до вищої класи нагородою першого і другого степеня. Перший ступень була книга і «похвальний лист», другий — сам похвальний лист. Сі нагороджені входили і діставали свої нагороди з рук присутніх достойників, що засідали в перших рядах публіки: бував часом намісник або главноуправляючий, екзарх — вища духовна православна особа, його вікарії, духовні «інославні» й іновірці, вищі чини адміністрації. Взагалі, при бідності тодішнього тифліського життя, коли за першою гімназією ще зоставалась слава вищого огнища й розсадника культури, сі акти мали доволі імпазантний характер і збирали багато публіки. До них пильно готовились — в менших розмірах повторялось те, що було перед ювілеєм. Але ученикам ніяких веселощів не чинилось. Пансіонери діставали на обід вино і що-небудь солодке — пряники абощо, і тільки всього.

Починаючи від переходу до четвертої класи, себто від вересня 1881 р., я все дістав першу нагороду і цінив се подвійно — як гонор і як побільшення моєї бібліотеки. Першим разом я дістав поезії Некрасова, нову збірку в однім томі, другим — твори Пушкіна, потім Гете в російським перекладі, ілюстровану історію Петра Великого Брікнера і, нарешті, найменш інтересне з усього — «Подвиги человеческого ума», рід технічної енциклопедії, зовсім перестарілої для того часу, до котрої я майже ніколи й не заглядав.

Перспектива виступити публічно за своєю нагородою, чути проголошеним

своє ім'я, стати хоч на короткий момент центром уваги сього блискучого зібрання, притягнути до себе погляди гімназійних дам і панен — сестер і знайомих гімназистів, перспектива ся змушувала загодя приємно хвилюватись серця нагороджених. І мою душу ці моменти застроювали солодкою, але недоброю отрутою, одною з найшкідливіших, котрої ім'я — амбіція.

Друга, але далеко скромніша парада відбувалася в день іменин директора, на Льва папи римського, десь коло 20 лютого. Полягала вона в тім, що делегація від клас, звичайно, по одному ученику в супроводі когось з начальства, перебравшись в мундури, йшла на директорське помешкання і в його кабінеті складала йому устами котрогось з старших учеників поздоровлення, по чім наступала подяка директора, щось в роді *segele*, і ми йшли назад, а за обідом в пансіоні було вино й щось солодке. Я, здається, від першого року брав участь в сій делегації й цинив її як певну відзнаку, хоч делегати не вибирались, а призначались і призначались, так би сказати, самою адміністрацією.

XXIX

Коли мова про гімназійний персонал, то перше місце в моїх споминах належить «одному з наших святих», святих українського відродження, з котрим мені прийшлося стрінутись, на жаль, тоді, як я був занадто малий, щоб відповідно оцінити сю стрічу, щоб зблизитись до сеї дорогої мені тепер постаті, та й він був уже занадто знемоцільий, зламаний життям, щоб можна було сміти приступити до нього з надією на якийсь суголосний рух з його боку. Я говорю се, розуміється, про згаданого вже вище Миколу Івановича Гулака, одного з найблагородніших кирило-мефодіївців, що замість творів свого духу лишив українському громадянству взірець моральної гідності, благородної резигнації і витривалості. Але сей образ, котрий чарує нас тепер в актах кирило-мефодіївського процесу¹², зоставсь невідомим ширшому українському громадянству свого часу, запечатаний сімома печатками жандармського діловодства. Він блиснув перед нашою суспільністю тоді, коли ім'я покійника давно стало порожнім звуком.

Відомості про нього взагалі незвичайно вбогі. Коли я довідався про смерть покійного, я просив Ник. Вас. Горяєва написати спомини про нього і надрукував їх тоді з своїми додатками в ЛНВістнику¹³. Недавно з'явилися спомини проф. Єгіазарова, що проходив першу тифліську гімназію трохи раніше від мене і був у Гулака дома, але й він дуже мало що міг розповісти про нього¹⁴. Дивно, що після катастрофи 1847 р[оку] Гулак так далеко відійшов від українського життя, від українського руху і від земляків-українців. Чи зоставив занадто чіткі враження сей процес, де дехто з арештованих занадто розпустили язика, виявили певну малодушність? Відомо, як прикро стрів Гулак Костомарова, що розмахнувся був на тифліським з'їзді з сердечними почуттями до колишнього приятеля, а Гулак виявив повне небажання входити з ним в розмову, трохи чи не подав навіть руки йому. Се толкували тим, що Гулакові були звісні не дуже приятельські зізнання Костомарова щодо Гулака в процесі, але, може, се треба поширити і пояснити загальним знеохоченням його до земляків після катастрофи, процесу, заслання — й того відношення, яке виявило українське громадянство до сього першого українського політичного процесу.

Не берусь, розуміється, казати напевно, але легко можу собі уявити, що той переляк, з яким українське громадянство почало замінити всякі сліди близькості з кирило-мефодіївцями, з їх ідеями, з українським рухом взагалі, міг справді глибоко вразити Гулака з його високими поняттями про гідність, честь і все таке інше, виховане в атмосфері німецького романтизму 1840-х рр., в Дерптськім університеті, де він виховувався. Від часів його висідки в Шлісельбурзькім казематі і висилки до Перми не бачимо у Гулака найменшого сліду потягу до українства. Він інтересується різними-прерізними речами, тільки не українством.

Оповідать, що він — юрист по спеціальності,— зайнявся в в'язниці математикою, тому що йому не давали інших книжок, крім математичних, став справді добрим математиком, вчив математики в Одесі, писав про четвертий вимір¹⁵. Оповідать, що він віддавався музиці, що він займався ботанізованням і добре знався на ботаніці. В Тифлісі він зайнявся місцевими пам'ятками, напр., читав лекції для ширшого громадянства про славу грузинську поему Шота Руставелі «Барсова шкіра» (найшанованіший твір грузинської літератури, предмет національної гордості грузинів). Я пам'ятаю, під час мого побуту в гімназії книгарський [переказ] про книжку Гулака на французькій мові про сей твір «Le pean de barse». Правда, як бачимо, він не вертався не тільки до українства, а й до тих студій, що були його спеціальністю перед катастрофою — до права взагалі і слов'янських юридичних старинностей зокрема. Неначе хотів він зовсім розірвати з старим життям, з його інтересами, з його споминами.

На жаль, повторюю, ми занадто мало знаємо про нього, щоб судити про се. І я особисто не маю ніяких особливих даних про се. Я бачив його тільки на лекціях в нашій класі, в першому році мого побуту в гімназії, і се був чи останній, чи — найбільше, може,— передостанній рік, що він ще вчив в гімназії. Він не здавався уже на се. В маленьких класах, де він учив, не мали поняття про його минувшину, не мали ніякого поважання для його імені. Він учив нас в третій класі початків грецької мови, і сей час був вповні страчений для нас. Добре пам'ятаю його фігуру — він мав вигляд німецького професора або пастора, тримався величаво,— не знаю, чи з свідомості своєї гідності, чи наслідком фізичних дефектів. Ходив він дуже тяжко, маленькими кроками, ледве пересуваючи ноги, був дуже короткозорий і високо підносив голову в окулярах. Вбирався в чорний сурдут, ясні сподні. Говорив поволі, але ще доволі гучним повним голосом. Але від перших же годин, коли він почав учити нас грецької азбуки й письма, мусів зненавидіти нашу класу. Кляті хлопці, мабуть, знали, що можуть собі позволяти у нього. Вони починали переговорюватись, грати на органіку, нарешті співати на мотив: «І лід тріщить...» грецьку азбуку: пі пі, ро ро, сігма сігма, тау тау. Бідний Гулак кінець-кінцем тратив терпеливість і кликав надзирателя з коридора до класи; надзиратель стромляв голову в класу, але тільки що двері зачинялись, спів підіймався наново. Нарешті надзиратель сідав в класі — ставало тихо, він виходив — починалось наново. Гулак записував, кого попадав, але се нічого не помагало — та й хлопці дурили його, називались невірними іменнями, удавали непричетних. Кінець-кінцем Гулак став все рідше приходити, і, здається, від рідва його заступив інший учитель.

Коли я, кілька літ пізніше, познайомивсь з історією Кирило-Мефодіївського брацтва й довідався про ролю в нім Гулака, я, розуміється, став іншими очима дивитись на нього, але [він] в тім часі зник уже з нашого овиду. Коли я потім познайомивсь з Горяєвим, що знав Гулака особисто, я міг би через нього старатись познайомитись з Гулаком. Але Горяєв сам взагалі був не особливо скорий на такі речі, і, почувши від нього, що Гулак живе взагалі дуже ізольовано, не любить знайомостей, я не наслідивсь просити його звести мене якось з Гулаком, бо й взагалі був не дуже відважний на такі речі.

XXX

Коли в особі Гулака перед нами пройшла непізнана й не оцінена людина, перед якою ми повинні б були побожно схилити чоло, коли б хтось був такий мудрий, що пояснив би нам відповідно його минуле, то зате, може, побільше-ним поважанням і репутацією ми окружили іншого дивака, який пересунувсь перед нами, теж не відкриваючи нічого з свого духового змісту. Се був учитель французької мови Арнольд Цезарович Стадлен. Він узяв нас від п'ятої класи, перемінивши доволі мало інтересного добродія Таліше, швейцарця, що ніс

обов'язки швейцарського консула в Тифлісі, був завзятий стрілець, але не виявляв ніякої особливої інтелігенції і у нас не мав особливого поважання. Про Стадлена ж говорили, що він «філософ», не просто філософ, що займається філософічними питаннями, а має такий ступінь «філософа», котрий, мовляв, не дається за що-небудь. Чи в основі сього лежало щось реальне, може, ступінь доктора філософії якогось заграничного університету, я ніколи не мав нагоди розслідувати. В гімназійній бібліотеці я знайшов кілька витинків з петербурзьких журналів з статтями Стадлена, мабуть, даних до бібліотеки ним самим. Се були, пригадується, статті про новішу філософічну літературу, вони в кожному разі свідчили, що сей чоловік мав ширші наукові інтереси, які підіймали його над рівнем нашого учительства. Але в тім часі він виглядав якимсь опущеним і підупалим. Оповідали про нього, що він сильно випивав, і навіть не без комізму представляли, як він, не тратячи слова, підходив до буфета й одним тяглим, округлим рухом утерши себе під носом, показував на пляшку й, випивши чарочку, також мовчки відходив. Був він дійсно маломовний і в класі, при тім трохи глухий — з сього користали, щоб переговорюватись або пускати якісь слівця під час його години. Але взагалі остерігались і взагалі ніякої фаміліярності з ним не допускали, побоюючись його гострого язика, більше ніж кепської ноти в його журналі. Подивляля його догадливість, з якою він відкривав, коли ученики користувались з «ключів» при перекладах, і взагалі, як я кажу, мали до нього дуже велике поважання. До кінця він нас не довів, теж зник з гімназійного овиду, і лекції французької мови по нім узяв типовий французик з кадетського корпусу, котрого ніхто не поважав, не слухав і не вчився.

Науковими інтересами заявляв себе і учитель німецької мови, Карл Федорович Ган, теж людина як на звичайний рівень учителів нових язиків зовсім не звичайна. Про нього оповідали освідомлені люде, що жінка намісника, в. кн. Ольга Федорівна виписала його до своїх дітей, але що його типовий швабський акцент не сподобавсь їй, то його «устроїли» в гімназії. Він скінчив богословський факультет в Тюбінгені, дійсно мав відповідну для пастора тяжку, замашисту поставу, дуже спокійний характер, тримавсь гідно, вмів прищепити ученикам пошану, і ніколи ніхто не міг собі дозволити якогонебудь жарту, коли у нього траплялись непорозуміння з російською мовою. Знав він її одначе добре. Інтересувався класичною філологією, історією й етнографією. Зладив велику вибірку звісток про Кавказ і грецьких і римських письменників, друковану в «Сборнику» Кавказького учебного округа, з наукового погляду не дуже цінну — особливо в порівнянні з подібною ж збіркою Латишева, що стала виходити по тім. Більш імені йому зробили потім етнографічно-археологічні публікації на німецькій мові — результати подорожей, які він робив в ширших розмірах потім, коли вже я обливив Тифліс. Я знаю їх тільки по імені («З Кавказу», «Кавказькі подорожі й студії», «Образи Кавказу» й ін.). Яких-небудь моральних зв'язків з ним у нас не було, він тримавсь здалека, здержливо й сухо, не допускаючи ніякої фаміліярності.

Улюбленцем нашим, та й усеї гімназії був зате — дивно й неймовірно сказати — учитель латинської мови Адольф Фабіанович Якшич. Він узяв нас в четвертій класі і вів, доки не кинув гімназії, щоб виїхати за кордон на курацію, і після того закинув службу. Він був з роду хорват, вчився в однім з австрійських університетів, здається, не в Відні. Налезав, значить, до категорії «братушек», що на поклик Д. Толстого¹⁰ пішли до Росії насаджати класицизм, але як не подібний він був до звичайного сього типу! Він робив враження людини незвичайно ясної, м'якої, доброї вдачі, мудрого епікурейця, ні до чого особливого не прив'язаного, не захопленого ні кар'єрою, ні скупством, ні амбіцією. Державсь він дуже гідно, не шукав прихильності начальства, не добивавсь популярності в учнів, але вона сама йшла до нього. Знав свій предмет, але не був педантом; учив добре, але не мав амбіції величатися своїми педагогічними успіхами. Дуже не радо давав лихі ноти, але ученики, я думаю, стільки ж учились з бажання доброї ноти, як і з боязні

зробити прикрість сьому улюбленцеві гімназії. Ми знали й любили його, перше ніж він був нашим учителем і тим більше прив'язались до нього, коли він взяв нашу класу. Сам вид його викликав симпатії. Гарний з себе, брюнет, колісь кучерявий, але тоді вже доволі лисий, червоний на лиці, наслідком приливів крові, від котрих терпів, легкий на ходу — ходив якомсь вихлясом, наче в кадрілі, недбало вбраний, часом в сильно блискучих витертих споднях й форменнім фраку, в добрім гуморі, готовий весело й безжурно засміятись на який-небудь ученичий дотеп, але сам не блягер¹⁷, не анекдотист, як то буває часом. Мавши щасливу нагоду ближче познайомитись з ним і бувати у нього дома, я міг переконатись, що се була дійсно хороша, хоч і не блискуча, і не претенсіозна людина. Коли він захорів і кинув нашу класу, ми з власної ініціативи скинулись грошима й піднесли йому срібний грузинський збанок, але він просив його продати й віддати гроші котромусь з незасібних учеників. І ми дуже жалували за ним.

Коли Якшича можна було назвати утіхою нашої класи, як Тіта звали «утіхою роду людського», то свою грозу мала вона в учителю математики Окронілі Елізбаровичі Хевсуріані. Взяв він нас в третій класі як учитель і господар класи (в сій ролі він себе одначе не проявляв) і вів до кінця, покликавши своїм завданням, як сам казав, показати на нас, що може досягнути добрий учитель математики. І школив же він нас, і допікав і наукою, і задачею, і рисунками, і спеціальними методами — особливо в тригонометрії, котрої вчив зовсім незалежно від підручника (так що тільки з записок можна було навчитись). Дійсно, результатів він добився незвичайних. Математика, без сумніву, була у нас першим предметом. Присвячували ми їй часу й уваги більше ніж чому. Хевсуріані тиранізував нас своїми вимогами. Але все-таки ми його поважали, а не ненавиділи. Знали, що він не був нашим ворогом, нашим мучителем, що він хотів нас навчити і мучив не тому, що хотів нам докучити, а тому, що занадто любив наш предмет і був ним пишний. В сім відчувалась безпосередність і непоготованість в своїх вимогах варвара-неофіта, і він добивавсь своїх результатів у нас не тільки своїми з'їдливими докорами, лихими нотами, а й тим безпосереднім поривом, який він вкладав у свою діяльність учителя. Коли не йшло по його, коли ми чи хтось з нас занадто показували себе недогадливими, щось занедбав, переплутав, Хевсуріані справді доходив до такого гніву, що забував себе. В такі моменти й найбільш сміливі з нас (а були й дуже сміливі) не важились йому відказати щось, бо — чулося — він міг би натворити речей страшних. І йому дарували, чого не дарували б нікому — коли він кричав, коли він лаяв, коли йому траплялось вхопити в роз'ярненню ученика за ковнір або кинути до нього крейдою. Се бувало рідко, бувало в щирім гніві і се пробачали йому не з рабського страху — знали, що директор не був дуже прихильний до Хевсуріані, і коли б ми витягнули против нього такі історії, вони б йому не минули. Думаю, що ми шанували його безмежну відданість своєму предметові, його дитячу, чи як я сказав, — може, краще — варварську щирість, яку він вкладав у своє не дуже світле ремесло.

Він давав багато матеріалу до жартів — своєю фігурою, з величезним носом, з дивною шевелюрою (потім йому почала лисіти голова, якомсь дивно, місцями), і він став носити рід тюрбану, мастив голову якимись спеціями, і сі лисі місця дійсно позаростали. Говорив він по-російськи лихо, а вимову мав прекуріозну, і своїми слівцями й різними випадками сотворив цілу серію анекдотів, більше або менше правдивих, котрі залюбки повторялись в наших балачках, з відповідними інтонаціями, які головню й давали сіль сим анекдотам. Посміхаючись з його <...> ентузіазму й лихої мови, зложили жартовливі вірші від його нібито імені на честь його жінки:

Ах ті Сона моя Сона
Золотая звездика
Ті сидела на балконе
Как сінчка в гнездічка.

Г. Давида і Гуммеля,
Любовалса зведічка,
Фаміліаціт і Капелі, --
А мі тебе Сонічка і т. д.

Але, розуміється, ніхто не смів подати перед ним і виду, що сміються з його мови. І був се не тільки страх. Безсумнівно, його поважали і з приємністю вклонялись йому й його жінці, маленькій грузиночці, отсій самій Соні, коли стрічали в місті. Вона відклонювалась нам теж, і, судячи з приємного усміху, можна було здогадуватись, що Хевсуріані дома з приємністю говорив про свою класу і своїх учеників, котрих він школив так немилосердно. Судячи по тим добродушним розмовам і жартам, в котрі він зі зручністю старого ведмедя часом запускався з нами, було ясно, що він уважає свої відносини з нами за якнайкращі.

Таких щирих нот, які б лагодили суворість офіціальних відносин, не було в поведженню другого нашого «бича», учителя грецької мови Августа Августовича Гуммеля. Був се німець, сильно старий на вигляд, але ще сильний, високий, похилий, з похмурим сквашеним видом, з сивою прижовклою бородою. Про нього казали, що він служив в німецькій артилерії, але се, очевидно, анекдот. Він добре знав свій предмет і виявляв певний інтерес до нього — під час коли він нас учив, він зробив екскурсію в Грецію й оповідав про Шліманові нахідки, котрі оглядав там. По-російськи говорив не зле, але з лихою вимовою, так що іноді не можна було зрозуміти, що за слова він казав (пам'ятаю, як нас заклопотала «блеха», котру греки носили на панцирі, поки один з найбільш догадливих не здогадався, що се має бути бляха).

Взяв він нашу класу доволі пізно, здається, в шостій класі, після того, як по грецькій мові після Гулака перемінилось кілька учителів, і вона не стояла світло в сім предметі. Школив він нас і мучив мало що менше, ніж Хевсуріані, але в нім не відчувалось тої безпосередності й ширості, що в нашім дикім Хевсурі. Він посміхавсь з наших помилок і довито, іронізував кусливо, з своєю вічною сквапленою міною. Він змусив нас навчитись грецької мови як рідко, ми знали її більше ніж треба. Але його години були прикрі, вони робили враження гнітюче, і Гуммеля ми боялись і не любили.

Інтересних лекцій, які б зацікавлювали змістом, давали щось більше, ніж пояснювання і облекшування того, чого треба навчитись, взагалі слів не було. Директор Марков, читаючи географію Європи, дещо вносив з своїх подорожей, з своєї особистої знайомості з західноєвропейськими краями. В вищих класах він викладав теж дуже інтересний предмет -- фізику, але не вмів нас заінтересувати нею. Я вже казав, що він тримався паничем, аристократом, що недосяжно вище стоїть над усім сим гімназичним оточенням. Він і до гімназії, і до науки, і до своїх уроків немов доторкався в рукавичках. Сі аристократичні претензії брались учениками іронічно, тим більше, що їм було відомо, наскільки мало прийнятий Марков серед дійсної тифліської аристократії. Вони рішучо не давали йому собі імпонувати.

Найважливіші гуманітарні предмети — історія літератури й історія — були обсажені так, що вони давали дуже мало. Години історії були порожнім місцем, учитель історії -- флегматик, людина без темпераменту й якогонебудь заінтересовання, міг розвіяти всякий нахил до його предмету. Для історії літератури ми дістали з п'ятої класи нового учителя, Дм. Мик. Шосте. Він тримав нас в руках і змушував вчитись серйозно, але він дуже мало давав від себе — коли-не-коли кілька коротких заміток до того, що знаходили в підручнику. Він був свояком Валицьких, але я не знав його близше, і ніхто не знав. Він тримавсь здержливо, замкнено; не знати було, щоб з кимсь він жив близше. Ученики його поважали й побоювались — в нім чулась людина розумна, не зовсім звичайна — якась трагічна тінь, немов якась тайна лежала на нім, і пізніше се наче справдилось: він застрілився зимою 1886/7 р., коли я вже пішов з гімназії. Про причини й обставини я не мав нагоди нічого розвідати.

XXXI

Ученича братія була також різноманітна, як і учительська. Головну масу,— але дуже різnorodну, розуміється,— становили «росіяне». В сій категорії розпливались і українці, і різні зросійщені німці, і навіть поляки. З українців я один, наскільки знаю, афішував свою національність. Поляки, розуміється, називали себе поляками, але не відрізнялись скільки-небудь і не відокремлювались від росіян. Се були звичайно діти різних урядників або людей вільних професій, які жили на Кавказі довго і в значній мірі асимілювались з місцевим життям. Се був секрет колонії. Вона мала ту прикмету, що збивала кінець-кінцем в одну масу всі ті незвичайно різnorodні елементи, які попадали сюди: великоросів, поляків, західних слов'ян, німців і різних більш або менш зросійщених європейців. Всі вони чули себе тут гістьми, приходнями, колоністами, в сій чужій обстанові, супроти тутешніх тубільців, які більш-менш однаково неприязно дивились на них, як на агентів одної й тої ж самої власті, без різниці їх професій і національностей, що відтискали їх самих від публічної діяльності, перехоплювали у них уряди, робили конкуренцію в свободних професіях. Не знаю, чи була яка-небудь докладна процентна норма для тубільців, але зовсім ясно було, що їх умисно відпихають, напр., від шкільних посад там, де в школах вчилися їх одноплеменники, і вони мусили шукати собі місця в місцевостях з великоруською чи українською людністю, де на них дивились також як на інтрузів¹⁸, сміялись з їх мови, і т. і.

Але треба сказати, що, збиваючись в одну масу в своїм протиставленню тубільцям, вся ся російська інтелігенція дуже добре обживалась на Кавказі, починала його вважати своєю другою вітчизною і протиставляла себе Росії — російському елементові метрополії. Серед неї розвивавсь певного роду місцевий кавказький патріотизм. Вона розсмаковувалась в місцевих особливостях, не тільки в полудневій природі Кавказу, його кліматі, овочах, вині, а і в різних прикметах місцевого побуту, місцевих звичаях, особливо життя грузинського,— найбільш мальовничого, сибаритського, розкішно розвиненого, завдяки оригінальній культурі і сильному (гіпертрофірованому) в нім елементу аристократичного, поміщицького, з його лицарськими потягами і сибаритськими смаками. Між кавказькими старожилами-росіянами нерідко стрічались такі окавказені, огрузинені люди, часом зв'язані й родинами з грузинськими фаміліями, завсіди перейняті прив'язанням до місцевого побуту — часом, може, й глибше, ідейно зв'язані з місцевим національним життям, але се, очевидно, стрічалось рідко взагалі, і між нашою гімназійною публікою я щось не дуже пригадую собі такі постаті.

Взагалі, се мушу підчеркнути, що національної ворожнечі не відчувалось в нашім кругу, не вважаючи, що се був час доволі різко вираженої русифікаційної політики. Може бути, що се стояло в зв'язку з іншим характеристичним явищем, яке я також хочу тут підчеркнути — дуже значним аполітизмом всеї сеї ученичої братії. Я просто-таки не пригадую розмов на політичні теми, хоч діялись речі, які могли б спинити на собі увагу навіть людей не розвинених політично. Я був в третій класі, коли цар Олександр згинув від бомб російських терористів¹⁹, і я не пригадую собі розмов на сю тему, ні між нами, ні з боку нашого начальства; тільки батьюшка о. Халідзе пальнув у велику п'ятницю проповідь, де до Пілатової жінки, що обстала за Христа, приплів бідну Соню Перовську, одну з учасниць атентату, мовляв, яко контраст до тої милосердної жінки! А між нами тим часом були хлопці під усом, котрі б могли спинятись над такими політичними явищами. І пізніше, коли ми були в вищих класах, ми не говорили про політику. Може бути, тут дещо значив сей-таки тон начальства, який не накидав нам офіційних поглядів, «здорового націоналізму» і всяких таких інших теорій. Може, ми інстинктивно відчували, що в сій сфері не знайдемо спільної мови, і мовчки виключали її з наших розмов — так як англійці по сумних переживаннях релігійної боротьби мовчазною згодою раз назавсіди виключили з товариських розмов релігійні теми?

Розуміється, я певний, що серед учеників старших клас, особливо приходящих, могли бути люди, близькі до національно-політичних гуртків. Але я певний, що між моїми товаришами таких не було, і навіть якогось яскравого національного афішування не було помітно.

Тифліс тоді як місто був в руках вірмен — вони становили в нім головну фінансову, економічну силу, і на виборах до міської думи головою завжди виходив вірменин. В гімназії вірмен також було багато, після «росіян» різних категорій се була найбільша група. Якоїсь виразної ворожнечі, різкого відчуження від них не було, але певна неприязнь відчувалась — як взагалі до вірменської людності інші національності ставились неприязно, наслідком їх економічної переваги і конкурентних успіхів: енергійні, жадні в громадженню грошевих засобів, неперебірчиві в способах, вони супроти інших народностей, грузинів, татар і різних гірських племен грають тут роль подібну до євреїв. І ученики-вірмени з сих же мотивів відсувались і тримались разом. Їх дуже мало було в пансіоні, небагато їх бувало також в нашій основній класі, а всі збивались в паралельній, де й становили більшість. В основній пройшло три вірменина, — крім згаданого вже Попаджанова, ще два приходящих; їм приходилось терпіти різні докуки, але вони тримались все-таки нашої класи.

Грузини й росіяне жили більш згідливо. Наслідком труднощостей, які давала їм російська мова, а також і нахилу до лінощів і полудневого «солодкого нічого нероблення»²⁰ вони, звичайно, пасли задніх в науці, часто лишались на другий рік і взагалі проходили курс з великим опізненням або виходили з гімназії, не скінчивши її, але в товариських відносинах держались гідно, часто навіть займали першенство, не тільки завдяки своїм літам і фізичній силі, але й поцуттю своєї хазяйської ролі. Грузинська аристократія, хоч як економічно й культурно слабка, переважно обдовжена й зруйнована матеріально, чула себе потомством владущої касты і дивилась згори і на російське урядництво, і військовість, що розпоряджалась в сім краю без неї, і на вірменських доробкевичів-капіталістів, що скуповували їх маєтки. І такими ж хазяями в краю чули себе й наші товариші-грузини в відносинах до нас. Але се були люди вдачі легкої, товариської, добродушної, а часом і туповатої, і з ними жилось взагалі легко нам — дітям сих зайдів, сеї касты, що, прийнявши в свою протекцію Грузію, так безсовісно обманула її сподівання, зломила всі обіцянки і зробила її своєю безправною провінцією.

Розуміється, ми не підозрівали сеї ролі. І батьки сих росіян, що вчилися тут, кождий зокрема, в величезній більшості з спокійною совістю присягли б, що вони нітрохи не повинні в тім злодійстві, яке було вчинене російським режимом і творилось далі руками сеї всеї урядничої класи. Кождий з них сповняв тільки свою службу, «чисто» заробляв свій кусник хліба, — багато з них навіть працювали з любов'ю для сього краю. Але, кінець-кінцем, злодійство тяглося, множилось, ширилось, заглиблювалось, виїдало живі сили краю все глибше, і на сім, ним затроєнім ґрунті, не могло бути, розуміється, ніякої дійсно широї й глибокої, свідомої приязні — вона могла яко-такто держатися тільки в атмосфері байдужості й аполітизму.

З сього погляду цікава була позиція магометан. Їх у нас було небагато, переважно се були, здається, стипендіати, на тих стипендіях, які здавна заснувала кавказька адміністрація задля «приласканія» мусульманської людності. Більшість їх була з кавказьких татар чи азербайджанських тюрків, як вони тепер себе називають; але з ними в одно єднались, принаймні для нас сторонніх, й ученики-магометане інших народностей, — та й взагалі магометане часто об'єднуються на основі релігійній, що покриває їх національні і всякі інші різниці. Головно се були поміщицькі сини. Почасти наслідком релігійної й культурної різниці, почасти завдяки простим, елементарним, але твердим моральним і побутовим принципам, які виховує в своїх людях іслам, вони тримались самостійно, незалежно, гідно; їх шанували більше ніж вірмен, але з ними не жили так товарисько, як з грузинями. В них дійсно відчувалась певна моральна сила, хоч культурно вони стояли низше і від грузинів, і від вірмен, і від росіян. Се була дійсно народність завойована, але не покорена.

Кінець-кінцем ся національна і всяка інша різноманітність впливала на те, що якогось духового зв'язку між нашою ученичою братією було дуже мало. Розуміється, людина — тварина товариська, а молодіж, діти особливо, почувають потребу в товаристві, спільності. Але завсіди мають велику вагу — в чім знаходять вони пункти стичності, ґрунт для об'єднання. Коли приготувишки або першокласники цілими годинами гралися в горіхи (подібно як ми колись в <...>) або скакали в городки, підлітки і молодики старших клас мусіли шукати інших спільних інтересів. Був, розуміється, спільний фронт против нелюблених і небезпечних учителів, против начальства, безконечні жарти над людьми, які служили предметом жартів і бурсацьких шток, але зсього не вистачало. Політика, як я вже сказав, в сих розмовах не забирала місця. Література — так же само сливе ні. Сорозмірно ученики читали мало, і коли читали, то більше для декорума, щоб мати змогу сказати, що читав те і те, і не підпасти під репутацію «неразвитого». Російська белетристика, розуміється, була змістом і складом своїх тем сим кавказцям, не тільки тубільцям, але і з росіян,— політичні й громадські теми її зачіпали їх дуже мало. Але я так само сливе не бачив у своїх товаришів — грузинів і вірмен — грузинської або вірменської книжки. Часами підіймався інтерес до опери, ходили до неї й говорили про неї. Поза тим, що лишалось — обопільні жарти, глузування, і теми скабресні, ся найсумніша й найпоганіша сторона пансіонського життя. Вона, здається, являється невідмінним товаришем всякої казарми, всякого відірвання від нормальних умов життя, але там, де збираються докупити підлітки й молодики вже сексуально дозрілі,— як се, власне, має звичайно місце в мужеських конвіктах і пансіонах,— се явище особливо шкідливе. Брак духовних інтересів, недостача фізичного руху, спорту дає йому можливість розростатись, заповняти час, поганити уяву, наповняти її невідчепними брудними образами, викривляти все духове й фізичне життя. Розмови на сю тему ставали родом спорту, учасники одні перед другими виявляли якнайбільший цинізм, напускали його на себе як вищу марку, і коли хто-небудь виявляв неохоту до таких тем, умисно силували його слухати їх, брати участь в сих розмовах і оповіданнях. Далеко більше, ніж уся ся публіка могла виявити сей цинізм на практиці, бодай в якій мірі вона була промаринована, як я сказав, сими брудними темами, образами, способами трактувати з сього становища відносини родинні, відносини чоловіків і жінок, скрізь підозрівати розпусту, противнатуральні збочення,— де не було й сліду їх. Трохи не всі, хто обертався коло нас, були обсипані різними оповіданнями, переважно вповні фантастичними, засмерджені специфічним смородом сих оповідань.

XXXII

З четвертої класи я почав потроху оговтуватись в пансіонській і гімназійній обстанові. Мене вже не мучили приставаннями. Навпаки, я здобував все більше авторитетне і до певної міри привілейоване становище. Як «круглий п'ятьорочник» я ставав предметом особливої уваги начальства і поважання товаришів і інших клас. Ученики старших клас поважали мене за читання. Правда, близьких приятелів я не мав, і в міру того, як мої духові інтереси розширялись і інтелігенція зростала, товариство колег все менше могло давати мені. Від часу до часу траплялись зближення, які мене інтересували. Але чи то обставини не давали їм розвинути, чи вичерпувався обопільний інтерес, тільки ми доволі скоро переконувались, що нам не по дорозі, і наші відносини слабли.

Се була велика шкода. Я через се сильно нудивсь. Міські знайомості давали мало интересного, саме місто також. Розуміється, воно могло б дати, навпаки, дуже багато,— коли б хтось попровадив, відкрив передо мною його интересні, цінні сторони, навчав шукати й цінити, що в нім було. Але, власне, нікому то не було в голові організувати щось вроді теперішніх історично-

географічних екскурсій, неважаючи на всі високі претензії нашої гімназії. Найпростіші речі приходять тільки з часом.

Теперішній Тифліс сливе весь належить ХІХ вікові — добі російській. Після страшного знищення, заданого йому перським шахом Ага-Магометом в 1790-х рр., за підданя Росії, в нім мало що зосталось цілого, і він забудувавсь наново — головню в другій половині ХІХ в. з замиренням Кавказа, коли почавсь більш інтенсивний економічний і культурний його зріст. В 1880-х рр. в нім було приблизно коло 100 тисяч людності, в більшості тубільної, грузинської й вірменської — майже по половині. Вона жила головню по передмістях, тим часом як центр займало російське урядництво та тубільна аристократія і вірменська плутократія. Головинський проспект і його продовження були головним осідком сих «верхніх сотень»; вони були збудовані з претензіями на сточність, але тому самому й не мали нічого цікавого. Тут же були скуплені різні урядові й фінансові інституції. Поза тим були переважно домки кавказького типу — двохетажні, з деревляними галерейками на легких стовпчиках, вони лізли по згір'ю гори св. Давида і в інших напрямках окружали бюрократично-аристократичний Тифліс. Тільки за Курою німецька колонія, вздовж Михайлівської вулиці, широкої, рівної й доволі чистої, що провадила до Муштаїдського городка, мала характер провінціального європейського міста.

На узбіччю стояли пам'ятки старого Тифліса — його стара кафедра, Сіонський собор, початий, як казали, за царя Вахтанга і докінчений в ХІ—ХVІІ в., коли Тифліс став столицею Грузинського царства, замість Мцхету. Метехський замок, міська цитаделя, вибудована турками в ХVІ в., коли вони заволодили Тифлісом, за Росії повернена на в'язницю, і в ній старинна, одна з найстарших грузинських церков з міською святою, замученою, мовляв, в тім же V віці; як збудовано сю церкву. Над Сололаками останки старшої грузинської цитаделі — імпозантні руїни твердині, під котрими на згір'ю, зверненім до полудня і захищенім від холодних вітрів, розведено досить великий ботанічний город. Вірменська кафедра — Ванкський собор — пізніша часом, десь з ХV в., також не безінтересна. Але наше пансіонське чи гімназіальне начальство ніколи не подужало організувати прогулки, щоб оглянути ці старі пам'ятки, дорожочні предмети старини й мистецтва, що переховуються в них. Була се політика — не ворушити складних, міжнаціональних питань, зв'язаних з сею стариною, не дражнити національних антагонізмів, не чіпати політики? Чи просте недбальство, лінивство й опортунізм, який кінець-кінцем вінчався заведенням тої військової муштри?

Факт той, що прогулки, які при добрій погоді сливе щонеділі робились для пансіонерів, які не мали куди піти в відпустку, під проводом дежурного помічника вихователя замість незвичайно інтересних і цінних екскурсій перетворювались так сказати в нудну козотупку, відбувану як за панщину, що хто тільки як міг старавсь відкараскатись від неї. Найчастіше ходили на будову нової залізниці з Тифлісу на Баку, де сипали тоді високу трасу, що мала бути зв'язана мостом. Парами, як арештанти, під наглядом дядька ми йшли за місто, доволі далеко, тут перепочивали на голім і порожнім розкопанім для сеї траси місці, де не було нічого інтересного, і сею ж дорогою вертали назад. Щось нуднішого і абсурднішого трудно було б уявити. Більш-менш такі самі були прогулки до монастиря св. Давида до Муштаїду. Ходили часом до згаданого ботанічного городу, але ніколи не постарались, щоб хто-небудь з адміністрації сього городу, хоч в загальних рисах познайомив нас з тими незвичайними рослинами, що росли тут. Ходили до музею — дуже інтересного і різнородного, і тут знов не було кому пояснити нам чи природничих колекцій, живих і мертвих, чи мальовничих етнографічних груп, представлених в манекенах різних народностей сього єдиного щодо етнографічного багатства кутка, яким являвсь ще недавно Кавказ, чи пам'яток місцевої археології й мистецтва — теж незвичайно багатой й різнородной, де перехрещувались впливи романсько-візантійські з вавілонсько-перськими. Хоч би навіть ті фрески з місцевої історії, почавши від Ноя і Медеї з Язоном, що прикрашали стіни музею, нам

коли-небудь взяли труд пояснити. А так полишені самі о собі, ми переказували тільки малоінтересні оповідання про те, що в Язоні маляр змалював котрогось з синів намісника, в. кн. Михайла Николаевича, а в Медеї котрусь з грузинських аристократок і т. д.

Я вже не кажу, як би було цінно, коли б нас повели коли-небудь на тифліські базари, де дрібні антиквари-тубільці продавали різні автентичні й фальшовані старинності, і тут же на місці їх поправляють або й роблять, де різні ремісники — від пекарів до ювелірів — тут же, на очах публіки, в своїх нехитрих робітнях, на азійський спосіб виробляють свої товари. Все се при скільки-небудь інтелігентнім коментуванню могло б дати незвичайно інтересний матеріал для наших інтересів, спостережень, занять, але сього не було.

ПРИМІТКИ

¹ Способу життя (англ.).

² Агіографія, чи агіологія — вивчення життів святих.

³ Іспитами на атестат зрілості.

⁴ Шовковичне.

⁵ П'ятий археологічний з'їзд відбувся у Тифлісі у вересні 1881 року.

⁶ Гулак Микола Іванович (1822 — 26.V.1899) — український революційний демократ, педагог і вчений.

⁷ Антонович Володимир Боніфатійович (18.I 1834 — 8.III 1908) — український історик, археолог, етнограф, археограф. Написав замітку «Про результати Тифліського археологічного з'їзду 1881 р.» (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — 1888. — Кн. 2. — Отд. I, с. 156—160).

⁸ Мельник-Антонович Катерина Миколаївна (9.XI 1859 — 12.I 1942) — український археолог. Переклала тексти до двотомника «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Вип. I—II. — К., 1890—1896). Уклала «Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославле» (Вип. I. — К., 1893).

⁹ Тифліську гімназію засновано 1830 року, отже, ювілей відбувся 1880-го.

¹⁰ Цим словом у закритих навчальних закладах звалися загальні спальні.

¹¹ Люпанар — дім розпусти в стародавньому Римі.

¹² М. Грушевський має на увазі видання: «Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: признання кирило-мефодіївців» // Збірник пам'яті Т. Шевченка (1814—1914). Приладив до друку М. Грушевський. Вид Укр. наук. т-ва в Києві. — К., 1915.

¹³ Ці матеріали з'явилися у восьмому томі журналу за 1899 рік.

¹⁴ Йдеться про публікацію: Єгізаров С. Пам'яті моїх учителів і керівників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького // Наше минуле. — 1918. — Липень — серпень. — Число 1. — С. 44—53.

¹⁵ Відоме видання: Гулак Н. Опыт геометрии о четырех измерениях: Геометрия синтетическая (Тифлис, 1877).

¹⁶ Толстой Дмитро Андрійович (1823—1889) — обер-прокурор синоду (1865—1880), міністр народної освіти (1866—1880), міністр внутрішніх справ (1882—1889).

¹⁷ «Українсько-російський словник» Андрія Ніковського (К., 1926) чи не єдиний фіксує значення цього слова: фразер.

¹⁸ Інтруз (від лат. intrudo — вштовхую) — те, що здійснює вторгнення.

¹⁹ Олександр II був убитий за вироком виконавчого комітету «Народної волі» 1 березня 1881 року.

²⁰ Італійський вираз — *il dolce far niente*.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Мої давніші колекціонерські інтереси за сей час, як я вище сказав, все більше простигали, слабли. Я став гарячим бібліофілом, прихильником і аматором літератури. Я всяко щадив свої гроші, видавані мені батьком кожного разу, як я виїздив з дому, щоб купувати собі щось цінне, вертаючи додому, й привезти собі таким чином лектуру на вакації й маленький прибуток до своєї бібліотеки. Грошей сих не було у мене багато. Хоч матеріальне становище нашої сім'ї за сей час значно покращало і батько мав змогу робити деякі ощадності, проте у нього зосталась звичка, вихована тісними обставинами його молодості, і він почасти свідомо старавсь привчити нас, дітей, обходитись можливо якменшими засобами, почасти й несвідомо передавав своїм прикладом. У мене на все життя зостались деякі звички бідноти, хоч я сам не зазнавав біди, в тім роді, як ощаджування у видатках, в з'їданню всього положеного на мій таріль, поданої мені порції і т. ін. Батько вимірював мені гроші на те, що він уважав потрібним, і не додавав до того якоїсь надвишки на трати довольні, в результаті я власне не тратив грошей на те, що вважав мені потрібним батько (напр[иклад], снідання), і складав їх на те, на що не діставав їх. В сім часі я тратив сі ощадності на книжки, котрі знаходив на базарі у антикварів і в книгарнях. На жаль, і антиквари, і книгарі в тодішнім Тифлісі були дуже убогі. Першою книжкою, яку я собі купив за сі гроші ощаджені, ідучи додому на перше різдво, була історія Нікльбі Діккенса — доволі малоінтересна книжка була куплена мною тому, що її не було в гімназійній бібліотеці. Дальші мої купна були більш раціональні. Я купив собі твори Лермонтова і Байрона в російськiм перекладі. Пізніших покупок не вчисляю, вони стратили значення тому, що мені вдалося добитися від батька, щоб він випишував щороку потрохи книжок додому.

У першім році побуту в гімназії я не міг користати з гімназійної бібліотеки так, як би мені хотілось. Насамперед, вона була відчинена тільки в деяких годинах: поки я вчивсь музики, я міг бувати в читальні тільки від год[ини] 7 до 8 і від 9 до 10 вечора; в свята вона була зачинена — се було найбільш обидно. До репетиційної зали книжок з читальні теж не можна було брати. Крім того, бібліотекар і його помічники, що видавали книги, вели свого рода цензуру і мені як третьокласникові, доволі щуплого виду, не хотіли давати справжньої белетристики, давали щонайбільш півдитячу. Тому першого року я був засуджений читати Верна, Вальтер Скотта і Купера в перерібках для дітей, а що найвище Діккенса. Розуміється, се теж було интересно, але не вдовольняло мене. Добувати книжки збоку не було дуже звідки. Я вже сказав, що літературні інтереси в нашій класі були розвинені дуже слабко. Згодом на поміч мені прийшов пізніший мій приятель Володя Ямпольський, що став приносити мені книжки з бібліотеки інтендантського округу, де белетристичний відділ (російський) був доволі порядний. Але під той час я собі готовив ближчий приступ до гімназійної бібліотеки.

Практика була така, що фактичним бібліотекарем являвсь хто-небудь з помічників вихователя або надзирателів, він видавав і приймав книги, але

в безпосереднім нагляді за читальнею за нею і в інших чинностях поза сею функцією його виручали старші ученики — коли я був в класі третій, се були ученики четвертої класи; дехто з них в четвертій класі застряг, я їх догонив, і попри них сам [в]війшов в число таких помічників бібліотекаря. Се давало різні привілеї. Насамперед можна було входити до читальної зали й поза годинами, особливо важно було, що можна було заходити й, замкнувшись там, читати в свята. Можна було краще зазнайомитись з складом бібліотеки, знати, що в ній єсть, і свобідніше вибирати собі книги. Була ще та вигода, що такі помічники бібліотекаря вибороли собі фактичне право під час богослуження стояти не в церкві, а в бібліотеці, для нагляду за порядком, за ілюстрованими виданнями, виложеними в бібліотеці, тощо. Се давало деяку пільгу в відбуванню церковної повинності, не треба було «строїтись» в парах, можна було вийти з церкви покурить. З часом же вийшло так, що ті бібліотекарі з надзирателів переставали сповняти свої функції, і ученики-помічники заступали їх в виданню і в відбиранню книжок, могли тим часом брати собі книги, розглядатися в шафах і т. д. Каталогів не було, так що се було важно. Скільки знаю, сі помічники не надуживали, сих можливостей, не розкрадали книжок, що найбільше — брали їх часом до репетиційної залі, до клас, і від сього кінець-кінцем дуже потерпіли лексикони, подаровані гімназіальній бібліотеці синами намісника, з їх великокняжими коронами й ініціалами, на пам'ять того, що вони складали матуру при тифлійській гімназії. Вони лежали в бібліотеці, між виставними книгами, і за недостатчею лексиконів, котрих гімназіальне начальство чомусь не вважало потрібним нам давати для занять, хоч вони були неминучо потрібні при читанню авторів в старших класах, сі лексикони стали мандрувати все частіше до класи і нарешті перенеслися туди на постійний побут. Можна собі представити, що сталось з ними після кількамісячного пробутку, а також і уявити собі скандал і переляк добродія інспектора, коли він побачив, що зробилось з сими «височайшими» дарунками. Варто було подивитись. І, мабуть, з перестрашу, щоб така профанація не набрала розголосу, сю справу покрито, і класі нашій не було за се ніяких особливих неприємностей.

Так от, кажу, з четвертої класи, і що далі, то більше, я став господарем у бібліотеці — міг провадити вільні часи в тиші і самоті читальної зали, міг брати книжки, міг користуватись ними під час годин репетицій, коли мав час, в столовій і навіть у класі ухитрявся потихеньку читати. Бібліотека була доволі занедбана, багато книжок було розгублено, на нових письменників не звертано уваги, книжки наукові також, видно, не в голові було кому-небудь спроваджувати. Я доповняв свою лектуру в тім, що бракувало в гімназіальній бібліотеці, з інших джерел, а згодом, як далі оповім, став систематично спроваджувати книги додому від московських і київських книгарів. В сім часі мене чарувала белетристика, особливо романтично і громадсько закрашена. Тургенев в тих роках чи не був моїм найбільш улюбленим письменником; його ідеалізовані шукачі правди життя поривали мою душу, а від чарівних, чистих і благородних образів молодих дівчат і жінок — «Ася», «Первая любовь», «Вешние воды», «Накануне», «Дворянское гнездо» — серце моє наповнялось солодким тремтінням. З західноєвропейських письменників читав я з особливо великою насолодою Доде. Проповідь натуралізму, піднята тоді з великим шумом Золя, мене дуже інтересувала, я читав його «Паризькі листи», де він проповідував свої принципи, читав його безконечних Ругон-Макарів, але се мене не захоплювало — я студював сему нову лектуру, але вона мене не чарувала. З приємністю зате читав Шпільгагена — його політичні борці й мрійники захоплювали мене: «Im Reih und Glied»¹ (в російськім перекладі названий «Один в поле не воин») зоставсь одною з найлюбіших моїх книжок.

Дуже вабила мене українська література і українознавство, але в сій сфері гімназіальна бібліотека не могла мені дати багато. Українських письменників не було, розуміється; були тільки збірники пісень Максимовича і Метлинського, котрі я читав дуже пильно, і думу про Самійла Кішку переписав собі можливо каліграфічно в осібнім зошиті. Взявсь до читання «Історії Малоросії» Маркевича — написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії Русів» дуже баламутно, зоставили по собі тільки вражіння великої замішанини. Приємніша була «Історія Нової

Січі» Скальковського, з уривками пісень, з котрих одначе мені вже й тоді просвічувала непорядність декотрих. Дуже приємно було читати розділи про українську літературу в хрестоматії «Поезія слов'ян» Гербеля — вона трактувалася тут як справжня література, і се страшенно мене тішило по тодішніх часах. Про іншу лектуру з українознавства скажу потім².

XXXIII

На переході моїм з четвертої класи до п'ятої, коли мені кінчився п'ятнадцятий рік, сім'я наша пережила тяжке нещастя, яке³ оповило смутком наше життя, можна сказати — тінь сього нещастя не зійшла з нього вже потім ніколи.

На великодніх святах 1882 року, коли я був дома, захорувала сестричка Марія, найменша з дітей, на другім році життя; була то скарлатина, здається, я лишив її хворою; і вона за кілька тижнів потім померла. За нею захорували два менші брати Федір і Захарій, на дифтерію, і, не вважаючи на всі зусилля, їх теж не вдалося відрятувати. Протягом одного місяця—квітня-травня—вмерло троє! Зісталось нас трьох з дітей — я з сестрою і п'ятий з ряду Олександр, що мав тоді чотири роки. Яку страшну муку пережили мої батьки, особливо мати, не можна того й сказати! Я вже згадував попереду, як розвинені були в нашій сім'ї і сублімовані⁴ до справжньої релігії фамілії родинні почуття. Протягом ряду літ, від смерті бабки Марії, смерть не заглядала до нашої хати: можна сказати — наша сім'я ще не знала її зовсім, бо бабка була далекою людиною, яка [в]ійшла до неї на кілька місяців тільки дожити віку. Тепер смерть пройшла посеред нас, як біблійний ангел з мечем і витяла всіх, кого стріла на своїй дорозі. Ми не могли стямитися з жалю і гніву на таку страшну немилосердність долі. Мені не написали всього, щоб не смутити на чужині. Але коли я приїхав щось у два тижні по смерті останнього з небіжчиків, побачив батька і матір, їх постави і лиця, сі наново вибілені для дезинфекції стіни, з запахом ліків, малого брата, що тулився коло батьків, обминений смертю, мене обхопив такий тяжкий невимовний жаль, що я роздер би небо своїм плечем, коли б дав йому волю. Ніколи не мав я відваги навіть розпитати батька чи матір в подробицях про недугу і смерть сестри і братів—змусити їх переживати ще раз се все і переживати самому з ними разом. Років три-чотири пізніше, почавши писати, я попробував представити образ такого спустошення родини в оповіданні, названім мною «Остання кутя»; воно лишилось недрукованим, не маю його копії і не можу оцінити, наскільки я потрапив віддати отсі почуття спустошення життя, викликані такою раптовою громадною утратою. Я відчував їх незвичайно живо тоді, і навіть тепер вони часами повертаються до мене і наповняють мене почуттями жалю і вини перед одшедшими, що обіймало мене тоді. З незвичайною, гостро болючою, підвищеною гіперболічною яскравістю вставали в пам'яті всі моменти, коли я чим-небудь скривдив сих менших або просто не виявив їм всеї любові, котру вони повинні були прийняти, так би сказати, в конденсованій, сублімованій формі з огляду на недовге, вимірене їм життя. Всякі ситуації, коли я використовував свою перевагу старшого, засоби віку і більшого розвитку — особливо супроти найстаршого з них, Захарія, особливо мені близького. Який се був милий, добрий, ласкавий хлопчик, які незвичайно теплі почуття зв'язували нас. Як я любив його і він мене. В момент смерті йому було 10 літ, се вже була вповні свідомою людиною, батько почав уже його вчити латинської мови з того самого Кюнера, що вчив колись я. Між нами було без малого шість років різниці, він, як то говорить, вступав в мої сліди. З яким тихим ентузіазмом він вітав мене в перший мій приїзд з гімназії: ніколи ми досі не розлучались. В таких відносинах між старшим і меншим братом буває стільки любові і ніжності, не менше ніж [між] батьками і дітьми. При моїй схильності до підвищеної чутливості пам'ять про них була невимовно солодка — і разом невимовно болюча.

Мати моя при своїй незвичайній вражливості і чутливості та природженім нахилі до меланхолії була цілком зламана сими страшними переживаннями і властиво так і не вийшла з них. При своїй замкненій в собі вдачі вона не ділилася своїм горем ні з нами, ні з чужими, і воно тим більше з'їдало її. Взагалі в Владикавказі, як я вже сказав, вона чула себе якось сирітливо, не прижилась

тут і тужила за старими зв'язками, за тими скромними втіхами своєї смиренної і покірної душі, які знаходила в Ставрополі; тепер вона ще гірше замкнулася в собі, відійшла від життя, стратила до нього всякий смак: мало розмовляла, постилась, молилась, хиріла і кашляла.

Батько — більш життєво сильний і відпорний на гримаси долі, оплакавши одшведших, заходився утверждати життя помилуваних долею. Він зараз же взяв відпустку і рішив зробити більшу, ніж коли, подоріж — щоб побачитися з ріднею і розвіяти тяжкі переживання. Поїхали насамперед до Москви: батько надумав перенести туди друк свого слов'янського підручника, що знаходив все більший попит по школах. У попередніх роках він друкував його в Київській лаврській друкарні, але та стала все дорожчою і тяжчою на замовлення, і він постановив перенести друк до Москви. Згодив друкарню Волчанинова і мав тепер нагоду приглянутись її роботі на місці. Спинився в старім «Метрополі», на місці теперішнього розкішного будинка, виставленому в нинішнім столітті — тоді се була досить скромна гостиниця. Оглядали ми Кремль, їздили до Сергієвої лаври; ходили трохи містом — погода була гаряча, суха, не сприятлива для таких прогулок. Брав мене й до друкарні, де я мав нагоду приглядатися друкарській процедурі. Потім поїхали до Сестренівки і до Капитонівки коло Черкас до молодшого батькового брата Ігнатія. В Сестренівці пожили з приємністю — в новій обстановці. Старе попівство згоріло, виставлено новий будинок, дерев'яний, просторніший, вигідніший, але вже без того етнографізму і романтичного архаїзму, що чарував мене давніше. І сама Сестренівка значно вилянула — і люде її, наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Ставки позамулювалися, риба переводилася, пасіка також. Ріділи верби в «березі» і дерева в гайку. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк — внуки і внучки, але між ними не було нікого, з ким б[и] мені довелось зжитися ближче. Околиця теж стратила багато з свого інтересу. Вас. Мих. Дашкевич лежав невилічно хорий, на божій дорозі, як то кажуть; страшно було подивитись, як зломила, знищила хвороба колись таку повну життя і її радості людину — се був сивий сухий старець, що не міг піднятися з постелі і скоро потім помер.

По українській лінії подоріж ся дала мені небагато, скільки можу пригадати. Пробував я купити українських книжок, але не трапив на відповідну книгарню, і, здається, вся добича моя сим разом обмежилася свіжо виданою «Луною», альманахом 1881 р.⁵, що викликав звісний маніфест Костомарова на тему української літератури для домашнього вжитку⁶, і збіркою статей про Шевченка, виданою Піскуновим.

Як найбільш цікаве, що пригадується мені, се за сеї подорожі відшукано останки колишньої татової бібліотеки, що лишилася тут, мабуть, іще з того часу, як він їхав до Холма: вона була зложена в величезній скрині в якійсь коморі і тепер виглянула на світ. Склад її дуже був різноманітний: фрагменти якоїсь старої шкільної бібліотеки XVIII віку — латинські граматики і різні старі друки XVI—XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова»⁷, радикального місячника) і рукописний збірник «священного ієрея Даниїла Гирмана» з Богушкової слобідки коло Золотоноші першої чвертини XVIII віку. Я, розуміється, упрохав батька, щоб усі ці дорогоцінності забрати до Владикавказя; їх спаковано до скрині і відправлено. Прибула ся посылка вже без мене, і я тільки на різдво міг зайнятися розбором і студюванням сього матеріалу. Читав се «Русское слово» (сильно дефектні річники), старався зорієнтуватися в змісті тої старої латинської літератури, тішився оправами (деякі були дуже гарні і цікаві — прегарно захований фоліал «De ethicis philosophis» — про поганських філософів, якийсь протестантський катехізис з витисненими портретами Лютера і Меланхтона, котрим якийсь католицький варвар, на жаль, видряпав очі і зіпсував оправу), старими друками, була між ними навіть одна інкунабула, нецікава змістом — показчик до біблії, але імпозианна своєю примітивною графікою, з розмальованими з руки великими літерами. Але, річ зрозуміла, найбільше займала мене та рукописна збірка — досить гарно захований рукопис в чвертку, в зеленій полотняній оправі, в котрій я розчитувався поволі, з залассям, переборюючи труднощі читання старої скорописі і старої мови.

На той час батько зробив мені дуже доречний дарунок, що мав великий

вплив на дальший напрям моїх інтересів: він виписав мені «Київську старину» за перший рік, 1882, і заперенумерував на наступний, 1883. Фундатором видавцем і першим редактором «Київської старини» був Феофан Гаврилович Лебединцев, холмський шеф мого батька; його дружина, з дому Григоровичів-Барських, була моя хрещена мама. Хоч особливо сердечних відносин у мого батька з Лебединцевим, здається, не було, але ворогами вони, видимо, теж не розійшлися. Довідавшись про видання «Київської старини», батькові, видно, скортіло підтримати видавництво колишнього «сослуживця», як тоді говорилося, він виписав при кінці 1882 р. повний річник і тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорого моїм дальшим заняттям. Я з заласям розчитувався в сім річнику; з насолодою прочитав програмову статтю Антоновича: «Киев, его судьба и значение в XIV—XVI вв.», його «Київських вїтїв Ходиків», різні рецензії, костомаровські писання, особливо його рецензію на «Не судилось» Старицького. З сього часу я міг уже назвати себе заочним учеником їх. Дуже до серця промовили мені «Печерські антики» Лескова з їх суто київським патріотизмом (між іншим, вони оповідали про батькового кузена Єфима Михайловича Ботвинського, характеристичну і незвичайно симпатичну людину в сій галереї), і т. ін.

Крім того, що сі книжки поглибили мої симпатії й інтереси до української старовини, вони вперше дали мені хоч в деякій мірі поняття про сучасний стан українського життя, українського руху, хоч фундатор «Київської старини» сам не був в ніякій мірі українським діячем, ані не мав заміру зробити її українофільським органом, а більш орієнтувався на офіційні погляди і вимоги — якийсь час годувався надією на субсидію від «Святійшого синоду» — в інтересах охорони православної правочірності, — але ті співробітники з-поміж справжніх українських діячів, яких він постарався притягнути до свого журналу, щоб дати йому наукову марку — Костомаров, Антонович, Житецький, Ор. Левицький, В. Науменко, — фактично надали йому громадську українську марку, і ще перше ніж стати органом київської громади юридично (що сталося п'ять років пізніше), він уже з перших кроків своїх став таким органом фактично. А хоч вів сю громадську українофільську лінію дуже обережно (як взагалі дуже обережною в тих роках була сама та старша українська громада), але все-таки — хоч у формах спрощених (?) і зменшених, зведених до можливо елементарних і для уряду не обидних тез, вона все-таки відбивала українські жадання, вимагала пієтизму і пошанівку до місцевих форм життя, їх традицій, їх досліджування, а не ігнорування і нищення. Культура українського слова і українознавства, трактування літературних і наукових українських інтересів як політичних злочинів або інтелектуальних збочень, а нормальних і здорових проявів місцевого життя; сприятливе ставлення до нього, замість затушування і затоптування його чобітьми варягів-обрусителів «из внутренних губерний» — се була програма мінімум, здатна об'єднати дуже багатьох і для даного моменту дуже реальна. Се була програма Драгоманова 1870-х років, коли відложити на бік його політичні постулати поміркованого, але послідовного конституціоналізму. Для того часу, коли кадри школи, суду, церкви, адміністрації систематично заповнялися опричниками з «внутренних губерний», що діставали премію «за обрусеніє», а місцеві люди старались можливо глибше заховати всі оказательства свого прив'язання до місцевого життя, щоб не стратити права на заробіток на своїй батьківщині і не мандрувати за ним «до внутренних губерний» або до столиці, де їх «малоросійство» не служило їм чорною нотою, така скромна програма значила для місцевої інтелігенції дуже багато. Вона була передумовою всяких дальших національних і політичних постулатів; разом з романтичним народництвом й історичною романтикою, підхованою літературною лектурою, вона вперше дала мені якийсь громадський світогляд, можна сказати — національно-політичну програму, котрої мені доти бракувало. Що казати, не багато більше містилося в громадським і політичним світогляді тодішньої української інтелігенції, навіть таких головачів її, як Нечуй, Чубинський, Кониський,

Ор. Левицький, Горленко і т. ін. Тільки ліве, радикальне крило — Драгоманова, Ковалевського — відчувало хиби сього аполітизму.

1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання, на матеріалі і за вказівками «Київ[скої] старини». Роздумуючи над тим, як багато я завдячив її першим двом річникам, я скріплююся у вдячності і признанню громадським заслугам її фундаторів і керівників. Скільком поколінням українського громадянства протягом її перших двох десятиліть існування служила вона такою школою?! Тісною, малою школою, з уз[ь]кою програмою, з тісним світоглядом,— се правда. Хибою її, що вона була не вимушено здержливою, а тісновидою з переконання; що вона була аполітична не з страху юдейського, цензурно-адміністративно[го], а тому, що була противницею українства як політичної програми, що вона вважала потрібним оминати всякі напруження і конфлікти з урядом і адміністрацією, або навіть заходила часом «примирять з собою правительство» не з мотивів тактичних тільки, а з того переконання, що українство взагалі не повинно сходити з стежок офіційної благонадійності і особливо — не повинно зв'язуватися з революційним рухом, з його ворожим і презирливим трактуванням романтичного народництва і національних інтересів взагалі. Через те «Київ[ская] старина» в тих часах не підіймалася до ролі пригатовчої школи політичного українства, а, навпаки, бувала гальмом і перепоною на шляху до нього українським неофітам. Без сумніву, її настрої і директиви дуже сильно достроювались до того аполітичного, лояльного оточення, в якому я жив дома і в школі — не виводила мене з сих лояльних, поміркованих настроїв, додавала до них тільки різні елементи аполітичного українства. Треба пам'ятати, що ці часи — після смерті Олександра Другого — взагалі визначалися політичною депресією громадянства, відразу не тільки для політики терору, а взагалі всякої активної боротьби за визволення. Навколо мене не було людей, які б вказали на ненормальність таких настроїв, — на обов'язок її перемагати, з ними боротися; таких людей взагалі було дуже мало в тих часах і в тих сторонах. Мій світогляд формувався в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблювались, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишався досить плиткий.

Я ще мушу сказати кілька слів, яке значення мала для мене «Київська старина» як журнал. Вважаю взагалі, що журнал як дискусійна трибуна, де до певних тез підходить з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка з загрозливим і ворожим, має величезне значення для формування і уяснення світогляду, для орієнтування в житті і культурнім чи науковім матеріалі. Ніякі популяризації, компендії, курси, хоч би як талановиті, не мож[уть] дати стільки для формування критичного почуття, здібності в добиранню матеріалу і його використуванню, зрозуміння завдань своїх як члена певного громадського колективу, як журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро і послідовно відданий певним програмним завданням. Про «Київську старину» перших років можна було сказати, що вона «пила з невеликої, але своєї власної шклянки», і ся шклянка була досить чиста. У неї була неширока і неглибока, але ясна і принципіальна програма; вона служила її інтересам, а не якоїсь персональній кліки, се відчувалось, і я з приємністю розчитувався в ній тим більше, що взагалі не мав нагоди розчитуватися в сучасній журналістиці, а в мені був якийсь природжений журналістичний, публіцистичний нерв. Я незвичайно любив критику, особливо літературну (я вище зазначив, що, з недостатчею чогось іншого, історія літератури Галахова була одною з дуже милих мені книг!), залюбки читав всяку дискусійну, полемічну літературу, але сучасна журналістика не попадала мені до рук. Я читав «Вестник Европы» за 1860—1870-ті роки, буваючи у Климовського, з цікавістю читав критичні статті

«Русского слова», коли воно впало мені до рук в Сестренівці попереднього року, але сучасні журнали не давались ученикам в гімназії, а дома були тільки педагогічні. Дивно може здаватись, що така проста річ, як записатися в якій-небудь випозичальні, не приходила до голови ні мені, ні кому-небудь з мого оточення, а тим часом було так! Тільки два роки пізніше, [в]війшовши між учительські круги своєї гімназії, став я читати біжучу журналістику, славні російські «товсті журнали», що протягом цілого дореволюційного століття служили головною духовною стравою російської інтелігенції, можна сказати, головним культурним фактором її духовного і громадського життя.

Перші роки «Київ[ська] старина», за редакції Лебединцева, сильно відгонила духовною академією. І сам редактор, і цілий ряд ближчих співробітників вийшли з духовної школи, і тому журнал [мав] нахил з особливою увагою і замишуванням спинятися над питанням з церковної історії й історії духовної школи, матеріалами, які освітлювали боротьбу за віру і церкву. Ся боротьба в історичній традиції набрала такого значення, що взагалі всі ті, хто займалися українською історією, з невеликими виїмками людей настроєних принципово антиклерикально (як пок[ійний] Лазаревський) мали ухил в сей бік, часто навіть несвідомо. До сього прилучався офіційно рекомендований новіший курс боротьби з польщиною, підогрітий останнім польським повстанням. Наслідком того всього над журналом сеї першої редакції витала коли не хмара, то хмарка ерархічного сервілізму, підчеркнуте поважання перед ерархією, її, мовляв, культурними і національними заслугами — значно перебільшуваними, коли оцінювати сі заслуги об'єктивно і критично в загальній історичній перспективі. Але мене се не вражало. Я сам виріс серед людей духовної школи, твердо сидів в церковних поглядах, і тому хоч ся атмосфера була і для мене досить нудновата, але іншою я не дуже-то мав нагоду дихати і тому приймав і зносив її без протесту і опозиції. Пізніше, під впливом тої духовної кризи, в яку я попав, кінчаючи гімназію, я навіть силоміць нагинав себе, з поривів певного духовного «самоумерщвлення», під іго такої покори церковним ухилам, церковним темам — як я то пізніш скажу. Тепер же се не проявлялось в мені в формі такого примусу. Церковщина інтересувала мене не більше, ніж всяке інше знання, що вважалося обов'язковим, але так само не викликав в мені протесту офіціальний примат церковно-ерархічних тем в історії.

Головним нервом моїх історичних інтересів було письменство. В аспекті ще не пережитих слов'янофільських течій, підогрітих останньою «війною за визволення слов'ян», я вагався в дилемі — оперти сі свої літературні інтереси на історію, головню історію культури і громадського життя, очевидно, передусім українського, чи на слов'янській філології, слов'янській спільності і слов'янським відродженню. З великим зацікавленням і навіть пієтизмом прочитав я історію слов'янських літератур Пипіна і Спасовича (в першій виданню), слов'янська спільнота і слов'янські змагання до розбудження національного життя за поміччю ідей слов'янської солідарності, допомагання спільним слов'янським добром там, де бракувало власної національної традиції, викликало в мені захоплення; слов'янське братство виростало до чогось подібного до релігії і будило в мені емоції подібні до релігійних. Я носився з гадкою навчитися слов'янських мов і навіть одного разу звернувся до нашого інспектора Дрбоглава як єдиного «братушки» в нашій гімназії за порадою, як мені тих мов учитися і з чого починати; але з того нічого не вийшло, Дрбоглав нібито виявив симпатію до таких моїх слов'янських інтересів, але чи не вмів, чи не мав часу ними за[ї]нятись; мав зо мною кілька розмов на слов'янські теми, а практичне кермування його звелось до того, що він порадив читати слов'янські переклади звісних мені книжок — на початок дав чеський переклад Жюль Вернові «Подорожі на місяць», котру я без словника і граматики поспробував погризти, але ні користі, ні інтересу ніякого з того не одержав і закинув сі плани.

Одночасно я розчитувався в писаннях Костомарова, але мушу признатись, що його описова, нарративна манера, дуже вихвалювана тодішньою критикою як високий взірець художньої історії, що підіймався до класичних творів

Амедея Т'єрі, не будила в мені ентузіазму. Розуміється, деякі дійсно художні місця не лишались в мені без відгомону, але до мого смаку більш підходили критично-аналітичні праці, також синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі. Тому «Две русские народности», «Мысли о федеративном начале» захоплювали мене більше, ніж історія Хмельниччини або Руїни. Багато літ потім, коли я взявся до самостійної праці над історією козаччини, я зрозумів причини, чому описові роботи Костомарова лишали в мені враження скорше неприємне, ніж симпатичне — се була їх механічність і поверховість, небажання зостановитися над глибшими мотивами і причинами подій і ввести до них читача. Але синтетичні історично-публіцистичні праці Костомарова захоплювали мене як і попередні покоління читачів.

Археографічний, історико-побутовий матеріал, що в невеликих розмірах друкувався в «Київ[ській] старині», піддав мені нової охоти до розшифрування записної книги Д. Гирмана, що впала мені в руку в Сестренівці. Там були різдвяні і великодні вірші, замовляння на хвороби, лікарські рецепти, взірці для офіціальних паперів. Я надумав вибрати з того дещо цікавіше для «Київ[ської] старини». Переписав кілька взірців і після з листом до редакції, питаючись, чи схоче вона то надрукувати і на яких умовах. Розуміється, се останнє питання було не до речі, бо такого матеріалу, цілком безплатного, редакція мала скільки хоч, а на пункті гонорару Лебединцев був взагалі дуже ощадний і старався обходитися без нього, де можна. Я, розуміється, сього не міг знати, але вже не пам'ятаю, який мотив водив мною, що я поставив таке питання: чи справді думав я щось заробити на тім і збільшити свої ресурси, які обертав на куплю книжок (вони були дуже малі і в сім часі, мої ресурси), чи вважав, що оплата гонораром являється доказом того, що праця чогось варта — ціниться редакцією. Але в кожному разі се недоречне питання мало наслідки неприємні. Лебединцев відповів доволі кислим і незаохочуючим листом, написаним поросійськи, як і мій лист: там пригадується мій вираз, що «кота в мішку не торгують», не бачивши мого матеріалу в повнім вигляді, він не може нічого сказати. Я був сим листом роззолоджений і дещо ображений, якось відразу стратив серце до журналу і його редакції і не попросив батька поновити передплату на рік 1884. Не вважав «К[иївської] старини» необхідною, бо за даними нею вказівками вже безпосередньо підійшов до того, що мене в тій хвили найбільше займало — українського літературного життя.

XXXIV

Додатком до одної з книжок «К[иївської] старини» між різними іншими оголошеннями був приброшурований каталожок книгарні Л. В. Ільницького — книгаря української громади, — що досить безтолково і невдало виконував (роль) агента київської громади в справі розповсюдження книг в 1870—1880 рр. Я якось стрівся з ним, уже будучи студентом, в залізничнім вагоні, іхав він кудись з своїм синком-парубчаком, що подавав надії стати з часом такою ж неприкаянною людиною, як і його батько. З розмови виявилось, що Лука Васильович — мій близький земляк, як годиться людині київського епархіального походження, трохи навіть родич, скільки пам'ятаю — через лісницького дядя Пашківського, що був жонатий з моєю тіткою Мариною. Вчився в духовній школі, але кінця її не ді[й]шов і на церковну дорогу не вийшов, але як чоловік легкої товариської вдачі і майстер коли не на всі, то на многі руки, по різних більше і менше щасливих експериментах пустився на книгарство. Був він жонатий з одною з Міхелівень, себто родичкою Чубинського, Антоновича, Кістяківського і т. д., і, очевидно, се споріднення дало йому вищезгадану громадську функцію — дуже важну в тих часах: був комісіонером українських видань і мав служити їх розповсюдженню; чимало їх і виходило під маркою його книгарні, очевидно, громадським коштом. Вів він сі видавничо-книгарські справи неважно, чув я з уст В. Б. Антоновича доволі непохвальні епітети на його адресу. Але функція була настільки актуальна в тих часах, що добре чи

недобре, ся людина тривко вписала себе до історії українського життя сеї многоважної доби, і можу про себе сказати, що сі слова «Книгарня Л. В. Ільницького» або й просто «Л. В. Ільницький» довгі часи змушували приємно битися моє серце — молодого українського ентузіаста. Сим (?) пояснюється отсей мій еккурс.

Так от, сто раз перечитавши і проаналізувавши за поміччю вчитаного в «К[иївській] старині» сей маленький (на 4 сторінках) каталожок книгарні Ільницького, мабуть, десь всередині 1883 року намовив я батька на сміливий по нашим тодішнім поняттям крок — замовити (?) деякі книжки в книгарні Ільницького за його каталогом. При нашій цілковитій ізоляції від українського життя не мали ми ніякої міри того, що можна і чого не можна, що допустиме, а що небезпечно під тодішніми гаслами заборони українського слова; два роки пізніше покійний дід Захарій, побачивши у себе в Сестренівці в моїй скриньці куплені в київських книгарнях українські книжки, дуже серйозно в моїй присутності запитав мого батька, чи се за його відомом я тримаю такі книги і чи він дозволяє мені такі — розумій небезпечні! — маніфестації? При загальній стриманості і великій делікатності діда треба було розуміти, що він був дуже серйозно заклопотаний такими моїми небезпечними вчинками. Тому й кажу, що виписка українських книг з київської книгарні за свіжим каталогом, розісланим при таким благонадійнім журналі як «К[иївська] старина» 1882 р., була в наших очах доволі таки ризикованим кроком у безвість, і я був гордий, коли батько дав мені на се згоду.

З незвичайною радістю і хвилюванням, як рідко коли, одержав я потім невеличку пачечку книжок з сеї книгарні. Невеличкий пакунок, але се було далеко більше, ніж усе, що я досі мав з української літератури. Не можу зовсім точно означити, що саме було в сій посиці, бо в тих роках я потім ще кілька разів записував українські книжки з Києва, але що напевно пам'ятаю, се були повісті Нечуя-Левицького, київського видання, його ж «На Кожум'яках», «Дві московки», Кулішеві «Досвітки», «Твори Єремії Галки» (Костомарова), повісті Федьковича з програмною передмовою Драгоманова, «Луна», альманах 1881 р., що дав привід до звісного маніфеста Костомарова, «Исторические песни малорусского народа» Антоновича і Драгоманова, «Сербські пісні» в перекладі Старицького, Левченка «Російсько-український словник». Здається, за другим разом одержав я перший том альманаха «Рада», «З давнього зшитку» — переклади й оригінальні поезії Старицького, «Бурлаку» Нечуя. З сих книжок найбільше враження зробили оповідання Мордовця, до смаку мені припали «Повісті» Нечуя. Я читав і перечитував їх сам, читав на голос батькові; ми ласували в його чулих сентиментальних образах українського життя, наївнім націоналізму, теплих почуттях до українського народу, села, народної поезії. Образи сільської улиці, враження, викликане Шевченковою «Наймичкою» на баштані, солодкий образ хуторяночки Мосюківни чарували мене. Нечуй був виразником українофільства того покоління, українського інтелігента-середняка 1870—1880-х рр., ще не рушеного українським радикалізмом; він втілював у своїх творах се досить поверхове народолюбство і патріотизм, сентиментальне любування в козацькій традиції, що характеризувало сю dobu. Не дивно, що він став на сей час і моїм не тільки найулюбленишим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем, і згодом я, власне, до нього удався як до свого літературного восприймника.

Передмова Драгоманова до «Повістей» Федьковича на тему української народності як секрету художності я простудіював з усею увагою; се було перше драгоманівське писання, яке довелось мені прочитати, солідне, але сухувате, без публіцистичного нерва.

Передмову Куліша до «Досвіток» 1876 р., написану доволі кучерявим кулішівським стилем, я читав і перечитував, стараючись [в]війти в малозрозумілий, з незвички, стиль сього писаннячка, так що вивчив його напам'ять, і воно на довгі роки зосталось для мене взірцем, так сказати, високого українського стилю. Самі ж «Досвітки» мені не сподобались — суха, рубана проза. Не скажу також, щоб мене захоплювали «Сербські пісні», я навіть не прочитав їх

в цілості. Зате «Истор[ические] песни» студіював сумлінно, від дошки до дошки. Тільки «Милость божую» не міг угризти.

Дуже мене смутило, що не можна було добути «Кобзаря» — празьке видання київської громади було випродане, а нове, петербурзьке (?)⁸ ще вийшло тільки пізніше. Так само не було в продажі писань Квітки, Вовчка і Стороженка, кілька оповідань Вовчка і Стороженка я прочитав по-російськи в «Русском слове» 1860-х років, вони викликали в мені велике зацікавлення. Між копійчаними брошурками Ільницького було кілька лише оповідань їх. На нове видання українські видавці так і не спромоглись, щодо Стороженка се пояснялось тим, що його спадкоємці правили неможливий гонор[ар]; чому не виходили Вовчкові писання, не знаю; але се була велика шкода для української публіки!

Особливе значення мав для мене словник Левченка, що прийшов у сій першій посилці; я записував також українсько-руський словник Пискунова, але його не знайшлося, і я не жалію, бо він був без розбору наповнений різними макаронізмами XVII—XVIII віку, які могли б мені безповоротно зіпсувати почуття мови. Левченків же словник був з сього погляду безпечніший, мало містив українських новотворів і стояв на ґрунті доволі чистої народної мови. За поміччю його постановив доповнити своє знання української мови, властиво — запас слів, щоб мати змогу літературно писати по-українськи.

Почуття граматичне у мене було доволі сильне, хоч мені зрідка тільки доводилося чути українську мову, головню як доводилося жити в Сестренівці. Говорили також дівчата і жінки, котрих доволі довго мати брала з Сестренівки, не покладаючись на місцевих служниць, і з ними мати говорила українською мовою. Кілька літ жила у нас в домі одна з доньок дядька Євфима, яка також говорила українською мовою свобідніш, ніж російською; але вона якось не прижилася у нас, не вміла знайти відповідно, і з нами, своїми братами і сестрами в перших не зав'язала приятних відносин. Завдяки тому, як я кажу, у мене було загальне почуття простої української фрази і невеличкий запас найбільше вживаних слів. Але я почував недостачу виразів інтелектуального порядку і чув себе непевно в складні⁹, синтаксисі. Словник Левченка дещо давав мені в лексичі — дуже небагато, з огляду на вищевказаний свій характер; складні ж і стилістики я міг учитися тільки практично з тої літератури, котру тепер дістав, і за поміччю її хотів перейти до писання українською мовою.

Як я вже вище згадував, в сих роках, до матуральної кризи, літературні інтереси панували у мене над усіма іншими. Я хотів стати українським письменником, редактором, видавцем — редактором і видавцем навіть більше, ніж письменником. Не пам'ятаю вже як — напав я на статті пок[ійного] М. Ів. Петрова про новішу українську літературу, що друкувалися в «Историч[еском] вестнику» і потім в переробленій формі [в]війшли до його «Очерків укр[аїнської] літератури»; потім я виписав і «Очерки». Вони зробили на мене сильне враження — сей похід розпорошених, різноматних, різночинних українських письменських сил на відродження українського слова, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозню на занедбанім перелозі українського життя. Як бажалось мені якскорше стати в їх ряди і своєю енергією вирівняти упущене, занедбане в сім життю, те що було запущене, заспане нашими предками, щоб забулася [срамотня] година і ожила наша слава — слава України¹⁰. Скільки величавих гігантських паперових замків побудував я за ті роки, годинами виміряючи безрадісну пустиню гімназійного «верхнього двора» або стежки нашого садку у Владикавказі, до одурі розраховуючи ті фантастичні рахунки, тиражі видавництва, річники, серії видань.

Українського журналу видавати не можна, се я знав. Але можна обійти сю заборону, видаючи серії збірників, наповнюючи їх за певним планом оригінальною і перекладною белетристикою, статтями на наукові і публіцистичні теми,

критикою і оглядами. Нагромади[ти] того купи, гори, закидати ринок, виповнити порожнечу української книжної продукції.

Я не підозрював тоді, що такими ж планами горіли душі багатьох, але цензура своїми холодними душами гасила сей запал, і сі збірники, періодичні альманахи і под. кістьми лягали в архівах недоброї пам'яті «Главного управління»¹¹.

В першій томі альманаху «Рада», при бібліографії нової української літератури Комарова я знайшов в статистиці українських видань — скільки котрого року вийшло українських видань, рік свого народження 1866. Се був чорний рік української літератури: того року, за відомостями Комарова, не вийшло ні одного українського видання. Я дав собі, як то кажуть, «Ганнібалову присягу: своєю працею нагородити сей прорив, і мріяв, як то колись, підсумовуючи інтенсивну працю мою в українській продукції, відзначати мій реванш тим (нерозб.) рокам, що, прийшовши на світ в рік з нулем, я своєю працею востократ вигодував сю прогалину. Для сього треба було підучитися мови і вправитися в українським стилю, що я й постановив зробити.

При кінці шкільного року батько вибирався в шкільних справах до Кисловодська, що належав тоді до його дирекції (Терської області) і запропонував поїхати з ним. Я радо згодився — подоріж повинна була дати мені тему для пробної літературної вправи. Ми поїхали десь, мабуть, в червні і прожили там з тиждень чи з півтора дуже цікаво. Мешкали в шкільнім будинку в товаристві учителя, здається, Федорова на ім'я, досить товариської і бувалої людини. Серед «курсівих» знайшовся товариш батька з кутаїської служби Чечель, здається, був він там інспектором гімназії, а в сім часі директором в Єйську; його старший син Миколай тільки що скінчив гімназію, «був по матурі», як кажуть галичани, другу знайомість зробив я собі самостійно — з якимсь молодим інтелігентом, «критически мыслящею личностью», як тоді говорилось. З приємністю обхожував я місця, пам'ятні мені з попереднього побуту в Кисловодську. Десять років минуло з того часу, і я з приємністю відчував, як я з хлипкого, безконечно несміливого хлоп'яти виріс у «щось значне». Я переживав тоді свої часи Sturm und Drang¹², бурних поривів. Назверх се не було дуже помітно, бо я занадто був задисциплінований і з рамців прийнятої моральності і приличності не зміг би вийти нізащо, хоч би як хотів. Але моя внутрішня установка була на сильну і незалежну індивідуальність, з твердою усталеною метою, що йде до неї непохитно, не зважаючи на плиткі примани життя ні на опінію світу, так щось — середне між тургенєвським Базаровим і Соломіним, щось твердіше і міцніше, мовляв, від Нечуєвого Радюка (з «Хмар»). Вираз сеї незалежності я давав і в своїм зовнішнім вигляді, убравши замість гімназійної блузи червону китайчану сорочку, викопану між старим батьківським інвентарем (не знаю, як знайшлась вона там), а на голові солом'яного капелюха з безконечними крисами.

Вернувшись з Кисловодська, я засів на кілька день і написав українською мовою «Кавказьку легенду» під назвою «Німий свідок», в стилі популярного кисловодського оповідання про так званий «Замок коварства и любви». Там бідний пастух, залюбившись в багатій дівчині і не можучи добитися згоди її батьків, постановляє покінчити життя разом з нею: вони ухвалили кинутися з стрімкої скелі (що від того, мовляв, дістала свою вищеписану назву), але одно кинулось, а друге роздумало перед видимою смертю і, відступивши від пропасті, пішло здорове до дому. У мене двоє залюблених під грізно навислою скелею присягають собі на вічну любов, і коли вони, маючи досить свого кохання, постановляють розлучитися, «німий свідок» їх присяги — скеля, впадши, накриває їх обох за таке переступлення клятви. Що тема була дурна і вульгарна, я сам був сього свідомий, — я бравірував сею вульгарністю, до певної міри пародіював сі «легенди»; головне було — зробити пробу мови і стилю, «написати на задану тему».

Зробив я «пробу пера» і російською мовою: написав quasi-гумористичні¹³ кисловодські діалоги на тему поганих столовок, нарзану і жолудкових клопотів і послав до якоїсь газети, де їх, розуміється, не надрукували. Але сій

російській пробі я не надавав значення, натомість ся українська «легенда» мала в моїх очах неабияку вагу як перший крок в напрямі моїх літературних планів, в котрих я покладав зміст свого життя, тому постановив увіковічити сей «початок літературної праці», зафіксувавши сей мент своєю фотографією. Постарався надати своїй фізіономії і поставі можливо виразистий іронічно-зневажливий вид, що мені досить удалось; розуміється, іронія досить парубоцька, але презирство до світу було підчеркнено дуже виразно.

За сею першою пробою пішли інші,— треба ж було випробувати руку і дати доказ своєї літературної вправності в різних родах! Я вибрав одну тему сатиричну, а другу трагічну чи гостро емоціональну. Для першої моделлю послужив новий «дядька» гімназійного пансіону. Сі «дядьки» виконували нижчий догляд за пансіонерами: середній, так би сказати, виконувався так званими «помічниками вихователя», а вищий — інспектором. Помічники вихователя були з інтелігентних людей, «дядьки» з висулених підофіцерів. Вступивши до пансіону, я застав двох дядьок, один уже старий, Серпинський на ім'я, поляк з походження — тільки з походження-бо, мабуть, усе інше витравила стара, ще миколаївська служба, другий ще досить молодий, українець, Чумаченко на ім'я; вони мали досить такту в сповнюванню своїх малоприємних обов'язків; коли, може, й шпіоничали, то в секреті, непомітно, і ученикам не уїдалися, тому і начальство, і ученики були з них досить вдоволені і не робили їм ніяких особливих прикростей, і я як застав їх вступаючи, так і лишив на сих посадах, виходячи з гімназії. Але третього дядьку якось не удавалось дібрати їм під масть, і різні дебютанти на сій посаді доволі часто мінялися. Між ними трапився один землячок, ще молодий, доволі комічний, якого я й задумав описати, як тип селянина (?), вибитого з колії й морально поламаного військовою службою. Він доволі нетактовно і комічно приставав до старших учеників — без злого умислу, а скорше, щоб набратися «просвіщення», накликав тим на себе різні жарти і глузування і доволі скоро вилетів. От я й описав його під вдуманою назвою (умисно смішну постарався йому дібрати) — «Унтер-офіцер Трохим Скавучак». Описав, як він невдало лине до учеників, і ті глузують з нього, і як я потім стрічаю його в ролі льокая, що похваляється передо мною, що він «в полюбовниках» у своєї пані. Етюд доволі примітивно зроблений за тодішнім народницьким трафаретом, а *posteriori*¹⁴ він нагадує мені трохи Нечуєвого Терешка з «Хмар», трохи Кулішевого «Зарубаєнка», не пам'ятаю тільки, чи прочитав я вже тоді Кулішеве оповідання («Новый человек» в «Основі» 1861 [р.]¹⁵), чи се була подібність, нав'яна іншими взірцями.

За тему емоціональну я взяв ту нашу недавно пережиту родинну трагедію — смерть братів і сестрички. Але в стилі національної романтики я задумав поставити в центрі оповідання не сцени смерті, а поетичну романтику різдвяного свята: самотня вдова, що стратила чоловіка і дітей, уряджує собі різдвяний вечір так, як колись його обходили повною сім'єю, і серед споминів про колишнє родинне щастя і понесені втрати вона вмирає за різдвяним столом. Оповідання я назвав «Остання кутя». Не маючи тексту перед очима, не можу судити, наскільки я потрапив передати ідилічні настрої різдвяної вечері і як контраст їм — страшні сцени смерті, що вириває одного по другім дітей і самого батька. Горяев, котрому я прочитав потім се оповідання, досить його похвалював, але, можливо, робив се для заохоти початкуючого автора; редакція «Діла» його не надрукувала, і се дає мені підставу думати, що оброблено сю тему слабо,— правда, щоб сильно її обробити, треба було здібності і техніки вище середньої, з огляду, що тема різдвяної вечері була занадто вже (нерозб.) в українській літературі. Я сам не мав певності, що сі два оповідання випали чимсь більшим, як теж проби пера. Натомість я почув сам, що потрапив уже щось зробити, написавши четверте зряду оповідання «Бех-аль-Джугур», перше моє писання, яке побачило світ.

Тему піддали мені газетні відомості про англійську окупацію Судану і боротьбу з повстанням арабського пророка і ватажка Махді. В російських газетах, які мені доводилося переглядати (регулярно газет я не читав і не мав

смаку до біжучої політики, але часом [за] браком чогось інтереснішого, переглядав їх), не бракувало неприхильних оцінок сього британського імперіалізму, що навзаводи конкурував тоді з російським на мусульманським сході. Але у мене ся британська експансія серед арабських мусульман викликала добре знані і можна сказати сердечно близькі образи російського наступу на кавказьких мусульман. Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї — облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Все навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самим таборі переможців. Не тільки «Кавказ» Шевченка, але й твори Лермонтова — улюбленого поета тої доби, поки не збив його з сцени, у людей з сильнішими громадськими настроями, співець домашньої соціальної кривди Некрасов, овивали симпатією й ідеалізували сю недавню боротьбу. Тифліський музей був повен реліквій її — включно до різних комеморативних речей Шаміля. Зневажливо, карикатурно описуючи похід англійської культури на арабський Судан, я мав в гадках російську «культурну місію» на Кавказі — її показна і оборотна сторона були мені однаково добре звісні від різних «покорителів Кавказу» до «общества встановлення християнства на Кавказе» і всяких обмежень національних шкіл, що тоді переводились на моїх очах. Завдяки тому навіть моїй слабій руці і невправному перу вдалося видобути вірні і значущі тони на сю тему — поневолення і експлоатації колоніальних народів під лицемірною маскою культурництва, християнської моралі і т. ін.; і се забезпечило успіх тому оповіданню. В нім уперше пролунали у мене справжні соціальні і політичні ноти, і, написавши се оповідання, скільки пам'ятаю, на різдвяні свята 1884 року я, кажу, сам почув, що воно мені удалось.

Уже перед тим я наважився зав'язати листування з Нечуєм: в начерках М. І. Петрова я вчитав, що Нечуй учителює тепер в кишинівській гімназії і пустив йому¹⁶ листа, повіряючи йому свої літературні плани і просячи поради в їх здійсненню. Боячись чого-небудь неприємного, я не рішився виставити с в о є ім'я і попросив позволення одного з товаришів, здається, Снисаревського, скористати з його імені й адреси. Пройшло кілька тижнів, протягом котрих я щодня по кілька разів розглядав вітрину, де виставлялися листи до учеників. Нарешті, — от радість! — я побачив листа, заадресованого на ім'я вказаного товариша. Як скорше розшукував я Снисаревського, щоб він його взяв і передав мені, і серце завмирало в мені, коли подрочившись за мною, нарешті передав сього дорогоцінного листа. Довго розглядав сю солідно, великою червоною печаткою запечатану і уважно заадресовану коверту, не рішаючися прочитати свій присуд і зважившись нарешті, нашвидку перебіг, щоб зловити головне. Перебіг сей заспокоїв мене. Нечуй, спасибі небіжчикові, відповів дуже привітно і прихильно і дав тим мені велику втіху. Я сказав, що він був для мене найвизначнішим сучасним письменником, *maestro e dusa*, як говорить Дант про Вергілія, «власителем дум», як говорили високим російським стилем. Я був йому безконечно вдячний за його ласку, пишний з показаної ним приязні і з нав'язаного зв'язку. Досі мені не вдавалося зв'язатися з ніким з активних представників українського руху, українських літературних кругів — і от я листуюся з найвизначнішим з них! Я включився в живий ланцюг українського літературного життя — прийшов час виступити мені між ними. Не тратячи часу, я переписав свої оповідання і вислав Нечуєві, просячи висловити про них гадку і коли вважає що-небудь з того вартим, провести до друку в якім-небудь виданню.

Відповідь була сприятлива. Нечуй похвалював мої літературні проби і заохочував до їх продовження. Обіцяв відвезти до Львова, як буде їхати на вакації до Галичини, і там віддати до друку.

Я був щасливий. То були часи, коли великий російський письменник-громадянин писав своєму синові як заповіт: «Звання літерата ціни над усяке інше!» А я тепер уважав себе українським літератом.

Напружене внутрішнє життя, котрим я жив в сих літах — вісімнадцятім і дев'ятнадцятім роках мого віку, — різко контрастували з сірими реальними умовами, в котрих воно протікало. В гадах своїх я облітав цілий світ; до нестями, до повного фізичного вичерпання будував всякі плани, в мріях переживав всякі романтичні, сентиментальні, еротичні пригоди, ефектні громадські ситуації, тяжкі політичні конфлікти, але наоколо мене стояли сірі, як мури в'язниці, стіни гімназійного подвір'я, паркан владикавказької садиби, і за ними тощі запорошені тополі бульварчика «Московської вулиці».

Але таке було взагалі се владикавказьке життя. Велична панорама снігових верхів на переді, сліди призабутих тисячолітніх історичних процесів наоколо, останки колишніх, невідомих світові кривавих конфліктів, героїчної боротьби і страшних насильств наоколо. І маленька російська фортеця, засиджена висуленою, некультурною офіцернею, що, не маючи де подітися з нудьги, коротає свій вік на лавках занедбаних бульвариків або точніше безрадїсного «міського городу». Паршивенький театрик, часом з переїзжою опереткою, часом без нічого. «Общественное собрание» — «с картишками». Кіл[ь]ка середніх шкіл з незвичайно сірим персоналом.

Розуміється, траплялися і цікаві люди між сею сірою. Так, «секретарем статистичного комітету» і редактором «Терских ведомостей», місцевого офіціозу, був кілька літ Благовіщенський, колишній редактор того самого яро радикального «Русского слова», в котрім я розчитувався за недостатчею цікавіших книжок. Батько якийсь згадував про свою стрічу з ним, мабуть, скоро потім, як той приїхав; але ні йому, ні мені нічого не сказало се ім'я, ніхто не пам'ятав його як редактора колишнього органу російського «нігілізму», і ніщо, мабуть, у нім не нагадувало тоді тих давніших часів: се був зломаний хоробою інвалід, що вмер недовго потім.

Об'єктивно беручи, було багато інтересного. Спомини недавньої героїчної боротьби «горців» з російським імперіалізмом і складні соціальні й національні відносини в сучасності. Жива, свіжа й яскрава етнографія. Незвичайно інтересні археологічні розкопки, переведені для недавнього археологічного з'їзду в Тифлісі й продовжувані й потім, хоч з меншою енергією (вів їх між іншими й В. Б. Антонович). Вс. Міллер¹⁷ починав свої інтересні спостереження над осетинськими останками староіранської людності, що товклася колись по наших степах під назвою скитів, сарматів, аланів, збагативши людність нашого лісостепу елементами середнеазійської, туркестанської культури. Незвичайно цікаві перспективи обміну культурними досягненнями на шляху кавказько-дунайським одкривалася перед дослідниками. Але все се були неясні передчуття, не доведені й досі ще до якихось конкретних, придатних для засвоєння широкими кругами висновків. Вони не виходили з кабінетів спеціалістів, і тут, на місцях, в кавказьких культурних осередках, навіть Тифлісі, не було організованих наукових і популяризаційних осередків; які могли б зацікавити сими фактами і спостереженнями широкі круги. При кавказькім окрузі почали виходити «Материалы для изучения племен и местностей Кавказа» — я далі розповім, як мені самому довелося взяти деяку маленьку участь у виданню українською мо[вою] пісень Кубанщини в сих «Материалах». Але у нас для збирацтва нічого цікавого під руками не було, а науковий дослід не висував ніяких конкретних проблем, які могли б нас, чи мене спеціально, захопити за живе. І так я ріс як на вигнанні, на еміграції, з гадками, зверненими на далеку і недосяжну Україну.

Шукаючи, чим заповнити прикру порожнюву нашого домового життя, витворену нашими утратами 1882 р., і батько, і ми, діти, шукали знайомостей, які мали б внести щось живе і тепле до нашого дому, але се вдавалося слабо. Не траплялось таких близьких зв'язків, які зав'язані були в Ставрополі, а навіть і ті з старих ставропольських приятелів, що згодом по наших виїзді з Ставрополя

теж пересунулися до Владикавказа, були вже напівмертвими розбитками (?) колишнього товариства, колишніх повних життя людей.

Спочатку пересунулися Валіц[ь]кі. Син старої Валіц[ь]кої, артилерійський офіцер, в ставропольських часах згадуваний тільки в оповіданнях, виявив свою реальність, відвідав мене навіть якось у тифліським пансіоні, і я мав з ним коротке побачення на «верхнім дворі». Не знаю, чого властиво він хотів мене відвідати, був з ним ще інший офіцер, вони жартували з наших казньонних настроїв, що ми десь усе співаємо: «Гром победы, раздавайся»; на се я позволив собі обережно [подумати, що] се, мабуть, у них так ведеться. Тим не менше доволі заінтригував мене такий лібералізм. Валіцький добре йшов в службі, «в[еликий] князь його любив», досить молодого людиною він був полковником артилерії, але, видно, се його не вдовольняло, чи, може, прийшла в кар'єрі зупинка, бо далі того полковника він так, здається, і не пішов, принаймні на моїй пам'яті, тільки вдався він в афери. Заарендував грунт в сусідстві батьківської підміської ділянки, заложив там тартак¹⁸, потім ливарню, відкрив склад різних технічних прирядів, і, не можучи сам наглядати, бо служив не у Владикавказі, посадив управителькою того складу свою сестру, Олександру Емериковну, і з нею оселилася при тім складі чи конторі її мати, стара Валіц[ь]ка, Любов Михайлівна і її донька Ліда. Наша сім'я спочатку була тим дуже урадована, старалась в повній мірі відновити старі сердечні відносини, запрошувала зчаста до себе, виїжджаючи на Україну літом 1885 року, оселила в нашій квартирі на час нашої неприсутності. Але старі живі зв'язки не відроджувались. За десять літ люде постарілись, стратили колишню експансивність, безпосередність. Любов Михайлівна, найбільш, видимо, серйозна і змістовна людина, в сім часі вже дуже постарілася і втратила колишню еластичність і свіжість своїх духовних сил, які так довго служили їй, може, тому, що не було для них приложення — вона вже не мала ніяких відповідальних обов'язків, жила при дон[ь]ці, на ласці сина, і се відбивалось на ній. Донька була заклопотана тим, що справи йшли неважно, таки зовсім неважно. Її донька Ліда, колишня учасниця наших забав, тепер уже дівчиною з 25 років, без становища, заклопотана своєю долею, вона не знаходила, очевидно, ніякого інтересу в нашім товаристві. Так ся стара приязнь за[і]ржавіла, всупереч приповідці, нічого нам не дала, і я навіть не помітив, як сі колишні приятелі зійшли з нашого овиду — не знаю навіть, коли саме і як се сталося.

Перекочували потім і Гришковські — уже без старого Акіма Полікарповича, що за той час прилучився до праотців, і взагалі без мужеського елементу, що розкотився по світу. Старший син, не докінчивши середньої школи, служив на перській границі митним контролером; мій приятель Іван, як я згадував, був офіцером в дагестанським гарнізоні, молодші ще вчилися в військових школах. Батько дав місця учительок у себе двом старшим донькам, але вони хорували і нудили світом; наймолодша одна тільки цвіла молодістю й здоров'ям. Вона вийшла потім заміж за молодого козачого офіцера, брата інспектора шкіл, батьківського помічника. Але він був незаможний козак, а вона таки й зовсім без усяких ресурсів; прийшлося їхати теж кудись на перську чи турецьку границю, на нижчу офіцерську платню. Гіркий світ, тяжкі перспективи, котрі на якийсь час тільки золотив оптимізм молодості. Був я на її весіллі і провадах, уже студентом, скільки пам'ятаю, і жалко потім було слухати «трудних повістей»¹⁹ про її полкове життя. Також непомітно зійшла і ся колись близька сім'я з нашого овиду.

«Все переходить!».

Відсвіживши свої родинні зв'язки під час останніх под[о]рожей на Україну в р. 1882 і 1885, батько давав місця різним молодшим родичам, які підходили своєю освітою до сих посад. Кавказ все ще не мав подостатком учительських семінарій і інститутів, і на учительські посади в школах початкових і так званих городських (новий тип шкіл, витворений в 1870-х роках, не місце давніших «уїздних училищ») ніколи не ставало кандидатів з таких учительських шкіл. На весь північний Кавказ була одна учительська семінарія в станиці Ладовській Кубанської області, але їх і забирила майже без останку кубанська

шкільна дирекція; за Кавказом була учительська семінарія в Горі, вона виховувала учителів — грузинів, мало придатних з своїм «кавказьким» акцентом для навчання в місцевостях з великоруською або українською людністю, та їх теж ніколи не було забагато. Так само і вихованців єдиного на весь Кавказ учительського інституту в Тифлісі, що підготовляв учительські сили для «городських училищ». Учительський хліб — тяжкий хліб, і способніші, активніші вихованці учительських шкіл на всі боки закидали оком, чи не трапляється десь «ситніших пирогів», як говорили у нас колись: йшли на адміністративні посади, доходили священників, попів (дві духовні семінарії на весь Кавказ теж не досить давали кандидатів на попів, бо спосібніші тікали від попівства, не кажучи про тих, що вилітали, не докінчивши «за неблагонадійність» і «плохое поведение»: скільки цінних діячів дала тифліська семінарія революції до Сталіна включно, всім відомо). Козацькі стипендіанти кидали учительство і переходили на різні посади в військовій адміністрації, що давали надії на кращий заробіток і на веселішу кар'єру, ніж вічне гаркання в школі. Тому потреба в свіжих контингентах була чимала, і батько, не кривляючи душею, міг давати місця різним кандидатам з безконечного числа небожат, що, не дійшовши вищої школи, здобували права на учительство іспитом. Підтримування ж бідних родичів було для нього догматом моралі, на потвердження його він любив цитувати апостола Павла: хто про близьких, а особливо рідних не клопочеться, той віри відрікся і гірший від невірного. Почуваючи себе вибранцем долі, котрому пощастило вийти з тої юдолі нестатків, в якій поколіннями оберталася наша рідня, він уважав своїм обов'язком «не задаватись», підтримувати з нею зносини і по зможі помагати — хоч я не помічав, щоб він коли-небудь переступав тут міру в протегуванні сеї рідні. З сими новоприбулими родичами він підтримував родинні відносини, вони бували у нас, але серед них не траплялось людей, які б здатні були внести якусь життя до нашої хати, що, посумнівши раз, не могла ніяк розвеселитися.

Познаходились і деякі сторонські (?) земляки, до котрих як до земляків батько вважав своїм обов'язком бути приятним, — в нім були дуже розвинені отсі потяги до земляків, любов до батьківщини на віддаль. Колишній ніжинський вихованець Зоценко з чернігівських дрібних поміщиків, тепер вихователь реальної школи у Владикавказі, учитель рисунків в ремісничій школі і рисовик (чертежник) кавказької округи шляхів, киянин з роду Динник, вони, очевидно, здобули серце батька тим, що признавали себе «малоросами», що любили побалакати за шклянкою чаю про колишнє життя на Україні; батько, сам добродушний і незлобний, хвалив їх як людей хороших, щирих, мабуть, тим нагороджуючи їх за брак інших вартостей. Зоценко дійсно був простодушний і щирий, хоч дуже не мудрий чоловік, Динник навпаки — замкнений і маломовний, але він дуже упадав коло батька, не знаю — чи з свідомих мотивів кар'єри, чи з більш несвідомого потягу до впливового, а при тім добродушного земляка. Земляцтво їх дуже було поверхове; я тоді був дуже ласий на всякі національні зв'язки і прикмети, і мене се дивувало, в якій мірі сі «малороси» втратили всякий український зміст, зіставшись тільки формальній свідомості, з котрої вони й ішли назустріч землякам. Такий убогий зміст національного почуття мене знеохочував і бентежив, і від того часу, можу сказати, такі форми «самоотверженого малоросійства» стали будити в мені відразу, і я неохоче бував у сих домах.

Динник любив прийняти доброю вечерею і замовляв своїй жінці різні спеціальні української кухні, викликавши в ній переконання, що малороси великі гурмани. Але, крім усього іншого, грав не зле на скрипці, і коли батько раз поскаржився, що я вчився на скрипці, але не дійшов сеї премудрості, він запевняв, що він бере на себе дуже скоро і певно навчити мене сеї штуки. Тому що моє фіаско з скрипкою не перестало бути незагоєною раною в моїй душі, я згодився на сю пропозицію. Другого дня Динник вибрав мені скрипку в місцевім магазині, і, не відкладаючи сеї справи далеко, я почав під його проводом ще раз учитися грати. Не знаю, чи я був сим разом сміливішим

і певнішим себе, ніж чотири роки тому, як учився під проводом грізного «гера Краземана», чи Динник менше вимагав певності від моєї руки, ніж той, тільки він незмінно признавав мої поступи цілком задовільними. Не мучачи довго вправами, став давати мені легенькі пієски, і незадовго при якійсь нагоді Динник виконав зо мною перед нашою родинною аудиторією якийсь немудрий дуєтець. Батько й мати були дуже тим задоволені, батько при першій стрічі з Марковим не залишив його потішити, що я виконав його бажання — вніс до своєї освіти і дещо музики. Маю те враження, що Маркову се було досить байдуже. Я ж, подолавши сю музикальну абетку, заспокоївся тим і, не тратячи далі часу на те, щоб розвивати свою техніку, зробив з сеї абетки доволі²⁰ несподіваний вжиток в інший бік. Я і сестра моя²¹ в той час захоплювались співом. Голоси і у неї, і у мене були дуже маленькі, слух теж не особливий, але вона під фортепіан, а я під скрипку, почали виспівувати різні оперові арії, романси і особливо українські пісні; я виписав з Києва кілька збірників Лисенка, в Тифлісі закуповував різні оперові солові партії — з тих опер, які мені доводилося чути. Се стояло у мене в зв'язку з недовгим моїм замилюванням в опері — про нього скажу далі, а тепер скажу ще про деякі владикавказькі знайомості тих років, що мали якесь значення в нашій життю.

Сестра в тих роках кінчала гімназію і підтримувала жваві зв'язки з багатьма гімназіальними товаришками, бували вони у нас, а частіш вона в їх сім'ях, бо домівка наша зоставалась сумовитою і холодною. Між сими знайомствами особливо тривкі зв'язки витворилися з родиною військового лікаря Городновського, з Тенгінського пішого полку. Се була симпатична людина, з колишніх семінарстів-радикалів 1850—1860[-х] років, здається, з рязанської семінарії. Осів він у Владикавказі давно, оженився з дівчиною з козацької офіцерської родини, з терських лінейців (великоросів), але ся дружина його від довшого часу зтяжко хорувала, майже ніколи не виходячи з дому. Родина була велика, заробітки малі; доктор мусів шукати всяких підробітків. Жилось, видимо, невесело; якась туга витала над сим домом, згустилася ще більше, коли синюк-одинак покінчив з собою в загадкових умовах, і потім далі різні нещастя не переставали на сих гарних і добрих людей. Було там три дорослі доньки — гарні і добрі дівчата, середня була шкільною товаришкою моєї сестри, друга тр[ох]и старша, третя молодша, але кінець-кінцем різниці в роках не дуже були великі, і сі «три сестри» з моєю сестрою творили дружню компанію довго поті[м], багато літ (була ще четверта сестра, але тоді ще маленька і в рахунок сього покоління не йшла). Мені також доводилося з ними стрічатися, але досить рідко: вони рідко бували у нас, я у них майже ніколи. Трудно зміркувати, чому так вийшло, що сі люди лишилися мені далекими, чи винне було те козаче офіцерське окруження, що їх оточувало, мені мало симпатичне, чи просто вдачею я до них не підходив, тільки так сі гарні люде пройшли по поверхні мого життя, майже його не зачепивши, і досі буває мені сумно, коли пригадаю, як сим гарним людям не знайшлося відповідного місця в життю.

~ Сильніш захопила мене, хоч ненадовго, інша знайомість тогб ж часу — з лікарем Кобилянським. Він, здається, переїхав до Владикавказу і взяв собі місце лікаря при «городськiм училищу», що належало до дирекції мого батька. Відти знайомість. Батько кілька разів запрошував його на лікарську раду²². Кобилянський познайомився зо мною і з моєю сестрою, запросив до себе, і ми були кілька разів у них. Дім був гамірний і людний, Кобилянський сам іще молодий, був жонатий з колишньою учителькою, теж людиною досить товариською; жила у них її сестра, молода дівчина, приїздив його молодший брат, фармацевт. Радо приймали там переїзжих акторів і артистів, співаків-концертантів тощо; брали участь в організації різних концертів, спектаклів, вечорів на різні добродійні цілі і на користь симпатичних концертантів. У зв'язку з тим товкся там різний молодий і підстарший люд, коли не веселий, то з претензіями на веселість; точилися розмови на різні не тільки жартовливі, а й поважніші теми. Але з сим товариством ні я, ні сестра моя не ув'язались, видимо, були ми для нього елементом стороннім, але з самим Кобилянським знайшлись у нас спільні українські інтереси, ми з ним скоро перейшли

в розмові на українську мову, і се властиво перша моя знайомість суто українська — свідомо українська, так би сказати, Кобилянський був родом з Коростишева, з польської родини, називався дуже по-католицьки — Люцій Ремігієвич, але польського духу не було в нім, в ідеології себто, ні кришки. Не знаю, де і коли саме він українізувався, але, очевидно, студентські літа свої в київським університеті він провів в українським товаристві, в українських гуртках, і се українське товариське життя середини 1870-х років (перед турецькою війною 1877 р., коли студентів-медиків старших курсів мобілізовано на війну, в тім числі і Кобилянського) зісталось в його споминах на все життя найбільш яскравим моментом, а в розмовах наших головною і центральною темою.

На жаль, в тім київським життю 1870-х рр. захоплювали Кобилянського не національні чи політичні проблеми, не літературний чи науковий рух, а музика. Він був дуже музикальний — дилетант, розуміється. Співав у хорі Лисенка, грав на фортепіано, знав дуже добре популярний, ходячий репертуар, сам навіть komponував. В його споминах і оповіданнях з київських часів, власне, й стояли тодішні музичні інтереси. Правда, се був дуже визначний нерв тодішнього київського життя. Українська музика саме ставила свої перші, ще хиткі кроки. Починав свою діяльність молодий Лисенко, пророк і законодавець сеї важної галузі української культури, що в тім часі обіщувала їй далеко більше, ніж дала в дійсності в пізніших десятиліттях. Ставилася Лисенкова «Різдвяна ніч» артистичними етнографічними і науковими силами київської громади; виходили перші Лисенкові записи народних мелодій — пісні, танки, веснянки. В тісній ув'язці з музичною творчістю з одної сторони, з етнографією з другої розвивалась українська мелодрама, оперета, водевіль, комедія, сягаючи в більш серйозні сфери соціальної драми, клалися підвалини українському театрові, що мав відіграти таку агітаційну роль в 1880—90[-х] роках. Молодіж співала, грала і забавлялась на репетиціях; науковий синедріон, зосереджений в новозаложенім «Юго-западнім відділі Географічного товариства», шукав в народній творчості, в потребах народної культури і освіти аргументів «українофільства», вживаючи тодішньої термінології. Поруч популярних брошурок «Про звірів за Бремом» або «Про кари, що накладаються мировими суддями» виходили капітальні, як на той час, збірки фольклорних і архівальних матеріалів, що служили на наукове обґрунтування різних актуальних проблем народного і взагалі громадського життя. З запалом розроблялась історія селянства в аспекті ще не пережитої боротьби за селянську реформу 1860-х років. З другої. [сторони] агітація за поміч визволенню слов'ян перетворюалась в агітацію за свобідний устрій Росії, за боротьбу [з] автократизмом і бюрократизмом. В споминах Кобилянського вирисовувалась особливо постать Чубинського як сторожа глибших інтересів українства. Він не жив у Києві, а тільки наїздив, і сі наїзди служили пригадкою не розпорозувати українських інтересів в поверховім дилетантизмі, використовувати захоплення (?) етнографічною і художньою стороною українського побуту для серйозніших культурних і громадських завдань. Пригадував, який пополох наставляв в тих співочих і танцюристих кругах легкої української кавалерії, що гуртувалась коло Лисенків, Старицьких тощо, як засідали за марудну роботу над підготовкою етнографічних текстів тощо. Все се було інтересно послухать. Розуміється, далеко цінніше було б довідатися, кажу, про літературні й наукові інтереси, про політичні і соціальні конфлікти тої дійсно цікавої доби — плани роботи, тактичні лінії, розбиті і поплутані зловіщим указом 1876 року, що саме припадав на часи студентських переживань Кобилянського. Але він, очевидно, в роках свого студентства мало цікавився політикою, та й потім не набрав до неї смаку. Захоплювали його танцюристи молодощі на барвистім тлі українського побуту і мистецтва, від громадського ж і культурного руху як його відірвала мобілізація, так він уже до нього і не повернув: після війни треба було здавати лікарські іспити в Петербурзькій медичній академії, пізніша служба пішла поза Україною, і з українським життям Кобилянський зв'язатись не потрапив. Він зостався при враженнях і споминах своїх студентських літ, не

стараючись поповнити сього українського запасу. Коли ми зішлися, я міг уже імпонувати йому своїми відомостями з новішої української літератури і як його оповідання були цікаві і цінні для мене як безпосередній відгомін реального українського життя, хоч і минулого, але недавно минулого, ще не пережитого і надіяли мене реальним знанням і розумінням його, так йому наша стріча віджила сі старі українські переживання запасом нового матеріалу, принесла хоч і слабе, але все-таки сучасне биття українського пульсу. І вийшло кінець-кінцем так, що коли я приходив на його вечірні зібрання, ми полишали компанію і засідали собі в його кабінеті, ділячись своїми гадками, відомостями і планами. Я приносив йому українську літературу, виписану з Києва, ми ділились враженнями з приводу її. Прочитавши «Повісті Федьковича», Кобилянський одну з них задумав переробити на драму. Написав сценарій і обговорював зо мною; обговорювали ми його так ґрунтовно, що в сім процесі пропала у автора охота до дальшої роботи.

Коли наша сім'я зібралася на вакації на Київщину літом 1885 р., я хотів дістати у Кобилянського рекомендаційного листа до його київських знайомих, що дав би мені можливість зв'язатися з київськими українцями. Кобилянський радо згодився, але моє бажання задало йому нелегке завдання: його знайомості і зв'язки, видимо, не виходили поза текучу студентську легку кавалерію і за ті вісім-дев'ять літ, що минули від його виїзду з Києва, розлізлися до решти. По довгих надумуваннях він нагородив мене листом до Андрія Даниловича Юркевича, учителя класичної філології в Другій київській гімназії, у котрого звичайно відбувалися співацькі зібрання молодіжі за його часів. Лист був не запечатаний, Кобилянський питає, мовляв, за музичні новинки і рекомендував при сій okazji мене, просячи через мене передати, коли щось буде. Мені сей лист на ніщо не придався; Юркевич, очевидно, не взяв дуже поважно ні сього листа Кобилянського, ні його рекомендації і ніяких зв'язків мені не дав: прочитавши листа, сказав кілька не дуже пов'язаних між собою слів і, спитавши, як живеться тепер Кобилянському, просив перед виїздом зайти, щоб узяти для нього якісь ноти, і більше мені нічого не сказав. Правда, сам він, як я потім, живучи в Києві, мав нагоду переконатись, був фігурою більше комічною, ніж поважною, і ввести мене в київські гуртки не було легко, та й час був глухий, вакаційний, коли всякі гуртки розлізлися і всяка комунікація між громадянами перервалася. Коли я зайшов до нього вдруге, Юркевич дійсно передав Кобилянському якісь ноти, і тільки всього. Але я з своєї подорожі вивіз до Владикавказу, скільки міг знайти, українських друкованих новинок, і вони дали досить матеріалу для наших балачок при побаченнях. Я досить часто бував у нього під час своїх різдвяних вакацій; але після своєї матуральної катастрофи, про яку розповім далше, я стратив охоту до всіх своїх владикавказьких знайомих і не заходив більше і до Кобилянського. Здається, так я і не побачив його, аж приїхавши якось з дружиною зі Львова на вакації, пішов [на] концерт, [влаштований] на дохід студентів вищих шкіл і мав приємність бачити овацію, зроблену сим хором і «студентами вищих шкіл» Кобилянському як голові товариства допомоги студентам чи сього студентського хору, вже не згадаю: зачитано було привітальну адресу Кобилянському з приводу не знаю якого ювілейного терміну його «в высшей степени полезной деятельности», і Кобилянський відповідав на се промовою. Потім він переїхав з Владикавказу до Баку, на посаду міського лікаря, коли не помиляюсь, доходили до мене якісь неясні чутки про романтичні історії, зв'язані з його іменем, котрих уже не пам'ятаю. Минуло багато літ, поки я знову побачив його. Сталося се в Києві, за часів Центральної ради; я побачив Кобилянського в незвичайній для мене генеральській шинелі військового лікаря-генерала, делегатом від якогось військового комітету до Центральної ради. Приймали якийсь важний акт, мабуть, чи не третій універсал про Українську республіку; Кобилянський брав дуже визначну ролю в співанню шевченківського «Заповіту», що повелось виконувати у всяких таких урочистих моментах, і по скінченню забрав голос і поставив пропозицію — чи не відбути б цілою Центральною радою у подоріж на могилу Шевченка, щоб відзначити такий важний момент і набрати на-

тхнення для дальшої праці. Пропозицію стріли мовчанкою, і більше я не пам'ятаю ніяких виступів свого старого знайомого. Потім, за Директорії, він виїхав за кордон в складі посольства до Будапешта, я стратив його з очей, не знаю, живий він чи ні, але пам'ять про колишні балачки про українську літературу, мистецтво, українство взагалі на світанку мого життя лишаються живі й святі в моїй пам'яті.

XXXVI

В гімназії з вереснем 1884 року почались для мене нові форми побуту: я перейшов до категорії «старших учеників» — такими рахувалися класи сьома й восьма. Се давало нам, пансіонерам, різні привілеґії, більш і менш цінні.

Передусім «старші» не спали в великім дортуарі разом з меншими класами, де всіх (нерозб.) будили о половині шостої і примушували зараз вставати; було се дуже прикро, особливо зимою, вернувшись пізно з театру абощо, як то траплялося досить часто в п'ятій або шостій класі. «Старші ученики» спали в окремім малім дортуарі, будили їх о годину пізніш і не примушували вставати так ригористично, так що при добрих відносинах з «дядькою» могли вони подрімати ще майже до восьмої і просто йти на чай, не чекаючи черги в холодній і темній умивальні. Се була важна привілеґія; тому не треба було рано лягати з вечора, можна собі було десь почитати або покурити в затишнім куточку, побалакати з товаришами тощо.

Друга привілеґія, теж дуже цінна, полягала в тім, що сим старшим ученикам можна було без спеціального дозволу вийти до міста на перерві між обідом і репетицією. Перерва ся тривала трохи більше ніж годину, не бозна які шанси вона відкривала, але при нашій гострій клявзурі²³ така можливість виходу, хоч би на те, щоб зайти до крамниці або перейтися тифліською променадою — Головинським проспектом, попри сумні мури нашої гімназії, цінилося високо.

Інші відміни пансіонського побуту не приносили таких безперечних користей. Так в їдальні «старші ученики» не сиділи разом, а виконували обов'язки старших при столах: за столом сиділо 16 малих, або «молодших учеників», 8 пар напроти себе, а в двох кінцях стола сиділи два «старші ученики», вони мали роздавати страву і наглядати порядку. Се не був приємний обов'язок, бо сі столові години тягнулися довго і нудно, і замість спокійно читати собі книжку під столом, треба було наглядати малих, які мали охоту збиткуватись, а часом робити фіґлі й самому старшому. Доволі сумнівною привілеґією було також се, що ми вечером працювали вже не в великій репетиційній залі, а в приміщенню восьмої класи. Не було так гамірно, менше було нагляду, але ся кімната зовсім не була приспособлена для вечірніх занять: лампи були повішені так, що давали добре світло тільки одному рядові лавок, що стояв під стіною, передньому ж рядові лавок лампа світила з-за спини, тінь падала на папір або на книгу; читаючи книгу, кінець-кінцем можна було тримати її в руках, щоб світло добре падало на сторінку, але, пишучи, підняти не можна було, і писання в такім положенню, при моїй короткозорості мене іритувало, часами доводило просто до розпуки. А тим часом якраз мені завсіди припадали такі місця в переднім ряді, тому що приїздив по вакаціях перед самими заняттями, щоб не тратити часу з вакацій; заставав задні лавки вже занятими — місцевими пансіонерами або такими, що приїздили скорше. Не раз я пробув[ав] скаржитися інспекторові й директорові на неприноровлене до занять освітлення, але се лишалося без наслідків, і кінець-кінцем лишалося тікати до шпиталю, видумавши собі якусь хворобу, що[б] утікти від сих пансіонних негодод. «Старшому ученикові» се право на хорування діставалося легше: при «легких хворобах» ходили вони до клас як звичайно, тільки їли, спали і вчилися в шпиталі, на сей їх абсентизм²⁴ начальство дивилося крізь[ь] пальці, а в шпиталю і годували трохи краще, і палили їм гойніще, і не було тих різних бурсацьких збитків, котрі хоч в меншій мірі, ніж на початку мого перебування

в гімназії, але до решти таки не припинилися. Одним із бурсацьких спортів було полювання на тепліші колдри, що практикувалось і в старших класах. Старенькі потерті пансіонські колдри служили недостатньою охороною від холоду пізньою осінню і зимою при невисокій температурі дортуарів. Вони обновлялись частинно, то значить щороку на місце найбільше знищених додавались нові, тепліші. Тому проворні бурсаки пильнують захопити сі нові колдри, а хто спізняється, мерзне під старими. Далі полкують на свобідні колдри: хтось ночує в місті, хтось пішов до пансіону, проворні бурсаки захоплюють їх і сплять під двома колдрами, тепло! Нарешті практикується захоплювання або крадіж колдр тих, що пізніш ідуть спати; вони приходять і не застають своєї колдри; починають обходити і вимацувати, хто спить під двома колдрами, будять і жадають, щоб віддали їм їх колдру, по сварках і конфліктах — бо, може, той взяв колдру не його, а когось неприсутнього, — позбавлені колдр, роздобувають собі котрись і мерзнуть, як можуть. Накриватися чим-небудь поверх скарбової колдри не можна — ні одежою, ні своїм якимсь покривалом, сього не дозволяє пансіонський режим. Треба рятуватись іншими способами: випрошувати відпустку додому або тікати до шпиталу. Пансіонери, що мають батьків або ближчих родичів в місті, переводяться на стипендію і грошовий еквівалент пансіонного утримання; він малий, на нього не проживеш, але пансіонський режим, позбавлення свободи і всякі пансіонські недогоди занадто докучали цілком дозрілим хлопцям старших класів²⁵, і хто міг, тікав, а хто не міг, як я, шукали полекші в утечах до шпиталу та в святочних відпустках.

Полювання на колдри, описані мною, можуть служити ілюстрацією того загального зниження культури, що я одзначив вище. Розуміється, багато треба покласти на те, що коли ми самі були в малих класах, «старші ученики» здавались нам носіями незвичайно високої культури, серйозності, вищих інтересів життя. Пансіонський етикет викл[ю]чав всяку можливість наблизитися до них і перевірити, наскільки славні були ті далекі бубни; при ближчій знайомості, мабуть, дійсний рівень їх культури, може б, і не виглядав таким високим, як здавалося тоді нам здалека. Але, безсум[н]івно, він таки знижався: інтереси до літературності, до культурності розсівались майже без останку. Ніколи я не чув між моїми товаришами розмов на літературні чи взагалі на теоретичні теми, які велись між «старшими учениками» давніших літ; коли дехто і мав такі інтереси, вести на сі теми розмови здавалося недобрим тоном, снобізмом. Взагалі говорили між собою мало, і поскільки говорили, розмова не повинна була підійматися над чисто бурсацьким рівнем: глузуванням з учителів й іншого гімназіального персоналу, висмівання слабших товаришів, планів випивок, скабресних розмов про дівчат і т. под. З культурних явищ тільки опера вважалася не занадто снобівською темою сих розмов.

Се безсумнівно залежало не стільки від некультурності чи менших здібностей самих учеників, як від загального зниження рівня громадського життя, що пішло після царубійства 1 березня. Мало значення, що ученики ставали молодші, процент «великовозрастних» зменшувався, але се було явище другорядного значення. Але рішачим було, що в самім громадянстві, а затим і в школі, в педагогічних кругах колишне спрямування на вироблення «критично мислячої личности» замінилось на погоню за формальними досягненнями «спитів зрілості», а в тих досягненнях на першій місці стала граматика латинська і грецька, почасти російська стилістика, в деякій мірі математика, а все інше стратило значення. Се була «система оглуплювання», положена в основу шкільної політики сумної пам'яті Д. Толстого, одного з великих майстрів російської реакції²⁶.

Носіями її були кадри класичних філологів нової формації, продуковані петербурзьким філологічним інститутом, що саме в сім часі почали заповняти гімназії по більших центрах, це були найчастіше вихованці духовних семінарій, стипендисти, що потім мусіли відслужувати певне число років там, де їм вкаже міністерство, а міністерство роздавало їх певними порціями в розпорядження попечителів учебних округ, і перша тифліська гімназія була

ушасливлена сими носіями нової шкільної політики, коли я перейшов до четвертої чи п'ятої класи. До неї ж старались достроюватися і старші педагогічні сили, щоб не вилетіти передчасно в одставку. Серед наших один тільки Горяєв уперто і остентаційно²⁷ обстоював старі традиції часів Желехівського, спрямовані на підготовку тих «развитых людей», «критично мислящих личностей», що було ідеалом для тих останніх епігонів доби Желехівського, що я застав іще в гімназії. Але Горяєв ні разу не попадав до наших клас — я познайомився з ним приватно, як — се розповім далі. Наш літературник Д. М. Шосте був теж тямущим і досить авторитетним педагогом, що потрапив би нам теж багато дати при охоті; але він не хотів задиратися з начальством, як Горяєв, навпаки — заховував з ним лояльні відносини, а при тім робив враження людини суцього обережної і в нічім не входив у конфлікт з новим курсом.

Зовсім нічого не давав нам історик — все кінчилося на славних підручниках Гловайського. З давніших часів в гімназійній програмі лишилися курси, призначені на те, щоб поглибити в свідомості старших учеників деякі дисципліни, пройдені в більше спрощенім елементарнім вигляді в нижчих класах. Так в сьомій, здається, класі, наново мала проходитися географія Росії — з оглядом на її продукційні сили і антропогеографію, економіку і статистику. В восьмій вдруге мали перейти історію Греції й Риму з спеціальним оглядом на розвій політичного ладу і конституції. Курс космографії в восьмій класі мав, очевидно, на меті дати підвалини загальному світоглядові — основні поняття про космічну механіку. Але в умовах нової шкільної політики все се зводилося до додаткових рядів хронологічних, статистичних дат і математичних формул в додатку до тих, які ученики мусіли вивчити в загальних курсах мов, математики і фізики. Космографію викладав без'язикий Хевсуріані, що взагалі нічого не годен був по-людськи виложити, і в його викладі той широкозакроєний курс звівся власне до низки математичних формул, які треба було вивчити напам'ять, і ніякого поняття про небесну механіку ми з нього не дістали. Як у нижчих, так і в сих вищих класах все зводилось до виучування граматичних правил і математичних формул, до математичної і граматичної акробатики. Лихі педагоги — як оті новоспечені філологи петербурзького інституту — даремно силкувалися вбити сю схоластику в ученичі голови — ученики висмівали їх, дрючили різними фіґлями, старались викручувати різні «підстрочники» (секретні переклади), а в результаті гинули на лихих нотах, лишались на повторні роки і виходили з гімназії, не докінчивши її і не винісши з неї ніякої загальної освіти. Учителі, здібніші в своїм ремеслі, наділені більшою силою сугестії²⁸ — як згаданий мною Якшич, Гуммель, Стадден, змушували напружати всі сили, щоб засвоїти сі нікому не потрібні граматичні комбінації і їх назви; всі, хто міг їх вивчити, пролазив і добивався до тої сакраментальної мети — матури, «атестату зрілості»; хто не міг, не вважаючи на всі зусилля, «спускався на дно» і виходив з гімназії. Але одно і друге в остаточнім результаті було безглуздим марнуванням дорогоцінного часу і розпорошенням інтелектуальних сил. Тільки подумати, що така марна фікція, як грецька акцентуція — вміння правильно поставити акцент гострий або тяжкий, *регисроменон* або *проперіспоменон*²⁹, що не давала навіть граматичного знання, ніскільки не помагала в читанню авторів і пізнанню античної культури, що мало ніби служити метою граматичного знання, була, можна сказати, центральним пунктом в нашій гімназійній праці, мучила нас до безпам'яття, до кошмару і рішала кінець-кінцем долю сеї молодіжжі. Грецька мова була найчастіше тим бар'єром, котрого не могли взяти молоді люди, — може бути, навіть здібні, цінні, з головою, непридатною для сеї схоластичної дріб'язковості, просидівши два роки десь в четвертій, п'ятій або навіть восьмій класі, не допускались до матури і йшли в життя як люде другої категорії!

Дивно і навіть неймовірно буде колись подумати про се. Старе гасло «*Non scholae sed vitae discimus*», вчимося не для школи, а для життя, якраз було вивернене навиворіт: гімназійна наука була сконструйована так, щоб давати якменше практично потрібного в життю і того, що могло служити для орієнта-

ції в соціальних і політичних завданнях і течіях моменту, а сконцентрувати всю енергію і амбіцію ученика на тій головолом[ній] дресурі, що вимагалася для матурального диплома, який мав відкрити дорогу першої категорії. І сим вимогам була підпорядкована енергія і хист не тільки тих бездарних філологічних манекенів, котрими засипав гімназії петербурзький інститут, а навіть і кращі педагогічні сили, згадані і схарактеризовані мною вище. Висока матуральна нота — от що було метою і критерієм їх діяльності!

Розуміється, під сими педагогічними абсурдами лежала логічна, продумана до останніх дрібниць, диявольськи хитра політична система — власне ота «система оглуплювання», *Verdummungssystem*, як схарактеризовано шкільні плани Д. Толстого; позбавити молодих людей, що вступають в життя, інтелектуальної самостійності й ініціативи, дати в розпорядження уряду і правлячих верств кадри людей вишколених, видресованих, призвичаєних точно, без критики виконувати дані їм доручення. Завдання ставить собі всяка пануюча верства — по можності висортувати з громадянства індивідуальності, сильні, самостійні, з далекосяглими планами й амбіціями і на їх місце розплодити середнячок помірковано здібних, з другорядними амбіціями, готовими задовольнитися другорядними ролями. Засоби сього виховання мінялися. В XVII столітті єзуїти використали (?) для сих завдань на потребу католицької (церкви) гуманітарну школу з латинською граматикою і стилістикою. В сто літ по скасуванні єзуїтського чину в царській Росії, що послужила єзуїтам захистом в сій тяжкій хвилі, відродив сі єзуїтські методи на потребу російського монархізму граф Толстой в своїй класичній школі. Але він був недолугим імітатором єзуїтів, хоча і встиг все-таки досить пошкодити.

В сих умовах я вів подвійне існування. Школа брала своє, але спеціальні обставини, описані вище, все-таки настільки розвинули в мені інтелектуальну самостійність і ширші наукові й громадські інтереси, що духовне життя моє не вкладалося без останку в шкільні рямці. Я виховував в собі культ сильної індивідуальності, я мріяв іти проломом через усі обставини, через усе життя до поставленої собі мети — ідеального громадського характеру. Я хотів мати не тільки ґрунтовні ширші відомості, але і тверді підстави світогляду — морального і громадського. З високості філософа-обсерватора я дивився на сю гімназійну муравельню, що метушилася наоколо мене.

ПРИМІТКИ

¹ У випущеному анонімно перекладі Надії Суровцевої назву цієї книжки відтворено точніше — «Міцною лавою» (ДВУ, 1928).

² Досі писав я в сховку, в падолисті і грудні 1918 року. Дальше став писати в Кам'янці. 23.ІІ 1919 (Авт.).

³ Від цього місця текст споминів подається за рукописом.

⁴ Сублімовані — підняті (лат.).

⁵ «Український альманах на 1881 р.» (Частина перша) під назвою «Луна» видав київський книгар, член Старої громади Лука Ільницький. Книжка містила вірші Т. Шевченка, Я. Щоголіва, О. Кониського та М. Старицького, оповідання й нарис І. Нечуя-Левицького, а також водівль М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Друга частина альманаху в світ не виходила.

⁶ Рецензію на альманах «Луна», що вийшла під назвою «Завдання українофільства», Микола Костомаров надрукував у журналі «Вестник Европы» (1882, кн. 2). Ця негаразд продумана публікація викликала серед українофілів справедливе подразнення. На думку історика, «наша малоруська література — виключно мужицька, оскільки народу малоруського, крім мужиків, майже, можна сказати, не лишилось». Він закликав писати для цього народу на рівні його потреб, не поспішати з творенням нових слів. М. Грушевський докладно схарактеризував цю рецензію в передмові до збірника «Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова» (ДВУ, 1928.— С. XIX—XX).

⁷ «Русское слово» — щомісячний літературно-науковий журнал, виходив у Петербурзі в 1859—1866 роках. За редакцією Г. С. Благосветлова перетворився на найбільш значний після «Современника» орган революційної демократії. Громадсько-політичну концепцію журналу виробляв Д. І. Писарев.

⁸ Знак питання поставив тут сам автор, мабуть, сподіваючись потім цей факт перевірити. Отже, двотомне празьке видання вийшло 1876 року, а петербурзьке, В. С. Балашова,— 1883.

⁹ Складня — синтаксис.

¹⁰ Слова з Шевченкового «Послання» 1845 року.

¹¹ Головне управління у справах друку засноване 6 квітня 1865 р., ліквідоване у березні — квітні 1917 р. Підлягаючи Міністерству внутрішніх справ, відало цензурою внутрішньою,

іноземною й драматичною, наглядало за друкарнями, літографіями тощо, а також за книгарством і книгозбірнями.

¹² Бурі й натиску (нім.).

¹³ Начебто гумористичні (лат.).

¹⁴ З досвіду (лат.), на відміну від апіорі — згодом.

¹⁵ Твір П. Куліша «Інша людина» («Другой человек») з підзаголовком «Із спогадів минулого» надруковано в лютневій книжці «Основи».

¹⁶ В рукописі: його.

¹⁷ Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський фольклорист, мовознавець, етнограф. Академік Петербурзької Академії наук (1911). Автор капітальних «Осетинських етюдів» (3 частини, 1881—1887) та «Осетинсько-російсько-німецького словника» (3 томи, виданий у 1827—1834 роках).

¹⁸ Лісопильню.

¹⁹ Вираз «Слова про Ігорів похід».

²⁰ Закреслено: оригінальний.

²¹ Шамрай (дівоче прізвище Грушевська) Ганна Сергіївна (4)16.IV 1869, с. Сестренівка Бердичівського повіту Київської губ.— 7.VIII. 1943, Київ). Закінчила владикавказьку гімназію (1887). 14 червня 1891 вийшла заміж за поручика 4-ї Кавказької стрілецької (туземної) дружини Віктора Шамраєва. 1909 р. почала співробітничати в часописах «Селі», потім «Засіві» та «Літературно-науковому віснику». З липня 1920 р. працювала редактором мови в «Книгоспілці», потім — у «Вукоспілці», з грудня 1921 р.— у Державному видавництві України (ДВУ). З березня 1921 р.— співробітниця комісії по складанню історично-географічного словника УАН. За відзивом Є. Тимченка, «робота її була бездоганно доброю». Згідно з ухвалою комісії по чистці апарату академії, 6 серпня 1930 р. її було знято з посади.

Мати історика Сергія Шамрая. Її дочка Ольга була одружена з художником А. Петрицьким, потім — з літератором В. Десняком (Василенком).

Залишила праці з історії України XVII—XVIII ст.— про склад міщанства в лівобережних містах, про чернігівські й прилуцькі ратуші. Історії XIX ст. присвячено джерелознавчі праці Г. Шамрай про мемуари Автонома Солтановського, розвідку «Хуторні плани Куліша 1870-х рр.» тощо. Перекладала з західноєвропейських мов, зокрема працю Ж. Жореса «Соціалістична історія: конвент».

²² Закреслено: але досить скоро знеохотився з його лікарсь[...].

²³ Клявзура (лат.) — правила, які щось обмежують. Тут: режим.

²⁴ Абсентизм, абсентеїзм — ухиляння від участі в виборах, демонстративна неприсутність на зборах. Тут: відсутність.

²⁵ В рукописі помилково: хлопців.

²⁶ Тут у рукописі була якась вставка, але її вирізано.

²⁷ Демонстративно (лат.).

²⁸ Впливу, навіювання (лат.).

²⁹ Різновиди огорнутого (оповитого) наголосу, коли він падає то на останній, то на передостанній складі.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ¹

Частина II

В неділю 10. IX с[тарого] с[тилю] ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву. Заздалегідь умовившись з «знайомим» носильщиком, що весь рік мені помагав у Казані (благообразний брюнет «дипломатического» виду) я дістав купе, внісши за се якусь «суму», трохи чи не сто рублів, і ми їхали досить вигідно,— стараючись не виходити з купе, щоб не притягнути чієїсь уваги. Тільки «Василий Будкин» нервувався і обходив потихеньку нас усіх, аби переконатись, що, не вважаючи на всю незвичайну обстановку, він застається в поряднім кругу і знайомім. Трохи нас непокоїло, що поїзд, не зважаючи на свою скорість, досить запізнився, отже, Як[ів] Андрон[икович] Шеремецинський², секретар «Укр[аїнської] життя»³, що обіцяв знайти нам кімнату і стрінути нас на двірці, може нас не дочекатись. Але ні. Вискочивши з вагону, побачив я на пероні не тільки його, але цілу громаду земляків — редакцію «Укр[аїнської] життя», себто Ол. Фомича Саліковського⁴ з дружиною, Нін. Ол., Шеремецинського, Ол. Фроловича Хруцького, Бориса Станкевича, ще одну молоду студентку, що принесла нам цвіти від молодіжі. Дуже

се нас утішило і зрадувало після всього попереднього відчуження від переляканих київських земляків і здалось немов якимсь знаком крапчих часів, до котрих ми зітхали, чекаючи перевезу з Казані до Москви. До Києва, після всього довершеного начальством розгрому і викликаного ним українського малодуш'я, нас уже й не тягло, і думалось, що в Москві можна буде жити і працювати свобідніше, а при тім підтримувати із Києвом зв'язки через усякі okazji.

Скоренько нас виладували, і змовившись зійтись в найближчій часі в «Укра[инской] жизни», Шеремецинський повіз Мар[ію] Сильв[естрівну]⁵ і Кулюню⁶ до Лоскутної гостиниці⁷, де зайняв нам номер після телеграми, а я з Теклею⁸ і Васею поїхав на Курський вокзал: виек[с]педіювати їх на Київ. Поїзд виходив тільки опівночі, але він стояв десь на запаснім путі, і я, повечерявши з Теклею, розшукав з носильщиком її місце, на горішнім місці в другім класі і водворив її там з Васею, де вони, майже обоє однаково перестрашені, не виходячи, просиділи дві ночі і два дні до Києва.

Вернувшись до Лоскутної, застав я Мар[ію] Сил[ьвестрівну] і Кулюню в дуже гарнім і просторім покої, тільки як [на] наші тодішні фінанси досить дорогою — коштував він щось чи не 8 крб. денно. Тож завів я переговори про дешевший покій, куди нас і переселили потім. Марія Сильв[естрівна] з дороги розхорувалась і не виходила. Я ж телефоном почав зв'язуватися з московськими знайомими, допитуючись, чи не знають де помешкання. Бо Шеремецинський попередив, що хоч єсть на приміті помешкання на Арбаті, знайдене одною курсисткою, але ще не знати, чи його здадуть — бо не хочуть великої сім'ї.

Другого дня пішов я, як звичайно, до канцелярії градоначальства, віддати себе в руки місцевої поліції. Досить довго там мене митарили, бо все не могли знайти настоящего хазяїна для (?) мене. Нарешті вийшла мені резолюція: шукать собі квартири, а знайшовши, написати свою адресу на ім'я сього вершителя моєї судьби (пригадується, що був то наче якийсь Попов, Д[іійсний] с[татський] р[адник], що завідував «политическими»), а мене він повідомить, у кого я буду під наглядом і як буду відбувати обов'язкову явку («форм нагляду»).

Вернувшись з сеї довгої і дуже мало приємної процедури, застав я, здається, ту добру душу Ніну Тоцагову, слухачку Комерційного інституту, яка з другою ще студенткою взяла собі за завдання знайти нам помешкання. Вона сказала, що знайшла дві кімнати на Арбаті й силкується намовити хазяйка, в ім'я гуманності, свободи і всього іншого прийняти таких мучеників за свободу, як ми, але ще не переконала. Здається, другого дня мали ми там «себя показать и людей поглядеть» і їздили туди з Кулюнею. Помешкання нам досить сподобалось, а що його хазяйка Матильда Ісидорівна Дубинська, яка атестувала себе одеською італіянкою (?), все-таки клала натиск на те, що вона не хоче приймати в свої дві кімнати більш як дві душі, то я заявив, що готов відповідно доплатити за третю душу, і так була установлена нова цифра, дуже акуратно вичислена, щось у роді 108 рублів, і після того за день чи за два Ніна Тоцагова принесла нам радісну вість, що пані Дубинська годиться нас прийняти і ми можемо переїздити.

Поки це вияснилось, старались ми знайти щось на власну руку. Мій давній знайомий Дживелегов⁹ дав мені адресу якогось пансіона в Каретнім ряду¹⁰, куди й поїхали з Кулюнею оглядати; але кімнати там можна було взяти тільки з столом, а се коштувало дорого, бо хазяйка запевняла, що вони «едят хорошо», навіть гусей їм з села присилають, і такої хорошої їди наш бюджет не міг видержати. Їздили ми тоді ж з Кулюнею до Олексія Петровича і Юлії Іванівни Новицьких¹¹, приятелів Олександра Сергійовича¹², але у тих нічого по сій часті на приміті не було. Досить се нас приводило в уніє, тим більше, що дешевий покій, котрий нам дали в Лоскутній, був досить понурим клоповником. Але на четвертий день нашого московського життя Тоцагова принесла нам милостиву резолюцію пані Дубинської, і ми, не тратячи часу, зараз же переїхали туди на Арбат.

Се були дві кімнати приятелів на другім поверсі («3 этаж») наріжною

старосвіцької кам'яниці на розі «Денежного переулка», між двома церквами, що виходили фронтонами на Арбат, одну з великих московських артерій, яка зв'язувала центр і залізничні станції східних і північних залізниць з вокзалом Брянським. Величезний рух панував на ній — трамвайний, кінний і автомобільний, неустанний рух військ, котрих відправляли на фронт, і транспорти ранених і інвалідів, котрих привозили з фронту. Перед нами, жертвами війни, інтернованими, виключеними з суспільного обороту, розгорталася тут ще яскравіше, ніж на симбірській учебній площі, ся руйнна робота воєнного Молоха, яка день за днем точила нашу в'язницю, російську в'язницю народів. Ліфту в домі не було, і стрімкі сходи старого фасону (першої половини ХІХ в., не старше) доволі давались взнаки, як бувало приходилось піднятись і спуститись разів 10 на день, не маючи послуги. З вузенького коридорчика двері вели в просторий кабінет з двома вікнами, з нього двері до другої кімнати, яка не мала окремого виходу до коридора; я мешкав в кабінеті, котрий служив разом нашою їдальнею, Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею в другій кімнаті. До кухні ми приступу не мали, але часом нам там робили, що ми просили, — варили кашу абощо. Кухарка приносила рано булку і молоко, на спирт ми варили собі кофе або чай рано і вечір, але з спиртом були все трудності через тодішню пасію тверезості російського уряду: треба було подавати подання до поліції, яка збирала справки, давала білети на покушку, з котрими треба було підстерігати хвилі, коли в монополії появиться спирт, стояти в черзі і т. д. Часом позичали нам спирт знайомі. В уживання входив також сухий спирт, котрого ми не вмiли вживати, але від котрого я потім погорів.

З хазяями відносини були гречні, але далекі. Властива хазяйка, пані Дубинська, служила давніше, як я довідався, по шкільній справі і тепер брала участь в якихось шкільних комітетах, держала лінію ліберальної дами; вона була вдова, бездітна і виховувала як вихованця хлопця, селянського сина, що ходив, здається, до 7-го класу гімназії. З нею мешкала її шкільна товаришка Холмогорова, дочка якогось предводителя дворянства, що сиділа в в'язниці як політична і виховувала племінника, сина сестри, теж гімназиста, здається, 5-го класу. Хлопці були добрі, виховувані в ліберальнім дусі, і, таким чином, політична атмосфера для нас, політичних засланиців, була доволі симпатична, в кожнім разі толерантна. Але в політичні дискусії ми заходили дуже рідко.

Помешкання, таким чином, було доволі можливе — особливо як здоров'я і погода давали змогу ходити на обід і за провіантом. Продовольче питання вже стояло досить гостро, ціни дорожili, продукти гіршали, все більше появлялось різних сурогатів і фальсифікаторів, «пісні дні» і різні обмеження робили замішання, змушували пильнувати і стерігати моментів, коли можна було щось купити: хліб, булки, м'ясні товари, сахар, кофе і т. д. Все се було предметом доволі безтолкової регламентації і вимагало неустанного пильнування. Тому що прислуги у нас не було, а Марія Сильв[естрівна] і Кулюня майже неустанно, на нещастя, хорували весь час, не тільки не могли робити закупок, але навіть виходити на обід, се все спадало дуже тяжко на мене, єдиного здорового члена сім'ї, вносило замішання в мій робочий день, і кінець кінцем, тому що я все-таки дуже слабо поспівав з тим усім — прикро відбивалось на поживі і комфорті моєї сім'ї, яка годувалась дуже лихо саме тоді, коли недуги вимагали якраз кращої поживи, дієти, спеціальних потрав, котрих не можна було дістати, а до того дорожня, яка починала підійматись, тероризувала нас, при наших невеликих і — що найгірше — дуже непевних доходах, і заставляла зрікатись не раз дуже потрібного.

Одинокий дійсно гарний ресторан в сім районі була «Прага», коло Арбатських воріт. Але обід в нім тоді коштував 4 рублі, що для нас, які так недавно ще обідали менше як за рубля, здавалось лукулівською ціною, не тільки фінансово, але навіть і морально недопустимою. Пробували ми їсти в сусідній вегетаріанській кухні, де рекламувались картопляні біфштекси й морковні ростбіфи. З початком осені ми застали там різної інтелігентської й студентської публіки силу-силенну; але потім вона дуже змаліла, переко-

навшись, очевидно, як і ми, що сими ростбіфами і біфштексами, усмаженими на якихось сумнівних рослинних товщах, організму не здуриш, і нам прийшлося теж облишити сю поступову і економну кухню. Почалось кочування по різних дешевих ресторанах, з дуже сумнівними результатами — і що було найгірше, як я сказав, що звичайно хтось один, або й двоє не могли вийти з дому, і тому треба було щось видумати, принести з ресторану і т. д.

По приїзді хорувала Марія Сильв[естрівна]. Піднялась вона, — захорувала сильною ангіною Кулюня і пролежала щось днів десять. Після невеликого інтервалу захорувала знову — спочатку горлом, думали, що дифтерія, — виявилось, що скарлатина. Страшенно се нас підрізало, тим більше, що була небезпека, що хазяєва можуть змусити відвезти її до лікарні і опорожнити помешкання. До сього не прийшло, але я опинивсь в положенні прокаженого, — не ходив, де були діти, мусів вести переговори і вияснити ситуацію, перше ніж появитись в яким-небудь новім домі. І страшенно все се розстроювало життя, і без того так тяжке, сіре, безвиглядне, наповнене безсилими зусиллями якомсь пов'язати нитку наукової роботи, культурної й громадської діяльності, так немилосердно перерваної війною.

Мушу сказати, що політична проскрипція поза тим, що виключала для мене можливість яких-небудь прилюдних виступів, якої-небудь педагогічної діяльності, заробітку на державній службі тощо, не зв'язувала мене особливо в отсих своїх планах. Поліційний догляд, такий голосний назверх, був в дійсності зведений до мінімуму. Потім, як я знайшов собі помешкання, я, згідно наказові, подав свою нову адресу до поліції, по сім явивсь до мене до хати якийсь маленький чиновник, щось в роді квартального надзирателя, який поведився скромно, а діставши від мене трьохкарбованцевого папірця в руку — навіть і зовсім гречно. Списавши зо мною рід протокола, він наказав мені поставитись до поліційського бюро, в районі котрого я жив, до чиновника, що завідував «политическими». Звався він, як пам'ятаю добре й нині, Карасьов. Він не томив мене ніякими формальностями, а сказав тільки, що поки я живу на сім помешканні, щотижня певного дня — скільки пригадую собі — в п'ятницю перед полуднем я зголошувався до нього телефоном, на доказ того, що я на місці. Се, розуміється, при можливості затруїти мені існування всякими поліційними й шпійонськими причіпками, було дуже гуманно. Розуміється, се не була приємна процедура прописаного дня і часу зголошуватися до участку і викликати господина Карасьова до телефону; здавалось, що не тільки телефонна панна, а й весь світ доохресний знають, що се зголошується якийсь пан до поліції, з можливо неясних і підозріливих причин — прикре і огидне се було почуття. Ну, але могло бути в сто разів гірше. Я не помічав за собою ніякого нагляду, в домі ніхто, очевидно, не був поліцією поінформований про мою піднадзорність, навіть, я думаю, двірник чи — як він себе величав — управляючий, сей офіціальний агент поліції, не підозрював нічого, і се було великою полекшою, бо була се незвичайно прикра і груба людина. І так я багато мав неприємності, ходячи до телефону до його «контори», себто помешкання; що він би мені виробляв, коли б знав, що [я] «поднадзорный», се прикро навіть подумати. А так я міг собі жити досить спокійно, пильнуючись лише, щоб не «попадать в глаза начальству», як говорив один з моїх приятелів, галицьких засланців, та якнайменше давати приводу про себе говорити.

Після двоохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску. Можливості, об'єктивно взявши, були досить скромні й обставлені всякого роду труднощами. Але після віденського жи-

дження, лук'янівської одиночки і казанської глухої провінції московське показувалося не знати яким добром. Можна було докінчити VIII том «Історії України», перерваний війною. Можна було збирати архівальний матеріал для другої половини XVII в. Можна було взяти собі якусь тему з пізнішого часу. Архівальний матеріал був дуже різnorідний. Бібліотеки, правда, не багаті польськими і західноєвропейськими виданнями, — але все ж таки. Для XIX в. можна було теж не одно зробити. Для журнальної роботи — простір. Українська громада численна й багата різnorodними силами. Видавничі можливості величезні. Для українських видань, правда, ґрунт мало підготовлений. Ну, але аби був.

Ще з Симбірська зв'язався з редакцією «Украинской жизни», якій раптом судилося тоді стати єдиним українським органом. Перед тим мої відносини до цього журналу були вповні коректні, але далекі, тепер приходилось користуватись ним, як єдиною трибуною. Фактичним редактором його був Симон Вас[ильович] Петлюра, але його якраз мобілізували, він пішов в санітарну службу на західній фронт. За нього несла секретарські обов'язки його дружина, — потім з новим 1916 р. редактором вибрано Ол. Ф. Саліковського, секретарем редакції став Шеремецинський, чоловік добрячий, проворний, учинний, тільки дуже зайнятий редакційною роботою, міліоном різних поручень, котрі приймав від усіх і кожного, — і своїми власними відносинами до військової служби. Чоловік обтяжений сім'єю, з мінімальними ресурсами, цілком негодящого здоров'я, він теж стояв [в]весь час під загрозою військової служби. Все від часу до часу його брали на проби, — а туберкули якраз у нього поховалися десь, очевидно, з страху перед мобілізацією. Сі два чоловіки — Саліковський і Шеремецинський, не тільки як громадські фігури, але як і порядні, добрі люде, органічно не здатні на зраду, підступ і інтригу, прив'язали мене ще тісніше до журналу. По приїзді до Москви я [в]війшов в його гурток як у свою компанію. Близьку участь в нім брав Ол. Флор. Хруцький¹³, Зин. Гр. Моргуліс¹⁴, также гарні люди, тільки теж нейтралізовані своїми військовими обов'язками. Богдан О. Кістяківський¹⁵, що давніше дуже близько стояв до журналу, посварився з Петлюрою і одійшов — на мене потім впало поручення мирити його з журналом. Помер Федір Євгенійович Корш¹⁶, протектор і вдохновитель цього гуртка. Лебединський, один з молодших співробітників, був також у військової служби, так що майже не приїздив на редакційні збори. Кінець кінцем гурток був симпатичний, але з літературного погляду досить слабкий. Саліковський був зайнятий своїми працями для зарібку: він мав постачати увесь біжучий матеріал «Приазовському краєві»¹⁷, в Ростові, котрого був раніше редактором — хронікарський матеріал з столичних газет і все, що міг захопити з якихось джерел як столичний кореспондент. Се заби́рало у нього силу часу. Крім того, працював він у «відділі історіографії» всеросійського земського союзу¹⁸, де просиджував полудневі години. Шеремецинський ніс на собі виключно технічну роботу по журналу й різних інших виданнях (він завідував друком писань Винниченка, являючись свого роду його секретарем і т. ін.). Петлюра, [...] ображений, очевидно, вибором Саліковського, відійшов зовсім від редакційної роботи. Визначною силою по літературі був Леонід Іванович Абрамович (псевд[онім] — Бурчак)¹⁹, але він теж небагато міг давати часу, дуже зайнятий своєю судовою службою. Коли рік (здається) перед нацим приїздом переселились до Москви Винниченки, вигнані якоюсь провокацією, дійсною чи фальшивою тривоґою з Катеринославщини, за нього вхопилась ся громада як за свій якір спасіння, і він дав кілька сильно написаних статей, які зробили тоді сильне враження²⁰. Але «Укр[аинская] жизнь» як така не вдоволяла його, як не вдоволяла й інших українців поза гуртком її ближших співробітників. Вона була журналом «для наружного употреблення», для російської публіки, в нім було прийнято писати так, як годиться виступати перед чужими, не виносячи внутрішніх справ і не дуже ставлячи справу «у весь зріст» — дарма, що тих російських читачів у неї було дуже мало, читали головно українці, і се не подобалось багатьом (і мені в тім числі), що певні категорії обросійщених українців підтримують сей російсь-

кий журнал для вжитку внутрішнього, як більше їм близький і милий, ніж часописи українські. Коли стало неможливим видавати українські часописи на Україні, явилась гадка спробувати нала[go]дити український журнал в Москві, де сподівались легшої цензури. На Винниченка рахували як на головну літературну місцеву силу. Про ці плани мені писали ще до Казані. Мій приїзд з свого боку підняв почуття і енергію московських українців. Я з усею охотою прилучивсь до сих планів і взагалі заявив з свого боку всяку готовність приложити свої сили до того, щоб змобілізувати місцеві українські сили й зробити їх продуктивнішими. Українців було в Москві багато, між ними чимало визначних літературних і громадських сил. Але бракувало в місцевім життї якихось традицій, якихось точок приложення українських сил, і, видимо, обставини не були сприятливі для їх реалізації.

Прово[д]жаючи Марію Сильв[естрівну] і Кулюню з вокзалу до Лоскутної гостиниці, Шеремецинський з хитрою міною заговорив:

— Кланяється вам Іван Петрович, він не міг сам приїхати на двірець з огляду на своє інкогніто.

— Який же се Іван Петрович? — спитали наші, і Шеремецинський поясвив, що під сим іменем живе Винниченко з дружиною, котра сильно хорувала попереднього року, але тепер поправилась, і вони дуже зайняті постановкою п'єси «Пригвожденные»²¹, що має сими днями виставлятися на сцені театру Незлобіна²².

З Винниченком в останніх роках мої відносини були не злі — не добрі, як зрештою і перед тим. Знайомість наша почалась перед першою революцією, коли він, утікнувши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи не можна б на документі — метриці чи матурі, вже не пам'ятаю, хімічним способом витравити дійсне ім'я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись.

Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене і під час революції я не здивав його, бо він сидів в київській тюрмі — звідки й передав оповідання «Дим»²³ для першої книжки «ЛНВістника»²⁴, випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завжди міг сповняти ті домагання, які він ставив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно». Пам'ятаю, як раз він приїхав на нараду у Львові, в бібліотеці Н[ауко-вого] т[овариства] ім. Шевченка, склякану в справі видання нової часописи (проект був у Л. Цегельського²⁵). Бувши в Києві, він якось ночував у нас, властиво у Ю. П. Сірого²⁶, що жив у нас, і читав в тіснім гуртку «Чорну пантеру і білого ведмеда», яка викликала гарячу дискусію, в котрій забирав голос Стешенко²⁷, В. Гр. Кричевський²⁸ й інші. Потім між нами знову вийшла неприємність через ЛНВ — він доволі різко домагавсь підвищення гонорару, потім жадав звороту назад свого листа і т. д., і кореспонденція між нами розірвалась. Аж під час мого заслання він прислав мені свою книжку і поздоровну картку на Великдень, без підпису і адреси, — знаючи, що я пізнаю його письмо. Тому у відповідь на переказаний через Шеремецинського привіт я по[д]звонив до нього телефоном і подякував за пам'ять, а він заповів свій приїзд, і, дійсно, слідом після нашого переїзду на Арбат приїхав з своєю дружиною, Розалією Яківною, котру ми бачили перший раз, і запросив нас на прем'єру своєї п'єси, яка йшла в тих днях. На прем'єрі сій була Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею в ложі Винниченків (я не був в театрі взагалі всі ці роки), а потім ми з Марією Сильв[естрівною] були у них. Ближча ж знайомість зав'язалась, коли Кулюня захорувала вдруге, і ми, не мігши дочекатись лікаря, земляка Шмигельського²⁹, котрого випадком не було в Москві, в розпучі задзвонили до пані Винниченко, й вона дуже людяно відізвалась на се, приїхала, часто відвідувала під час усієї хвороби Кулюні, і потім до них переїхали на два дні Марія Сильв[естрівна] з Кулюнею, коли у нас робили дезинфекцію. Розалія Яківна робила на нас дуже добре враження своєю лікарською діловитістю і серйозним відношенням до українства, в котре дійсно старалась ввійти вповні. Я ж до Винниченка, як і раніше, ставився

з усякою виrozumілістю, стараючися ні в чім не дражнити його амбіції і доволі грубуватої натури, полишаючи за ним першу роль в розпочатім ним ділі — тім літературнім журналі і полишаючи собі вільну руку лише там, де його не було.

З проєктованим журналом вийшла саме тоді зачіпка, тому що не було кого подати на одвічального редактора: більша половина була мобілізована, інші боялись, що се стягне на них мобілізацію. З молодіжі ніхто не годивсь — се дало привід Винниченку різко виступити проти такого благоразумія молодіжі в «Укр[аїнської] жизни», на що молодіж висловила йому своє невдоволення — пам'ятаю, устами Мик[оли] Шрага³⁰, котрий тоді приїхав з Чернігова до Москви. Нарешті Саліковський знайшов редактора: згоду дала його помічниця в «відділі історіографії» Лариса Григ. Сологуб, укінчена філологічка, і справа мала рушитись.

За кілька днів після нашого обміну візитами відбулась у Винниченків організаційна нарада сього журналу, в котрім я взяв участь та виступив в ролі досвідченого дорадника. Журнал рішено було видавати як тижневик — випускаючи подвійні номери, а в живішім часі — щотижня, в кварталім, двошпонтівім форматі; до зібраного вже фонду, здається, щось коло 1500 крб. поставлено пошукати ще жертводавців, подати в газетах відомості про плани видання, вибрано ім'я — «Промінь»³¹ і поручено Шеремецинському все підготувати, щоб пустити в рух машину, як тільки приїде дозвіл. Здається, на сю процедуру треба було двох тижнів, коли адміністрація не забороняла, то се означало дозвіл. Мабуть, десь в середині октябрю сей термін кінчився, і можна було приступити до видавання, завчасу все справді було приготовано: літературний матеріал, адреси для експедиції. Але ми не передбачали, що будемо мати таку люту мороку з цензурою, що потім показалаась.

Так почалась моя робота коло сього журналу, яка в мене потім займала весь час мого побуту в Москві. Редактором ми вважали Винниченка, підписувала його Л. Сологуб, «хорошенький редактор», як рекомендував її Саліковський; з титулу своєї відповідальності вона заявляла претензії бути чимсь більшим, ніж простим іменем на обгортці, але Винниченко доволі неприязно поставивсь до сих претензій, і Сологуб лишилась номінальною фігурою. Але тому, що Винниченко зіставався нелегальним (хоч і показавсь на сцені як автор один раз на виставі своєї п'єси), він не вів ніяких зносин в справі журналу, редакційні засідання не збирались звичайно у нього, а в редакції «Укр[аїнської] жизни», на Новинськім бульварі, де мешкав Шеремецинський з сім'єю, і була гарна редакційна кімната — тільки скажено далеко, на краю Москви. До Арбата, де, крім мене, мешкав Хруцький і Моргуліс, все-таки найближче. Але Хруцький і М[оргуліс] не брали особливо близької участі в організації «Променя» почасті тому, що були дуже зайняті, почасті, здається, і Вин[ниченко] не п[і]д[о]хоочував, щоб гурток «Укр[аїнської] жизни» покривався з гуртком «Променя», де він мав ближчих собі людей, с-д., як Абрамович і Сикора, що вважавсь секретарем редакції, але властиво номінальним. Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один у одного, а переговорювались телефоном. На біду, у мене не було телефона в помешканці, а приходилось говорити з «двірницької» чи, як її називав двірник, «домової контори», де сидів сей двірник, пре-грубий хуліган, так що говорити приходилось, не називаючи імен і речей. Тим не менше, власне, сею дорогою, телефонним порозумінням мене з Виннич[енком] ведась організація журналу від засідання до засідання, що бували звичайно в суботу, після того як журнал проходив цензурні митарства. «Матеріальну» комунікацію підтримував між нами так званий «Василь», гімназист, що евакуювався з каменецької гімназії до Москви. Прийнято його на сю посаду з якихось гуманістичних міркувань, і не знаю, наскільки та посада була добра для нього, але що він надав[ався] для сеї роботи дуже мало, се було певно. «Комунікація» була дуже повільна; правда, що й мешкали ми чортзна на яких дистанціях.

Та головна заноза була в цензурі. Ми все-таки перецінили московські шанси. Окрім звичайної цензури, «Промінь» мав цензуруватись іще воєнною

цензурою, і за недостатчєю там людини, яка б уміла по-українськи, приділено його якомусь мобілізованому зросійщеному полячку, який цензурував польське і тепер став показувати свої подвійні гримаси як поляк і як «русский» нашим українським писанням. Ставивсь рішучо неприхильно, затримував, посилаючись на брак часу, вичеркував статті без усякої причини, грубіянив у відповідь на спроби виголкувати йому щось. Даремно «хорошенький редактор» сам особисто їздив до нього, покладаючись на своє жіноче становище і навіть пробував пококетувати. Одного разу сей добродій відповів так, що пані Сологуб істерично розплакалась і вже більше до нього не їздила. Правда, що й його се трохи збентежило, і він переказував потім через Шеремецького перепросини. Але журналові від того не було легше, він світив білими плямами, страшенно коштував і спізнявся — бо цензорів треба було посилати все вже вискладане, а він вичеркував без милосердя, треба було давати щось інше натомість і т. д.

Особливо терпіли мої писання; незвичайно жалко було мені різдвяної статті, написаної в привіт і підбадьорення засланим галичанам³⁴, з епіграфом з Шевченка: «Завтра рано заревуть дзвіниці в Україні, завтра рано до церкви молитися підуть люди. Завтра ж рано завне голодний звір в пустині, і повіє ураган холодний»³⁵. Ні стрічки з неї не залишила цензорська рука, хоч і не було там нічого, окрім кількох слів невмирущої надії. Пішло тільки мотто з Шевченка й титул. Думаю, що значення їх було зрозуміле.

Інша стаття моя³⁶, написана з приводу цісарського рескрипту про розширену автономію Галичини і смерті Франца-Йосифа³⁷, що сталася слідом потім, зосталась пам'ятною по тім враженням, які вона викликала в громаді «спочуваючих». Один з «посгупових поляків», Козловський, який підтримував зв'язки з гуртком «Укр[аинской] жизни» і, так би сказати, символізував можливість польсько-українського порозуміння на ґрунті поступовості і радикалізму, заявив своє невдоволення сею статтею, мовляв, занадто «націоналістичною». Се послужило предметом дебат і свого роду — «переділки цінностей». Оповідали, що навіть жінка Козловського, українка з роду, тільки зросійщена, стала в оборону своєї статті, взагалі похвалила «Промінь» і почала виявляти інтерес до українства, чим Козловський був невдоволений. Такими дрібненькими поміченнями над враженнями і настроями ми тоді цікавилися за кілька місяців до революції, і якої революції!

Її близькість — се я мушу рішучо сказати в пам'ять тим, які не переживали її перших стадій на місці, навіть тут, в центрі російської опозиції, не відчувалась нітрохи. Надії на те, що російський «старий режим» не виїде ціло з своєї війни, так як більше-менше ціло вискочив з японської, — потрохи наростали, я б сказав — переходили в певність. Але, здається мені, що ніхто не припускав, щоб скрахував він так скоро, раптово і різко, як потім сталося. Здавалось, що се буде довга, зтяжна, уперта боротьба з морально ослабленим, захитаним, але ще сильним противником, для котрої треба збирати сили, мобілізувати всякі можливості, щоб використати слабі сторони його, особливо нам, українцям, так немилосердно погромленим і розбитим, збитим з усіх, десятиліттями утворених позицій. Здавалось, що перед нами довга позиційна війна — супроти ренегатства й байдужості свого, против недовір'я і ворожості чужого громадянства, против упадку громадських і соціальних інстинктів в масах, — не тільки що против гніту і насильства уряду. Тим пояснюється, що за неможливістю вести роботу в ширших розмірах, ми з таким завзяттям заходились коло дрібненьких культурних і організаційних справ. Вони представлялись нам цінними опорними пунктами, за котрі, може бути, вдасться потім зацепитись, щоб повести працю серйознішу і ширшу. Такі настрої панували і серед російського громадянства, а українське жило в дуже багатьох спільними настроями і надіями.

Я мав купу видавничих планів, ще з Казані — Симбірська. Було приготовлено кілька частин «Всесвітньої історії»³⁸, — першу друкував мені в Петербурзі Балицький³⁹, але так повільно і нерегулярно, що я знеохотивсь до решти і думав про інші спроби. Я задумував продати російський переклад її

видавництву «Задруга»⁴⁰. З видавництвом бр. Сабашникових⁴¹ — серйозним, ідейним видавництвом, яке видавало кращі всесвітні твори і наукові монографії, я ще з Казані договоривсь про видання перекладу мого «Культурно-національного руху»⁴² і думав завести переговори про велику історію. Я побував у Сабашникова по приїзді, дістав аванс, щось 300 р., і засів за переклад: відразу писав на машині переклад, доволі скоро: щось менше ніж за два тижні книга була готова, але я сидів цілими днями при машині. Для ілюстрацій спровадив Патерик з Києва, з своїх книг. Шеремецинський робив мені протекцію в великій друкарні Рябушинських щодо друку VIII тому 3 часті історії, котрої я переписав на машині спору пайку в Казані. Крім того, на моїх руках була батьківська «Первая книга церк[овно]-слав[янського] язика», наша довголітня кормителька, котрої нове видання я збирався друкувати в Синодальній московській друкарні. Я мав, таким чином, цілу купу друкарняних зносин, — а крім того, займала мене справа заснування українського видавництва.

В Симбірську і Казані я думав про видання класиків всесвітніх в укр[аїнському] перекладу, коштом батькової спадщини (Роздольський⁴³ робив для цього переклади з грецьких авторів — рукопис його «Прометей» потім згорів у мене в Києві). Мріяв про видання різних українських творів старших часів. В Москві я натрапив на людину з аналогічними планами. Се був Ал. Маєвський, з котрим мені довелося потім багато стрічатись. Не пам'ятаю вже добре історії його походження, котре він мені оповідав; дитячі літа він прожив десь на Адрії, вихований по-італійськи, потім хлопцем був привезений батьком до Кременчука, тут учився в реальній школі, підлітком, років 14—16 виїхав до Америки, там натуралізувався, скінчив, по його словах, медицину, але заінтересувався літературою, — між іншим, був знайомий з Джеком Лондоном, которого потім став видавати по-російськи. Приїхавши до Росії, заснував видавництво «Космос», видавав романи і різні інші речі для широкої публіки (залізничних кіосків тощо), мав якусь неприємну історію з причини реклами «Космоса», взагалі не мав особливої репутації: чоловік рухливий, різносторонній, не чужий культурі, мав в собі багато авантюричного. В часі, коли я його пізнав, переживав родинну історію: розійшовся з жінкою, віддаючи їй і синові-студентові своє видавництво, з другою жінкою задумав щось нове, заінтересувався українством, [у]війшов до «Кобзаря»⁴⁴ — укр[аїнського] клубу, як лікар брав участь в комітеті опіки [українським біженцям, котрих тоді масами вивозили на північ з Холмщини (се він оповідав мені, що яко лікар приймав біженський поїзд і в нім знайшов теплушку, повну дітей, кілька день полишених без догляду: декотрі повмирали, побожеволіли, була се пекельна картина, як він оповідав). Я теж бував на засіданнях цього комітету — він збирався у старого банковця Одарченка⁴⁵ недалеко мене на Арбаті, працювало там кілька моїх знайомих українців, хоч [вони й] не могли багато віддавати часу сій справі. Маєвського теж, як я кажу, інтересуєва більше організація укр[аїнського] видавництва. Довідавшись про мій приїзд і набравши з чуток великого поняття про мої організаційні здібності, він скоро мене відшукав, познайомився й почав намовляти до організації акційної спілки для укр[аїнських] видань. З виднішими московськими українцями у нього не було зв'язків; Винниченка він не любив як письменника — закидав його творчості деморалізацію, і Вин[ниченка], може, відчуваючи сю антипатію, теж поставився доволі холодно до цього проекту, коли я, не без деяких вагань згодившись взяти ініціативу, скликав нараду для заснування сєї видавничої спілки. Ще більше неприязно поставився Петлюра, який тоді приїхав з фронту, і іронічно підсміювався з Винниченком з наших планів під час засідання. Правдоподібно, йому як визнаному перед тим провідникові московської укр[аїнської] громади було неприємно, що і тут, як в «Укр[аїнської] життя», інші люди беруть ініціативу.

Немає також часу й енергії віддав я реставрації гуртків ТУП-а⁴⁶. Ще в попередніх роках, перед війною, буваючи в Москві, я підтримував зв'язок між тутешнім гуртком ТУП-а і київським центром і знав усіх його членів. Се

були тоді: Петлюра, Саліковський, Хруцький, Моргулів, Лебедівський, Хвостов, Шереметинський (здається, всі?). Коли я тепер опинився тут, я заінтересувався, чи і як функціонує московська група. Виявилось, що властиво вона не функціонує, і я вважав своїм обов'язком її оживити, бо ж се була тоді єдина політична організація. Відбувши кілька засідань, де намічено нових членів для прийняття (одною з перших Дмитрієву-Чернишову, вдову полтавського діяча Дмитрієва⁴⁷, що тоді пробувала в Москві). Я запропонував розділитись, для легшого функціонування, на дві групи, бо кандидатів було досить. Між іншим, завів я переговори з Винниченком — настоював на сім, скільки пригадую, Шереметинський, котрий вишукав ще кількох кандидатів і зводив мене з ними. Винниченко не відповідав ні так, ні ні, відзивався, що мусить порозумітись з товаришами (такою останньою організованою групою, з котрою він почував себе зв'язаним, була, здається, катеринославська). Інші його ближчі приятелі заявляли бажання [в]ійти.

Виникали й інші справи, з котрими звертались до мене особливо люде з молодіжі, невдоволені, мовляли, інертністю і непевністю «старших». Так, напр[иклад], я займався урядженням українського відділу в студентській книгарні, організацією українського наукового товариства, українськими публічними викладами і т. д. Ще більше справ переходило попри мене — різні міжорганізаційні суперечки, жалі, справи студентських гуртків, вся та буденна сіть малих діл, котру нас навчила цінити [...] проклята царська деспотія: ловити кожний прояв громадської самодіяльності, кожну можливість прояву українського життя, бо, мовляв, ніколи не можна вгадати, з чого не вийде, а з чого, може, вийде якраз щось тривке і цінне. А тепер, при занепаді українського центру, при репресіях на Україні, при неясності політичних перспектив здавалось особливо потрібним робити якісь запаси і сховки укр[аїнської] національної енергії про можливу довгу «зиму».

Присутність в Москві великого числа освічених і навіть учених українців піддавала гадку про можливість зав'язання тут наукового товариства чи наукового гуртка українського, який міг би підтримувати в сих людях інтереси до української дисципліни і звертати її увагу на українські теми. Москва дуже багата різними матеріалами до історії України, її культури, мистецтва й письменства, навпаки, Україну в значній мірі очищено з усяких матеріалів, що при кожній нагоді вивозились відси до російських столиць. Отже, не тільки тепер, коли київське наукове товариство майже припинило свою діяльність, а і для всякого часу такий український осередок в Москві був би дуже корисним. Отже, я систематично, скільки позволяв час і скрутні обставини мого життя, обходив московських українців, учених і літераторів, тих, що не зв'язані були ближче ні з «Укр[аїнської] жизнью», ні з ТУП-ом, взагалі стояли подальше від українського осередка, та старавсь їх ближче притягнути до нього і прихилити до свого плану — наукового товариства і видавництва, котре воно мало б повести.

Відвідав я старого Миколу Янчука⁴⁸, заслуженого етнографа і письменника, що завідував етнографічним відділом Публічного (Румянцевського) музею; там я й побував у нього. Чоловік різносторонніх інтересів і відомостей, ще сильний і роботящий, неважаючи на поважний вік, він не виявляв особливих громадських потягів, і не знати, чи й мені вдалося б його притягнути до задуманої праці; принаймні на скликаних нарадах він не заявлявся, обрешуючися недугою. Так само не вдалось мені розмахати й директора університетської бібліотеки Калішевського⁴⁹, голову товариства бібліотекарів, котрого я не раз відвідував і пробував заінтересувати українськими питаннями. Він занадто живився з російською культурою.

Одна з перших візитів була до Степана Онисимовича Сірополка⁵⁰, про котрого я багато чув як [про] визначного знавця шкільної справи і свідомого українця, котрий одначе все якось не дає себе втягнути в українське життя. Люде забували додати, що се близький свояк Петлюри, брат його жінки: коли б я се знав, то, мабуть, не робив би заходів притягнути до ближчої участі в українському життю, — бо міг припускати, що Петлюра, певно, вже зробив

все можливе, щоб притягти його до українських організацій і планів. Але я цього не знав і тому кілька разів відвідував його, бо С. О. показував охоту піти за моїми нарадами і покликами та стати ближче до різних піднесених проєктів і дійсно взяв потім участь в установчих зборах наукового товариства і под[ібному]. Але родина була сильно занедбана з українського погляду, що аж дивно. І він, і його дружина були з Полтавщини — діти, ціла купа хлопців, їздили туди до бабки, здається, чи [не] на Лубенщину. І все-таки дома не тільки української мови, навіть української стихії нітрохи не було чути, і хлопці, навіть старший — був між ними один студент, здається, кілька старших гімназистів, — не мали ніякого інтересу до українського життя.

Таке саме або ще більше гнітюче вражіння зробили на мене відвідини покойного Богдана Кістяківського. Я знав його трохи ще студентом, перед його виїздом до Галичини в 1889[?] р., що привів його і його товаришів до арештування, висилки і довгих років мандрівки по чужих університетах, що відірвали його кінець кінцем від українського громадянства. Коли він оселився в Москві як професор котроїсь з вищих шкіл і доцент університету, його, по традиції його славного імені та й колишніх його власних українських виступів, особливо редакція «Укр[аїнського] життя» заходила коло нього і його молодшого брата Ігоря⁵², що мав репутацію дуже грошовитого чоловіка, перейнявши до себе адвокатську канцелярію Муромцева⁵³, президента Першої Государственной думи.

З молодіжжю у мене установились тісні і організовані зв'язки. Депутація їх з'явилась у мене скоро по приїзді; один студент, що відвідував нас в Казані, звався Пелашенко; другого не пам'ятаю. Україн[ське] студентство Москви перевело тоді позапартійну організацію, яка обіймала всі вищі школи і виявляла досить рухливості. Їх представники періодично відвідували мене і держали в курсі своїх менших і більших справ. Старші громадяне також мріяли про якусь загальну мобілізацію українських сил Москви — досить численних і морально цінних, але дійсно інертних і неорганізованих, — і рахували в тім на мене. За який місяць або два, хоч піднадзорний і майже невидимий, при тім обтяжений всякими домашніми клопотами і науковою працею, я дійсно став в центрі московського українського життя, і се після років вимушеної бездіяльності, після всіх заходів російської адміністрації і ворогів українства на те, щоб мене «изъять» і знизити морально і матеріально, се давало мені приємне почуття незнищимості й понуджувало відкликатися на всі поклики, які звертались до мене, може, навіть уже з перебільшеною готовністю за[ї]нятися всім і у всім [до]помогти «во время тоже», вибране власт[в]і імуцями на повне «викорінення українства».

Відомості, які приходили з Києва і взагалі з України, дійсно не робили приємного враження. Відчувалось якесь пониження відпорності, активності й організованості. Потенціальна енергія спустилась глибоко на спід. Те, що на горі почасти «приспособлялось» в різних воєнних організаціях — як городський і земський союзи, Червоний Хрест, «Юг России» (опіка над біженцями), виробляли в сій новій сфері не раз такі визначні позиції, які їм не сниклись перед війною. Зав'язували цінні зв'язки, включно до різних великих князів і княгинь, які патронували ті різні організації. Мали дуже показні, як на скромні давніші звички, доходи і можливості. Мали власть, впливи, що діяли на них як хміль, оп'яняли їх. Інші, переконавшись в неможливості конструювати щось українське, «озброювались в терпелівість» і закаменювали в нерухомості до кращих часів. Петиції і депутації до Петербурга припинилися з огляду на безуспішність. Проби нала[го]дити укр[аїнський] журнал якимсь обходними способами, як ще в Києві та в Одесі, розбились о цензурні вигадки. Всякий друк устав завдяки відогрітому <...> * цензурою вимаганню, щоб українці вживали <...>, а з тим разом і всяке культурне, інтелектуальне життя. І разом з болем відчував я, що властиво українське, особливо київське громадянство ніскільки не жалує моєї неприсутності, а може, навпаки —

* Дужками (<...>) позначені неясності в тексті оригіналу.

навіть відчуває певну полегкість, що не стало поперечного чоловіка, що заколочував «згоду в сімействі, мир і тишину». Спочивало Наукове товариство під проводом Науменка⁵⁴ і Василенка⁵⁵. Затих «Літературно-науковий вістник». Замкнулась книгарня.

Тільки в різних добродійних організаціях, що стали під опіку «Юга России», патронованою жінкою [великого] кн[язя] Миколая Миколайовича, йшла тиха, невидимо маленька, але цінна робота коло опіки над вивезеними галичанами, особливо дітьми, організацією бурс і шкільного навчання для них і своїх біженців — зав'язками української школи, так давно і гаряче бажаної громадянством. Київські приюти, котрими займались жінки з видніших українських родин, давали деяку сатисфакцію за всі скорпіони, принесені українству війною.

Скоро по нашій приїзді до Москви відвідав мене Дм. Дорошенко⁵⁶, один з «преуспівших» в городському союзі завдяки московським зв'язкам, котрі я йому колись-то дав. Він відвозив хору жінку на лікування до Петербурга, привіз деякі передані речі з Києва і обіцяв при своїх наїздах до московського центру і далі відвідувати. Він оповів про київське життя, яке робило, власне, оте враження, як я ото написав. З поворотом він знову з'явився — і сим разом стрівся з Люд[милою] Мих[айлівною] Черняхівською-Старицькою⁵⁷, яка вертала з своєї сибірської подорожі. Сі відвідини лишили у нас доволі прикре враження, — власне, якоїсь нещирості в відносинах до нас київського громадянства. Заповідав сі відвідини спочатку Чикаленко⁵⁸ ще літом: він хотів побувати у своєї старшої доньки, що була інтернована в Пермі, разом із своїм чоловіком — німцем, котрий неfortunно приїхав з нею на вакації в 1914 р. і був захоплений війною. Чикаленко писав мені до Казані, питає ближчої адреси і висловляв надію скорого побачення. Але він не поїхав, натомість київський ТУП став думати про висилку когось від себе на ревізію до сибірських засланців і біженців. Намічали Прокоповича⁵⁹, котрий одначе не згодився, потім, здається, Ніковського⁶⁰, нарешті, рішила їхати Черняхівська, що стояла на чолі українських установ «Юга России». Вертаючи з Сибіру вона заїхала до Казані, не підозріваючи, що нас уже там давно нема. Не взяла в Києві адреси ні нашої, ні інших засланців, котрих було повно в Казані. Приїхавши до Казані, десь з великими клопотами допиталась до нашого помешкання — і довідалась, що ми в Москві. Нікого не побачила більше і дуже тим розстроєна і розгнівана (!) з'явилась у нас.

Наша сім'я, стрівши її з великою радістю як стару приятельку — найближчу, можна сказати, що схотіла нас відвідати на чужині, була цілком збентежена лихим гумором пані Черняхівської, котра ні разу не відїзвалась до нас під час нашого вигнання і тепер, їдучи на схід, не пошукала зв'язку, не взяла якоїсь інформації (у наших київських рідних) і раптом нам же виявила невдоволення з сього приводу. Кілька разів ми бачилися з нею в Москві — після першої візити у нас ми їздили разом з нею до «Укр[аїнської] жизни», де вона давала звіт про свою подорож перед громадою. Потім у нас було зроблене їй побачення з Винниченком — вона інтересувалась його планами історичного роману (Винниченко пропонував мені щось кілька разів писати на спілку, і, мабуть, списувавсь і з нею в сій справі). Дискутувалось над тим, чи краще взяти тему з хмельниччини, як хотів Винниченко, чи з мазепинщини, як радила пані Черняхівська. Але кінець кінцем враження зосталось тяжке. Не було видно ніякої радості, що ось-то ми «воскресаємо», наближаємось до Києва, можемо відновити зв'язки з українським громадянством, стати активними учасниками його роботи. Не впало ніяке запитання, що ми думаємо робити, як задивляємось на ситуацію, як уявляємо собі завдання українського громадянства під сю хвилю — взагалі про що звичайно питають людей давно не виданих, які щось значать в громадському житті. Навпаки, наче було невдоволення, що ми вийшли з категорії «изъятых», котрих пані Черняхівська хотіла відвідати десь на далекім сході, і знову претендуємо на якусь участь в укр[аїнській] житті. З пізнішої перспективи сей дрібний епізод став вщуним пізнішого глибокого розходження мого з українською інтелігенцією

(правою), з котрою я жив разом так довго. Пані Черняхівська була тоді в Києві, можна сказати, центральною репрезентантною фігурою сеї інтелігенції.

Так вона, очевидно, сама дивилась на себе і, очевидно, була досить вдоволена таким станом речей, бо й матеріальне положення її сім'ї покращало — се ясно показував сам зовнішній вигляд пані Черн[яхівської]. Вона, очевидно, також належала до категорії преуспівших під час війни. Організувала українські базари для «Юга Росії», ставила свій вертеп, який заінтересував самого «главноначальствующого» Троцького. Особисто звісна стала великій княгині Милиці⁶¹, що була патронкою «Юга Росії» й посилала довідатись про стан здоров'я її чоловіка, як він захворів тифом і т. д. З українського непризвичаєння до таких речей се все шибало в голову і спричинялось до приємного упоєння.

За панєю Черняхівською з тої ж Сибірі поспіла інша гостійка — Женя Саборовська з листом і портретом доволі голосного в тих часах єпископа Никона Безсонова⁶², давнішого кременецького, тоді красноярського єпископа, члена Держ[авної] думи, що став апологетом українства, як толкували, власне через своє романтичне прив'язання до сеї Жені Саборовської, котру він пізнав як ученицю духовної школи в Кременці і з котрою оженився під час революції, зложивши з себе архієпископство. Панна Женя пробула тепер вакації в Красноярску і приїхала до школи: вчилася в московській консерваторії, грала на скрипці. Оповідала в досить неясних виразах про плани «преосвященного», як вона його називала, що вже вніс чи вносив подання про звільнення його з монашого стану (він писав мені про се в привезенім нею листі). Мріяв про те, щоб виїхати з жінкою до Австралії чи інший далекий світ; вагався, видко, бо мав масточок на чорноморським побережжі Кавказу, де міг осістись також. Женя зробила на нас дуже приємне враження, відвідала потім, виїздячи на Різдво. Не думалось, що за рік разом з Безсоновим, я буду проводити її в Києві на кладовище, по сумнім і раптовім епілогу того незвичайного роману.

Приємні гості з Києва загостили до нас пізніше, в першій половині грудня. Се були дві сестри — студентки Суличичі (молодша потім переховувала мене в Києві в своїм помешканні після гетьманського перевороту) і з ними студент, котрого імені я не пам'ятаю. Вони привезли мені адресу від київського українського студентства, написану в дуже теплих виразах. Говорилось там, що молодіж дивиться на мене як на провідника українського визвольного руху, сподівається скоро бачити мене серед себе. Усно оповідано мені про організацію молодіжі, котра входила і в військові фронтіві формації і пускала свої прокламації. Образ був не дуже ясний, серед молодіжкі стрічались, очевидно, течії австрофільські з противними: самостійницькі (...) з федералістичними. Але в кожнім разі вони свідчили про потенціальну енергію молодіжкі, котра потім так блискучо оправдала себе в революції, а зараз — як се знову тепер тільки, з історичної перспективи виясняється, було се симптоматично, що саме тоді, як українські верхи, зв'язуючись з верхами російськими, відвертались від мене як від людини скомпрометованої в очах тих високих патронів, — поверталась до мене молодіж, котру також неприємно вражало се приспособлювання українських «статечних» до воєнної ситуації.

Перед Різдвом, потім, як уже поїхали мої до Києва, приїхав Чикаленко і заготовував до мене з Винниченком. Він жив [у]весь час на селі, стараючись міняти якнайчастіше місце пробутку в тім переконанні, що се рятує його від арештування. Я подав йому до відома свій план поширення організації ТУП в Москві, з котрим він згодився. Балакали, скільки пам'ятаю, про тестамент В. Ф. Смирєнка⁶³, котрого ми були тестаторами, разом з кількома іншими українцями. Сей масток, що виносив по приблизному підрахунку коло 2 мільйонів рублів, окрім цукроварні, по тодішніх обставинах становив велику грошову силу і дражнив уяву різними організаційними можливостями, а заставався все тільки в перспективі, бо право доживотного уживання мала вдова, Софія Іванівна, яка живе й досі, дай їй, Боже, многих літ.

Тоді виникли проекти зміни сього тестаменту, в зв'язку з планом місько-

го вільного університету в Києві, котрому взірцем служив вільний університет ім. Шанявського в Москві. Один з моїх московських колег Дм. Мик. Григорович-Барський⁶⁴, гласний думи як можливого кандидата на ректора сього вільного університету з боку думської лівиці висував мене, і в зв'язку з сим стояв проєкт прилучення симиренківського капіталу до сеї фундації, для організації відділу українознавства.

Але головним предметом розмови (виходило — начебто порученим Чикаленкові київськими громадянами для обговорення зі мною) була моя кандидатура при найближчих виборах до Держ[авної] думи. Київ[ські] громадяни висловляли побажання, щоб я доконче кандидував від м. Києва: вони сподівались, що всі ліберальні елементи мене підтримають. Винниченко від себе висловляв переконання, що соціал-демокр[ати] піддержуть мене «як послідовного демократа, котрий, ніколи не прогрішився против демократичних принципів», як він висловлявся. З огляду, що в губернії пройти було легше, все-таки вважалось за добре припасти і ценз по губернії (про що я й висловлював переписку з Марком Фед[оровичем] Грушевським). Обговорювались можливості сполучити наукову роботу з депутатством в думі і под.

На саме Різдво приїхав Михайло Могилянський⁶⁵ з Петербурга: він списувався наперед зі мною, заїхав просто до мене і прожив кілька день. Він служив тоді теж в якійсь інституції воєнного часу — в відділі розподілу металів, стояв далі дуже близько до кадетів оборончеського напрямку, але з політичних справ мало що мені розповів, навпаки, як виявилось, мав намір від мене довідатись про українські плани і укр[аїнську] акцію. Я одначе про се не міг багато йому сказати, бо не знав сам,— тому що властиво таких планів, скільки-небудь конкретних, не було, а оборончеський напрям самого М[огилянського] змушував мене до певної здержливості в викладі моїх власних поглядів. Се привело до доволі неприємної сцени під кінець: Могилянський висловив невдоволення, що, мовляв, умисне їхав з Петербурга і витратився, будучи бідним чоловіком, а от так нічого і не довідався від мене. Було се мало приємно чути: в листах своїх М[огилянський] не вказував такої цілі подорожі, бажав нібито побачитись зі мною, і я послужив йому чим міг — своїм помешканням і гостинністю.

З радикальними російськими кругами я мав нагоду стрічатися на редакційних зборах «Голоса минушого», історичного місячника, видаваного Сергієм П. Мельгуновим⁶⁶. Не пригадаю собі добре, з якого часу я зав'язав з ним зносини, посылаючи рецензії на різні історичні новинки, але, приїхавши до Москви, зголосився до Мельгунова як до знайомого і став заходити на редакційні зібрання, що відбувались щотижня, здається, в середу, а з початком місяця бували там «журфікси», на котрі приходила різна літературна публіка поступових і лівіших напрямків. Був я на таким журфіксі, було багато людей, чимало інтересних, але особливого я нічого там не почув і ніяких цікавих знайомств не зробив: занадто воно було випадково і ярмарково. Що одиноко для всіх інтересне бриніло під сими різними розмовами — се контроверсія пораженства і оборонства. Щирі демократи були пораженці, демократи-імперіалісти і централісти були оборонці, так можна було класифікувати згрубша, і тому ся контроверсія служила добрим пробним каменем. На першій журфіксі⁶⁷ довелось мені слухати і приймати участь в такій дискусії, де головними дискутантами виступили Розенберг⁶⁸, фактичний шеф «Рус[ских] ведомостей» і Катерина Кускова⁶⁹, «Катерина Велика», одна з провідниць меншовизму. Її обстинацько-пораженську аргументацію підтримував і я в розмові.

В редакційнім гуртку відчувалась перевага пораженських, то значить доволі щиро демократичних настроїв. Але засідання бували короткі, всі переважно забігали, спішачи деінде, і тоді розмова оберталась коло редакційних справ, отже, ні з громадського, ні з наукового погляду не давали багато інтересного. Журнал старавсь захопити широку публіку, виїздив на сенсаційних мемуарах, на матеріалі півбелетристичного характеру і боявсь дійсної науки як баласту. До українства інтересу не було ніякого, мною інтересува-

лись більше як людиною опозиційного напрямку, а не як українцем. Та й всі люди були перетяжені різним зароблюванням, переважно педагогічним, і тільки, уриваючи вільну хвилю, могли віддавати її літературним чи науковим інтересам.

Десь коло 10 падолиста, коли у Кулюні сконстатовано уже скарлатину і ми сиділи в добровільній карантині, з'явивсь у нас Горький, з котрим я перед тим був в кореспонденції, в справі статті до збірника української літератури, що випускало видавництво «Парус» в серії таких збірників інородчеських літератур. Огляд укр[аїнської] історії для сього збірника я послав був Горькому ще з Казані; в листах, котрими ми обмінялися з ним, він дуже симпатично зазначив свою позицію до українства і загальної російської політичної проблеми, отже, я з приємністю чекав заповідженого його приїзду, і стріча наша була дійсно приятельська. Розмову ми вели коло розчинених дверей до другого, шпиталевого покою, щоб Маринця й Кулюня могли її чути, і на прощання він став на порозі, щоб вони могли його бачити і привітати. Він робив дуже приємне враження і своєю монументальною, щиро плебейською, але бездоганно культивованою постаттю, і своїм свобідним, не вишуканим поведженням, і словом людини, багатой змістом, яка багато жила, бачила і думала. Він висловив кілька своїх спостережень над українським народом, винесених з колишнього життя на Полтавщині, де він навіть займався складанням аматорської української трупи. З великим признанням говорив про культуру і гуманну соціальну вдачу українського селянства, його неспішну, але видатну роботацькість. Високо ставив українську культурність [...] Дуже інтересувався участю української інтелігенції в об'єднанню опозиційних, демократичних сил, котре його в сій хвилі займало. Він задумував велику щоденну газету в Петербурзі в широких розмірах з власною друкарнею — капітал, скільки я розумів, мав бути заграничного походження, його давали якись петербурзькі банки, що мали служити посередниками. В газеті мав бути український відділ, на його завідателя в Петербурзі намічали Славинського; Саліковського хотіли взяти на «випускаючого редактора» як доброго газетного техника. Інших московських українців Горький хотів притягти як співробітників.

Ми умовились, скільки пригадую собі, ще перед його приїздом листовно, в сій справі зробити сходини у Саліковського, і вони відбулись чи не другого ж дня. Був там Винниченко і Кримський⁷⁰, котрого ніяк не можна було витягнути на засідання «Укр[аїнської] жизни» і «Променя» — навіть до телефону його господиня, мовляли, не хотіла його викликати, але на сі сходини прибув. Було ще кілька співробітників «Променя» — великих зборів Горький не хотів. Він виложив свою платформу: об'єднання дійсно опозиційних, то значить пораженчеських течій, почавши від лівих лібералів і далі до соціалістів, і організація щоденного органу, аналогічного з місячником «Летопись», що став виходити перед тим. Вказував, що, по його відомостях, і серед аристократії, і серед буржуазії, навіть серед генералітету є багато елементів, настроєних дуже ворожо против тодішнього уряду і двору, отже, належало б зібрати і згуртувати всі ці елементи на боротьбу з режимом (пригадую собі одного з перших, кого він називав, — якогось кн. Андронікова). Далі прочитав спис сподіваних співробітників. Спис сей не дуже сподобався. Там було занадто багато людей малонадійних, сірих, поміркованих; не відчувалось елементу бойового. На головного редактора висувано проф. Бернацького⁷¹, фінансиста-банківця; кандидатура на завідателя українського відділу Славинського, який державсь оборончества і в мілюковськїм збірнику надрукував статтю, де вітав окупацію Галичини, не подобалась — таки зовсім. Вказувало як на більш уже відповідного — Лотоцького⁷², що з Стебницьким⁷³ завідували українським збірником «Паруса» (для котрого Винниченко з жінкою перекладали белетристику). Саліковський був розчарований тим, що йому пропонують таку тяжку і невливову позицію, як випускаючого редактора. Одним словом, весь план, і політичний, і редакційний, був прийнятий без одушевлення.

Я потім зайшов до Горького, до готелю, віддаючи йому візит, але не дуже

розговорився, бо застав якогось стороннього літерата. Над сподівання, стрів його потім на сходинах, скликаних Керенським. Він там познайомив мене з своєю першою жінкою в таких приблизно виразах: «Вот представляю Вам Екатерину Павловну Пешкову, которая приходится мне женой». Вона займалась дитячими приютами для біженців і виселенців і хотіла зв'язатися з українською акцією. З газетною лігою інтересного не вийшло; писав мені в сій справі потім Лотоцький, але справа затяглась, і революція випередела, скільки пам'ятаю, вихід сього горьківського органу.

Від Керенського⁷⁴ я одержав записку, котра викликала мене на побачення. Але що він мешкав у якогось знайомого адвоката, то я просив викликати його на поріг, попереджуючи, що маю вдома хору, отже, коли в домі є діти, краще мені не заходити. Так розмова й скінчилась на порозі. Керенський запросив мене на сходини і дав потрібний для того пропуск. Сходини були скликані теж в приватнім помешканні якогось маляра на Кисловці. Помешкання було маленьке, народу набралось маса. Очевидно, скликано було найрізніші круги — Керенський хотів творити єдиний опозиційний фронт так, як Горький, тільки без ясного пораженьського характеру. В головнім покою засідала Віра Фігнер⁷⁵ як «двяхок» зібрання, я представивсь їй, згадавши, що разом з нею повернув до Росії і разом попав в руки жандармів; але мос ім'я їй, очевидно, нічого не говорило; може бути однак, що вона його не відчула серед галасу. Люди все були незнайомі, і я пройшов собі до дальшої кімнати. Незадовго Керенський відкрив збори, в доволі теплих виразах привітав як заслуженіших представників боротьби з царизмом Фігнер і мене, потім приступив до свого експозе⁷⁶. Вияснив дозрівання конфлікту між самовласним царизмом і думою та суспільною організацією і необхідність об'єднання всіх радикальних опозиційних елементів для неминучої боротьби. Йому відповів від с[оціал]-д[емократів] меншовиків Соколов, вказуючи на неможливість поєднання послідовних соціалістів з імперіалістською опозицією. По ній говорила, скільки пригадую, Фігнер, коротко, з нотками трохи інститутського скептицизму, підтримувала становище Керенського — необхідність об'єднання всіх щирих приятелів визволення. Потім взяв слово я і вказав на неможливість обійти питання про відносини до війни так, як се хотів Керенський. Послідовні прихильники визволення не приємлюють війни, і всякі спроби об'єднати їх в спільній акції з приємлюючими скінчаться розходженням. Поки триває війна, неможлива спільна робота тих, для котрих першим питанням являється ліквідація сеї бойні, з тими, які дивляться на неї як на засіб до досягнення якихось імперіалістичних планів. По сих кількох прохолоджуючих голосах дискусія зав'яла; неможливість об'єднання була відчутна. Мельгунов, що провадив зборами, даремно поспробував якось оживити їх своєю промовою — вона ще більше дала відчутти безвиглядність сеї дискусії. Я не чекав кінця і пішов додому, бо міг бути там потрібний.

Крім того, я був разів зо два у свого старого знайомого історика В. Мик. Сторожева⁷⁷, де мав нагоду стрічатись з представниками московської опозиції. Здається, він таки запрошував їх на мій прихід умисно — чи щоб мені, чи щоб їм дати інтересне побачення, се вже не знаю. Перший раз я застав у нього отсього вищезгаданого Соколова, другим разом проф. Ві[пп]єра, з котрим мені було дуже приємно познайомитись. Сам Сторожев, чоловік незвичайно рухливий і ініціативний замолоду, коли я з ним познайомивсь в архіві юстиції, перейшов, видимо, тяжкі матеріальні й моральні переживання, відійшов від громадських центрів, а тепер ще був заклопотаний долею сина-одиначка, забраного на фронт — кошмаром, що тоді тяжив над стількома людьми і паралізував всяку активність не тільки діла, але й думки.

Але мої видавничі справи давали мені нагоду слідити за настроями й інших кружків. Відвідуючи друкарні, де друкувались мої книги, я мав нагоду вести довгі розмови з управителем друкарні Рябушинських і Синодальної; в інтересах скоршого руху моїх книг я старавсь утримувати приятні відносини з ними і вести розмови на всякі теми — себто, значить, на воєнно-політичні, по-тодішньому.

Управитель Рябушинських, хоч вийшов, очевидно, з робітничих кругів, представляв погляди промислової буржуазії — тих кругів Коновалових, Крестовникових, Терещенків, де, осуджуючи нездатну бюрократію, готовились в недалекій будучності прийняти владу в свої руки. Він нарікав головню на недоречність тодішньої державної регламентації, паралізування свободи економічного життя, мобілізаційні та реквізичійні абсурди і тільки злегка входив в критику воєнної політики. Натомість управитель синодальний з насолодою купався, власне, в оповіданнях про прогріхи двору, вищої бюрократії і генералітету. Се був по складу своїх гадок типовий чорносотенець, монархіст, але, будучи по вдачі своєї людиною злою, лайливою, він не міг стриматись, щоб і перед[і] мною — людиною завідомо іншої партії — не витаскувати деякі частини з тих злобних сплетень, анекдотів і інформацій про скандали двору, уряду і дипломатії, що розпирали його душу. Скільки я міг зрозуміти, він був, мабуть, якимсь невеличким урядником семінарського походження, але завідував домом чи домами якоїсь високопоставленої аристократичної особи, від котрої і його жадібно настроєні сплетницькі вуха об[б]ивались деякі відгомони того, що робилось і говорилось по тих високих кругах. Так, ще в жовтні він поділивсь зо мною вісткою, що в половині падолиста війна буде закінчена (здається, він назвав мені день 14 падолиста), — він в тім добачав зрадницьку політику німецької двірської половини й її фігуранта прем'єра Штюрмера⁷⁸. Пізніше по скінченню війни я перевіряв сю інформацію і переконався, що дійсно в тім часі замирення було приготоване, але не дійшло до кінця; се потвердило для мене, що сей чоловік знав дещо, хоч, може, очевидно, й не дуже ясно. Але головню, як я сказав, його розпирали всякі сплетні. Двір, кабінет міністрів, цивільна і воєнна бюрократія для нього були збором зрадників, добровільних і платних приятелів і агентів Німеччини, губителів Росії. Він з смаком і насолодою пускав се з свого засмальцovanого рота на червонім лиці, повнім нагнаної злістю крові. Особливо історія Распутіна⁷⁹, його впливів, компрометації цариці та її близьких хвилювали його садичну натуру.

— Він в кінематографі недавно: показують портрет государя з Георгіївським хрестом. А з публіки кричать: «Государ з Георгієм, а она с Григорієм»... І так далі в таким дусі.

Але, незважаючи на всі такі балачки, крах не передчувався. Я сказав би, що власне так свобідно і навіть з насолодою обговорювались отсі скандальні теми різними правими язиками через те, що під свідомістю лежало прислів'я: «От слова не станется», через саме говорення ще нічого не буде. Могли собі різні радикально настроєні люди будувати плани на використання поразки Росії для ослаблення царизму, для виривання від нього політичних реформ прикладом Кримської кампанії. Але загал жив глибоким переконанням про непорушність монархічного ладу, династії, панування бюрократії. Те, що він «чесав язика» о височайші особи, Штюрмера, Сухомлинова і под[ібних], було не більше, як тільки «озорство» з його боку, яке саме собою не віщувало нічого особливого.

Урядові круги були збентежені, стратили свою мідночолу самопевність. Після утрати західної границі румунська катастрофа лягла новим каменем на його сумління. Втягнули такими зусиллями, підступствами, авансами нейтральну державу, що так гарно покривала полудневий фронт, — і виставили її на такий плачевний погром, а собі придбали трохи не тисячу кілометрів нового фронту з усіма з тим зв'язаними витратами. Дипломатичний успіх, котрим кабінет Штюрмера мав повеличатись, обернувся з блискавичним розгромом Румунії восени 1916 р., в страшенну компрометацію для нього і для всього царизму; се відчувалось зимою того року часто і сильно. Але, мабуть, тільки убивство Распутіна дало відчути, що старий лад хитається.

Доля фатально зв'язала сю дивну авантюричну постать з виродженцями Романовими. Він їх компрометував страшенно, скандально. Пам'ятаю редакційне засідання «Голоса минушого», коли прийшла вість про його кінець. Наш редакційний остролов, Цявловський, взяв слово і сказав більш-менш

таку промову в старім літературнім стилі: «Мир праху твоєму, милий Гриша. Ти так ґрунтовно об[...] наше царство, що вже тепер ніякими милами не обмитись. Се ми завдячуємо тобі». І се було почуття всієї радикальної частини громадянства; сій людині належала ся вдячність від всіх щирих неприяте́лів царського деспотизму. І повний жаль — що от не стало сього нищителя царського авторитету — супроводив його. Але з ним двір, династія тратили і свій фетиш, свій талісман. Се тоді не відчувалося, тепер се видиться ясно, як смерть сього розпутника-гіпокрита морально підтяла і приготувала пізніший — такий наглий і несподіваний крах. І цариця, і цар, і все те окруження, яке дивилось на Гришку Распутіна як на божого чоловіка — свого ангела-хоронителя, — були морально вбиті його убивством. Коли б той чоловік жив, Миколай II не взяв би такої безрадности 3 місяці пізніш і не зрікся б корони так легко, о ні. Великі князі, що підняли руку на брудного царициного фаворита, не підозрівали, що вони в нім убивають підставу самого монархізму. Перед убивством Распутіна царський лад стояв ще так морально сильно, що не можна було й увявити собі його такого скорого і легкого кінця — хоч тепер, ретроспективно, все здається таким гнилим і підмінованим. Так, війна, мобілізація, нечуваний розрух всього життя, переведений напруженням всієї старої бюрократичної машини, розбурих все і підмінував глибоко. Але без сього удару, заданого убивством [Распутіна], хтозна, — може б, все се до певної міри знейтралізувалось і такого повного й рішучого краху не було б. В кождім разі передчутте краху явилось тільки з смертю «Гришки».

10 грудня скінчився наш карантин. Кулюню можна було вивести з покою, дружина моя поїхала з нею до Винниченків, другого дня проведено дезинфекцію в помешканню, ввечері ми зібрались разом у Саліковських. Було невеличке товариство, доволі різнокольорове — молодша донька Ф. Є. Корша з чоловіком, Козловські, театральний критик з «Нового времени» Джонсон (...), Винниченки і ми. Я мало брав участі в дискусії, відпочиваючи душею по пережитих тяжких негодах. З доктором дезинфекційним хвилю перед тим я балакав про московську революцію 1906 р., котру сьому докторові довелось дуже сильно пережити. Ніхто з нас не передчував, що перед нами стоять переживання далеко більшого калібру. Всі ми зацікавлені були головно гадкою, як перепхатись через війну. Саме рознеслась чутка, що мобілізувати будуть навіть 50-літніх, і ми з Саліковським роздумували на тему, яке б таке заняття пошукати мені на всякий випадок, котре б мене забезпечувало від мобілізування і посадження за писаря куди-небудь в полкову писарню... В сій справі ми навіть вибрались вкупі з візитою до мого старого колишнього знайомого, В. В. Карачевського-Вовка, що став тоді «фігурою» в городським союзі, мав в завідуванні різні майстерні, що працювали «на оборону», і в потребі міг би дати мені місце бібліотекаря де-небудь на заводі. Але, Богові дякувати, поголоски не справдились, і бодай ся неприємність тікання від мобілізації мене обминула.

По сім моя дружина і донька стали ладитись до виїзду до Києва. Се було необхідно, щоб по пережитих негодах трохи поправитись і відпочити. Виїзд був нелегкий, поїзди вже ходили дуже неправильно; Брянський двірець — тимчасове помешкання його, уживане через незакінчення нового великого будинку, — був забитий пасажирами, які чекали поїздів чергами при касах і под. Я купив за кілька тижнів наперед білет на городській станції, вистоявши в безконечнім хвості, і в призначений день і час ми виїхали на двірець. Але виявилось, що поїзда нема: він мав прийти з Києва ще в полудень чи перед полуднем, але не прийшов, а доперва по приході буде ладитись до відходу. Приміщення двірця були повні пасажирів, ми примістились на наших пакунках і чекали, як і інші. Між ними побачив я й Ште[й]нгеля⁸⁰ з сином, що, очевидно, вертав з Петербурга до Києва; очевидно, він не хотів зо мною говорити, бо не міг не бачити, тому я й не чіпав його, коли він переходив коло мене. В редакції «Укр[аїнської] жизни» відбувалось того вечора засідання «Променя», я усилено просив визначити його пізніше, на випадок спізнення поїзду, але такого величезного спізнення не чекав. Тому що

поїзду з Києва все ще не було, я лишив М[арію] С[ильвестрівну] і Кулюню на двірці, а сам поїхав на засідання. Відбувши його, десь коло 11 годин прийшов знов на двірць (трамваї вже не ходили), але поїзду ще не було. Аж по півночі він прийшов. Давши відповідну мзду, добився, що нас допустили до нього, коли він був переставлений на запасні шини. Перенесли туди речі, і М. С. з Кулюнею відвезено в окремій переділці. Коли поїзд вийде, було все-таки невідомо; тому я радив лягти спати і, попрощавшись, пішов потихеньку додому, стомлений клопотами і хвилюваннями сього тяжкого дня. Було коло 2-ї години ночі. Як я потім довідався, поїзд відійшов тільки над ранком — М. С. і Кулюня пробули на двірці щось коло 12 годин. Поїзд мав перед собою «лазаретну валку», кажучи пізнішим терміном (до сеї okazji він підходить досить добре) — вона раз у раз спинялась серед дороги, і тоді припинявся і «скорий» поїзд, котрим вони їхали. Але все-таки заїхали без особ[лив]их пригод, і се вже в тих часах ставало особливим щастям.

Зіставшись сам, я ще з більшою енергією віддався науковій та організаційній роботі. Мою історію хмельниччини («Історії України-Русі тому VIII ч. 3») нарешті почали складати, се було дуже приємно по стількох заходах. Се ж пришпорило мою роботу над закінченням сього тому: я вибрав відповідний матеріал в Архіві Іностр[анних] діл і юстиції, особливо з актів Білгородського приказу, з Києва надіслав Ор. Ів. Левицький⁸¹ новий текст Єрлича⁸², видруковуваний під його редакцією, і новий II т. «Сборника археогр[афической] ком[иссии]» з матеріалами Антоновича. Я дописував останню главу, яка малювала ситуацію після нещасливого Зборівського трактату, і передрукував на машинці. В Румянцевській бібліотеці став підбирати матеріали для статті про федеративну теорію Костомарова і викликану нею полеміку. Заразом заходився коло організації публічних лекцій українських видавничого товариства «Промінь». Час проходив доволі скоро і приємно — сі заняття і клопоти були мені милі після довгого посту. Я працював дома зранку, потім коло десяти годин виходив до архівів і бібліотеки, з'їдав десь пізніш немудрий обід і потім працював дома — оскільки не було якогось засідання.

В сім часі приїхав казанський доцент Стратонов, з котрим я познайомився в Казані: людина доволі приємна, вже старша, поміркована в ідеології, але солідна. Він пробивав собі дорогу до Государственного архіву, користаючи з різних казанських зв'язків і протекцій: без того в ті часи до сього архіву не можна було дістати доступу. Сходились ми на обіді, і він оповідав про свої походження — мав листи до товариша міністра закордонних справ, і той йому торував дорогу.

Перед Різдом приїхав Чикаленко, потім Могилянський. Були ми разом, здається, на ялинці у Саліковського, але товариство було мішане і неінтересне. Під Новий рік поставлено було справити стрічу в редакції «Укр[аїнської] жизни», для членів редакції «Променя» і «Укр[аїнської] жизни». Дякий через свої знайомства розстарався вина, інші принесли всяку перекуску. Головний інтерес виявляв Винниченко, і я, не знаючи тоді ще добре його вдачі, не розумів, що я в сім плані зайвий, що я йому заважаю своєю присутністю. Я дочекав півночі, ми випили, але щирого настрою не відчувалось, навпаки — якась напруженість, і я скоро пішов додому. Не знаю, поскільки удалось розійтись без мене — мені не дуже розказували. Були то люди ближчі до Винниченка та ще згаданий Сеμεць, управитель редакції «Променя».

Се, може, перший раз я так неясно, але сильно відчув настороженість, неприязнь чи неохоту сеї людини, з котрою доля мені судила поділяти такі важні моменти. Я стрічався з ним кілька разів уже перед тим, — відколи перший раз прийшов він до мене у Львові, ще як молодий студент (радитись, чи не переробити хімічним способом свого документа на інше ім'я, щоб повернутись на Україну). Пізніше він появився на одній з нарад над невадим проектом опозиційного часопису. І я пам'ятаю, як потім мене неприємно вразили його рефлексії на тему того, що взагалі у нас нічого нема: «Наукове» товариство — се звучить гордо, але на ділі — се тільки всього який-небудь Володимир Дорошенко...». Ще прикріше вразив мене пізніший інцидент, коли він домагавсь виїмкового гонорару для себе в ЛНВістника і, діставши

відмову (від колегиї, що відала справу гонорарів), написав мені малопристойного листа (котрого звороту потім домагавсь). Припадом дав мені ключ до його психології Олекс. Коваленко⁸³ [потьомкінець], що жив з ним разом і пізнав його дріб'язково-амбітну, хоробливу на сім пункті вдачу, яка навіть в дрібницях не терпіла, щоб хтось суперечив з ним в його оточенню... В Москві я сю неприємну і шкідливу рису несвідомо для себе відчув в переговорах про організацію укр[аїнського] видавництва, про котрі згадував, — як то Винниченко поводивсь на одним з них (в ред[акції] «Укр[аїнської] життя»); з насмішечками й іронічними замітками, а більше промовчуючи, а на сепаратне засідання, на конгрес нас запросив Дикий в сій справі до себе, — і прийняв розкішною вечерею. Вин[ниченко] і зовсім не прийшов, дуже тим, очевидно, вразивши покійника. Коли я тепер споминаю про се, я думаю, що він взагалі не сприяв сьому планові як член видавничого товариства «Дзвін» — не на руку йому було приступати до нової спілки і не дуже хотілось, щоб таке видавництво повстало без нього. В кожному разі, в моїх тодішніх заходах об'єднати, зорганізувати і підняти укр[аїнську] московську колонію була дуже неприємна така його настороженість і бокування.

Справу видавничої організації грів Маєвський, незвичайно нею захоплений, але по своїй неорієнтованості в українським житті він, очевидно, не уявляв собі, як сю справу повести. Під його натиском я своєю дорогою натискав на колонію. Уложено і заслухано на кількох засіданнях протягом січня і лютого статут такої акційної спілки, підписано кілька тисяч рублів (Одарченко заявив на тому засіданні, що, маючи необмежене довір'я до моїх організаційних здібностей, він декларує, здається, дві тисячі). Я перевірив кореспонденцію з пок[ійним] Чуприн[к]ою, з Олесем, з О. П. Косач-Пчілкою (щодо літературної спадщини Лесі), і дістав від них згоду дати свої твори новій видавничій спілці; Чупринці навіть післано невеликий аванс. З московських [авторів] Кримський обіцяв третю частину свого «Пальмового гілля». Намічалось дещо з старої літератури. Матеріал був, хоча Маєвського він не зовсім, очевидно, задовольняв: він хотів чогось надзвичайного, американського. Але ми вибирали вже папір, шрифти, переговорювалися з друкарнями і т. ін. — тільки революційна хвиля то все спинила.

Я тим часом читав коректи своєї «Хмельниччини» і робив зусилля пустити в друк II т... «Всесвітньої історії». Вів для сього безконечні розмови з управителем, згаданим вище, друкарні Рябушинських, підносив навіть йому фляжку вина з тих, що роздобув доктор Дикий. Для нас, звичайних смертних, вино було тоді величезною рідкістю, але я не взяв в рахунок, що управитель друкарні, в котрій друкували воєнні установи, земського і городського союзу і под., міг брати ванни з вина, не те що його пити. Управитель моїм вином погребував і рішучо відмовивсь друкувати що-небудь, окрім розпочатої вже «Хмельниччини», посилаючись на брак складачів (мобілізованих на війну), і так мої особисті видавничі плани застигли.

Чимало також займала мене в сім місяці, — січні-лютім — справа організації Наукового товариства і наукових відчитів, що властиво ним мали вестись, але починались зараз, не чекаючи його формальної організації. Приміщення дав нам для сього Е. Козинець (тоді ще Козинцев), директор приватної реальної школи на Лубенщині. Там відбули ми зо два організаційні засідання Наук[ового] товариства в доволі біднім складі: не вдавалось витягти ні Янчука, ні Кримського, ні панів з «Голоса минулого». Фігурував кінець кінцем все той же гурток «Україн[ської] життя» з додатком кількох сторонніх — як Щербак з Арх[іву] юстиції. Відчити рішив я почати Новицьким, за недостатчею якогось сильнішого лектора: Янчук обіцяв, але пізніше, за два тижні, а молодіж не чіпалась. Два відчити Новицького дійсно відбулись — саме в переддень революції. Випали вони дуже неважно, і шкода було тої молоді публіки, що зібралася на першій виклад в великому числі — слухачі і слухачки вищих шкіл. Я покладавсь на оповідання самого Новицького про його публічні виклади, російські, які, мовляв він, проходили з повним успіхом, але, мабуть, мав він тоді кращу вимову як молодший і говорив по-російськи свободніше. По-українськи ж говорив слабо, акцентував зовсім лихо, а що взявсь викладати без скрипту [китаїв?], тож і виходило дуже не гладко,

місцями прикро, та й зміст був досить не особливий: в двох випадках він хотів дати загальний погляд на історію укр[аїнського] мистецтва. На другий виклад публіки прийшло значно менше; досить інтересна вив'язалась дискусія, в котрій і я забираю слово. Дальше лекції не пішли: налетіли вже революційні події.

З «Променем» також шло неблизкуче. Шкандибала особливо адміністрація. Семець дуже запустив діло, не зложив доброї книги передплатників, ні адрес, приходили безнастанно скарги на лиху експедицію. Робились заходи, щоб се поправити, загальний нагляд над адміністрацією взяв на себе З. Гр. Моргуліс. До редакційних справ Винниченко, видимо, тратив інтерес, не чувось між нами якогось внутрішнього зв'язку. Ну та й се не було важно, бо вже, кажу, надходили революційні події.

Перші чутки про петербурзькі події, дуже неясні і загальні, долетіли до нас на Шевченкові роковини, 26. II. Перед тим сталась маленька тривога з приводу провалу одного українського есека, що, їдучи до Петербурга з Москви, взяв листи до деяких українців, між ними був і мій лист, в справі того задуманого російського часопису. Того есека арештували чи потрусили, і от була, кажу, маленька тривога, чи не витрусили наших листів — хоч важливого в них і не було. Так от, коли ми зібрались в неділю на шевченківську панахиду, заповіджену московською громадою, під церквою говорено, що еседек цей вернувся без особливої біди і оповідав, між іншим, що в Петербурзі неспокійно, поліція нервується, в війську рух — щось так загально. Яскравого ще не було нічого і після попередніх подібних провіщань не зробило особливого враження. Але кілька день пізніше з'явились уже вісті про військові маніфестації в пресі, а Мельгунов, повернувшись з поїздки до Петербурга, оповідав на редакційнім четвергу про стрілянину на улицах. Пішли відомості про формування думського міністерства. В московській думі засів горожанський революційний комітет, відібрано владу від генерал-губернатора і командуючого військом, переобрано від адміністрації поліційні участки, організовано горожанську міліцію, поліцію роззброювано, здебільшого мирно, а часами і з стріляноюю. Я сидів у Румянцевській бібліотеці — писав тоді статтю про федеративну теорію Костомарова і підбирав матеріал про викликану нею дискусію в тодішній пресі, коли бібліотекар поділився зі мною сенсаційною вістю, що саме «беруть Кремль». Звучало, розуміється, гордо, особливо для москвичів, але в дійсності операція була дуже скромна, і поки я зібрався на обід, уже «Кремль було здобуто». На улицах було загалом тихо і спокійно, і обиватель сим найбільше був приємно схвилюваний, що так «скромно і благородно» місто звільнено від поліції. За пункт честі уважали, що відсутність поліції не давала себе відчувати, і з захопленням оповідалось, як то під час різних процесів і маніфестацій — справлялось тоді якесь свято революції, — маленькі гімназистики замість остогидних держиморд робили порядок, і як все проходило чинно і порядно.

В кілька день по сій ліквідації поліції дістав я повістку з свого участка — прийти по свій документ. Застав старий канцелярійний персонал, включно до свого патрона Карасьова, на старих місцях, — з деякою тільки унілістю зору. Якийсь молодий панок, мабуть, помічник присяжного повіреного (участки були обсажені тоді головно адвокатським персоналом), засідав в відділі, куди мене покликано, і сказав мені, що політичним піднадзорним повертають паспорти, які переховувались в участках, і я маю взяти свій. Навчений гіркими досвідами, рахуючися з можливістю якихось дальших комплікацій, я попросив написати в паспорті, що мені його повернено з участка, і по сій процедурі забрав сей палядій російського громадянина. Се був перший конкретний здобуток революції — я став легальним громадянином.

Молодших українців хвилювала тривога, щоб якось не відстати від подій. Мене покликано на мале зібрання, де я застав обох Винниченків, кількох молодих еседеків і кількох з старших громадян. Ішла мова про те, щоб добути для українців два місця в московським городським комітеті. виявилось, що зараз по його зав'язанню Винниченку написали мандата від «українських робітників м. Москви», і він з ним подався до комітету. Але сей мандат не був правосильним, і Винниченко хотів його легалізувати. Треба було добиватись признання за укр[аїнськими] робітниками місця в тім рев[олюційнім] коміте-

ті, і не знаю вже, кому прийшла ідея старатись ще и другий мандат — від української інтелігенції чи культурних робітників для мене. Винниченки — особливо пані — й інші присутні дуже мене намовляли прийняти сей мандат і доходити собі такого місця в комітеті. Мені сей план не подобався зовсім, але даремно я доводив, що московський комітет прекрасно може без нас обійтись, а знов для нас ніякою трибуною українських домагань — як то мене переконували вони — він бути не може: він має свої ближчі завдання і з досадою буде одмахуватись від українських надокучень і старань стромити українські постулати до програми його роботи, і я думаю, що українцям, органічно з Москвою не зв'язаним, треба старатись якнайскорше перенести свою діяльність на Україну, і я особисто чекаю сеї можливості, і я зовсім не маю охоти ставати до революційної діяльності в Москві. Мої опоненти таки намовляли мене, і особливо Винниченко; досить се дивно мені було, і пізніше, коли я мав стільки нагоди пізнати його вдачу, мені приходило на гадку, що, може, за сим лежав і замір підчеркнути класову різницю між Винниченком — представником укр[аїнського] пролетаріату, і мною — представником укр[аїнської] буржуазії, іменем котрої я мав би виступати. Тоді я таких підозрінь не мав, і пояснив, що хотів би використати свій час до повороту до Києва на більш доцільну роботу. Нарешті, коли деякі члени «Україн[скої] життя» з свого боку настоювали на сім плані, я вжив аргументу *ad hominem*⁸⁴ — сказав, що, проживши два роки в примусовім видаленні з України, не хотів би вскочити в якусь історію, котра б мені загородила поворот на Україну. Такий брак переконання в побідноносних шансах революції їх досить вразив і навіть занепокоїв, але по сім вони вже не наставляли.

Скоро потім відбулись ширші збори московських українців, скликані молодіжжю. Не без здивування побачив я там декого з тих монументальних земляків, яких нізащо не можна було притягти до чого-небудь, що пахло громадською українською роботою. Промовляла більш молодіж; доводила необхідність утворити відповідний орган, щоб не відстати від моменту. Я запроєктував утворити об'єднаний делегаційний орган від українських організацій, які існують в Москві, але се не подобалось. Полозов⁸⁵, пам'ятаю, з докором сказав, що від мене найменше сподівались такої ради: хіба ж старі українські організації здатні взяти на себе революційні завдання? Але які се мали бути завдання, зісталось невиясненим, здається, скінчилось вибором організаційного комітету для тої будучої організації. Недавно Гр. Гр. Холодний⁸⁶ нагадав мені розмову, котру ми вели, вертаючи з сеї наради, — що я тоді висловлявсь проти уганяння за тими «широчайшими революційними перспективами», котре проходило на сім зібранні. «Не про широчайші перспективи треба думати, а про народну школу, про популярну книгу, про пресу для народу — се робота для цілого десятиліття», — в тім дусі нібито говорив я тоді. Уявляючи собі малі і слабкі кадри свідомого українства, я боявсь, що воно розпорошиться, розлетиться в сій погоні за широчайшими перспективами, — розділиться, розвалиться, і на тім скінчаться здобутки від революційного моменту.

Стріли ми дорогою, по півночі горожанську патрулю, зложену з української молодіжі: був там приїзжий з Києва ближче мені незвісний українець, що дістав відпустку з фронту і проводив її в Москві, приглядаючись і прикладаючись до всяких проєктів, і кілька московських студентів — їм, очевидно, давало приємність це ходження з горожанською рушницею. Революція була ще в стадії скромної забавки для молодіжі. Було се десь в околиці Тверського бульвару, що тоді вважалась доволі непевною — пострілювали часто — нам радили проходити скоренько і обережненько. Ми побалакали з ними й пішли далі, розправляючи про «ближчі й дальші завдання»...

Якось тими днями намовив мене Саліковський іти разом, шукати представників недержавних народностей, що, мовляв, бажали порозумітись щодо спільної акції. Трамваї не ходили, і всякі такі акції були дуже трудні. Пішки пройшов до Земського союзу, де працював Саліковський, і, відпочивши, пустивсь разом з ним кудись під М'ясницькі ворота шукати того «представника недержавних», що, як виявилось, був латиш, дантист, на ім'я Дауге. Дочекавшись його, ми переконались тільки, що ніякої організованої акції

нема. Об'явився в Москві якийсь кавказець і зник, щось неясно чув Дауге про якусь нараду, що була в тих днях, когось з кимсь, але не міг нічого ближче сказати. Так ми ні з чим і пішли. Перевелась на ніщо така ефектна акція, почата з Обнінським⁸⁷ в 1912 р. Зробив зате на нас враження Дауге своєю платформою дня — «демократична республіка». Се було для нас з Саліковським щось несподіване і незвичайно сміле. Так поволі розгортувались для нас революційні перспективи.

В тих днях сподівались приїзду до Москви Керенського, в уряді міністерства юстиції нового кабінету, «в характері» сторожа революційно-демократичних і соціалістичних інтересів в новім уряді. Його зіезда сходила тоді в усім своїм блиску; російські с[оціалісти]-р[еволюціонери] і всякі есерствуючі були пишні з таких успіхів сього чоловіка і молились до нього. Почувши від Клеодатри Ол. Обнінської, що можна з Тітовим, — з котрим я познайомивсь на зібраннях «Голосу минувшого», — порозумітись щодо побачення з Керенським, я подумав, що, може б, мені пригодились нащось — в українських справах — знайомість з сим чоловіком. Правда, побут його мав бути дуже короткий; з таємничою міною розповідалось, що він назверх нібито має зробити ревізію судових установ — дати їм напрям з становища нового уряду, в дійсності ж хоче забрати з Москви і повезти з собою деяких небезпечних новому ладові осіб — великих князів тощо. Я й захотів при сій нагоді нагадати йому про найбільш пекучі українські справи, а при тім як міністр юстиції він міг мені вияснити й моє правне становище: чи я міг вертатись до Києва без усяких дальших формальностей, чи треба ще проробити якісь. По вказівках пані Обнінської я зв'язався телефоном з капцовською школою, де мав бути на якімсь засіданні той Тітов, с.-р., що займав тепер якийсь відповідальний пост, і спитав його, чи не міг би я мати побачення з Керенським. І тут мав нагоду дуже ясно переконатись, <...> російський опозиціоніст і революціонер, відколи спало йому на гадку, що тепер має до нього перейти влада. Флірт з усякою «невідповідальною фрондою» для нього був покінчений, тепер він мав показати, що берегти державне «достояние русского народа» він потрапить ще краще, як царський уряд. Ся тактика потім вскорості й розрізнила всіх сих каліфів на час, і я її мав нагоду відчути в повній мірі. На моє запитання Тітов настільки зайнятий, що ніяк не треба його клопотати і тривожити чим-небудь. Коли я завважив, що маю справи важні, загальноукраїнського характеру, відтяв він мені; що кожному його справи здаються важними, але життя Керенського настільки дорогоцінне для всього народу, що належить всіма способами берегти його здоров'я і не переутомляти. Здається, додав, що я можу виложити свої справи на письмі.

Я так і рішив зробити, але не йти з своєю запискою в гурті інших чолобитників, а послати її в формі приватного листа до Керенського до Петербурга, мотивуючи тим, що поговорити в Москві мені не дали можливості. Я порадивсь в сій справі з Саліковським, зачитав з ним проект сього листа, і він одночасно з тим дав в «Русском слове», в короткім <...>, звістку про те, що я в формі листа висловив Керенському найпильніші потреби українського життя. Думка була така (наївна, розуміється), що ся газетна звістка не дасть пропасти мойому листові і змусить Керенського серйозно поставитись до вказаних в нім справ. Передусім я вказував на негайну потребу повернути адміністративно висланих галичан, політичних засланців і примусово висланих біженців; далі нагадував про організацію української народної школи і заведення українських предметів в середній школі та впровадження української мови в урядування державних установ України. Сповненням сих мінімальних постулатів українських, неуставно підношених з української сторони, мав би новий уряд засвідчити, що він пам'ятає про недержавні народи і задоволення їх потреб. Лист був висланий рекомендовано, поштовий квиток я старанно сховав як документ моїх перших представлень новим господарям Росії й України. Вони зістались без усяких наслідків і навіть без якого-будь відгону. Флірт скінчився, наступали «серйозні часи».

Брак ближчих відомостей з Києва, взагалі з України, не давав можливості зіркувати, поскільки часи дійсно ставали серйозні. Листи ходили з величезним опізненням; в часописах, розуміється, не було ніяких відомостей, які б давали можливість орієнтуватись, як відбиваються всі ці зміни в центрі на житті української провінції. Без газет і директив звідти не можна було нічого починати, ані не знати, яку саме ноту брати по тім розпорощенню і задавленню українського життя, котрому були ми свідки. Не доходило до нас ніяких відомостей і з Петербурга, де українська громада була [в]весь час активнішою, більш сконсолідованою і стимулювала своєю близькістю до урядового центру, а при тім, маючи і певне почуття сили, — на власну руку, не чекаючи директив з місця, почала демонструвати перед урядом українські національні домагання.

Привітальна телеграма, вислана мені від київського земського зібрання, за підписом голови зборів кн. Куракіна, з многозначущим текстом — «борцві за волю і щастя українського народу», була одним з перших яскравих показників наростання певних настроїв. Але вона прийшла до Москви з таким величезним опізненням — чи то перед самим моїм виїздом, чи навіть уже після нього, — що не дала мені й іншим москвичам нічого з розумінні орієнтації. Натомість десь так приблизно від понеділка 6 березня ст. ст. стали приходити телеграфічні поклики до приїзду. Було їх багато, вислані з різними особами, з більш або менш виразними натяками на те, що мене кличе приїхати моя родина і громадяни. Загадкова форма сих закликів виявилася для мене тільки в Києві: приватних телеграм посилати не можна було, ані від українських груп. Поштова і залізнична комунікація була вже тоді утруднена незвичайно, тому, коли виявилася потреба викликати мене, стали посилати телеграми мені через різних людей, які працювали в усяких установах, чимсь зв'язаних з військовою. Найбільш посилено їх за підписом Ол. А. Вілінського, що був приділений до якої[х]сь шевських чи кравецьких майстерень, які працювали для війни, — він був кузен Черняхівських-Старицьких, з котрими із усією їх родиною дружина мала нагоду стрічатися з своїм поворотом до Києва. Йшли й за іншими більш або менш випадковими підписами. Писані в виразах доволі неясних, вони хоч і хвилювали мене приємно як симптом якихось нових, кращих відносин, але я далекий був від гадки на такі неясні натяки зриватися з місця — хоч події вже досить розгорнулися в сім часі: 3 березня зрікся корони цар, 4 березня його дібраний наслідник. Але коли ці телеграми зачастили, і в них з'явились уже вирази, що мене кличуть як формально вибраного голову, котрого присутність потрібна, щоб прийняти провід — не пам'ятаю, чи названа була там Центральною радою, чи загальною згадана якась громадська організація, — се переконало мене, що українське життя вийшло з летаргії, і справді треба кидати всі недокінчені праці, і недокінчений друк «Хмельниччини», і недопломбовані зуби та поспішати до Києва. Було се, мабуть, в четвер або п'ятницю, 9 або 10 березня, що я прийняв се рішення. Перед тим більш теоретично вивислюючи собі можливості переїзду, я тепер стрімголов полетів до Я. А. Шеремецинського, що рахувався десь в городському союзі, аби постаравсь мені ордер на білет, без того вже не можна було їздити, тому і родина моя застрягла в Києві. Разом пішли ми потім до союзу, де я застав того ж Сабашникова, з котрим мав переговори про видання «Культурно-національного руху». Написали мені ордер. Заложив я тимчасову пломбу до зуба (якраз надходила неділя, так що скінчити не можна було)⁸⁸. Спакував, що можна було взяти з собою, а решту речей перевіз до К. О. Обнінської (здебільшого ті речі потім приставив мені той же Я. А. Шеремецинський з якимсь військовим поїздом — так вони потім і згоріли з усім у Києві). Так я спішно зібравсь і ввечері в суботу, 11 березня, як встиг і з чим встиг, виїхав з Брянського двірця. Мав маленьку переділку I класи, де, крім мене, був якийсь молодий співак, що вертався на фронт, здається, мобілізований по санітарній часті. Він мене нагодував, чим мав — бо я не встиг нічого купити в дорогу, літаючи по місту. Встиг зате забрати стародруки, раніше закуплені у Більшова, і тепер не втерпів, щоб не подивитись на ці свої

скарби. Переглянувши, я вибрав собі Заблудівський Апостол⁸⁹, досить гарно захований примірник і взяв його собі під подушку, щоб оглянути на свободі. Потім заліз на своє верхнє ліжко, довгенько оглядав його, доки не згасили світла, і я собі лежав в приємнім настрою, думаючи про поворот до Києва, до родини, стараючись відгадати характер і форми того нового українського руху, що підіймався в нових умовах.

Ніч пройшла спокійно. Моїм звичаєм я збудивсь рано і, полежавши трохи, зліз [на діл?], по можності тихо, щоб не збудити свого компаньйона. Було приблизно коло сьомої години. В коридорі коло туалету застав дівчинку, що, видимо, чекала вступу до клозету. Потім виявилось, що се була служниця румунської емігрантської родини, що займала сусіднє з нами купе. Вона була нездорова жолудком, і, збудившись, запалила сухий спирт і поставила молоко, щоб зогріти дитині, а сама вийшла до клозету, але застала його зайнятим, стала чекати і забарилась. Помившись, я вернувся до свого купе і став убиратись, коли раптом почув з сусіднього купе розпачливий крик румунської пані: foso! foso ([в]огонь). Я скоренько докінчив убирання, відчинив купе і виглянув в коридор, — побачив, що з сусіднього купе курить і виривається [в]огонь. Виянилось, що, поки служниця ходила, триножок з молоком і бляшечка з сухим спиртом від руху поїзду зсунулися з столика і впали на підлогу, бляшечка покотилась під ліжко, спирт, розливаючись, запалив хідники, котрими вистелено було купе, а далі і сидження почали горіти. Пані, збудившись і побачивши [в]огонь, почала крик. Кілька пасажирів вискочили разом зі мною. Піднялась тривога. Прибігла перелякана служниця й стала помагати своїм паням. Пасажири кинулись шукати кондуктора, алярмову гальму, щоб спинити поїзд. Досить довго не могли знайти, поїзд летів, і рух повітря роздмухував [в]огонь. Я скоренько вбрав своє хутро і, вхопивши з своїх речей дерев'яну коробку і кошик, став виносити з купе. Поїзд за той час уже став. Пробившись між людьми, що збились й собі з речами в коридорі, я викинув з вагона на сніг винесені два пакунки і почав пробиватись по решту до купе. Але поки добився, купе вже було повне диму і полум'я. Поткнувшись до середини — трудно щось побачити, борода у мене почала горіти. Бачу, що небезпечно далі там зіставатись, пішов назад. Тим часом вагон сей відцепили від поїзда, — протягом п'яти минут він згорів доценту, до залізничної платформи. Нам казали перейти до середнього вагону. Коли ми проходили по снігу, почали стріляти патрони, що були в вагоні з різними офіцерами — так ми під такою оригінальною перестрілкою й переносили свої речі. Та мало що котрий і урятував. Було ще рано, всі спали — ледве що встигли повбиратись та повискакувати. Добре, що ніхто не згорів. Румунська та родина — пані з матір'ю й дитиною — дуже пручалась, не хотіла виходити — здається, мала там в купе в речах дорожочнінності чи гроші і не хотіла їх кинути — відтягли їх силоміць, щоб не погоріли.

Було се недалеко від Брянська. Довезли нас туди — трохи ми там очухались. Люди, щоправда, були здебільшого фронтові, які не дуже були збентежені пригодою — жалували тільки речей, що погоріли. Якийсь жидок-спекулянт з останніх грошей (а може, й позичених) накупив був отсе шовкових матерій і віз на контракти до Києва в купе з собою, щоб не платити за перевіз, і все се згоріло. Багато згоріло й у мене: рукописи, книги, найпотрібніші, що я взяв з собою, вся одежина і білизна, і та колекція стародруків, що я збирав у Москві, — дуже в тих роках в них я кохався. В дорозі від Брянська з нами їхав якийсь залізничний агент і списував протоколи — як сталася пожежа (очевидно, підозрівали, чи не було тут якоїсь ворожої чи «злоумишленної» руки) і що у кого згоріло. Нас, пасажирів, се особливо інтересувало: мали ілюзію, що нам повернуть вартість страченого. Розуміється, дуже тяжко було сю вартість обрахувати — подавали її з деяким прибільшенням, рахуючись — мовляли, що речі останніми часами дуже здорожіли, але скільки не прибавляли, все виходив один сміх. Я, щось пригадую собі, вивів цифру свого інвентаря тисячі на три рублів. Залізниця признала мені з того 600 рублів, і поки ті прийшли з управління дороги до київської контори, сі 600 р. становили вже

таку маленьку суму, що я так і не зібравсь піти їх отримати. І все-таки найбільш було шкода стародруків. Я не міг спокійно згадати сих книг, особливо того Апостола, що я розглядав на ліжку і сховав собі під голову. Не передчував, що сей маленький пожарець і все моє «чудесное спасеніє», як його потім жартом в Києві називали («милость Божія Україну свободившая», як урочисто декламував якось з сього приводу Вяч. Кон. Прокопович), були тільки «делікатним натяком» (як кажуть німці) на рік пізніше пожарище.

Замість згорілого дали нам вагон III класу, в котрім досить тяжко нам було заховати свій стан посідання від відпускних солдатів, що набивались дорогою. Стративши свій час, їхали ми досить затяжно. Я з Брянська дав додому телеграму, більш-менш такого змісту: «Вагон згорів, їду далі, приїду на ніч». Цензура зчеркнула інцидент з пожаром, що зіставсь під підозрінням «злоумишленності», і так покрутила зміст, що мало що з нього можна було зміркувати, крім того, що я таки їду. Деякі громадяни приготувляли мені можливо урочисту стрічу; Дорошенко жартував, що готовив навіть якусь кінну процесію; вибрались на двірць в приписаний для потягу час, але довідавшись, що він приїде незвісно коли, десь серед ночі, безнадійно розійшлись додому; те ж саме зробила і моя родина. Ми, погорільці, їхали довго і нудно, пригнетені пригодою і реакцією пережитого схвилювання, що в сам момент не відчулось, а тепер давало себе знаки. Знервовані люди сварились. Була глибока ніч, десь по 2-й годині, коли ми доїхали. На двірці було пусто, ніяких візників. Віддавши на переховок урятовані пакунки, я пустивсь серед ночі, по мокрому снігу без калош (бо згоріли). Не міг пізнати улиць поночі і блудив, поки потрапив додому. Так незвичайно і більш ніж скоромно відбувся мій поворот на рідну землю і прилучення до української революції⁹⁰.

Я застав її в самих початках. Тривожне і нетерпеливе вичікування корінних змін, в яким жив Петербург, тільки дуже далекими і слабкими вібраціями віддавались тут. Місцева влада загнуждала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій. Не тільки петербурзької революції, але й сформування Тимчасового уряду, абдикації⁹¹ царя і його наслідника вона не допускала — бодай на шпальтах преси, коли не в самім життю. Тільки циркуляр тимчасового комісара залізниць інж[енера] Бублікова⁹², розпублікований ним на залізницях, обминувши звичайну цензуру і появившись на залізничних станціях, — на короткий час, поки адміністрація не звеліла його зняти, дала обивателеві зрозуміти, що в центрі щось трісло велике.

Панахиду на Шевченків день адміністрація не дозволила. Але в захисті для галицьких і біженецьких дітей було уряджене маленьке дитяче літературне свято, на котрім зібралось трохи інтелігенції — були й моя дружина й донька. Потім зішлись в українськім клубі, і тут пані Черняхівська заговорила на тему, як то не раз серед повної тиші і мовчання надходять зміни, до котрих завсіди треба бути готовим. Сі віщі слова зробили враження на присутніх. Рішено було приступити до збирання «національного фонду» про всяку потребу, і тут же на місці зібрано доволі значну суму. Прийнято було також за вказане завести певного роду громадське дежурство в клубі, щоб ділитися звістками і давати можливість держати зв'язок, і фактично почавши з того дня, свого роду перманентне засідання українське вже не переривалось.

Потреба в зв'язку дійсно наростала. Мих. Терещенко, напр[иклад], один з того гуртка промисловців-капіталістів, які готовились прийняти владу від нездалої бюрократії (в сім гурті він репрезентував «український капітал» і тому, не вважаючи на свою повну безталанність, опинився потім в складі Тимчасового правительства), давав певні директиви Мик. Шаповалу⁹³, що служив у нього в трубчевськім лісництві і був призначений на зв'язок з укра-

їнською інтелігенцією в потрібний момент; можливо, по його вказівці Шаповал і приїхав на тих днях до Києва на розвідку. Але, здається, відкликав його телеграфічно Терещенко з огляду на ліквідацію царського уряду, і він в тих днях не зв'язався з київським осередком, тільки з значним опізненням прибився потім — як уже зорганізувалась Центральна рада.

Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжі прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП, в котрім головну роль тоді грав С. О. Єфремов, Л. М. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, пропонували іншим українським організаціям делегувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжі гадки, здається, були поділені; але рішучо спротивились сьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович⁹⁴. На довгих нарадах, які відбувались у нього в тих днях, 3—4 березня, рішено було добиватись утворення центрального об'єднуючого органу замість проектованого тупівцями бюро ТУП, обсиланого делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати сей постулат, Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-децької закраски — до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП-ом. В зв'язку з сим в тім же гуртку Антоновича, очевидно, виникла й гадка кликати мене якнайскорше до Києва — стати на чолі того проектованого центру, щоб знейтралізувати претензії тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільш активну роль і встигла багатьом спикритись, особливо між молодіжжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претензій сеї родини. Донька моя, що випадком натрапила на сю парламентну нараду в помешканню Антоновича, в п'ятницю 3 березня, зайшовши до його племінниці, вперше почула від декого з присутніх (К. Д. Титаренка, здається), що от я вже незабаром буду в Києві.

Тому що ті 13 товаришів Антоновича нікому не були звісні, й саме існування їх було більш ніж проблематичне, а громадський характер їх таки й зовсім ніякий (с.-деки висміювали за Винниченком «старих українців» з їх «співочими товариствами», але сі Антоновичеві якраз були достеменно такі), то домагання, ним поставлене, викликало чимало роздражень серед тупівців. Але воно було підтримане іншими організаціями і молодіжжю вищих шкіл, кооператорами, військовими. Петербурзькі події переставали бути секретом, і потреба громадського українського центру для Києва і периферії — для всіх тих, що приїздили сюди «для язика», підносила все більш настирливо. Але дійсно його хотіли не по схемі, пропонованій тупівцями: розширеного бюро ТУП-у, а як окремого делегатського тіла, зложеного по принципу рівності організацій. ТУП в особі оборонців отсеї київської схеми хотів далі зостатися в ролі всеукраїнського центру, яким фактично був в попередніх літах за браком інших політичних організацій. Але його сфера зв'язків і впливів була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку. Я згадував, що і раніше с.-деки здебільшого не признавали його безпартійності і не хотіли приставати до нього. Діяльність київських тупівців в часах війни, закрашена опортунізмом, тим менш причинилась до його престижу. От тут, очевидно, і у гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й інш. виникла теж гадка — кликати мене до Києва, в надії, що я як діяльний тупівець давніших літ можу придатись для піднесення престижу ТУП-у і приборкання опозиції — особливо Антоновича, котрий їм дуже в сих днях уївь з своїми с.-децькими домаганнями — правда, в останніх роках сей гурток (Старицьких — Дорошенка), навпаки, якраз трактував мене як бувшого чоловіка, котрого місце в Києві травою заросло, забулося і пригадувати його нема чого — се дуже відчула і моя сім'я, повернувши до Києва, але тепер прийшла гадка, що мене по старим зв'язкам можна буде використати на посрамлення с.-деків і прочої опозиції, і моїй дружині рекомендовано було виписати мене якскорше. Коли прийшлося, по кількох днях завзятої боротьби, дати згоду на організацію центру по схемі Антоновича і К⁰, переве-

дено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якось сама собою прийшлась назва «Центральної ради» — в протиставлення всяким місцевим і професійним радам, що творились дедалі все в більшому числі. І тоді з двох кінців почали мене накликати до найскоршого приїзду.

Дружина моя, діставши се поручення — накликати мене до повороту, вважала потрібним насамперед вяснити, чи я можу невозбранно і безпечно приїхати до Києва. Справа ся зовсім не представлялася ясно. Як я вже сказав, місцева адміністрація зовсім не спішила капітулювати перед революцією, і тоді як в Петербурзі від старого режиму нібито вже нічого не лишилось, стара воєнна диктатура в особі мого старого приятеля генерала Ходоровича⁹⁵ ще старалась піддержати в повній мірі свої адміністративні прерогативи, використовуючи їх воєнний характер.

Не знаю хто — чи не Григорович-Барський — порадив моїй дружині розвідатись у сій справі у К. М. Оберучева⁹⁶, котрого вона знала з московської нашої подорожі 1913 р. Він під час війни був мобілізований і приділений, здається, до управління Київського воєнного округу. З здивуванням прочитав я потім в його споминах, що він, мовляв, коли моя дружина звернулась до нього по дозвіл на поворот до Києва, взяв сю просьбу за справедливу, бо вважав мою висилку актом неправним, і виеднав чи дав мені дозвіл на поворот. Тут цілий ряд недокладностей, не знаю — вільних чи невільних. Насамперед Оберучев ще сам не був такою офіційною фігурою, щоб давати чи навіть виеднувати такі дозволи; два місяці пізніше, коли Керенський — його товариш по с.-р. партії й масонській організації — настановив його начальником воєнного округу на місці Ходоровича, — се він міг би, і може бути, що се він переніс свої пізніші можливості в попередні часи. Але тоді він саме був для адміністрації доволі неприємною і неавторитетною фігурою, і його навіть було арештовано в тих днях за опублікування в «Киевской мысли» відомостей про революцію, котрих місцева адміністрація не пускала, думаючи, що все се, можливо, тільки проминаючий епізод, і стара власть це поверне собі свої позиції. По-друге, Оберучев ніякого особливого заінтересування до моєї справи не виявив, дав тільки дуже загальну інформацію, що хоч моя висилка формально не скасована, але поворот мій, правдоподобно, не викличе ніяких репресій против мене, і я зможу жити в Києві. От на підставі сеї інформації моя дружина і дала свою згоду — всім, хто має приступ до урядового телеграфу — телеграфувати за її кошт і її іменем, щоб я приїздив якскорше, щоб взяти провід в роботі і таке інше. Таке було походження тих телеграм і така була ситуація в Києві, як мені її об'яснила моя родина в перших хвилях по повороті, коли я вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня дістався до неї.

Центральна рада вже організувалась чи, краще мовити, почала своє формальне існування — на знак сеї окремішності вийшла вже з «Родини», що далі зісталась квартирою ТУП-а, і випросила собі приміщення в «Педагогічному музеї». Приставши на її організацію, тупівці понесли новий удар при виборі товариша голови. На сю позицію кандидували Д. Дорошенка (котрого в тих роках дуже висувала і підтримувала скрізь Л. М. Старицька-Черняхівська, величаючи його в живі очі «pater patriae») і Ф. І. Крижановського⁹⁷ як представник кооперативів (юрисконсульт Українбанку, коли не помиляюсь). Крижановський зібрав більш голосів, і ображений тим Дорошенко зрікся взагалі участі в Ц. раді, а на цього місце делеговано А. І. Волошина, людину, дуже шановну, але зовсім не репрезентативну і не авторитетну, так що се мало означати, що для ТУП Центральної ради (<...>), себто, що вони «гніваються» на неї. І дійсно, пані Старицька-Черняхівська з чималим роздраженням говорила про сей факт, що люде, які засіли в Ц. раді, — с.-деки, студенти, кооператори — розумій, — не можуть оцінити, яку б вартість мала така прекрасна репрезентативна фігура, як Д. Ів. Дорошенко, і поставили в президії такого непоказного бурсака, як Фед. Ів. Крижановський з його побитою віспою і взагалі мало обцяючою фізіономією. По інерції попереднього на-

ближення до «сфери» в сих кругах, очевидно, сподівались дальшого восходження од сили в силу і готовились до паради.

Сей дрібненький епізод — недооцінки прекрасних усів Д. І. Дорошенка українською демократією, коли можна так жартом висловитись, як бачимо, мав чималий вплив на дальший розвій подій: мозок української нації, пізніші с.-ф. — «українські кадети», все, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу, — зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора зусиль укр[аїнського] суспільства для використання даного політичного моменту, в інтересах укр[аїнського] народу.

Першого ж дня Ф. І. Крижановський був у мене — офіційно, як заступник голови Ц. ради, повідомив, що Ц. рада чекає мого прибуття як голови на своє засідання в своїм новім приміщенню в Педагогічнім музею, де паралельно, саме того дня, здається, розпочинає свої наради кооперативний з'їзд Київщини, на котрий мене теж запрошують. Я подякував і заповів свій прихід на другий день, тому що здороживсь, та й не маю в чім вийти після свого пожару. Другого дня в передвечірнім часі, коли збиралася Ц. рада, я пішов з своєю донькою, як особою обізнаною з новими революційними порядками, на се більш ніж скромне зібрання.

Як я вже сказав, Київ тільки що зачинав дихати повними грудьми повітрям свободи. Адміністрація, що душила київське і особливо українське тутешнє громадянство в своїм кулаку протягом трьох років війни, тільки-тільки що починала приймати довершений факт — кінець царського режиму, военно-адміністративної диктатури і т. д. Але не мала заміру зрікатись цілковито безоглядно всіх довгих, віками, можна сказати, опричницьких методів правління, що встигли виробитись, закріпитись і [в]війти в плоть і кров кожного службовця, а, можна сказати, — кожного члена тутешньої російської колонії. В Петербурзі могла бути монархія чи республіка, режим военний чи демократичний, але Україна була і мусить зостатись колонією, з становища інтересів держави і правлячої нації, се було ясно кожному, хто солідаризувався з першою чи другою, і належало всяко пильнувати, щоб «сепаратистські» тенденції не використали слабості власті («когда начальство ушло») і не піднесло голови. Що на сім пункті єсть певне мовчазне порозуміння чи загальне обопільне розуміння по всій лінії від управління военного округу і диктатури Троцького — Ходоровича та жандармерії і кінчаючи с.-децькими професійними організаціями чи с.-р. російськими гуртками, — се відчувалось українським громадянством зовсім ясно.

Представлення Винниченка в «Відродженню нації», начебто з початком революції укр[аїнське] громадянство прийшло до якогось прекрасно-оптимістичного настрою, [забувши?] всі досвіди дотеперішнього російського режиму і увіривши, що в новій Росії всі національні кривди будуть вигладжені і всі потреби само собою знайдуть задоволення, та в такім прекраснотумнім настрою відкрило серця і обійми російсько-єврейській демократії, — цілком не відповідає дійсності. Може, Винниченко і які-небудь його однодумці с.-деки, поспівши «з корабля на бал», коли Центральна рада вже намацала деякий ґрунт в українських масах, були справді наповнені таким оптимізмом: резолюції першої конференції, відбутої з початку квітня, котрі він цитує як ілюстрації сього свого спостереження, дійсно виглядали назверх досить оптимістично. Але те, що він пише, виражає настрої Винниченка і його однодумців (бо серед учасників конференції був і інший, більш твердий настрої), та й то мені здається, що Винниченко в своїй книзі, по контрасту, малює тодішні настрої, навіть власні, занадто рожево. Київське ж громадянство українське, що пережило на ґрунті роки війни і спостерігало тепер перші позначки капітуляції дотеперішнього режиму, воно зовсім не склонно було кидатись на груди російської демократії. Не відкривались вони перед нею. Навпаки, звертаючись до неї, воно бачило коли не «задня» її, зневажливо повернене в бік якихось несерйозних і невідповідних такому важному мо-

ментові українських витівок, то лікоть, гостро поставлений під непрошене ребро, або й міцно затиснений кулак — висловлюючись образно. «Старші українці», розуміючи сю напружену і начинену всякими конфліктами ситуацію, за краще вважали взагалі не встрявати в українську авантюру. Чикаленко далі сидів у себе на селі й не подавав голосу. Інші теж кожний пильнував своєї служби, не спішили проявляти своєї причетності до нового укр[аїнського] руху. Центр[альна] рада була полишена молодіжі, а на мене, як вийшло, «старші» дивились як на «дядьку», котрий мав обов'язком стримувати її вибрики, а коли б з її муки — паче чаянія — вийшов хліб, покликати в слухний час до трапези «старших».

В центрі київського життя — скоро тільки адміністрація признала революцію, щось 3 березня, став комітет об'єднаних общественных організацій, по організації близький московському, може, таки скопійований з нього. Центр його становила делегація міської думи (спочатку він і резидував коло думи, в сусіднім домі дворянства — з кінцем місяця паралельно засідав і в Маріїнськім дворці, для контакту з Радою солдатських депутатів, котра розташувалася там. Дуже впливову роль грали також делегації київських відділів городського й земського союзів. В сих делегаціях — міській і земсько-городській, — головну роль грали кадети, котрі й старались удержати за собою провід в комітеті. Формальний провід вів доктор Страдомський⁹⁸, член управи, директор Олександрівського шпиталю; людина доволі зручна, але без якогось твердого політичного стедо. Перед війною він показував нібито деякі симпатії до українства, але ніколи виразно «не компрометував себе» з сього боку — як висловлювався про нього покійник Стешенко. Старався грати першу, репрезентивну роль Фед[ір] Р[удольфович] Штейнгель, — про котрого я згадував, — людина дуже обмежена, але амбітна, «тщеславна», як кажуть росіяни; його титул депутата від Києва в першій Держ[авній] думі, голови київської масонської організації (до котрої належало багато кадетів і взагалі тих «діячів», котрі тепер хотіли грати роль), його багатство і «широкая благотворительность», — котру він вписав як свою спеціальність в каталозі депутатів думи, — в його очах давали йому право на таке першество. Як під час війни він пишався в «генеральськім мундирі» особливо уповноваженого городського союзу, так тепер хотів грати роль сеніора демократичного Києва, та й цілого Правобережжя, котрого комітет мислив себе шефом, як демократичний спадкоємець давнішнього генерал-губернаторства і новішого воєнного управління. Він з приємністю предсідательствував на засіданнях, виступав на маніфестаціях і под., притримуючись орієнтації на петербурзький центр, тепер — на временне правительство Львова — Милукова, але, очевидно, ніякого дійсного впливу не мав. За ним стояв найбільш здібний і зручний з київських кадетів-масонів наш земляк Дм. Мик. Григорович-Барський. Але він був зайнятий своїми справами: спочатку комісар в судових справах, потім масонськими зв'язками з новим міністром юстиції Керенським і кадетським керівником він дістав посаду предсідателя київської судової палати — себто голови судівництва цілої Правобічної (з деякими частинами Лівобережжя). Для нього як для бувшого судовика (товариша прокурора), котрого реакційні сфери свого часу вигнали звідти до адвокатури, се був поет, який переходив найсмільвіші мрії, і він з головою [в]війшов в (...) судівництва — ущемлення всього того реакційного беззаконного елемента, котрим поповнилось судівництво за останні десятиліття, і заміну його людьми ліберального крою. Тому в загальніших справах думи (котрої був гласним) і комітету (до котрого також належав) він брав мало участі. І се треба сказати, що поза ним серед київських консти(туційних) демократів не було дійсно здібних людей, з широким поглядом, які вміли б використати момент і дати життю напрям, згідний з своїми переконаннями, — а для того знайти (...) і з українським рухом.

Суперниками кадетів в комітеті були соц.-демократи, які являлись представниками професійних організацій. Серед них визначався тоді Незлобін⁹⁹, з друкарських організацій, складач по професії, людина з апломбом,

зубатий, як то кажуть, він був чи містоголовою, чи навіть головою комітету, дуже величавсь своєю ролею «голосу робітництва», але здібностями не визначавсь, як і інші дійсні представники робітництва, які виступали в комітеті. Інтелектуальну силу його представляли газетярі з «Киевской мысли» і деяких інших газет, як Балабанов, Кост[янтин] Василенко¹⁰⁰, від с.-р. Сухових, від бундівців Рафес¹⁰¹ і под. Вони проти українського руху були настроєні особливо непримиренно і безоглядно, перейняті були зневагою і ворожнечею до нього. Борючись за гегемонію з кадетами в комітеті і взагалі за революційний провід в громадянських організаціях, проти українства вони виступали спільним фронтом з кадетами, с.-ерами, і з усякими реакційними елементами навіть.

Російські с.-р. (українських формально ще не було — вони організувалися пізніше) своєю базою мали ради солдатські. Київ, через свою близькість до фронту — як головна і єдина позафронтна позиція на полудні, — і через всякі давні воєнні установи (арсенал, інтендантські робітні і под.), мав велику залогу і масу всякого воєного люду, котрі за час війни просто домінували над містом і його життям. «Жони запасних», покликаних на війну, напр[иклад], можна сказати, з'їли всі ресурси города, сучасні, минулі й будучі: через те, що київська дума, з мотивів гуманності і патріотизму, устала розмірно велику підмогу для сих жінок, вони спливали сюди з цілого краю, і тепер, під час революції, починали грати роль, яка нагадувала паризьких торговек Великої революції: уряджували маніфестації і демонстрації, добивались збільшення підмог і попросту тероризували нещасних «батьків города», котрі вичерпали для сих грізних матрон міську касу, всі фонди, приготовані на міські будови, і шукали можливості зробити де-небудь позикку для їх дальшого утримання. Ну, з ся гроза мала в собі дещо гумористичне. Але київська залага, що доходила в загальній сумі до 60 тис., — часті регулярні, запасні частини мали призивних і які <...> збирались на його розподілкових пунктах, військові школи давнішого походження і поодкривані під час війни, все се тяжіло на таким невеликим розмірно місті, як Київ, як вічний тягар і погроза всяким іншим інтересам. Три роки війни з своїми безнастанними мобілізаціями зібрали в різних прифронтних установах масу самого різнородного елемента. Під формою мобілізованого офіцера чи «воєнного чиновника» можна було цілком несподівано стріннути якого-небудь панича-реакціонера і розривного демагога-революціонера, як бритва виточеного агітатора, актора, що виявляв неабиякий талант резонера-мітинговця, талановитого адвоката, здібного публіциста, — тимчасом як чільніші військові місця займали які-небудь безнадійно-тупі бурбони і штабні пацюки, не здатні до якої-небудь ініціативи. При таких обставинах кожна військова організація ставала не-обчислимою загадкою, з того часу як революція знищила принцип дисципліни і відкрила безмежні можливості агітації. Кілька часу пізніш, коли Керенський став військовим міністром, військові частини стали майже загальнопризнаним добром російських с.-р. Але й перед тим, від перших початків революційної агітації с.-р. виявили чималу енергію, кинули між військово багатов проворних агітаторів, і в військових організаціях Києва встигли здобути впливову позицію, а маючи за собою сю військовою базу, і в комітеті громадських організацій с.-р. грали доволі показну роль. Знов-таки, людей талановитих, сильних у них не було, але були досить вправні оратори, мітинговці, комітетчики. Пригадую такого Рябцова, адвоката по професії, пізнішого київського городського голову, що в ролі воєнного чиновника займав якусь визначну позицію в президії київської Ради солдатських депутатів, «рядового Таска» — здається, латиша з роду, — доволі зручного демагога і заїдлого ворога українського руху, проти котрого він умів зручно використувати свою роль — солдатського представника. В комітеті з с.-р. доволі помітні ролі грав адвокат Скловський — пізніший член Малої ради, Зарубін¹⁰² — приват-доцент чи асистент політехніки, масон, один з міністрів першого українського кабінету і т. д.

Повторюю, талановитих і сильних людей тут не було. Але в спадщину від

старого вони одержали готовий апарат і готові позиції; у них була налагоджена преса, їх люди позасідали найрізніші посади. На кілька тижнів чи на кілька днів — але в кождім разі скорше, ніж українці, вони позав'язували свої організації, позаймали публічні будинки — коли українці тільки ще роззирались, де їм приткнутись і до кого удатись. Мали за собою центр і ту приємну свідомість, що в конфлікті з українцями їх підтримує «вся Росія», однаково і революційна, і контрреволюційна, тимчасом як українці абсолютно не знали, на кого можуть рахувати і кого мають за собою... Се були дуже нерівні шанси, в тій хвилі, коли українці по двох з половиною роках сидження в підпіллі починали з обережністю вилазити на світ божий і бачили, що вже все зайнято, обсаджено і забарикадовано російською демократією тут, «на нашій — не своїй землі», так само, як і на питомій великоруській.

Правда, з сих позицій на українські адреси лунали поклики дуже ласкаві. В інтересах революції рекомендувалось приєднатись, скріпити єдиний революційний фронт, а ніяк не розтрачувати сили на сепаратні, паралельні національні організації. Становище Тимчасового уряду і всіх революційних здобутків їх[німи] прихильниками тоді ще представлялось дуже непевним і загрозеним. Союзники старої династії, генералітет і офіцерство, бюрократія і поміщики, капіталісти свійські й закордонні — кредитори царської Росії, сприягаються проти демократичної, революційної Росії. Отже, всі на її оборону, без усяких застережень і задніх гадок. Адже в сій демократичній Росії нема нічого того, чим грішила царська Росія против недержавних народів. В демократичній Росії автоматично будуть задоволені всі їх[ні] домагання, для сього не треба ніяких ні організацій, ні яких-небудь представлень навіть: все і так звісно і само собою розуміється. Одним словом, те, що Винниченко представляє як настрої українського громадянства на заранні російської революції, се були гадки і настрої, котрі російські круги старались піддати українському громадянству.

Але воно їх не приймало. Навпаки, чим настирливіше їх викликувано йому у вухо, тим настороженішим воно супроти них ставало, тим більше, що діла сих сладкопівців дуже мало відповідали їхнім солодким словам і покликали до сугубої обережності. Справжніх українців не поставили не тільки на які-небудь відповідальні посади, з котрих спішно скидались різні царські службовці та замінялись людьми з ліберально-демократичним стажем, — їх навіть і до всяких революційно-громадських комітетів та організацій не кликали: треба було дуже до них впрошуватись, — в Києві достеменно так само, як і в Москві. Українських пропагандистів та агітаторів не запрошували на агітацію чи то на фронт, чи то до тилкових солдатських та робітничих організацій. Української агітаційної преси чи літератури рішуче ніхто не потребував. Коли нагадували про те, що на Україні чи між українськими вояками на фронті, начебто в самих інтересах доцільнішої акції треба було скористуватись українським словом і українською книжкою, — коли справді удавалось достукатись до якогось «владсть імущого» в сих справах (дійти до них українцям взагалі було так само тяжко, як мені до Керенського в Москві доступитись), — то тут або ніяково відвертали очі й відчіплялись різними нічого не значущими словами (припадком мав я таку розмову з одним, зрештою мало відповідальним чоловіком з агітаційного бюро для полудневого фронту про українську агітаційну літературу), або й більш безцеремонно відтинали в стилі московського тов. Тітова. От, мовляв, несе вас, божих дурників, нечиста сила. Тут всеросійського коня кують «у всеросійському масштабі», а тут якась дурна українська жаба ногу наставляє!..

До київського «Комітету громадських організацій» удалось пропхатись А. В. Ніковському, в ролі представника «Городського союзу», завдяки протекції Штейнгеля, котрому Ніковський, попавши до союзу, дуже сподобавсь як співробітник. Про нього оповідали, що він там користується успіхом, бо веде себе дуже тактовно, влучно виясняє українське питання, але якось нічого не робить для того, щоб ще когось з українців провести. Горювали і жахались, що так мало українців в такім важнім органі, що претендував на

провідну роль не тільки в Києві, а і для цілого краю, але з тих розмов про потребу якнайбільше українців туди провести якось нічого не виходило. Був Єфремов від журналістів. Робились зусилля провести Стешенка, але справа не посувалась. Десь там, говорили, по якійсь лінії городського самоврядування встиг пройти на впливову роль Порш¹⁰³ (здавали про нього, як зайшла мова про те, щоб здобути для Центр[альної] ради й інших українських організацій якесь показніше приміщення — що се залежить від Порша, і завдяки йому і своє приміщення в Педагогічному музеї Ц. рада одержала). Але Порш був тоді майже чужий чоловік для українського громадянства. Саме перед війною була піднята справа про якісь таємничі зв'язки його з жандармами, про невідомі засоби, з котрих він жив і под. — через війну справа, не буди роз'яснена, затихла, але не зліквідувалась, ні вони не мали відваги до нього приступити. (Згодом зліквідував справу Винниченко по своїм приїзді, щоб скріпити укр[аїнських] соц[іал]-демократів, — тому що Порш [вів] сепаратну акцію між робітництвом, впереріз центральному комітетові укр[аїнських] с.-д., на чолі котрого стояв Винниченко, і між іншим агітував проти входження Винниченка до Ц. ради. Щоб зробити кінець сій агітації, Винниченко, як оповідали, заходився зліквідувати справу Порша — щоб йому самому улекшити дорогу до Ц. ради. На його пропозицію була визначена слідча комісія, яка скоренько признала підозріння безпідставними, і Порш був проголошений реабілітованим, [в]війшов до Ц. К. с.-д., потім до Ц. ради. Пізніше, коли він різко розійшовсь з Винниченко, в 1919 р., — казали мені, що Р. Я. Винниченкова висловляла жалі, що так свого часу необережно і без достаточних підстав йому привернено горожанські права).

Центральна рада для своїх зібрань дістала від міської думи в Педагогічному музеї нібито дві кімнати, а, властиво, одну, котра була потім моїм кабінетом, коли Ц. рада заволоділа всім будинком, а друга — се був темний коридорчик, куди виходили двері з усіх кімнат. Коли збиралось більше публіки, то там стояли «запорожці», а в властивім покої стояв стіл і кілька лавок навколо. Так виглядало приміщення, в котрім я застав се будуче українське правительство, для ширших збірів воно діставало дозвіл користуватись великою залою музею — властиво, теж невеликою лекційною залою, гарно урядженою, з амфітеатром на яких двісті людей, невеликою галереєю і подіумом (сценою), на котрім стояв президіальний стіл і кафедра. Але на такі прилюдні зібрання прийшов час тільки пізніше, а поки Ц. рада тислася в згаданих двох покоїках. Сусідній великий покой, що потім служив залою президіальних нарад, займав Учбовий округ, в завідуванні котрого був музей — він називавсь кабінетом помічника попечителя. Кілька покоїв займав Педагогічний музей (колекції мого давнього знайомого Черкунова¹⁰⁴) та бібліотека, всі ж горішні приміщення тоді були реквізовані для школи льотчиків-наблюдателів, дуже неприємного сусіда, під дуже пильним наглядом котрого чули ми себе весь час. По снігах і входах товклась якась офіцерня — чорт його зна що крилось під її мундирами, а траплялось часом і таке, що під час довірочних нарад Центр[альної] ради, в великій залі-аудиторії, відчинялось яке-небудь горішне віконце, і відти з'являлась голова котрого-небудь «наблюдателя», або необережний шелест виявляв чис-небудь «наблюденіє». На чолі школи стояв полковник Гаммер, перекладений для кращого вигляду на «Молотова», груба скотина, котрий попсував нам немало крові і не хотів уступитись навіть тоді (вже по тім, як Ц. рада дістала помазання від Временного правительства як всеукраїнське представництво), коли саме вище воєнне начальство, у котрого Центральна рада зажадала опороження будинку, наказало школі переїхати кудись до Криму. Гаммер-Молотов проволікав, не виводив школи і зник із своєю школою остаточно, скільки, пригадую, вже під час провалу корнілівської історії, що сокрушив взагалі роги російському генералітетові контрреволюційному.

Ті речники української державності (...), що потім, по упадку УНР, з таким апломбом оцінювали її (...), що вона не вмiла, через свій соціалістичний індиферентизм до справ національних і державних, використати блиску-

чу ситуацію, коли на її послугах стояла українська армія, нарід, вся державна машина і т. д. і т. д., на жаль, ніколи не бачили, як в дійсності виглядала та обстановка, в котрій працювала Ц. рада, і протягом півроку прийняла признання обома воюючими світами, антантським і центральноєвропейським, як державне представництво України. Вони, мабуть, не докоряли [б] їй так відважно за занедбання сприятливих умов, котрих в дійсності було дуже небагато, а може, й признали б, що провідники Ц. ради в дійсності незвичайно щасливо використали всі можливості, які підсували від часу до часу сі обставини, щоб підносити престиж свій і свого народу все вище і вище — в надії, що розвій подій оправдає їх претензії, — так що кінець кінцем у таких далеких глядачів, що не переробляли з Ц. радою її тяжкої й небезпечної дороги, з'явилися ілюзії про великі засоби, котрі мусила мати Ц. рада, раз все-таки дійшла до таких блискучих результатів (хоч і цуралась голосних націоналістичних і державницьких викриків).

Коли я прибув на перше засідання Ц. ради, в пам'ятний для мене день 14 березня (мартівських ід, котрих наказано було боятись Цезареві), перейшовши ефектну залу сього будинку, котру я бачив уперше, скромно роздягнувшись у «дедушки Бориса» — служителя учебного округа, я прийшов в більш ніж скромні покоїки, заставлені простими лавками, з таким же простим столом посередині, і застав там тодішню раду. Представника від ТУП-а на місце Дорошенка, Ол. Волошина тоді ще не делеговано. Представником від кооперативів, крім Крижановського, був ще Володимир Коваль, голова сільськогосподарського централу, який, одначе, бував дуже рідко. Так само Стещенко, що рахувався представником учительської організації. Представником від «співочих товариств», винайдених компанією Антоновича-Мухи, був сам Дмитро Вол[одимирович] Антонович, котрий тоді рахувався при київськiм Червонiм Хресті як мобілізований на війну, Сергій Феофанович Веселовський і декотрі з молодших с.-деків. Серед представників від студентства визначалась особливо представниця жіночих курсів Скрипникова і студент політехніки — пізніший секретар Ц. ради Михайло Єремїєєв, котрого, не вважаючи на його утлу фізику, хвалили як дуже зручного організатора і провідника масових мітингів (думаю, що репутація була перебільшена — принаймні таких талантів я потім за ним не помітив). Крім того, були представники від робітників, здається, від арсенала, і один чи два солдати якоїсь невеликої військової частини, до котрої знайшло дорогу студентство: дуже скромні представники, очевидно, мало розагітовані і маловпливові, але присутність їх дуже цінилась як перший зв'язок з військовою масою. На засіданнях читано листи з провінції, що починали надходити на перші вісті про зав'язання (властиво — процес того зав'язання) якогось українського громадського осередка в Києві. З'явилися і в своїй особі більш випадково, ніж умисно прибувші люди з провінції, та шукали зв'язку. Між ними був і Шаповал, що, не попавши тоді в Києві на початок, виїхавши на поклик Терещенка, приїхав тепер, коли не помиляюся, з пок[ійним] Хомиком¹⁰⁵, який мав заняття в трубчевськiм лісництві: вони зголосили бажання місцевої української громади мати свого представника в Центр[альній] раді (Шаповал назбирав там чимало людей, котрим приходилось де-небудь стати на роботу для оборони, щоб не бути післаними на фронт: був там Ів. Ол. Мар'яненко¹⁰⁶, Ол. Мицюк¹⁰⁷ й інші). З огляду на се була громада цілком випадкового складу, не місцевого, територіального характеру, се домагання викликало деякі сумніви, і кілька днів відкладалось за різними, пильнішими справами, так що Шаповал навіть образився і загрозив, що як зараз не приймуть його громади, то він поїде назад. Тоді наборзі перевели ухвалу, і він [у]війшов в склад ради як делегат тої громади.

Того дня, як прийшов [я в]перше до Ц. ради, 14 березня (як я те вже спом'янув), засідав кооперативний з'їзд Київщини, в великій залі того Педагогічного музею, і він став властиво першою серйозною маніфестацією нового українства, що повставало в нових умовах «розкріпощеної Росії». В порівнянні з скромним українським мікрocosмом, Ц. радою, що містився там

в якимсь заковулку Пед[агогічного] музею на долині, се показне зібрання, що заповнило собою його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією. На з'їзд — для зв'язку і контакту, а також і для демонстрації, — поприїздили українські кооператори з інших сторін: забирали голос іменем кооперації інших губерній і пропонували резолюції у розмірі всеукраїнським, користаючи з того показного значення, яке з'їзд здобув собі в тодішніх обставинах: його вітали делегати київських громадських і революційних організацій, представники місцевої влади. Отже, кооперативний з'їзд, виступаючи в ролі не просто фахової організації, а представництва землі, села і селянства, з одного боку — відповідаючи на сі реверанси, підчеркнув свою солідарність з революційною Росією — закликав всі інституції підтримувати всіма силами нове правительство Росії й демократичний лад її, але, з другого боку, демонстрував перед новими громадськими організаціями і новими панамі ситуації українські домагання. В резолюціях з'їзду вперше пролунав з громадської трибуни тодішній український політичний постулат: Російська Федеративна республіка з національною територіальною автономією України, а поруч того ті чергові постулати даного моменту, які висловлялись тоді при кожній нагоді українцями: заведення української мови в школі, в адміністраційних і судових установах України, повернення галичан, забраних і засланих російською владою, і под. З'їзд домагавсь також негайної заміни поліції народною міліцією, організації нової виборної адміністрації, висилки на фронт поліцейського та жандармського персоналу. Дебати велись майже виключно по-українськи, з'їзд маніфестував свою солідарність і тісний зв'язок з українськими організаціями. Я був запрошений делегацією з'їзду і вибраний почесним головою, кілька разів промовляв — між іншим, ставив і обґрунтовував в душі всеукраїнської національної єдності домагання негайного повороту галицьких засланців. По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування — позбавлення права і можності якогось явного єднання з громадянством, — були се для мене світлі і радісні хвилі — дихати «вільним повітрям», промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь «начальство». Але і для українського громадянства — його київського центру — се було перше революційне хрещення, момент незвичайно важливий в його динаміці.

Сі два дні, 14 і 15 березня, в котрих паралельно проходили засідання Ц. ради і «Першого вільного кооперативного з'їзду» і демонстрували київському і позакиївському світові свою солідарність і національну зв'язь, значно піднесли українські настрої і зокрема самопевність Ц. ради як національного представництва, та й дійсно дали йому певні підвалини. Учасники з'їзду, роз'їхавшись по провінції, розносили вість про новий український курс — національного самоутворення і його новий осередок. А Ц. рада набрала охоти використовувати інші чергові збори Київщини для скріплення свого громадського значіння — супроти неприяних київських міських організацій.

Другого ж дня після кооперативного з'їзду (16.III) власне відбулись такі збори — мало помітні, але незвичайно важні в процесі наростання української акції. Се були збори делегатів повітових земств Київщини, з участю представників різних громадських організацій, скликаних головою земської управи і губернським комісаром Михайлом Акинфієвичем Суковкіним¹⁰⁸. Я мушу присвятити кілька слів сій цікавій — скоро потім забутій і затертій фігурі, що відіграла свою роль з чималим значенням в тім моменті.

Був се типовий російський бюрократ, уже не молодий, років під 60, не дурний — або, як похваляв його М. Стасюк¹⁰⁹, «умудрений», без монархічних скрупулів, готовий іти разом з якими-будь панамі ситуації, аби вони відповідно його цінили — себто давали відповідні позиції. Великорос походженням, він дечим був зв'язаний з краєм; його жінка була одна з доньок К. Д. Ушинського¹¹⁰, звісного російського педагога — одного з фундаторів російської школи, оборонця української школи. Ушинський служив в Петербурзі, і його сім'я була, очевидно, цілком російська, хоч сам він був з походження українець; сім'я його жила по його смерті в Києві¹¹¹. У Суковкіна

був маєток десь коло Ржищева; вони інтересувались потроху сільським майстерством — Ушинські, крім прийнятих по батьку інтересів до шкільництва, здається, потроху займались також мистецтвом. Пізніше пані Суковкіна якось приходила оглянути мої колекції і говорила про свої замилування в народнім мистецтві. Для характеристики настроїв анекдот, що оповідався потім: коли Суковкін почав брататись з українцями, його сина, кадета чи пажа, чи щось в тім роді, питали товариші, як се його батько раптом став українцем, на що син пояснив, що се тільки для політики. Першим чи одним з перших кроків сеї його політики були запросини представників Ц. ради на загальні збори. Не знаю, скільки в тім було ініціативи самого Суковкіна, а скільки загального земського ухилу в український бік. Я не стояв близько до київських земських кругів, але се загальновідома річ, що відмінно від міських самоврядувань, які ставились до українського руху підозріло і ворожо, земства, особливо після свого революційного поновлення, тягли до українського руху досить сильно. Київське губ[ернське] земство поновилося ще перед моїм приїздом — з тих-то надзвичайних земських зборів вислано було мені до Москви привітальну телеграму. До земської управи вибрано В. Прокіповича, В. Пожарського¹¹², А. Сербиненка¹¹³ (сих двох від кооперації) і свідомого селянина Г. Сніжного¹¹⁴, так що воно зразу українізувалося в своїй роботі, і Суковкін ставився до сього українського курсу цілком свідомо — сприятливо. Тому не виключено, що се його ідеєю було спертися на українським елементі против міського комітету громад[ських] організацій з його далекосяжними претензіями. Суковкін і інші земці були, очевидно, невдоволені, що сей київський комітет, зложений з представників організацій міських, претендував на провідну роль у губернії і навіть в цілім краю, — хотів бути його центральним органом, а тим часом <...> їх, земських діячів, не покликав до участі або полишив їм третьюорядні ролі. В головах земців, очевидно, вертівся план протиставити сьому міському центрові земський — така схема була дана першими воєнними організаціями. Не знаю, чи на се власне й були скликані згадані збори 16.III, чи сей план виник під час конференції, — проти загального комітету як представництва чисто міського організувати комітет земський, насамперед Київської губернії, а потім доповнити його представниками інших земств і перетворити в краєвий, і тим способом положити край претензіям київського комітету на ролю краєвого представництва.

Пізніш, коли київський «губернський комітет», що виник з сих планів, вже zorganizувався, а з кругів міського комітету стали появлятися в пресі звістки про перспективи його перетворення в «орган Временного правительства в пределах местностей, тяготеющих в хозяйственном и культурном отношении к Киеву», в київських газетах була звістка, що з центру дано було наказ організувати губернські комітети. Але в дійсності ініціатива, мабуть, була місцева («Киев[янин]» 29.III). Сяк чи так, але 16 березня згаданий з'їзд повітових земств зібрався, і до Ц. ради доволі несподівано прийшов заклик прислати своїх представників, щоб узяти участь в сій конференції й організації комітету. Ми скористались з сих запросин досить <...>, спираючись на якісь фрази запросин, і вислали цілу купу делегатів, — здається, чи не по числу всіх повітів Київщини, і я сам пішов в їх числі. Конференція була ділова, малоінтересна і не давала нам нічого цікавого, окрім участі в сформуванні комітету: Суковкін підтримав цілою силою наше право чи нашу бажаність в сім комітеті, і від нас пройшло багато членів, — здається, чи не шість членів, і до них стільки ж заступників: я і моїм заступником Д. Антонович як містоголова Ц. ради, Володимир Шульгін, представник студентства (він став секретарем сього земського комітету), М. Стасюк, Корольов¹¹⁵ і Синицький¹¹⁶, котрі не хотіли інакше як вдвох, і тому я поставив обидві кандидатури. На 14 членів комітету було 10 українців, 2 жида, один представник великої власності і один член губер[нської] зем[ської] управи. Крім того, як репортер брав участь в засіданнях і інформував [про сі] засідання з українського становища Ісак Пугач, пізніший редактор «Народної волі». Завдяки всьому

і тому також, що сам Суковкін виявив бажання йти по українській лінії, комітет дістав відразу вповні український характер, ішов за директивами Ц. ради, був її першою експедитурою загального, не виключно національного характеру і служив для неї цінною контрбазою, на котрій вона могла опертись против претензій й махінацій київського комітету гром[адських] організацій, далі дуже неприхильного українству і Ц. раді як його представниці. Я сю прислугу Суковкіна і його охоту йти за українцями записав у серці своїм і потім, як нижче скажу, хотів видвинути його як нашого посередника в відносинах з Тимч[асовим] урядом. Люди, які не знали ближче його позиції, дивувались і брали мені то за зле. Особливо «заднім числом», коли Суковкін дійсно скомпромітувався, вже за гетьманства, післаний до Константинополя радником посольства. Але я думав, що тоді він міг бути нам корисний.

Пекучою потребою нашого внутрішнього життя було відновлення преси. Я згадував, як старанно її розбито і затоптано в Києві під час війни. Всі заходи коло утворення якогось українського органу не привели ні до чого. Треба було творити наново. «К[иевская] мысль» проманіфестувала свою «прихильність» [до] укр[аїнського] слова, давши місце статті на укр[аїнській] мові [«На святі волі» в № [77], написаній для сеї газети (?) Єфремовим. Ся скупенька маніфестація тим болючіш підчеркнула відсутність українських видань. Але для відновлення їх потрібні були засоби. Їх мала тільки стара симиренківська фундація. Як член її я брав участь в нарадах. Вона рішила відновити стару «Раду» з додатком «Нова» під фірмою «Товариства підмоги науці, літературі і штуці». Ухвалено купити друкарню. Дійсно, київські друкарні були переповнені, приходилося впрошуватися, шукати ласки чи протекції і ніколи не бути певним, що робота буде зроблена. Щоб повести якусь значнішу видавничу роботу, треба було мати свою друкарню. Справу доручено Синицькому, і він посватав друкарню Барського, в котрій друкувався давніше «ЛНВістник», щоб перейняти від попереднього власника — акційної спілки (<...> з сім'ї К. М. Барського, було рішено утворити спілку з членів фундації, щоб між неї роздати її уділи. Я одначе не хотів входити в се число, не бажаючи зв'язуватися з ніяким підприємством комерційного характеру, але з хвилиною, коли друкарня перейшла до сеї спілки, фактично в ній зосередив свою видавничо-друкарську роботу і щотижня виплачував їй з своїх приходів умовлену суму. Се сталося в середині квітня: перший № «Нової ради» вийшов в своїй друкарні 11 квітня.

Тим часом в пекучій потребі давати якісь звідомлення з Ц. ради прийшлося скористати з помочі Шаповала, що законтрактував був друкарню артілі для якихось своїх видань — правдоподібно, в зв'язку з політичною акцією, котру залишив його патрон Терещенко. Він приїздив і від'їздив і під сю пору був у Києві з своїм помічником по лісництву Іваницьким, молодим правником, який потім трагічно закінчив своє життя — вкинений в корабельну піч матросами. За порозумінням з Шаповалом йому було поручене зредактоване першого номера «Вістей Центральної ради», бо він ще як Шаповалів помічник мав наглядати в друкарні його видань, то сим способом можна було сподіватись вчасного виходу нашого листка. Людина до газетярського діла була, як виявилось, недосвідчена, і зложив він сей листочок дуже неумудро — але що ж, головне, що він вийшов-таки на неділю, на українську маніфестацію 19 березня і сповнив своє діло, сказав київській людності, хто робить маніфестацію, для чого. Його продавали на улицах і розпродали весь наклад.

Схвильовано дивлюсь я тепер на сей більш ніж скромний листок з аншлагом: «Сьогодні у Києві українська маніфестація» — і з поясненням, що розпорядок маніфестації був звечора опублікований в київським бруківим листку «Последние новости» завдяки Ісачкові Пугачеві. Відомості про військовий комітет, студентську раду, комітет об'єднаних громад[ських] організацій і губернський комітет, кооперативний з'їзд і віче 16 березня, об'явки укр[аїнських] часописів і стан шкільної справи. Але — се інформація Центральної ради про себе: «Представники всіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну раду в Києві, щоб

вона орудувала усіма справами нашими. Сьогодні вона уряджує маніфестацію, на дні 6—8 квітня скликає загальноукраїнський конгрес для установлення постійних членів Центральної Української ради, відкриває збір грошей на «Український Національний фонд». Вчисляються організації, представлені в Українській Ц. раді, її персональний состав, комісії, в ній організовані. Кілька коротких відозв закликають українців використовувати момент, прибувати до Києва на працю, звертатись по всякі відомості до Ц. ради. На взірєць наводиться лист київського духовенства, що на своїх зборах вибрало представників і звернулось до Ц. ради з прошенням — допустити їх на свої зібрання з правом голосу і т. д. Все се безконечно скромно, загально, нічого більше, властиво, як голос — адреса. І більше справді вона ледве чи могла дати в тім моменті. За чотири дні, 21.III, пізніш вийшов другий такий же листок, що описував маніфестацію 19 березня. Ще за чотири дні вийшов перший номер «Нової ради». «Вісті» як єдиний український голос стали непотрібні. Вони виходили потім ще протягом кількох місяців як публікація протоколів Ц. ради доволі неакуратно, з великим спізненням (всього вийшло 15 номерів, останній подвійний — 15—16), що довели ці протоколи до кінця червня.

Друга справа, що захоплювала киян в ті дні, се була організація школи. На дві третини їх се були люди так чи ін[ак]ше зв'язані з сею справою — як педагоги, батьки, шкільні автори. Старий постулат, що носився всі ці роки в бічній кишені і попорядковані всі підшивки, домагався реалізації. «Товариство шкільної освіти», зложене ще перед революцією, вийшло наяв і старалось якнайскорше продемонструвати українську середню школу — тому організації нижчої не стрічалися з ніякими запереченнями. В школі імені мого батька мав бути заведений український виклад, се було [ви]рішено. При міській шкільній комісії утворено українську підкомісію, і туди мали запросити Стешенка й мене. Не було сумніву, що ся справа піде сама собою швидко, як та мінімальна уступка українцям, яка була прийнята всіма, крім крайніх правих. Але школа середня, школа вища, організація науки? По сій лінії треба було доказувати багацько, боротись, доводити на конкретних прикладах. Ряд українських діячів на се звернули всю свою енергію, на чолі їх пок[і]йний Стешенко, що підпорядковував сій справі всі інші свої інтереси — як старий с.-д. і український опозиціоніст. Я мусів уривати з свого часу щось також і для сеї справи. Я взяв на себе реферат вищої школи на всеукраїнській з'їзді, що проектувався на найближчим часі. Підняв справу Академії наук в [Українськ] науковім товаристві, в котрім узяв наново головуство з поворотом (формально се було переведено на зборах 23.III, а 29.III на мою пропозицію ухвалено утворити комісію для вироблення статуту Академії та переведення її організації). Найближчою черговою справою було утворення першої української гімназії: матеріалом для неї мала послужити передусім школа, організована в попередніх роках для українських біженців і засланих дітей з Галичини, Волині і Холмщини. В суботу 18.III відбулося святочне відкриття сеї гімназії, на початок в складі I і II класу, скільки пригадую. Ми всею сім'єю їздили на се свято, спеціально близьке нам тим, що воно призначалось, як я тільки що сказав, для бідних, вивезених з Галичини і Зах[ідної] України, дітей, котрими моя жінка й донька по змозі займалися. О. Павло [Щепанюк] служив молебень і промовляв до дітей, так само [Іван] Стешенко як фангичний керманіч шкільної справи. Просили й мене сказати кілька слів до дітей, що я і вчинив з великою приємністю.

Та поминаючи сю домашню роботу, я з тим гуртом, що взяв на себе представництво назверх в Центральной раді, мусили думати про те, щоб продемонструвати українську стихію перед чужими. Саме перед тим, в неділю 12 березня відбулася велична українська маніфестація в Петербурзі: масовий уличний

похід в честь шевченківського свята і російської революції, в котрім взяло участь українське студентство, робітництво і вояцтво, в імпазантних розмірах і у взірцевім ладі. (Рахували якихось 25 тисяч учасників), що виступали під гаслом «Нехай живе вільна Україна у вільній Росії» (гасло потім залюбки повторювано як найбільш приемлеме, зросійщеною українською інтелігенцією — коли пізніше український рух висунув гасла більш радикальні). Демонстрація зробила дуже сильне враження в російським громадянстві (для багатьох було свого роду відкриттям), але в Києві не було ще звісток про неї, то значять були про загальну демонстрацію, а не було нічого про ролю в ній українців — тому тут з деякою обережністю і сумнівами щодо можливості успіху підходили до гадки такої демонстрації в Києві. Попереднє життя не давало ніякої вказівки в сім напрямі. Рішено було, для проби, виступити з українськими прапорами в загальній маніфестації на честь революції — «святої свободи», призначеній на день 16 березня, а після сеї репетиції — організувати самостійну, окрему українську маніфестацію в неділю 19 березня.

Проба удалась добре. Я сам все ще не виходив нікуди, крім Ц. ради, що була неподалеку, щоб не промочити ніг і не перестудитись, але дружина і донька виходили подивитись — себто, зайнявши обсерваційний пункт на куші снігу при Володимирській [в]улиці, дійсно бачили показне число синьо-жовтих прапорів, так що вони доволі помітно вирізнялися серед загальних червоних (українські групи йшли з червоними й українськими прапорами, з гаслами українськими й загальнореволюційними). Під час промов на Софійській площі учасники домагались, щоб показав перед ними і Грушевський, що було прийнято Ц. радою як добрий організаційний симптом. Отже, в неділю 19 [дня] ми рискнули з своєю самостійною маніфестацією.

Збірним місцем була призначена площа коло Володимирського собору, куди мали прийти процесії місцеві з своїми прапорами й іти походом перед думу, потім на Софійську площу, перед Богдана Хмельницького, де мали держатись промови і виноситись резолюції. На сей день у мене з'явилися і калосі. В. М. Леонтович привіз від Софії Ів. Смиренкової калосі покійного Василя Федоровича, що були мені по мірі, так що я міг марширувати куди хоч.

День був гарний, теплий, сонячний. Весна заходила раптовна, тепла; сніги топилися бурно; Дніпро розлився, нове життя грало в природі і в людях. Весь Київ, можна сказати, виступив: одні в процесіях, інші на них дивитись. Українських процесій і прапорів зібралася сила, гарно було дивитись і на маніфестантів — переважно молодь, не розкішно, але порядно і чисто вбрану, в піднеснім і святочнім настрою, і на веселі, такі весняні, синьо-жовті прапори, кольору сонця на ясном небі, а поруч них, як маки, червоні революційні гасла — бадьорі, ще не стерті і не звульгаризовані.

Я йшов в громаді депутатів Центр[альної] ради, клубу жіноцтва; Ів. Ів. Щітківський¹¹⁷, голова міського комітету будови пам'ятника Шевченка, виготовив гарну корогу з портретом Шевченка, і ми йшли при ній: на переді пані Повятенкова¹¹⁸ — тепер покійниця — з Кулюнею несли гарну жовто-блакитну корогу. Десь там була і оксамитна хоругва з вишитим архістратигом Михайлом, з любов'ю й ентузіазмом споруджена з якихось фамілійних шат «українками-католичками», Фр. Вольською з компанією, як дружня рука, що простяглася з-під вікової навали польсько-шляхетської неправди. Охочі рахували короги — нарахували щось понад 300 самих національних. Особливо значущий був похід військових частин, з українськими і червоними прапорами, з самим військовим комісаром Оберучевим, з котрим потім так сумно прийшлося розсваритись. Для сенсації гарцював на конях з кількома молодшими старий Садовський в козацьких костюмах. Юрби глядачів або приглядалися з хідників, з балконів, вікон, або йшли поруч з процесіями.

Коли ми зблизились перед думу, з балкона її почались промови до маніфестації. Там зібралася президія думи, різні високі чини адміністрації, представники комітету гром[адських] організацій і військових рад. Вважали потрібним після ефектного виступу українських депутацій на загальній маніфестації 16 березня виявити їм громадську попану, «оказать внимание»

сим разом. Похід спинили. Відповідаючи на сі привітання, стали промовляти оратори з процесії. Слова губились серед такого великого простору; їх чули тільки, хто стояв поблизу. Імпровізував і я коротку промову. Говорив я про велику хвилю, що надійшла і положила на наше покоління великий історичний обов'язок, котрий мусимо виконати, закликав присягтись перед прапорами, перед котрими я промовляв, перед лицем Тарасовим, що ми сьому обов'язково віддамо всі сили¹¹⁹. Говорилось дійсно з душі радісної і бадьорої, і приймалося в щирості і повазі. Коли наша група підійшла до балкона думи, з промовою виступив Штейнгель, від комітету гром[адських] організацій, вітаючи мене як одного з старших провідників українського руху, підчеркуючи свою близькість до нього і мене, — доволі се мало відповідало тому відношенню, яке він виявляв перед кількома місяцями, як бачив мене засланцем, але що ж — прийшла інша хвиля. Також Фрумін, теж з комітету, котрий в українських кругах встиг здобути репутацію неприємного противника, котрого визволена Росія вертає до батьківщини і вітає серед свого народу. Я став коротко відповідати, але почали кричати, щоб я промовив з балкона. З думського будинку прийшло кілька людей, щоб провести мене, але мене взяли на руки і так понесли через думський будинок, по сходах на балкон. Тут мене вітали зібрані досгойники — між ними й юда-предатель генерал Ходорович, що в 1914 р. так мерзко предав мене в руки жандармів, уважав потрібним мене щиро привітати і поздоровити з поворотом. По сім я промовив кілька слів до маніфестації, котрі, очевидно, мало кому були чутні, в тім роді, що ми дякуємо за привітання і раді будемо спільними силами будувати новий свобідний лад, і маніфестація пішла далі, мене ж всадили на дрожку й повезли скоренько на Софійську площу, щоб там зайняти місце для промови, бо потім не можна було б пробитись через натовп процесій.

На площі не було ніяких приспособлень для промовців. Навколо Богдана стояли дрова в сажнях. Вони мали служити трибунами. На одну з сих трибун виліз я, на сусідні — інші оратори. Різні добровольці-священники імпровізували молебень. За яких чверть години площу стала заповняти процесія. Людська ріка, забарвлена різнокольоровими корогвами, плила й плила без кінця, заповнюючи свобідну площу, сусідні вулиці, покриваючи стоси дерева. Хмельницький на своїм коні неначе рухавсь і вимахував булавою над сими людськими хвилями, причеплена до його булави довга синє-жовта корогва надавала ілюзії руху. Коли людська маса (...) і ствердла, почались промови. Говорилось одночасно з різних місць, бо слова було чути найближчому оточенню, але й підносили різні окрики. Пролунали перші окрики на честь Центральної ради. Були й на мою адресу. Нарешті були зачитані резолюції, заготовлені в Ц. раді:

«Ми, українці, зібрані у Києві 19 березня, на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом і одностаино постановляємо:

1. Піддержувати Центральне правительство, помагаючи новий свобідний лад, і т. д.

2. Ствердити йому наші сподівання негайного скликання Установчих зборів... котрі мають ствердити автономний лад, котрий на Україні заводимо.

3. Зажадати від Тимчасового правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність до всяких жертв, для того негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало б потребу широкої автономії української землі і поробило б одразу всі заходи, щоб надати український національний характер [Україні]...

4. В справі переведення сих постанов віче доручає Укр[аїнській] Центральної раді порозумітися з Тимчасовим правительством».

Резолюції були прийняті. Депутації почали поворотний похід, людська ріка почала розщеплюватись...

В радісній настрою вертався я додому. Се був, безперечно, один з найясніших, найрадісніших днів мого життя і — українського життя взагалі. Єремеев іменем молодіжі розчулено дякував мені за успішне переведення

маніфестації; моїх заслуг в тім не було, я тільки, як і потім, пильнував піддержати все, що могло скріпити наступ українського життя,— що на мій погляд могло бути повзятє й переведене без провалу, але раз повзятє — мусило бути й переведене солідно й імпозантно, без компрометації. І коли я тепер, по всіх пізніших переживаннях — по коротких українських досягненнях 1917-8 рр. і всіх пізніших погромах — спиняюсь гадкою на сім першим тижні мого побуту на «Вільній Україні» (12—19 березня), перебираю в пам'яті, за поміччю тодішніх часописів, все, що робилось, а особливо — зачиналось, я не відчуваю ніякої гіркоти і жалю, а тільки радісне вдоволення, що мені довелося бути не тільки свідком, а й деякою <...> в тім руху. Небагато було в життю України таких тижнів, як сей, і на його скромних ділах і починах я вважав потрібним спинитися з деякою, може, й дріб'язковістю.

Мета маніфестації 19 березня була осягнена: вона виявила наглядно, яскраво й імпозантно, що українство — се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає.

Сей успіх наповняв нас вдоволенням і в тій же мірі занепокоїв весь київський неукраїнський світ. Його провідники думали, що, віддавши українству ті реверанси, зроблені ними з балкона думи, вони на тім і покінчать з ним: погладжені по голівці підуть гречно до свого дитячого покою, полишивши старшим спокійно дискутувати і рішати про долю свою й їхню. Коли ж прочитали в газетах резолюції віча, підчеркнені мною слова, де говорилось про жадання негайного признання автономії України, і про замір **будувати її власними силами з долини**, не чекаючи дозволу з центру, — се збудило невдоволення, тривогу і гнів. Українські діти рішучо не були гречні. Вони були непослушні, аrogантні — своєвільні. Вони хотіли разом з старшими дискутувати і рішати, — вони збирались щось робити на власну руку!.. Се вимагало суворой науки і приборкання.

Оповідано такий анекдот <...>, то в усякім разі він дуже відповідав реальним обставинам. Під час походу українських маніфестантів з жовто-блакитними прапорами якийсь «дворник», представник сеї капосної категорії підполіції царського режиму, запримітивши з невдоволенням щось нове і незвичайне, спитав когось з перехожих:

— А это кто ж такие будут?

— Украинцы.

— И этих тоже корми... (і сих ще годувати?!)

Се обурення <...> паразита, що відростив собі черево на українських харчах і тепер в своїй бездонній ігнорачії пошивав в паразити представників тої самої місцевої маси, на тілі котрой він весь вік паразитував, — воно віддавало, в формі грубішій і менш культурній, але вповні адекватній, як краплина води, зовнішній світ, настрої російської і зросійщеної інтелігенції України, і спеціально Києва, хоч якою культурною і соціально-розвиненою вона себе вважала! Сі адвокати, публіцисти, урядовці і «громадські діячі», котрі весь вік свій, з діда і прадіда жились премією за обрусіння, в тій чи іншій формі, може, не завжди ясно уявляючи собі залежність від сеї премії своїх вигід, — тепер схвильовались і настобурчились, зачувши можливість їх утрати. В київських «громадських кругах» зацуміло, закипіло, і за кілька днів ми були покликані <...>. Але поки що ми спішили використати свій успіх і, опираючись на ту маленьку базу, котру нам удалось продемонструвати, зробити дальший крок в розгортанні українського життя й його постулатів.

За демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських. Ми — для сього часу се «ми» були головно, крім мене, Д. В. Антонович, С. Ф. Веселовський¹²⁰, почасти Ф. І. Крижанівський і М. С. Ткаченко¹²¹ — вважали черговим завданням скликання всеукраїнсько-

го з'їзду як можна скорше, щоб задокументувати перед центральним урядом серйозність і невідкличність українських національних домагань. Тимчасовий уряд мав тенденцію відкладати все до Установчих зборів і туди пакував українську справу в комплексі національного питання взагалі. Але справи Фінляндії, Польщі, Полудневого Кавказу він признавав постільки ясними самі собою, що уважав можливим негайно, своєю властю декретувати їм політичні права, не чекаючи Установчих зборів. Нам, значить, треба було продемонструвати загальнонародний імперативний характер українських домагань, можливо, яскраво і недвозначно, — коли ми хотіли добитись розв'язки українського питання. А ми ж і не думали ні про яку іншу розв'язку, крім мирної. Через голови наших київських неприятелів і клеветників нам треба було показати не тільки Тимчасому урядові, а всьому російському громадянству, що наші домагання — се домагання загальні, народні, і народ чекає їх сповнення нетерпеливо, бере до серця кожду проволоку, і жартувати таким відкладанням «до Установчих зборів», котрі невідомо коли відбудуться, се річ не зовсім безпечна. Що ці домагання треба задовольнити негайно, коли Тимчасовий уряд і вся демократична Росія хоче, щоб український народ брав до серця її інтереси, і охороняв, і підтримував як свої!..

Щоб підвести базу під Укр. Центр. раду як всекраєве представництво, ми вважали потрібним організацію конгресу України по територіальному принципу: щоб представництво було від всієї людності певної територіальної одиниці. Тоді перевибрана таким конгресом Ц. рада була б органом волі краю — мала б право конститувати.

Але відразу, в тодішніх обставинах ми на се не сміли пускатись. Тому те, що ми скликали, — було українським національним з'їздом, коли б він удався, за ним можна було б скликати-таки всекраєвий конгрес. Але і для з'їзду я виробив систему представництва мішану, так що в ній, крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального. Представництво давалось українським національним організаціям — від кожних десяти організованих в якійсь організації українців можна було послати на з'їзд одного представника; але одного представника могла послати і кожна сільська громада, котра б того схотіла, кожна фабрика чи завод, і кожна військова частина. Тільки такі представники, наділені письмєнними мандатами, матимуть право рішачого голосу на з'їзді — се ми підчеркували, щоб не дати притоки трактувати його як самочинне і невідповідальне збирище, — всі інші гості будуть на з'їзді гістьми без права голосу. Рахуючи, що для того, аби оголошення наше могло стати звисним на провінції і могли відбутись вибори делегатів, треба повних два тижні, щонайменше, ми призначили з'їзд на великодні свята, на дні 6, 7 і 8 квітня (четвер, п'ятницю і суботу на великоднім тижні), і першу оповістку про се подали в першій числі «Вістей» 19 березня, а в «Новій раді» з 28.III було надруковано доволі детальну програму з'їзду і інструкцію про вибори до нього, вироблену мною, продискутовані й ухвалені Ц. радою.

Сі два тижні, між маніфестацією 19 березня і національним з'їздом, я працював в гарячковім захопленні, в піднесенім і тривожнім настрої. В нашім осередку після сього блискучого успіху маніфестації помічалось деяке пониження енергії — ухил до спочину на свіжоотриманих лаврах. Та й праці було у кожного багато в своїй ділянці — кожному хотілося використати момент в своїх біжучих справах, громадських та й персональних, і помічалось деяке недооцінювання загального і головного за оцими — «приватними і малими» ділами. Свою вступну статтю для «Нової ради», написану слідом за маніфестацією, я власне звернув против мінімалізму в трактуванні моменту, його недооцінювання. Після перевороту 1918 р., та ще й до нього, мене в самостійницьких кругах представлено мінімалістом, людиною без державницького почуття. Але в перших стадіях революції я якраз був максималістом в порівнянні з переважною більшістю української інтелігенції.

Я писав в згаданій статті:

[«Нічого більш помикавого не може бути тепер, як витягувати старі

українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. [...] Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту» (Грушевський М. Велика хвиля // Нова рада. 1917. № 1. С. 2.)]

В іншій статті («Повороту нема», «Н[ова] рада» № 4, з 30.III) повторялося те ж саме.

Се були для того часу ще дуже сміливі заскоки вперед, котрі я старався лагодити для людей, що стояли поза українським рухом, запевняннями в тім, що ми не дамо українському національному рухові стати націоналістичним і запевнимо свобідний розвиток неукраїнській людності («Народам України», в великоднім номері «Нової ради»). Хто се ми — се зіставалось іще загадкою, і я, висловлюючи так самопевно, на власний риск і відповідальність свої гадки про найближчі завдання і обов'язки українського громадянства перед моментом, видавав векселі, які були покриті, правда, що покриті вповні і без застережень, Центральною радою нового складу. В тодішнім піднесенні, [яке], ясно, доти мені ніколи не доводилось переживати, в припливі сили, також небувалім, я тлумив в собі сумніви, які підіймались, і [в]повні виступав твердо і рішучо, підроблюючи своєю міною (...) оракула певну розпороченість, розгубленість і хаотичність українського громадянства, що по довгій летаргії тільки що переходила стадії консолідації.

Для кожного номера «Н[ової] ради», що в очікуванні власної друкарні виходила в якійсь убогій партачці на Сінній площі, я писав статтю. Як тільки з'явилась своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. «Вільна Україна. Статті з останніх днів». Разом з тим я ладив ширше політичне сьєдо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. ради — «Якої ми хочемо автономії і федерації» (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлась щось чи не в 70 тис. примірників, в кількох виданнях); «Хто такі українці і чого вони хочуть» — начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу — «кожному по його потребам і від кожного по його спроможі»; «Звідки пішло українство і до чого воно йде» — короткий начерк української історії. Я переглянув також і видрукував наново свою збірку «Про українську мову і школу». В перших місяцях революції сі брошури відповідали печукій потребі й ішли дуже сильно — я ледве встигав їх друкувати в сильно завантаженій друкарні «Товариства підмоги укр[аїнській] науці, літературі і штуці». Пробував я дещо вмістити в інших друкарнях — в чеській друкарні Швиговського, що потім купили укр[аїнські] кооперативи; туди віддав я свою брошурку про школу, але її там теж безконечно довго друкували і так взагалі неохоче що-небудь приймали, що я кінець кінцем мусив обмежитися друкарнею «Товариства», що фактично перейшла до українських рук коло 10 квітня.

Так, працювалося сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох літах засланя, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва — образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра. Я будився рано і працював до полудня, по можності нікого не приймаючи і відриваючись тільки для телефона. Від полудня, звичайно, забирали весь час всякі засідання. Робота розгортувалася велика, але людей було мало. На поклики Ц. р. зголошувалась молодіж до всякого роду технічної праці, працювала без грошей. З нашого [приміщення?] переднього ми вилізли на поверх, все більш опановували велику залу — а всяка канцелярська робота розташувалася в коридорі навколо сеї зали. Тут ставилися столи й імпровізувалися комісії, канцелярії. Але відчувалася слабкість керуючого осередка.

В сій початковій стадії й вивозили на собі головно с.-деки (Антонович, Сте-шенко, Веселовський, Єфремов), але їх було мало, і їх відтягала організація робітництва і своєї партії. Антонович рахувався головою «маніфестаційної комісії», Веселовський — «агітаційної». 18 березня відбулись інструкційно-організаційні збори першого кадру агітаторів, що виїздили на провінцію; один з молодих с.-деків, видних в роботі Фіоровський, вияснив, як належало ставитися до найбільш державного і гострого в тім часі питання — до війни, котру все, що групувалося коло Ц. ради, рішучо не приймало, але не відважалося різко виступити супроти курсу, прийнятого Тимчасовим урядом і всіма російськими партіями, крім більшовиків. Як відомо, се був той камінь, на котрім розбилася буржуазна російська революція, що її провідники не рішилися ліквідувати війну (хоч мали на се навіть формальне право в самих договорах з союзниками, з огляду на революцію), а, навпаки, сидкувалися довести, що якраз демократично-республіканське правительство зможе краще повести війну, ніж деспотичне царське. Відкликались до прикладу французької революції, і Керенський взяв портфель воєнного міністра і роль главковерха; київська залага достроювалася до сього так само, як і міський комітет. З сим приходилось рахуватись, і український курс на сім пункті був весь час невизначний і нерішучий. Винниченко потім попав у велику халепу, коли його фраза, що ми могли б одним словом відкликати українців з фронту й оголоти його, була розтолкована так, що українці стоять на такій «отзовистській» позиції, і всяко потім відкликав й роз'ясняв свої слова. А тим часом се було перше питання, з котрим люди звертались до українських агітаторів і представників. Я був у тім щасливім положенні, що **не мусив** висловитися по сьому питанню. Національний з'їзд також обійшов його. Але се, що він не міг рішучо виступити з гаслом ліквідації війни, було одним з тих небезпечних моментів, в котрім залягали причини наших пізніших бід.

ПРИМІТКИ

¹ Дальший текст «Споминів» обіймає час від переїзду з Казані аж до літа 1917 року. На першій сторінці вгорі праворуч авторська нотатка: «В Ішлі, 12.I 1922 я зачав се писати на бажання Маринці. На випадок друку треба дати перевірити по інших матеріалах і викинути, що, може, ще не подається до друку».

² Шеремецинський Яків Андроникович — формальний, офіційний редактор журналу «Украинская жизнь». Мешкав на Новинському бульварі, 103 (з 1940 року — вул. Чайковського, частина Садового кільця між Смоленською й площею Повстання). Тут і далі подаю московські адреси в інтересах краєзнавчого дослідження історії української колонії в Москві.

Коментуючи один із записів у щоденнику В. Винниченка, О. Мотиль подає: «Шеремецинський Жак — про нього тільки знаємо, що це давній, ще з дореволюційних часів знайомий і, мабуть, однодумець В. Винниченка. [...] За 24.IV 1916 р. Винниченко у свій щоденник занотував: «Прислав Жак коректу «Хочу!». Щойно написаний роман «Хочу!» саме тоді друкувався у Москві, де жив Жак Шеремецинський, який, мабуть, доглядав за друком на прохання Винниченка. Ім'я Жака і Шеремецинського згадується в щоденнику Винниченка кілька разів. Але докладніших даних про нього ми не маємо» (Винниченко В. Щоденник, том II. — С. 475).

³ «Украинская жизнь» — щомісячний науково-літературний і суспільно-політичний журнал. Призначався для ознайомлення російської громадськості з проблемами України. Виходив у 1912—1917 роках. Фактичним його редактором був С. Петлюра. Редакція й контора «Украинской жизни» містились на Новинському бульварі, 103, помешкання 39.

⁴ Саліковський Олександр Хомич (1866—1925) — громадсько-політичний діяч,

журналіст. Наприкінці 1905 — на початку 1906 рр. разом з І. В. Лучицьким і В. Я. Железновим редагував газету «Кіевские отклики», у 1906—1907 роках разом з іншими редагував і видавав газету «Кіевський голос». Співредактор «Української життя» (1912; 1915—1917). 1917 року голова комітету українських автономістів-федералістів у Москві, комітету Української ради в Москві, губернський комісар Київщини. Узяв участь у з'їзді представників земств 16 червня 1918 р. У жовтні Національний союз висунув його кандидатуру — поруч С. Шелухина й О. Скоропис-Йолтуховського на посаду міністра внутрішніх справ Української держави. У 1918—1919 роках редагував газету «Трибуна», міністр внутрішніх справ УНР. Пізніше емігрував до Варшави, де редагував газети й журнали. Про його діяльність розповідає О. Лотоцький у «Сторінках минулого» (ч. 1—3. — Варшава, 1932—1934).

⁵ Грушевська (дівооче прізвище Вояківська) Марія Сильвестрівна (8.XI.1868, с. Підгайчики, Галичина — 19.IX. 1948, Київ) — перекладачка, дружина М. Грушевського. Закінчила Львівську учительську семінарію (1887). Перекладала з французької — А. Доде (На новім помешканні // ЛНВ. — 1899. — Т. VIII. — Кн. XI—XII; Оповідання. — К.; Л., 1912), Фр. Коппе (За столом // ЛНВ. — 1900. — Т. XII), Г. де Мопассана (Перший сніг // ЛНВ. — 1901. — Т. XIV. — Кн. V; Горля. — Л., 1912), Е. Золя (Смерть Олівія Бекайля. — Л., 1902), німецької — В. Гете (Страждання молодого Вертера. — К., 1912), А. Шніцлера (Література. — К., 1913; Останні маски. — К., 1913; Самітною дорогою. — К., 1915), норвезької — Г. Ібсена (Нора. — К., 1908) літератур. Пропагувала в Галичині твори російської літератури — І. Тургенєва (Оповідання. — Л., 1902), А. Чехова (Моє життя // ЛНВ. — 1899. — Т. VII. — Кн. VIII—IX; Каштанка. — Л., 1901; З гуморесок // ЛНВ. — 1902. — Т. XIX; Змора. — Л., 1904), В. Микулич-Веселитської (Мілочка заручена // ЛНВ. — 1899. — Т. VI). Праці в галузі мистецтвознавства. Член Комітету Українського національного театру (1917).

⁶ Грушевська Катерина Михайлівна (Кулюня) — дочка Михайла й Марії Грушевських. Мою статтю про неї див. у першому томі «Української літературної енциклопедії». Її портрет роботи Івана Труша, підписаний «Портрет панни Кат. Гру.», репродуковано у львівському журналі «Артистичний вістник» (1905. — Зошит I). У книжці видатків М. Грушевського записано: «Труш [серпень 1903?]; Кулюнці портрет 100, рама 3.80» (ЦДАІ УРСР. — Ф. 1235. — Оп. 1, № 876. — Арк. 9). Зараз портрет зберігається у приватній збірці (Львів).

⁷ Лоскутний готель (товариства спадкоємців Попова) містився у Москві на Тверській вул., 3 (тепер вул. Горького).

⁸ Вільковська (дівооче прізвище Чик) Текля Андріївна (1894—1987) — хатня робітниця Грушевських.

⁹ Дживелегов Олексій Карпович (14.III.1875—14.XII.1952) — історик культури доби середньовіччя й Відродження. Викладав у московському університеті Шанявського (1916). Один з редакторів популярного журналу «Голос минулого».

¹⁰ Каретний ряд — вулиця між Петрівкою й Садовою-Каретною, виникла у XVIII ст.

¹¹ Новицький Олексій Петрович (20.IV.1862—24.IX.1934) — історик мистецтва, академік ВУАН (з 1922 р.). У Москві мешкав на М'ясницькій, 21.

¹² Грушевський Олександр Сергійович (12.VIII.1877 — весна 1943, Іртишськ) — історик, брат М. Грушевського. Відомості про останні роки його життя й приблизну дату смерті я записав у серпні 1970 року від покійної нині О. В. Михеєвої, тітки планіста Святослава Ріхтера, яка була заслана до Казахстану й дала притулок О. С. Грушевському.

¹³ Хруцький Олександр Флорович — присяжний повірений. В його помешканні в Москві відбувались лекції С. Єфремова на різні актуальні теми. У травні 1917 року увійшов до комітету Української ради в Москві від українських автономістів-федералістів. 15 січня 1918 року обраний Малою радою Центральної ради на посаду одного з генеральних суддів. Восени, за гетьмана, призначений сенатором цивільного генерального суду Державного сенату.

¹⁴ Моргуліс Зіновій Григорович (нар. бл. 1870 — ?) — адвокат, помічник присяжного повіреного. Член колегії оборонців, член ТУП, близький до середовища Є. Чикаленка. Член партії Українських соціалістів-федералістів, помічник київського губерні-

ального комісара при Центральній раді. Засуджений у справі СБУ на три роки ув'язнення, але за кілька місяців звільнений.

¹⁵ Кістяківський Богдан Олександрович (4.XI.1868—29.IV.1920) — правник, академік ВУАН (з 1919). Другий син проф. О. Ф. Кістяківського й О. І. Міхель. Редагував журнали «Юридическое обозрение» (1908—1909), «Юридические записки» (Ярославль, 1912—1914), «Юридический вестник» (з 1913 р.). Його життєпис написав М. Василенко (Записки соціально-економічного відділу. — Том I. — 1923).

¹⁶ Корш (псевд. Хведір Корж) Федір Євгенович (1843—1915) — філолог-класик, славіст, орієталіст, академік Петербурзької Академії наук, дійсний член НТШ (Наукового товариства ім. Шевченка). Прихильник і оборонець українського культурно-національного руху й української мови. Співатор меморіалу Академії наук «Об отмене стеснений печатного малорусского слова» (1905).

¹⁷ «Приазовский край» — щоденна політична, економічна і літературна газета. З 1891 року виходила в Ростові-на-Дону. О. Саліковський редактором його, принаймні офіційним, не був.

¹⁸ Всеросійський земський союз — громадська організація, створена 30 липня 1914 року в Москві на з'їзді уповноважених губернських земств. Допомогала хворим і пораненим, виконувала замовлення головного інтендантства на одяг і взуття для армії, допомагала біженцям.

¹⁹ Абрамович (псевдонім Л. Бурчак) Леонід Іванович (14.VII.1886—21.III.1920) — журналіст. Його некролог написав В. Садовський (Кооперативна зоря. — 1920. — Січень — квітень. — № 1—8).

²⁰ У журналі «Украинская жизнь» В. Винниченко надрукував статті «Открытое письмо к русским писателям» (1913. — № 10), «В чем наша сила» (1915. — № 7), «Непотухший огонь» (1915. — № 8—9), «Лупайте сю скалу» (1915. — № 11—12), «Птеродактили» (1916. — № 4—5) та «Несколько слов о нашей молодежи» (1916. — № 10—11).

²¹ «Пригвождені» — п'єса В. Винниченка (первісна назва — «Розп'яті»). Вперше з'явилась у журналі «Промінь» (№№ 2—4 за 1916 і 5—6 та 7—8 за 1917 роки).

²² Театр К. М. Незлобіна створений у Москві 1909 року. Містився на Театральній площі. Незлобін Костянтин Миколайович (1857—1930) — російський антрепренер, режисер, актор.

²³ Оповідання («Різдвяна казка») В. Винниченка «Дим» з'явилось у першій книжці (том XXXVII) «Літературно-наукового вісника» за 1907 рік. Вміщено цей твір відразу після звернення видавця М. Грушевського «До наших читачів в Росії».

²⁴ «Літературно-науковий вісник» — загальноукраїнський щомісячний журнал. Одним із засновників (1898) і редакторів його був М. Грушевський.

²⁵ Цегельський Лонгін (1875 — ?) — публіцист і політик, діяч національно-демократичної партії, редактор і видавець «Діла» (1906—1908) й «Свободи» (1907—1908). З 1907 року посол до австрійського парламенту, з 1913 р. — до галицького сейму. Член Загальної української ради. Державний секретар внутрішніх справ ЗУНР (1918—1920). Емігрував до США.

²⁶ Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (22.IV.1880 — 28.XI.1953) — видавець, книгар і публіцист. Протягом 1907—1918 років провадив у Києві справи Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ (Літературно-наукового вісника), газет «Село» (1909—1911) і «Засів» (1911—1912). У 1908—1913 завідував книгарнями НТШ у Києві (на Володимирській вул., 28), Харкові й Катеринославі. 1908 року був посередником у придбанні і до листопада 1913 року — управителем будинку Грушевських на Паньківській, 9, де мешкав за документами Павла Пилиповича Лаврова (ЦДІА УРСР. — Ф. 1235. — Оп. 1, № 43, — Арк. 13—14). Редагував і видавав книжечки у видавництві «Лан» (1909—1914), разом з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував видавництво «Дзвін». Емігрував.

²⁷ Стешенко (псевдонім І. Сердешний) Іван Матвійович (24.VI.1873—30.VII.1918) — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник. По закінченні історико-філологічного факультету університету св. Володимира (1896) викладав у київських гімназіях. 1897 року заарештований і висланий з Києва, куди повернувся 1907 року. З червня 1917 року генеральний секретар освіти Центральної ради.

²⁸ Кричевський Василь Григорович (19.XII.1872—15.XI.1952, Каракас) — живописець, архітектор і графік.

²⁹ Шмигельський Михайло Єрофійович — доктор медицини, засновник цандерівського механо-терапевтичного інституту й лікарні у Москві, почесний член ради дитячого притулку відомства імператриці Марії, статський радник. Мешкав на Петрівці, 23.

³⁰ Шраг Микола Ілліч (1894—1.II.1970) — економіст, політ. діяч. Син одного з чільних членів Всеукраїнської організації (див. про нього: Наше минуле. — 1919. — № 1—2). Активний діяч Української партії соціалістів-революціонерів. Заступник голови Центральної ради. В еміграції у Відні співробітничав у журналі «Борітеся — поборете!». 1924 року разом з М. Грушевським повернувся на Радянську Україну. Репресований. З 1966 року професор Львівського політехнічного інституту.

^{31–33} «Промінь» — тижневик літератури, науки, мистецтва й громадського життя. Виходив у 1916—1917 роках, перший номер позначено 20 листопада 1916 року. Серед співробітників О. Лотоцький, Л. Абрамович, В. Винниченко, М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, О. Олесь, О. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина, М. Філянський, Г. Чупринка. Адреса редакції — Новослободська, 53, помешк. 11, з другого номера — Поварська, 26, помешк. 7.

³⁴ Стаття М. Грушевського «На свят-вечір» призначалася до № 5—6 за 1 січня 1917 року. Після неї йшла стаття П. Стебницького, в якій було закреслено все, включно із заголовком. Лишився тільки підпис — «П. Смуток».

³⁵ Цитата з твору Т. Шевченка «Не додому вночі йдучи...».

³⁶ Стаття М. Грушевського «Розширення автономії Галичини. Смерть ціс. Франца-Йосифа» з'явилась у 2—4 номері «Променя», позначеному 11 грудня 1916 року.

³⁷ Франц-Йосиф I (18.VIII.1830—21.XI.1916) — імператор Австрії й король Угорщини (з 1848 року).

³⁸ «Всесвітня історія в короткім огляді» — популярна праця М. Грушевського, шість частин якої вийшло в світ у Петрограді — Києві 1917—1918 рр.

³⁹ Балицький Павло Олександрович (7.III.1881 — ?) — історик української книги ХІХ ст. Викладав у Київському художньому інституті. Репресований.

⁴⁰ «Задруга» — кооперативне товариство видавничої й друкарської справи. Засноване у Москві в грудні 1911 року. Серед фундаторів С. П. Мельгунов, В. І. Пічета, О. К. Дживелегов та ін.

⁴¹ Видавництво братів (Михайла Васильовича й Сергія Васильовича) Сабашнікових було засноване в Москві 1891 року.

⁴² «Культурно-національний рух на Україні в ХVІ—ХVІІ віці» — популярна праця М. Грушевського. Вийшла 1912 року в друкарні Кульженка з обкладинкою В. Кричевського.

⁴³ Роздольський Осип (1872—1945) — етнограф, філолог-класик. Гімназійний учитель у Коломиї, Перемишлі й Львові. Записав три тисячі народних пісень з мелодіями. Переклав українською мовою «Євтифрона» Платона (1906), німецькою й польською — твори В. Стефаника, С. Васильченка, Лесі Українки.

⁴⁴ «Кобзар» — український музично-драматичний гурток. Містився на Тверській, Піменовський, 5.

⁴⁵ Одарченко Павло Пилипович — голова правління товариства взаємного кредиту в Москві, голова українського комітету, дійсний статський радник. Мешкав на Сівцевому Вражку, 44. Член фінансової комісії Української мирової делегації, що розпочала 23.V.1918 переговори з радянською делегацією, на чолі якої стояли Х. Раковський та Д. Мануїльський.

⁴⁶ Товариство українських поступовців (ТУП) — таємна надпартійна політична й громадська організація. Заснована 1908 р. з ініціативи членів колишньої Української демократично-радикальної партії, до 1917 р. фактично керувала всім українським рухом на Наддніпрянщині, координувала працю «Просвіт», клубів. Органами ТУП були газета «Рада» в Києві й журнал «Украинская жизнь» у Москві. Серед членів ради ТУП можна назвати М. Грушевського, Є. Чикаленка, І. Шрага, С. Єфремова, П. Стебницького.

⁴⁷ Дмитрієв Микола (1867—1908) — полтавський адвокат, громадський діяч. Редагував (спершу разом з Г. Коваленком) популярний часопис «Рідний край» (1905—1907), де вмістив багато статей і заміток, здебільшого з українського шкільництва. Див. про нього статтю М. Северина (Прапор, 1970, № 12).

⁴⁸ Янчук Микола Андрійович (1859—1921) — один з організаторів та довголітній

голова музичної комісії при етнографічному відділі «Товариства прихильників природознавства, антропології та етнографії», фундатор і кустос московського етнографічного музею, фактичний редактор журналу «Этнографическое обозрение». Про нього див.: Український календар, 1984 (Варшава, 1983).

⁴⁹ Калішевський Антон Ієронімович (пом. 1924) — директор бібліотеки Московського університету. 250 книжок його особистої збірки 1933 р. перейшло до Державної центральної книжкової палати.

⁵⁰ Сірополко Степан Онисимович (1872—1959) — педагог і бібліолог. Завідував редакціями московських часописів «Юная Россия» та «Педагогический листок». Присяжний повірений. Мешкав на М. Молчанівці, 8. Дорадник у справах освіти при Генеральному секретаріаті Центральної ради, деякий час товариш міністра народної освіти. Перебував у еміграції в Польщі, згодом у Празі, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1925—1932) і українського товариства прихильників книги (редагував його орган — журнал «Книголюб») і союзу українських журналістів і письменників на чужині. Його життєписи див. у виданнях «Русские ведомости» (М., 1913, Сотрудники, с. 172) та «Календар Просвіти» на 1930 рік (С. 169—172).

⁵² Кістяківський Ігор Олександрович (1876—1941, Париж) — правник-цивіліст, присяжний повірений, викладач московського комерційного інституту. Мешкав на М'ясницькій, 24. Міністр внутрішніх справ Української держави, федераліст. Діяч білої російської еміграції. Дм. Дорошенко писав про нього в пражському часописі «Українська дійсність» (1940, ч. I).

⁵³ Муромцев Сергій Андрійович (1850—1910) — один із засновників і лідерів партії кадетів, доктор римського права, публіцист. З 1877 р. професор Московського університету. У 1879—1892 редагував журнал «Юридический вестник».

⁵⁴ Науменко Володимир Павлович (7.VII.1852—8.VII.1919) — керівник Старої громади, філолог, історик і журналіст. У 1893—1907 рр. редагував журнал «Кіевская старина» і його продовження «Україна». 1918 р. міністр освіти Української держави. Розстріляний київською ЧК.

⁵⁵ Василенко Микола Прокопович (2.II.1866—3.X.1935) — історик держави і права, академік УАН (з 1920 р.), другий президент Академії. УРЕ подає іншу дату народження (1.IV.1877), С. Наріжний у своїй монографії про вченого за «Хронікою НТШ» — 2.II.1867. 1866 рік вказала Н. Полонська-Василенко в рукописі «М. П. Василенко: Матеріали до біографії» (Приватна збірка, Київ).

⁵⁶ Дорошенко Дмитро Іванович (8.IV.1882, Вільно — 19.III.1951, Мюнхен) — історик, бібліограф, письменник і громадський діяч. Генерал-губернатор Галичини й Буковини з квітня 1917 р., потім чернігівський губернський комісар, міністр закордонних справ Української держави. Директор Українського наукового інституту в Берліні (1926—1931), перший президент Української академії мистецтв і наук (1945—1951).

⁵⁷ Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (29.VIII.1868—X.1941) — письменниця. Про неї див. статті мою (Українська мова і література в школі, 1989, № 1) та Юрія Хорунжого (Дніпро, 1989, № 3).

⁵⁸ Чикаленко Євген Харлампійович (9.XII.1861—20.VI.1929, Прага) — землевласник і меценат, автор «Розмов про сільське хазяйство» та інших популярних видань. Видавець журналу «Нова громада» й газети «Рада», фундатор Академічного дому у Львові, почесний член львівської «Просвіти». Залишив «Спогади» (ч. 1—3, Львів, 1925—1926) та «Щоденник» (Львів, 1931).

⁵⁹ Прокопович Вячеслав Костянтинович (псевд. С. Волох; 10.VI.1881—7.VI.1942, Бесанкур, бл. Парижа) — громадський і політичний діяч. Бібліотекар київського музею, редагував педагогічний місячник «Світло». Член Центральної ради від партії соціалістів-федералістів. Міністр освіти в кабінеті В. Голубовича 1918, голова ради міністрів УНР (Вінниця, з травня 1920, потім 1926—1939), заступник голови Директорії і головного отамана УНР з осідком у Парижі (X.1939—V.1940). У 1925—1939 редагував тижневик «Тризуб» у Парижі. Автор праць із сфрагістики й історії Києва.

⁶⁰ Ніковський Андрій Васильович (1885—1941) — громадський діяч і есеїст. Редактор газет «Рада» (1913—1914) і «Нова рада» (1917—1919) і журналу «Основа» (Одеса, 1915). Член Центральної ради, перший голова Українського національного союзу 1918, міністр закордонних справ УНР (1920). Ув'язнений у справі СБУ. Походив з бідної селянської родини з-під Одеси. Дата смерті — за вказівкою Ю. Меженка.

⁶¹ Милиця Миколаївна Монтенегро (VII.1866, Цетинье — ?) — дочка кн. Миколая І Петровича Ньегоша Чорногорського. 1889-го вийшла заміж за великого князя Петра Миколайовича.

⁶² Никон (Миколай Безсонов, 1868—1919, Одеса) — єпископ Балтський (1906—1909), Кременецький (1909—1913), Єнісейський і Красноярський (з 1913). Як член IV Державної думи виступав за українську школу. Під час світової війни критикував російську політику в Галичині.

⁶³ Симиренко Василь Федорович (1835—17.XII.1915, Київ) — власник цукроварні на Канівщині, меценат, підтримував «Кіевскую старину», «Літературно-науковий вістник», «Раду», Наукове товариство ім. Шевченка. Є. Чикаленко часто згадує його в третьому томі «Спогадів»; разом з Грушевським був виконавцем його заповіту.

⁶⁴ Григорович-Барський Дмитро Миколайович — київський адвокат, захищав М. Бейліса. Голова київської судової палати й київського обласного комітету к.-д. партії, товариш голови виконкому ради об'єднаних громадських організацій. Голова російської секції перекладачів в ООН (до 1960-го).

⁶⁵ Могилянський Михайло Михайлович (1873—1944) — громадський діяч, літературний критик і публіцист, член партії кадетів. Працював у комісії для складання біографічного словника діячів України при ВУАН. Керував нею після арешту С. Єфремова. Вів щоденник.

⁶⁶ Мельгунов Сергій Петрович (25.XII.1879—1956) — російський історик і публіцист, один з керівників партії народних соціалістів. У 1900—1910 рр. співробітничав у газеті «Русские ведомости», у 1913—1923 — один із редакторів журналу «Голос минувшего». З 1923-го перебував у еміграції, брав участь у виданні журналу «Голос минувшего на чужой стороне». Автобіографію див. у виданні «Русские ведомости» (М., 1913).

⁶⁷ Журфікс (фр.) — день тижня, призначений для прийому гостей.

⁶⁸ Розенберг Володимир Олександрович (6.XII.1860, Миколаїв — ?) — з 1886-го один із ближчих співробітників «Русских ведомостей», протягом десяти років провадив внутрішній відділ, уповноважений редакції в Петербурзі (1896—1902), з 1906-го член видавничого товариства, з березня 1907-го — редактор газети.

⁶⁹ Кускова Катерина Дмитрівна (1869—22.XII.1958) — громадська діячка й письменниця. 1905 року заочно обрана членом ЦК к.-д. партії, але від вступу до неї відмовилась. Написала програмний документ економізму — «Кредо» (1899). Активна учасниця буржуазно-ліберального «Союзу визволення». Після революції емігрувала.

⁷⁰ Кримський Агатангел Євтимович (3.I.1871—25.I.1942, Кустанай) — сходознавець, славіст і письменник, академік ВУАН (з 1918).

⁷¹ Бернацький М. В. — фінансист, професор. Підписав колективний лист до газети «Голос Москвы» за припинення гонінь на євреїв (Епоха, К., 1915, 15 марта, № 7, с. 9).

⁷² Лотоцький Олександр Ігнатович (1870—1939, Варшава) — письменник і громадський діяч. Один із фундаторів видавництва «Вік», міністр віроісповідань у другому кабінеті Лизогуба, посол УНР в Царгороді (1919), один із творців української автокефальної церкви, професор Українського університету в Празі, директор Українського наукового інституту у Варшаві. Автор праць з історії церковного права. Автор споминів «Сторінки минулого» (т. 1—3, Варшава, 1932—1934).

⁷³ Стебницький Петро Януарійович (псевд. П. Смуток; 25.XI.1862—14.III.1923) — громадський діяч, публіцист. Головний співробітник російського урядового «Вестника финансов, промышленности и торговли», один із головних діячів петербурзької української громади, комісар у справах України при Тимчасовому уряді, 1918-го сенатор Української держави. Див.: П. Я. Стебницький. [К.]; Слово, 1926.

⁷⁴ Керенський Олександр Федорович (22.IV.1881—11.VI.1970, Нью-Йорк) — російський політичний діяч, прем'єр-міністр Тимчасового уряду.

⁷⁵ Фігнер Віра Миколаївна (25.VI.1852—15.VI.1942, Москва) — революціонерка, член виконкому «Народної волі». Протягом двадцяти років перебувала в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці.

⁷⁶ Экспозе (фр.) — короткий виклад документу чи коротке повідомлення політичного діяча з питань поточної політики.

⁷⁷ Сторожев Василь Миколайович (1866—1924) — російський археограф, автор праць із соціально-економічної історії Росії XVI—XVII ст. та з історії дворянства.

⁷⁸ Штюрмер Борис Володимирович (1848—20.VIII.1917) — міністр внутрішніх (1915—1916) та іноземних (1916) справ.

⁷⁹ Распутін Григорій Юхимович (Нових, 1864 або 1865 — 17.XII.1916, Петроград) — фаворит Миколи II та його дружини Олександри Федорівни, політичний авантюрист.

⁸⁰ Штейнгель Федір Рудольфович (1870 — ?) — барон, член I Державної думи, голова комітету південно-західного фронту Всеросійського союзу міст, член виконкому ради об'єднаних громадських організацій 1917. Був обраний до президії Українського національного конгресу (19.IV.1917). Генеральний секретар торгівлі й промисловості Центральної ради. Посол Української держави в Берліні.

⁸¹ Левицький Орест Іванович (13.XII.1848—9.V.1922) — історик, правознавець, археограф, письменник, академік УАН (з 1918 р.).

⁸² Єрлич Йоахим (1598 — бл. 1673) — волинський шляхтич, ворог козаччини, автор «Літописця», що охоплює 1520—1573 роки. Збірник «Львовская летопись и Летопись Иоахима Ерлича» Ор. Левицький видав 1914-го.

⁸³ Коваленко Олександр Михайлович (1880 — ?) — інженер-механік на панцернику «Потьомкін», повстання на якому описав у споминах, надрукованих за підписом «О. Коваленко-Журбенко» в «Літературно-науковому вістнику» за 1906 рік (січень-квітень). У 1910-х роках був вчителем сина О. Горького Максима. Один із засновників РУП. Доцент Української господарчої академії в Подєбрадах з теоретичної й практичної механіки. 1955 року жив у Швейцарії.

⁸⁴ Ad hominem [ardumentum]— лат. — буквально покликання до людини, протилежне до *ardumentum ad rem* — аргументу, заснованому на обставинах справи.

⁸⁵ Полозов (Полоз) Михайло — член ЦК УПСР, Українського військового генерального комітету, Центральної ради та її делегації у Бресті. З 1920 р. член КП(б)У. Нарком фінансів УРСР. Репресований.

⁸⁶ Холодний Григорій Григорович (3.III.1886—17.II.1938) — математик і астроном, професор Київського ІНО, директор Українського інституту наукової мови ВУАН. Ув'язнений у справі СВУ. За відомостями дочки Оксани Григорівни, розстріляний на Соловках.

⁸⁷ Обнінський Віктор Петрович (пом. 1916) — депутат I Державної думи від Калузької губернії, діяч союзу автономістів (спочатку — парламентської фракції). Прибічник українсько-російського єднання на ґрунті свободи самовизначення в російській державі. Про нього див. у споминах О. Лотоцького, а також у восьмому томі «Праць Українського наукового інституту» (Варшава, 1932, спогади А. Топчибаши).

⁸⁸ Се пломбування взагалі проходило в виїмкових обставинах: якось кличуть мене до телефону, се дентист попереджує мене, щоб я не приходив на призначену годину, бо у них у дворі засів відділ поліції і відстрілюється від міліції (Авт.).

⁸⁹ Заблудівський апостол — про втрату толкового Євангелія 1569 р. М. Грушевський розповів ще в статті «Українські стародруки» 1921 року.

⁹⁰ С. 77—100 написані в Китаєві 14—16.VIII.1924 р. (Авт.)

⁹¹ Абдикація (лат.) — відмова від влади, зречення престолу.

⁹² Бубликов — член Державної думи. Його телеграма від 28.II.1917 р. до залізничників стала першою звісткою про Лютневу революцію, що долетіла до Києва.

⁹³ Шаповал Микита Юхимович (псевд. М. Сріблянський, 1883—1932) — публіцист і поет, видавець журналу «Українська хата», член ЦК УПСР, міністр пошт і телеграфу УНР 1918, земельних справ за Директорії, голова Українського громадського комітету в Празі, співосновник і голова Українського соціологічного інституту в Празі.

⁹⁴ Антонович Дмитро Володимирович (Муха, 2.XI.1877, Київ — 12.X.1945, Прага) — мистецтво- й театрознавець, громадський діяч. Один із фундаторів і лідерів РУП (1900—1905) та УСДРП (з 1905 р.). Під час Директорії голова дипломатичної місії до Рима. Ректор Українського вільного університету у Відні й Празі, директор Музею визвольної боротьби в Празі, президент Українського історично-філологічного товариства (1923—1945). Автор «Скороченого курсу історії українського мистецтва» (Прага, 1923) та монографії «Триста років українського театру» (Прага, 1925).

⁹⁵ Ходорович М. — генерал, начальник Київського військового округу. За оцінкою Дм. Дорошенка, «сам родом українець, прихильно ставився до українського військового руху» (Історія України 1917—1923 рр. Том I. — Ужгород, 1932. — С. 349).

⁹⁶ Оберучев Костянтин Михайлович (1865—IX.1929) — військовий та політичний

діяч, есер. Закінчив артилерійську академію. Начальник київського артилерійського полігону (1905 р. подав у відставку). 1911 р. ішов у справі військової с.-р. організації, — київський воєнно-окружний суд його виправдав. 1914-го позбавлений мундиру (Кіевская мысль, 1914, 24 июня, № 171, с. 3). Начальник КВО після М. Ходоровича. Залишив спогади «В дни революции» (Нью-Йорк, 1919), «Воспоминания в двух частях» (Нью-Йорк, 1930).

⁹⁷ Крижанівський Федір Іванович — товариш голови Малої ради, український трудовик.

⁹⁸ Страдомський Микола Федорович (1867 — ?) — лікар, доктор медицини (1895). Закінчив Колегію Павла Галагана (1886) та медичний факультет університету св. Володимира (1893). Член об'єданого комітету по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Голова виконкому ради об'єднаних громадських організацій. Мешкав по вул. Левашовській, 33.

⁹⁹ Незлобін Павло Іванович (бл. 1884 — ?) — гласний київської міської думи, друкар-складач, член ревізійної комісії робітничого кооперативу «Жизнь», голова виконкому Ради робітничих депутатів, приєднався до есерів. Мешкав на вул. Нестерівській, 3, кв. 10.

¹⁰⁰ Василенко Костянтин Прокопович (2.IV.1877—1941) — публіцист, меншовик. Закінчив юридичний факультет університету св. Володимира. Постійний співробітник, завідуючий відділом міжнародної політики й помічник редактора «Кіевской мысли» (IX.1908—1.XII.1918). Ішов по процесу київського обласного центру дій (1924). Діловод центральної амбулаторії при центральній лікарні поправно-трудоустанов м. Києва (1.IX.1925—29.VII.1929), відповідальний рахівник колгоспу ім. Сталіна с. Заїмки Кежемського району (1.IV.1930—15.VIII.1931), рахівник енісейської міжрайонної контори «Союзм'ясо» (1931—1932), з 1.VIII.1933 р. головбух бучанських цегельень, 1937-го арештований у Вінниці. Докладніше див.: Деятели революционного движения в России, том V, вып. II.

¹⁰¹ Рафес М. Г. (1883 — ?) — член ЦК Бунду на Україні (1917—1919), член Малої ради, секретар для справ національних меншин, потім генеральний контролер. З 1919-го член КП(б)У. За фахом перукар.

¹⁰² Зарубін Олександр Миколайович (бл. 1881 — поч. 1920, Ростов) — асистент фізико-математичного факультету університету св. Володимира, есер, гласний київської міської думи, член Малої ради, генеральний секретар пошт і телеграфів УНР, потім секретар великоруських справ. Мешкав на вул. Караваївській, 35. Його некролог написав В. Садовський (Громадське слово, 1920, 15 травня, № 6, с. 2).

¹⁰³ Порш Микола Володимирович (1879—1944) — громадський діяч. Член українського гімназичного гуртка в Лубнах (заснованого бл. 1896), РУП та ЦК УСДРП, Малої ради. Секретар військових справ Центральної ради, посол УНР у Німеччині (1919—1920).

¹⁰⁴ Черкунов (Цвіркунов) Микола Трохимович (4.VI.1844—10.VII.1905, Петербург) — з 1870 р. до кінця життя викладав географію в Київській Першій гімназії. Зібрав велику (понад 3100 предметів) колекцію зразків флори, фауни, окремих предметів, характерних для різних країн світу. Про нього див.: Столетие Киевской Первой гимназии, том I. (К., 1911).

¹⁰⁵ Хомик /Артим (1881—1921) — галицько-український письменник, гімназійний вчитель, 1914—1919 перебував на Наддніпрянщині, співробітник київської газети «Відродження».

¹⁰⁶ Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище Петлішенко, 28.V.1878—4.XI.1962) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944 р.).

¹⁰⁷ Мицюк Олександр Корнілович (9.VI.1883—30.XII.1943, Прага) — економіст і соціолог, член УПСР, міністр внутрішніх справ УНР, професор Української господарчої академії в Подєбрадах та Українського університету в Празі. Автор праць «Українські хлопомани» (Чернівці, 1933) та ін.

¹⁰⁸ Суковкін Михайло Акинфійович — київський віце-губернатор, земський діяч, київський губернський комісар Тимчасового уряду з 6.III.1917 р.

¹⁰⁹ Стасюк Микола Матвійович — член Малої ради, генеральний секретар продовольчих справ, голова «Селянської спілки». Син урядовця на Катеринославщині, вчився в гірничому інституті в Петербурзі.

¹¹⁰ Ушинський Костянтин Дмитрович (19.II.1823—21.XII.1870, Одеса) — російський педагог-демократ. Був одружений з Надією Семенівною Дорошенко. Останні місяці життя мешкав у Києві на Тарасівській вулиці.

¹¹¹ Син Ушинського був психічно хворий, він, як я потім довідався, був уміщений у д-ра Гамалія, що наймав нашу садибу на Паньківській вул. № 7. (Авт.).

¹¹² Пожарський В. — член губернської земської управи Київщини (1917), член Центральної ради від кооперативних організацій України.

¹¹³ Сербиненко Андрій — член виконавчого губернського комітету Київщини, обраного на надзвичайних губернських земських зборах (III.1917). Член губернської земської управи. Член Центральної ради від «Селянської спілки».

¹¹⁴ Сніжний Т. — член губернської земської управи.

¹¹⁵ Королів (Корольов) Василь (псевд. Старий, 17.II.1879—11.XII.1941) — громадський діяч, письменник і видавець, ветеринарний лікар, один із фундаторів і директор видавництва «Час», редактор журналу «Книгар» (1917—1919; спогади про його видання див. у журналі «Українська книга», 1937, ч. 2). Чоловік письменниці Наталени Королевої.

¹¹⁶ Синицький Максим Стратонович (1882—1922) — правник, фундатор і керманіч Українського клубу та видавництва «Час» у Києві. Член виконавчого губернського комітету Київщини. Завідував конторою «Громадської думки» (1906). Мешкав на вул. Володимирській, 39.

¹¹⁷ Щітківський Іван Іванович — гласний київської міської думи, заступник голови, а з 1911 р. голова об'єднаного комітету по спорудженню пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Співробітник комісії старого Києва й Правобережжя ВУАН. Мешкав на вул. Кудрявській, 4.

¹¹⁸ Понятенкова — дружина українського журналіста й громадського діяча Прокопа Понятенка (1880 — ?), члена петербурзької соціал-демократичної групи, що видавала місячник «Вільна Україна» (1906), керівника контори газети «Рада», українського консула в Катеринодарі 1918 р., секретаря делегації УНР у Варшаві (1919—1920).

¹¹⁹ Ось як я потім записав свої промови 19 березня для преси (Н.[ова] рада, ч. 1) [«Україна вступає як свободний член в свободну спілку народів Російської Федеративної Республіки. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полекші від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі, як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України»] (Авт.).

¹²⁰ Веселовський Сергій Федорович — викладач Київського політехнічного інституту, член київського комітету українських соціал-демократів, товариш голови Малої ради, генеральний секретар праці. Син священика з Поділля.

¹²¹ Ткаченко М. С. (пом. I.1920) — член Малої ради й ЦК УСДРП, юрист, один з організаторів УКП.

Михайло Грушевський
MIKHAILO HRUSHEVSKY DOCUMENT ARCHIVES

ІЗ ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Наше тодішне безлюддя — слабкість нашого осередка — пробували використати різні люди, щоб вийти в генерали, між ними був і мій пізніший ворог і антагоніст Микита Шаповал. Він в сім часі дуже примилювався до мене, коли побачив, що плани його патрона пішли на бистру воду, а в київських кругах у нього приятелів взагалі не було. Підчеркував свою стару вдячність до мене за те, що я не цуравсь його, коли він був заївсь з компанією «Ради», видаючи «Українську хату», і підпав її анахемі, — він писав тоді у мене в «ЛНВістнику» і в «Селі», і, мовляв, з вдячністю згадував про моральну підтримку, котру я сим йому давав. Про свої плани з Терещенком нічого не згадував (я ж потім дещо довідався про се від нього самого), і взагалі, не маючи в Києві опертя ніде, держав себе скромно і навіть «искательно». З свого боку, при малім виборі людей, які громадились коло Ц. ради і виявляли охоту що-небудь робити її іменем, приходилось цінити те, що було, — я, правда, знав непослідовність і ексцентричність, «несподіваний спосіб мишлення» (...) «Микити», — не знав тільки інтриганських талантів, повної аморальності і безмежної амбіції, котрі він розгорнув пізніше, не жартом хочия стати українським Наполеоном. Тоді він ще доволі скромно носив свій маршальський жезл в своїм торністрі і не показував невтаємничим. А підсипатися, приподобатися оборотністю, услужли[ві]стю й облесністю він дійсно вмів. Тому, коли прийшлося виконувати сей пункт наших резолюцій — посилати до Тимчасового правительства делегатів, щоб передати йому ухвали віча і взагалі українські домагання, — я не бачив когось відповіднішого, як Шаповала. Бо ні Антонович, ні Крижановський не годились їхати, і з старших людей взагалі нікого не можна було до сього притягти. Вони далі обережно тримались на поважній віддалі від замислів і заходів Ц. ради, не бажаючи «компрометувати себе з хлопчиками», і поки що мої зусилля коло притягнення їх до її акції не давали результатів. Щоб заманіфестувати зв'язок з старим українством, я запропонував Ц. раді вибрати містоголовою В. П. Науменка, як фактичного голову Старої Громади, і се було виконано, але В. П. Науменко, раз з'явившись на засідання Ц. ради, більше не показувався, і крім того, що підписав виладжену мною записку Ц. ради до Тимчасового уряду, — котру ми так і не послали — більш, здається, нічим не заманіфестував своєї причетності до нашої акції. Через свою близькість до російських

ліберальних кругів — київських кадетів і педагогів — він, очевидно, боявся зв'язуватись з нами — з огляду на те різке невдоволення, яке почало зазначуватися в сих педагогічних кругах, «родительських комитеттах» і под. на українські плани українізації школи і шкільного правління. Прийнявши слідом місце помічника попечителя у Василенка, він повів занадто «успокоїтельну лінію», яка дуже не подобалась українським кругам, а пізніше, в гетьманських часах, таки й зовсім розійшовся з ними.

Тим скінчились мої заходи коло притягнення старших. Чикаленко далі уперто сидів на селі і не показувався в Києві, — мовляв, через недуги і заняття хазяйством. Може, чекав, щоб його спеціально покликали — «делікатний натяк» в сім напрямі колись зробила мені В. О. О'Коннор-Вілінська¹²², прийшовши з інформаціями, що, мовляв, різні приїжджі чужоцтанці дуже цікавляться тим, яку участь беруть в акції Ц. ради старші діячі — напр[иклад], допитуються про Чикаленка. Які се були чужоцтанці, не було ближче пояснено, і я зіставсь при тім враженні, що, до решти розчарувавшись в мені, деякі (консервативні) українські круги хотіли б на приборкання «хлопчиків» спровадити Чикаленка. Але тоді вже Ц. рада обсидалася з місць, і тут не було місця для призначення з Києва, та й становище сих кругів, що групувались навколо с.-ф.¹²³, не було таке, щоб заохочувати до праці на скріплення їх[ніх] впливів. Знеохотившись до Ц. ради від початку, вони не хотіли працювати в ній. Як тільки удалось відновити стару «Раду» під назвою «Нової ради», так вони перейшли на редакційну працю в ній — Ніковський як редактор, Єфремов як головний публіцист. Прокопович дістав відділ народної освіти в київськiм земстві при його реформі й чути не хотів про яку-небудь політичну роботу. Шаповал при сій реформі взяв місце голови київської повітової управи і якийсь час віддався сій роботі, відійшовши від Ц. ради.

Коли, таким чином, «українська демократія» не соціалістичних напрямків підчеркувала свій абсентеїзм і, різко висловлюючись, — саботувала Ц. раду, а соціалістичні групи доперва проводили організаційну роботу в своїх кругах, нала[го]джуючи партійну структуру (с.-деки і с.-ри на великдень відбули тільки перші свої партійні конференції, при чім у с.-рів ся організаційна праця розвивалась млявіше, бо вони се вперше вилучались [і] з загальної маси всеросійського есерства), нас, тобто ліве крило Ц. ради, непокоїла доволі рухлива, а головно, криклива організаційна робота, кажучи по-теперішньому — фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на вояцтві, властиво — на офіцерстві. Провідником, а властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів. Михновський¹²⁴, харківський адвокат, тоді, в мобілізації приділений до київського воєнно-окружного суду, тому перебраний в військовий мундир і причислений до військової братії, — так він і фігурував тоді і називався звичайно «поручиком Михновським». На жаль, він покінчив сього року з собою, здається, полишивши історії сю коротку і нерозвинену, але дуже інтересну для характеристики часу і обставин сторінку своєї діяльності.

Я знав його ще студентом-правником 1890-х рр. Людина [і] з здібностями і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до авантюризму, інтриги і демагогії, він уже тоді поривавсь до якої-небудь визначної ролі, але його нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці, неперебірливість в засобах і брутальність — там, де він уважав її для себе не безвпечною, — все се насторожувало до нього українське оточення і звичайно викликало контрманеври його заходам. Спочатку він говорив про свої замисли наукової діяльності — готовитись до професури по державному праву (се був час, коли вперше поставлений був — мною-таки — постулат українського університету у Львові, і кожний другий молодий університет був кандидатом на професора, себто на стипендіата для професури). Але заразом — в тодішніх перших стадіях зав'язування всеукраїнської політичної організації, з котрих вийшов пізніший ТУП, при кінці 1890-х рр. він доволі

різко виступив проти «старшин» і тим понував собі врешті відносини в Києві, бо з «молодими» теж не жив у згоді, маркуючи крайньонаціоналістичну лінію. До того прилучилась якась не дуже гарна романтично-грошева авантюра (Михновський забрав жінку у свого патрона, адвоката Фурмана, і казали — що начебто не тільки жінку, а й гроші). В результаті Михновський, покинувши Київ, перейшов до Харкова. Тут він розвинув на початках дуже енергійну діяльність, яка здобула на якийсь час прихильність (...); заснував «Народну українську партію» (НУП) крайньо націоналістично-нетолерантного напрямку: програму її видрукував за кордоном, в Чернівцях, і на Україні вона мало кому була відома, бо й партія звалась на кількох родичів та приятелів Михновського. Почав організувати український банк, з якого потім теж вийшла «одна грусть». Кінець кінцем пересварив доценту всіх місцевих українців і сам з усіма пересварився. Під час I—II думи кинувсь був на агітацію в своїй рідній Пирятинщині, кандидуючи на посла. Чикаленко, що чув його промови на виборчих зборах селян, оповідав, що промовляв він дуже зручно, сильно, демагогічно, порушуючи мотиви націоналістичні і селянські («куркульські», по-пізнішому). Але адміністрація напружилась, щоб його не пропустити, а місцева українська інтелігенція теж не мала довіря до його непербірчивого шовінізму і демагогізму. Він не пройшов ні разу, і так само не мали успіху його тодішні зусилля зайняти впливову позицію у внутрішній українській організації — «демократичній партії», пізнішим ТУП-і, де він вів праву протисоціалістичну лінію з В. Шеметом, Лужиком — та, здається, й тільки. З часів війни чув я від Чикаленка оповідання, — котрі потім послужили підставою для його одводу, — що він підбивав тупівців (говорив на сю тему з Чикаленком) на якусь патріотично-оборончеську російську декларацію, щоб перемінити правительственный гнів на милість до українства; але стрів доволі рішучий відпір і зник.

Приїхавши до Києва, я застав його на чолі невеличкого гуртка молодих офіцерів, прапорщиків та підпоручиків, кадрових і призивних — пригадую на ім'я молодшого Павелка, ад'ютанта при начальнику воєнного округу, Сахна-Устимовича (інших уже не пам'ятаю), Михновський розагітував їх в націоналістично-фашистським духу, і з ними разом пробував вести пропаганду і організацію в військових частях київської залози. Про стиль і напрям сеї агітації можу судити з тих кількох промов, котрі мені довелось чути в воєн[ній] раді військових депутатів, потім на інших військових з'їздах і в Ц. раді. Він говорив з сильним нервовим темпераментом, не раз захоплюючись сам і захоплюючи аудиторію; голос мав доволі приємний, але глухуватий, сильно жестикулював і був доволі меткий в відповідях на окрики, (...) — як кажуть німці. Ударяв сильно на царський уряд, на світову війну, на експлуатацію українського гарматного м'яса для чужих завдань. «Україна для українців» під військовою гегемонією — старшини, офіцера, се була, очевидно, провідна ідея його агітації, (...) «шляхетне лицарство», «шановне товариство» — се були його улюблені звороти; він величав заслуги, провідну роль військової старшини — хоча, треба признати, був досить обережний у висловах і скорше натякав, не розгортуючи своєї ідеології. Агітував він поки що за сформування українського національного війська, на початок — сформування української військової частини в київській залозі, легальною дорогою, — але в розмовах бриніла можливість самочинної формації, свого роду військового перевороту. Се, власне, те, що непокоїло мене й інших декого. При ворожій настрої до українського руху, російських провідних кругів спеціально, серед провідників ради військових депутатів, на чолі котрої стояв отой «рядовий» Таск, перейнятий просто ненавистю до українців, — з одної сторони, а з другої — російської комендатури, можна було напевно сказати, що всяка проба самочинності була б задавлена прямо з садичною жорстокістю, і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації. Пізніша історія богданівського полку показала занадто ясно і настрої сього антиукраїнського київського гарнізонного оточення, і нестійкість українського воєнного елемента, який не від того був, щоб вимахувати корогвами під ослоною Укр[аїнської] Центр[альної] ради, але сам до оружного кон-

флікту, до кривавої боротьби не мав найменшої охоти. Се відчувалось, і сам Михновський — неврастеник, що робив враження просто-таки боягуза, тратив відвагу і витривалість при яким-небудь твердім натяку до нього, — не давав ніякої запоруки, що він умів би серйозно провести такий конфлікт. Заварив би кашу і в небезпечний момент сховався б у просо, як се бувало з нашими пізнішими воєнними революціонерами — Капканом, Шаповалом й іншими. Отсі міркування, а також і той реакційно-аристократичний дух, котрий віяв з агітації Михновського, змусили наших товаришів з Ц. ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц. ради, від котрої сей гурток держав себе осторонь і, очевидно, хотів вести справу на власну руку, без її контролю.

Особливо сим займався поручик Ган — один з малозвісних діячів нашої революції, котрому належить почесна згадка. Він був земський служаший, служив останніми часами, здається, по земській страховці (асекурації) десь на Поділлі, був мобілізований в артилерію, був кілька разів ранений і контужений і відпущений з армії на відпустку за повною нездібністю, в дальшій часі числивсь при київській залозі як відпущений на лікування. Чоловік маленького зросту, утлого здоров'я, років за 40, ледве живий, він сильно страждав болями голови від своєї контузії, але весь був перейнятий запалом революції і розкріпощення. По переконанням своїм соціал-революціонер, правдивий українець, по нинішнім зв'язкам своїм військовий, він дуже інтересувався питаннями революціонізації й українізації війська, але, очевидно, не в тім реакційно-фашистським дусі, який ширив Михновський, а в інтересах демократичного українства, осередком і гаслом котрого була Ц. рада. Він найбільше й звертав мою увагу на небезпечні сторони діяльності Михновського і старавсь через свої зв'язки і зносини з військовими частями зв'язувати їх з Ц. радою. В тім же напрямі готові були працювати і деякі вищі офіцери київської залози. Пригадую особливо полк[овника] Матюшенка, коли не помиляюсь, інтенданта київської залози, котрого ми потім висували на місце Ходоровича на посаду начальника київської військової округи.

Притокою для агітації Михновського і К⁰ послужила справа формації польської дивізії. Се була одна з тих яскравих дурниць, котрими було багате російське правління на Україні. Коли російський уряд чи то головнокомандуючий [великий князь] Миколай [Миколайович] почав під час війни залицятись до поляків, щоб перевести їх на російську орієнтацію, обіцяючи їм відновлення польської Речі Посполитої, поляки скористалися з сього, щоб випросити собі формування спеціально польських військових частин. Не знаю, скільки їх було всіх, але для формації кавалерійських дивізій призначено Баришпіль, коло Переяслава, де були якісь старі касарні. І так в центрі України, під самим Києвом, зарілось від польських панів, що побренькували шабельками, бундючилились своїми польсько-державними планами і, як звичайно, давалися взнаки своєю шляхетською пихою і в баришпільській околиці і в самім Києві, де аж зарілося від сих «товаришів», польських хоругов, і вони муляли очі всім, а особливо українцям. Зовсім природно, в логічній послідовності, з упадком царського самовластя, мусило виникнути питання — чи не належало б сі польські формації пересунути кудись інде — як не [на] польську (такої в Росії вже не було), то якусь більш нейтральну територію, а на Україні формувати аналогічні українські відділи? Се був дуже вдячний прецедент, котрого і [в]хопивсь Михновський. У нього знайшовсь і «спец» по часті формування сього українського відділу і взагалі українізації війська — се був генерал Нудженський (він в своїм (...), поданім мені, пояснив, що властиво його прізвище було Нудженко, а се так тільки перемінено). Здається, він був з кубанського війська, скінчив академію Генерального штабу і написав кандидатську працю з історії козацтва. Основою реформи він покладав переіменування солдатів в козаки і відновлення різних традицій козацького війська. При тім чоловік уже старий, до діла нездатний і взагалі малоінтелігентний — доволі-таки сірий, вислужений офіцер. «Бутафорський генерал», як його прозвали, але, в тодішніх початках українського руху і його мундир запасного генерала мав деяку ціну.

В той момент, коли я міг розглянутися, ситуація була така. Ще перед моїм приїздом 9.III відбулися збори чи нарада українських вояків і офіцерів київської залоги, і вони уконститу[ю]вались як тимчасова військова укр[аїнська] «установча» рада. Вона скликала військовий мітинг, віче, що зібрало, як писалося потім в «Вістях», понад тисячу вояків і офіцерів. На сім вічу ухвалено організувати «український охочекомонний полк» з добровольців, вільний від військової служби. Для керування сими й іншими біжучими справами утворено комітет. Він старався організувати українські елементи київської залоги; його маніфестацією був виступ на «святі свободи» 16 березня українських вояків, як говорили — до двох тисяч, під українською короугою і з оркестром. Під враженнями сього успіху відбулися того ж дня ширші збори старшини і вояків — на них прибув і комендант залоги генерал Цицович, не в тім'я битий чоловік, здається, сербин походженням, що, очевидно, зрозумів українські перспективи і старався бути в згоді з укр[аїнським] рухом. За порозумінням з ним, очевидно, було ухвалено звернутися до начальства військової округи, щоб на українську маніфестацію 19.III визвав українців прибути в військовій ладі, з національними прапорами, се до певної міри було виконано, а потім послужило стимулом до дальших військових аспірацій. Але поруч такої масової роботи гурток Михновського провів постанову організувати, так сказати, ідеологічний осередок, в формі «військового» клубу ім. Полуботка. Хоча в статуті значилося, що членом його може бути кожна військова людина української народності, він зістався тісним осередком українських фашистів, і по перших доволі голосних початках вів зовсім незаметне і незвісне для ширших кругів існування. Мабуть, відігравав деяку роль в пізніших пробах фашистських виступів, тільки мені їм закулісова сторона лишилася малозвісна.

Від сього часу формування українського полку імені Б. Хмельницького, котрий поволі розгортували — язиками, розуміється, — в бригаду, в дивізію і т. д., стала програмою-мінімумом сеї воєнної акції.

З нагоди приїзду до Києва Гучкова¹²⁵, тодішнього воєнного міністра, Михновський ходив до нього з Нужджевським¹²⁶, як спецом, перекладати йому се прошення військового клубу ім. Полуботка, про дозвіл сформування української частини, Гучков годився на дві бригади. Кінець кінцем, прийшов дозвіл — але з тим, щоб до сеї частини вступали тільки охотники, не обов'язані до служби в інших частях, тимчасом як до польських частей можна було вписуватись без сих обмежень. Отже, нове невдоволення, нові заходи і нова агітація. Нехай дозволять українцям сформувати хоч один полк, коли дозволяють полякам дивізію і всяку всячину, включно до бойової дружини в Києві.

Але поруч сеї програми-мінімуму, поволі розгортається далеко серйозніша об'єднання українських вояків фронту і тилу по національному принципу в окремих частях. Не знаю, відки виходило се. Думаю, що не від полуботківців, для котрих такий широкий військовий рух був скорше небезпекою, ніж якимсь козирем, бо, розгорнувшись широко, мусив знищити сю маленьку київську купку з їх бутафорським генералом і судовим поручиком, і дійсно загинув дуже скоро.

Гасло се було проголошене на другім вічу вояків і старшини, зібраному 28 березня. Як засіб против дезорганізації фронту і зміцнення воєнної сили підносила організація української армії по національному принципу. Для сього з усіх тилкових частей негайно мали бути вилучені українці для формування, [згідно] «прийнятому військовому статуту» частини всіх видів зброї, з українською урядовою мовою. В частях фронтових також, — тільки повільніш, — щоб не викликати замішання, — мало також переводитись гуртування українських вояків і старшини в окремі частини. До сього було долучено, цілком начебто «з іншої опери», без усякого мотивування домагання, щоб тим часом, до закінчення війни, українська земля не продавалась і ніяким чином не відчужувалась, бо ся тривога за землею викликала б потяг з фронту додому (щоб не прогавити свого) і спричинялась би до дезорганізації фронту. Ся загальна резолюція, подана до відома ради військової і Центральної ради, була підтримана рядом окремих резолюцій. В такім напрямі винесли резолюцію збори українців військових шкіл. Організувався український воєнно-авіаційний комітет

і т. д. Одним словом, починала наростати справа величезної ваги, що потім стала рішеннячим фактором української революції.

Поки легкоконне українське вояцтво так сміло викликало проблеми найтяжчого калібру, які далеко не переходили сили тодішнього українського активу, тяжка українська артилерія — укр[аїнська] інтелігенція поволі — з оглядкою виїздила на позиції. На 25—[2]6 березня були призначені загальні збори ТУП-у, старого центру українського національного руху, як він себе уважав, і дехто — включно до тих, що недавно готові були таким його уважати. Я сказав уже, що його київський центр не підтримував з мною особливо тісних зв'язків в літах мого заслання і не відчував прикрої моєї неприсутності. Але повернувши до Києва, я старався відновити колишні зв'язки, що мене колись з ним в'язали, і брав участь в його нарадах. Прийняв реферат на загальні збори, був вибраний їх головою і брав дуже діяльну участь в його провіді. Востаннє, се можна сказати, виступав я провідником української інтелігенції, се був мій прощальний дебют, як потім виявилось. Тоді я сього не відчував. Ми, інтелігенти, ще не бачили української маси — побачили тільки на «Конгресі», і тим часом та невелика верствочка, українська інтелігенція, що рахувалася з ТУП-ом і тепер потяглась до нього з різних кінців України, і з пра-України, все, що здавалось цінного сілого, на котрий — хто знає, чи не прийдеться будуватись [?]. В порівнянні з настроєм і темпераментом тої публіки, як ми її знали перед війною, вона бадьорилась, була повна бажань розгортувати старі плани і мрії. Головний тон, який я взяв, — се була осторога проти мінімалізму, з котрою я виступав в статтях в «Н[овій] раді»: забути старі національні постулати, зведені до мінімуму з огляду на несприятливі обставини, і думати по-новому, виходячи з реальних потреб українського народу — свobodно і сміливо. «Наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо; але вони нам не пробачать, коли ми не доцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів, і вони матимуть на се право», — говорив я в котрійсь з своїх промов з чималим піднесенням і знайшов признание — у Шевчука, що після сеї промови підійшов і висловив свою втіху, що ми явились одностайними на сім пункті.

Збори пройшли взагалі, як на ті часи (перші чисто українські збори, у всеукраїнському розмірі) інтересно, жваво, з піднесенням. Я пам'ятаю, що провадив ними з приємністю, залюбки виступав, і чув себе на них досить добре. Права опозиція відчувалась, але не виявляла активності, і здавалось, ніби ліві елементи мали перевагу, — той елемент, з котрим я чув себе ближче. Тому я був вдоволений з з'їзду. Пізніший «Конгрес» [затмарив?] його і позбавив значіння, але для того моменту се був доволі сильний і енергійний крок.

Він пройшов під знаком позапартійного характеру ТУП-івського союзу, що прийняв назву автономістів-федералістів. Се було гасло старого союзу, а тепер мало стати всенародним. Але з тим, як стала виявлятися сила лівіших, соціалістичних течій, управа союзу перейшла на партійне становище: взялась перетворити союз в партію. Робила се без порозуміння зо мною, доволі конспіративно, і тим самим способом наші дороги розійшлись, а згодом сі старі колишні товариші стали моїми політичними противниками, безоглядними і злісними.

На сих зборах з'явився Винниченко, тільки що прибувши з Москви. Привітали його оваційно. Але він в доволі різких виразах відмежувався, вказавши на диференціацію українства як на чергове завдання. Діагноз був правильний, для тодішніх обставин дещо передчасний, бо «Конгрес» пройшов потім іще під знаком єдиного українства. А головно грубовата була форма. Та «федералісти» вибачали сю форму, влучно відчуваючи, що, незважаючи на грубоваті фуки, — зносячи їх, завсігди можна Винниченком по-своєму покерувати.

Пок[іийний] Синицький — типовий представник правих течій, що мостилися під федералістичним прапором, — робив в тім часі заходи коло прилучення до українського гасла київських капіталістичних, себто єврейських кругів. Він був членом управи одного з київських товариств взаємного кредиту, цілком єврейського, але заснованого нібито з участю українців, і він, очевидно, хотів тепер узяти на себе ролю посередника між буржуазією єврейською і українсь-

кою. Здається, від нього пішли думки, що сам Бродський носить з гадкою зробити якийсь вартісний дарунок українцям — напр(иклад,) вибудувати їм «народний Український дім» з відповідним написом на порталі і т. д. Одного красного дня він звернувся до мене в Ц. раді з заявою, що представники єврейського громадянства прийшли заявити своє спочуття Ц. раді, і він просить мене їх прийняти. Були се якісь банківці-фінансисти третього чи другого сорту, дуже сірі, числом щось шість, і Синицький з ними. Здається, що він і виступив їх іменем, що вони спочувують акції Ц. ради і бажали б почути від мене інформацію про її позицію в національній справі — себто про становище супроти євреїв. Я сказав їм кілька слів, знов-таки в тім дусі, як писав в «Новій раді»; що ми бажємо, щоб неукраїнська людність України мала змогу свого національного життя, і на тім більше-менше скінчилось: «представники єврейського громадянства» пустили кілька незначущих фраз і пішли. Потім, на «Конгресі», Синицький уболівав, що Конгрес своєю радикальною резолюцією настрашив сі єврейські капіталістичні круги, що ставилися дуже прихильно до українського руху, — то значить, сподівались використати українську інтелігенцію чи Ц. раду як щит против небезпек економічної революції. Мовляв, знеохотились до українського руху і студили руку, з котрої готові були дати Ц. раді хабара за таку послугу. Сам Синицький — що з моєї руки був пройшов разом з Корольовим до губернського комітету і від часу до часу приносив мені жалі на нетактовне, на його погляд, поведення тих відпоручників Ц. ради, — переконувався, що з його ролі посередника нічого не вийде, і облишив свої маневри. Він став одним з провідників ідеї відмежування укр[аїнської] інтелігенції під знаком партії федералістів від лівих течій, урядження «культурного кутика», де можна було б спочити душею від хаосу і вандалізму революції і т. д.

По асоціації пригадуються мені спроби зав'язати відносини зо мною і українцями з боку іншої верстви — польських поміщиків. Першим з'явився у мене Юрій Тишкевич, син Михайла [Тишкевича]¹²⁷, що пересиджував війну у Лозанні, відти вислав вірнопідданчу телеграму до царя Миколая іменем лозанських українців і дістав відповідь за підписом міністра двору — київські українці дуже цмокали коло сього начебто «признання українства», не знаючи, що б можна витягти з сього факту. Потім надсилав привітальні телеграми мені й Ц. раді, і от як посол його явився до мене його синок, з значком Червоного Хреста, котрим він захистився від фронту, і з різними обережними запитаннями, як я собі уявляю перспективи, особливо в справі землі, поміщицьких маєтків і т. д. Силкувався говорити українською мовою, що дуже слабо виходило, робив враження людини дуже обмеженої. Потім поновив знову свою візиту, коли справа націоналізації земель без викупу вирисувалась доволі ясно; покірно вислухав мою гадку, що, очевидно, сеї перспективи поміщикам не вдасться обминути, і більше не з'являвся. Потім я чув, що старий Тишкевич нарікав, що як се Ц. рада супроти його заслуг перед українством не захистила його маєтку з націоналізації. Але переді мною він про се не згадував.

Друга візита була більшої калібри. Одного ще кращого дня телефоном запитали мене з дому Браницьких в Липках, чи може мене відвідати гр. Браницька, приїхавши до Києва. Не можна було відмовитись, і [от] раптом з'явилася у мене пані, так [десь] під п'ятдесят, тілиста, розмальована, завела розмову на тему, що прийшов час, коли люди доброї волі повинні подати собі руки і т. д., в таких загальних і неконкретних тонах. Я відповідав також загально, і так без ніякого конкретного змісту сей візит пройшов. Я за кілька днів віддав сю візиту — надбав у неї кілька шпигунів, що за браком більш підхожої теми завели розмову про українські килими, і на тім справа скінчилась. По якимсь часі я дістав лист від неї, де вона просила мене прийняти і вислухати управителя її маєтків, з приводу якихось прикростей, котрі чинилися її маєткові, але я переказав тому панові, аби звернувся до референта земельних справ, і по сім мені дали спокій, очевидно, переконавшись, що у мене не поживишся.

Ще привів до мене одного разу такий пан Міхальський, молодий хлопчик, що ще перед війною підтримував польсько-українські зносини (в особливій приязні був з О. Косач-Пчілкою), але зо мною не мав ніяких зносин, якогось

провінціального польського поміщика, що хотів почути мою гадку про становище польського елемента на Україні, розмежування автономної України з Польщею і под. Я виложив йому свої гадки, між іншим висловив думку, що полякам та іншим меншостям нема інтересу дуже різко вимальовувати собі національний стан посідання, що їм далеко вигідніше доходити прав своєї культури на підставі загальних горожанських прав, а не якогось національного [пріоритету]. Міхальський погоджувався зо мною, але егомосьць, очевидно, мріяв про українське <...> хмуро мене вислухав і пішов.

Пізніше, як національні меншості дістали представництво в Малій раді, вони вже більше не звертались до мене персонально, а вели свої турніри прилюдно.

Тим часом висіли неполагоджені відносини до Тимчасового уряду.

Резолюція, переведена на вічу, — щоб Ц. рада предложила Тимчасовому урядові його ухвали, лишилась невиконаною. Нікому з Ц. ради не хотілось їхати в посольстві «до ханської ставки», бо не було надії добитись якогось успіху: відчувалось, що для петербурзьких керманичів українські домагання не досить імперативні, їх негайність ще не досить удокументована. До того петербурзькі українці, що поприїздили на з'їзд ТУП-у, визначений 25 і 26 березня, з свого боку постарались розхолодити сей замір. Приїхав з моїх давніх знайомих О. Ігн. Лотоцький, з молодших Гр. К. Голоскевич¹²⁸ і Олександр Шульгин¹²⁹, молодий історик, що незадовго перед тим скінчив університет і ладивсь до наукової кар'єри, але тепер перейшов на політичну. Виявилось, що петербурзька українська громада, так би сказати, явочним порядком, уже взяла на себе перед Тимчасовим урядом ролю всеукраїнського представництва, сама подала йому 17 березня в такій ролі пропам'ятну записку про негайні українські потреби, котрих здійснення не можна відкладати до Установчих зборів (тут, крім уже давніше підношених справ, як заведення української мови в школах і урядах, повернення засланих галичан і под., було домагання, щоб губернськими комісарами призначувано українців, і при Тимчасовім уряді був комісар по українських справах; щоб в окупованій Галичині і Буковині відновлено попередній устрій і припинено всякі репресії проти українства і под.)¹³⁰.

Така некоординованість ставила тепер в трудне становище і їх, і нас: вони, представляючись представникові Тимчасового уряду, нічого не згадали про Ц. раду і взагалі київський центр як національне представництво, тим самим немов заперечували його існування, [що] утрудняло нам намірений виступ і взагалі утруднили нашу акцію. З іншого боку, і нам не було бажано дискредитувати чим-небудь петербурзьку громаду, в котрій було стільки поважних і заслужених діячів, понижати їх авторитет в очах уряду і закидати яке-небудь самозванство.

Незалежно від сеї формальної некоординованості було серйозне розходження і в самім змісті і характері домагань: тимчасом як київське віче поручало Ц. раді переказати Петербургові волю українського народу самому заводити автономний лад на Україні і зажадати від нього, щоб він з свого боку декларував «широку автономію українських земель і зв'язав справу сеї автономії з інтересами нового ладу», петербурзька петиція не торкалась сеї принципальної і для даного моменту рішальної справи, а оберталась виключно в кругу різних — правда, досить важних, але все-таки другорядних конкретностей.

Пройшло щось два дні в доволі прикрих дебатах на сю тему. Обидві сторони не вигорювались до кінця, і тому дебати проходили так тягучо, нудно і безрезультатно. Центр[альна] рада обережно натякала, що без її уповноваження Петерб[урзька] громада не має ніякого права виступати з якими-небудь представленнями перед Російським урядом. Петербурзьким делегатам не проходило через зуби признання прерогатив Ц. ради як єдиного національного політичного центру, супроти котрого петербурзька громада, — призвичаєна останніми часами дивитись на себе як на властивий політичний центр, — мала б зійти на просту експозитуру. Шульгин томив нас своїми нервовими промовами і жестикуляціями в стилу ужасно умного і певного себе молодого рабина; Голоскевич притакував; Лотоцький пробував находити якийсь середній дипло-

матичний шлях. Я стояв на тім, що ухвала віча повинна бути Ц. радою виконана і депутація вислана — меморіал Ц. ради міг мати характер розширення і доповнення, більш принципіального, конкретних домагань петербурзької громади. Кінець кінцем принципіальне порозуміння було досягнене. Петербурзька громада признала себе експозитурою Ц. ради і надалі обов'язувалась працювати по її вказівках і за порозумінням з нею; Ц. рада давала їй поручення заступати її перед Тимчасовим урядом, один з членів петербурзької ж громади мав представляти українського комісара при ній. Ц. рада мала вислати свою делегацію з резолюціями віча.

Не можна сказати, щоб відносини були тим цілком виладжені. Але петербурзька громада сильно розпорошилася слідом, коли цілий ряд представників її (Лотоцький, Широцький¹³¹, Корчинський¹³², Зайцев¹³³) виїхали комісарами до Галичини, після призначення головноуповноваженим Д. Дорошенка — про що скажу слідом, і цілий ряд молодших громадян з студентства, як Чечель¹³⁴, Солтан, Ісаєвич¹³⁵ переїхали й стали на роботу в Києві. Тим самим ті петербуржани, які zostалися на коні, перестали претендувати на яку-небудь самостійну політичну ролю, і погодилися з становищем представників київського центру.

Заходив великдень — маленький перепочинок перед хмарою з'їздів і зборів, що мали розпочатися вже з другого, а особливо з третього дня свят. На неділю 26.III, поруч з зборами ТУП-у була визначена приготовча конференція Національного Конгресу, що мала детальніш розробити його програму. Люди так були наелектризовані очікуванням всяких можливих одкровеній, що й на сю конференцію поприїздили люди з провінції, хоч се мала бути проста організаційна нарада. Непотрібна дана була оповістка в газеті — ще люди не привикли і дивились занадто широко одкритими очима, боячись, щоб чогось не прогавити. Референтом був покійний Ткаченко, але він приготував тільки тези для дискусії — щось на тему перспектив розгортання організації української автономії. До того докладав дуже безтемпераментно, щось мрукав під ніс. Приїзжа публіка була невдоволена: вона ждала інструкцій, директив, ухвал. Дискусія не розгорнулася, люди відказували, що їх кличуть, не приготувавши порядно програми і матеріалу для дискусії. Се був неприємний епізод, який ми всі мусили намотати на вус, особливо я, що власне підтримував, здається, се скликання, щоб, мовляв, підготовляти інтерес до з'їзду. З подвоєною увагою стали ми готовитися після сього до Національного Конгресу, пильнувати його рефератів і дневного порядку. Настрій був неспокійний. Боялись, що чорносотенні елементи використають великдень для погромів. Зроблені були навіть труси по монастирях, за погромною літературою.

В «Н[овій] раді» надруковано відозву до людності, з закликом не вірити людям з «ангельським голоском, а чортовою душею». Було се трохи пізно, бо надруковано в великоднім числі, наспіх, з масою помилок. Мало се хіба значіння відмежування українства від можливих хуліганських вибриків, бо в масу ся відозва, очевидно, не могла піти.

Не ждали біди з іншої сторони.

Тим часом, як виявилось — вираз резолюцій 19 березня, що українці самі заводять на Україні «автономний лад», не чекаючи згоди чи й дозволу Временного правительства, глибоко запало втямки київським політикам. Я вище згадав, що якраз у сім часі київський міський комітет думав про те, щоб прийняти на себе роль краевого центру і органу Врем[енного] правительства для всієї території, що економічно тяжить до Києва. Інакше сказати, розмежуватися з Одесою і Харковом і взяти на себе ролю автономного правительства України — на взірць того, що було сформовано для Закавказу. Натяк, що українці можуть, минаючи їх, утворити якийсь автономний орган, очевидно, занепокоїв управителів, і від них пішли деякі прикрі словця — погрози на адресу Ц. ради, що не могли не затривожити нас, з огляду, що в руках сих людей, будь-що-будь, була київська залога, міліція, прокуратура і всяка інша штука, а ми сиділи як голий при дорозі з поручиком Михновським і генералом Нужджевським.

Було се першого дня [на] великдень. Поприходили дехто з знайомих, між

ними пок[ійний] Л. Мих. Жебуньов¹⁴⁰, поділитися своїми великодніми спостереженнями і подати нам з них політичну мораль. Його вражіння було таке, що ми все-таки занадто руба ставимо справи і лякаємо неукраїнську публіку: обиватель хвилюється. Моя великодня стаття, де я заспокоював «народи України» або нацменшості — кажучи пізнішим терміном, — його не задовол[ьн]яла: мало. Се хочуть використати праві елементи. Перед самим святом з'явилася в «Киевлянині» звістка про організацію «Общества югороссов» для об'єднання «русских элементов на территории Украины» для побороювання всяких [в]уз[ь]ких національних течій. Хоч при тім говорилось і про демократичні елементи, але ясно було, який то киевлянинський демократизм.

Так поговоривши, розійшлись, коли телефоном обізвались до мене, здається мені, актор Корильчук, що служив як військовий чиновник в київській залозі. Він остерігав, що йдуть балачки про можливість розгону Центральної ради військовою силою, щоб не допустити до зібрання Національного Конгресу і проголошення автономії України. Я подзвонив до Антоновича, що мав теж телефон дома. Був у нього тоді в хаті дехто з молодших, — між ними Колос, маляр, що служив солдатом, який взявся провести розвідку. Виявилось, що приводом послужила хвалькувата осторога, кинена головою Ради робітничих депутатів Незлобіним, на якимсь зібранні, що коли Український Конгрес проголосить себе Українськими Зборами, то його розженуть революційні штики. Се було не так грізно, але в процесі сього розслідування провідники міського комітету відчули конфуз сеї ситуації і висловили побажання, щоб президія Ц. ради вияснила в міськ. комітеті дійсне положення і положила кінець кривотолкам. Другого дня ми дістали запросини — прибути в засідання міського комітету. Ми не відмовлялись, рішили піти: я, Антонович, Винниченко і ще дехто, вже не пам'ятаю. Зійшлися наперед разом і пішли разом з доволі неприємним і настороженим настроєм. Але ся форма — свого роду повістка явитись на допрос — відчитатись і виправдатись перед місцевими хазяями — в ній в тодішніх відносинах було чимало образливого, провокуючого, що трудно було перебороти. Голова зборів Страдомський — дуже обережний чоловік, що відчував наростання українського руху і в повній мірі хотів з ним рахуватись, — старався скільки можна ослабити обопільну [нехить?]. Але коли він, відкриваючи збори, поясняв, що се зібрання має завданням вияснити і заспокоїти київське громадянство, стривожене чутками, що серед українців єсть замір проголосити автономію, а може, й самостійність України, — сей момент викику на перехресний допит все-таки стирчав в сім інциденті настільки сильно, що я, першим відповідаючи на се питання, несвідомо з оборони перейшов в наступ.

Я сказав, що ми прийшли не тільки на те, аби виявити неправдивість тих чуток, які пішли про нас, але вияснити і більш принципіальні відносини між українським і київським центром: з ким ми маємо діло — чи з союзниками в справі визволення, чи з ворогами, спадкоємцями старого обрусенія? Відома річ, як Київ протягом віків зросійщився і відірвався від землі, став островом серед неї. Останні події ілюструють сю відірваність його. По інформацію про наміри і діяльність українських організацій, що виявляють бажання і наміри українського народу, революційні провідники міста звертаються не до Ц. ради, не до авторитетних українських діячів, не до відновленої української преси, а до якихось своїх власних загадкових джерел. І на підставі сих відомостей в Раді робочих і солдатських депутатів пролунала погроза розгону українського національного з'їзду. Певно, справді щось подібне вважається можливим — полагоджування відносин багнетами. Я нагадав старе прислів'я, що багнетами все можна зробити, тільки сидіти на них, себто уставляти які тривкі відносини неможливо. Перше, ніж вияснити що-небудь з свого боку, ми хотіли б почути з боку київських організацій відповідь на основне питання — чи признають вони права українського народу на своє національне будівництво, чи признають право народу на своїй землі будувати своє життя — забезпечувати права національних меншостей?

Такого обернення справи не сподівались, і Незлобіц, і представник київської залози якийсь капітан Карум, що особливо різко виступав проти нас, дома-

гались відповіді на поставлені Страдомським питання. Та котрийсь з військових українців, тут присутній, взявши слово, обернув їх знову до факту погрози. Заговорив про українське військове товариство і тривогу, викликану в нім погрозою; члени товариства, казав він, винесли постанову боронити, — очевидно, зброєю проти зброї — прав українського народу. Ситуація оставалася напруженою. Григорович-Барський і Фрумін постарались залагодити настрої, запевняючи, що тут не може бути мови про якусь ворожнечу чи фізичну боротьбу проти українства — боротьба може бути тільки «словесна». Але люди, заінтересовані в новім ладі, бажають, щоб будівництво нового життя проходило в формах державно-правних, а не захватних, і поголоски, що українці хочуть проголосити автономію України, не чекаючи всеросійських Установчих зборів, викликають тривогу. Антонович став вияснити, що з'їзд не збирається проголосувати ні автономії, ні федерації. Але інші присутні українці не хотіли пускати неліквідованою справи погрози і заявили, поки виясниться погроза, українці не можуть пускатися в ніякі пояснення своїх планів і поглядів. Тоді представник Ради солдатських депутатів дав офіціальну заяву, що ніхто з їх Ради не мав права робити такої погрози, і він зажадає, щоб було названо ім'я особи, яка зробила таку заяву. З російської сторони сей заклик зістався без відповіді. Тоді з української сторони доволі прозоро вказано на Незлобіна, що се від нього пішли слова про можливість вмішання війська до сеї справи. Тоді Незлобін з злістю і їдкою став вияснити сей інцидент; признав, що він висловив сю гадку, військо не потерпіло б, що коли б українці хотіли самочинно творити автономію України, не чекаючи всеросійських Установчих зборів, а привід до сього дали відомості про певну українську течію, яка хоче скликати свої Установчі збори, не чекаючи всеросійських (і — очевидно — за такі Установчі українські збори прийнято наш з'їзд, скликаний на 6 квітня). З сеї самооборони він перейшов до нападу і обрушився на мене, що смів припустити, що російська демократія може бути ворогом українського визвольного руху — «З неба я впав, чи що, коли питаю, друг чи ворог українському народові». Його підтримав знову Карум, остерігаючи українців від яких-небудь кроків, які могли б занепокоїти і подразнити армію — він при тім пустив крилату фразу, яка потім надовго зависла над київськими і взагалі українськими відносинами — про те, щоб українці не схотіли «всадити ножа в спину армії, що боронить Україну від німців». Сю грубу фразу вже пустили повз вуха, не хотючи розсваритися до кінця. Винниченко, Ніковський і я — дали заспокоюючі пояснення, що наш з'їзд чи конгрес, як його називали, не має заміру ніяких Установчих зборів, що скликання з'їзду по територіальному принципу буде дальшим завданням, що ми не маємо ніякого заміру вносити які-небудь замішання в діло загального визволення, ні вступати в які-небудь конфлікти з Временним правительством. Але я при тім зазначив, що можна бути не знати яким демократом, і zarazом централістом, і ворогом національних домагань; з вдоволенням приймаючи дані нам запевнення про сприятливе відношення до українського національного руху, ми все-таки чекатимемо, щоб за словами пішли діла. Представник війська висловляв радість, що тривоги й непорозуміння так щасливо розійшлись, і висловив бажання, щоб надалі було більше контакту і обопільної інформації. Страдомський, закриваючи збори, запевняв, що значна частина комітету вперед була певна, що всі тривоги і страхи були зайві — покладаючись на мудрість українських провідників.

Так нібито щасливо і мирно закінчилась ся пам'ятна стріча провідників українського руху з російськими. Вона, з формального боку, очистила атмосферу, відсунула конфлікт між українською і общеруською демократією і дала змогу українському рухові посувати свої позиції до певної межі, не входячи в виразний конфлікт з тою общеруською демократією. З сього боку ми почували себе задоволеними. Але приємних вражіннь, приємної спадщини сей інцидент по собі не лишив! Ті слова, що пролунали з обох сторін, навпаки, ясно зазначили непримиренне становище їх супроти себе, і те неприємне, що було в сім інциденті, зоставалось надалі. Ся Україна, що репрезентувалася Центральною радою першого скликання, — інституцією дуже скромною, але яка сама для

себе вже доволі ясно усвідомила, що вона — се дійсно українське представництво, — ся Україна в святочних хвилях свого відродження була покликана общеруською демократією на відповідь і суд, на перехресний допрос тут, в Києві, перед очима всякого ворожого українству елементу, не була засуджена, але явно залилась під підозрінням, і погроза не була взята назад, властиво, а тільки відсунена, доки українці не схотіли б самі будувати автономію України, що мусило прийти. Значущо пролунала також нота, розвинена потім у вступній статті «Київ[ской] мысли», нібито прихильній, але в ґрунті речі дуже єхидній, — що наше право говорити іменем українського народу є під сумнівом, поки не виявив він сам своєї волі повно і свобідно, а виявити її він не зможе дорогою таких громадських з'їздів, як ми затівали, а тільки через вибори, організовані державою. Все це обіщувало в будучім багато всякої всячини. Але тим часом можна було ставити чергові кроки, не боячись якого-небудь військового аргументу, і се було важно, а будуче треба було лишити будучим.

Зараз сим черговим кроком був наш Конгрес, котрого ми чекали з биттям серця — наскільки Україна нас оправдає. Винайнято залу в Купечеськім зібранні — найкраще приміщення в Києві, розпубліковано заклик до студентської молодіжї, щоб записувалися на роботу в інформаційні бюро, що мали працювати під час Конгресу. Перше засідання визначено на першу годину, але вибирати вступні посвідчення і для того предклати свої мандати учасників прошено заздалегідь. Посвідчення на право участі з рішаючим голосом рішено було видавати з повним додержанням умов, проголошених в пресі: тільки тих, хто викажеться відповідним мандатом, щоб витримати характер представницьких зборів і не дати їм зійти на збір випадкових осіб. Не раз приходилось відмовляти цілком певним людям, кртрі злегковажили собі сю умову і поїхали, не взявши мандату; пам'ятаю, як до мене звернувся один такий земляк, що поспішився як на українське свято, не оформивши справи, і почав показувати всі свої документи включно до дозволу на ношення револьверу, — але я не міг нічого порадити: такі діставали дозвіл на присутність без рішаючого голосу — на галереях зали.

При тодішніх цілком не обчислених способах переїзду, при малім розповсюдженню української преси, при доволі короткім часі від перших оголошень до дня зборів мусіли ми побоюватися, чи зможе Україна, просто таки фізично, відкликнутися на наш заклик. На всяк випадок ми рішили перенести декоративну частину з'їзду — привітання, депутації і т. д. на день другий, коли наспіють припізнені, на перший же постановити теоретичні реферати. Бойовим днем мав бути третій, субота — головні резолюції і нова організація Ц. ради.

Моя дружина і донька пішли зрану, щоб узяти участь в технічній підготовчій роботі і провірці посвідок. Я прийшов перед 1-ю годиною і був рад бачити, як сильно громадяться наряд, і то не тільки інтелігентський: почав прибувати і фронтовий елемент, солдатський і селянський, особливо з Київщини та середніх частин Чернігівщини й Полтавщини. Уже перші збори відкрилися при добре заповненій залі і галереях, а другого та третього дня велика як на Київ зала була набита до неможливого. Україна нас підтримала, і велике національне об'єднання відчулося відразу з перших слів та зборів — коли я, відкриваючи збори, закликав присутніх привітати представників петербурзького революційного вояцтва, що прибули на з'їзд, а далі — пом'янути всіх, хто поліг за визволення України. Щирий порив відразу об'єднав і злив в одно тіло всю сю кількатисячну громаду, що зібралася з різних частин України вперше на великі національні збори. І коли слідом делегат Чорноморської флоти матрос Пилипенко з броненосця «Синоп» — атлет-молодець, з феноменальним голосом, відповідаючи на привітання, заявив, що українці Чорноморської флоти зобов'язались активно боронити українські елементи, — се дало привід до такої бурхливої овації, якої, мабуть, давно не бачив Київ.

Я був обраний почесним головою з'їзду і запропонував президію, зложену з представників різних громадських верств. Вони мінялись під час сесій, фактично кермувати порядком доводилось мені.

Перше засідання з опублікованою оповісткою було присвячене теоретич-

ним доповідям, що були виголошені оден по однім; дискусія над усіма ними спільно мала бути переведена в вечірнім засіданню після обідньої перерви. Коли в сій перерві члени з'їзду повиходили до саду і на улицю, різні репортери і просто цікаві обивателі обпали селян, беручи їх під перехресний допит, аби переконатись, чи свідомо ставляться вони до тих питань, над котрими вестиметься дискусія — чи не являються простими фігурантами, спроводженими з різних сторін українськими (...). Але селяни прегарно витримували ці допити, виявляли повну свідомість тих питань, які висувалися в доповідях, і не давали себе збити різними хитрими підходами. Потім ці совопросники дали вираз і в пресі сво[є]му здивуванню з національного розвитку і свідомості нашого селянства.

На вечірнім засіданні, що було присвячене дебатам з приводу рефератів, пізніше селянство справило величну маніфестацію. Того дня в педагог[ічнім] музеї відбувала свій установчий з'їзд «Селянська спілка»¹³⁷; звідти селянство прийшло всім збором, несучи прапор з портретом Шевченка, що переховувався для того часу в педагогічнім музеї, і принесли його до зали зібрання як свій прапор. Збори встали, проспівали Шевченків «Заповіт», що від того часу став немов гімном Центральної ради і співався на його засіданні, на мій погляд, навіть занадто часто, надаючи пізнішому нашому парламентові деякий посмак «співочого товариства». Але в початках се не відчувалось. Прапор же Шевченків, треба сказати, мав ще потім дальшу свою історію, коли селянські депутати України, вибрані на «Всероссийский крестьянский съезд», забрали його з собою з Києва, і там, в тодішнім Петрограді, промарширували з ним процесією з Николаєвського вокзалу через усе місто до будинку з'їзду з співом шевченківського «Заповіту» і на смерть вразили російських централістів (що тим крест'янським з'їздом хотіли зашахувати «сепаратистичні рухи» — Центральної ради в першу голову). Побачивши таку організовану фалангу, вони рішили: (...)

Ся фаланга поволі кристалізувалася в дискусії з'їзду. Селяни виступали мало. Перший день виступали виключно різні інтелігентські представники; але було кілька інтересних селянських, робітничих і солдатських делегатів. Особливо визначні були виступи Авдієнка, члена петербурзької Ради солдатських та робітничих депутатів, і Дорошенка з фронту київської округи; се був незвичайно симпатичний, солідний, свідомий тип, з котрим я потім стрічався на різних з'їздах — включно до часів Директорії.

Промови здебільшого мали загальний, декларативний характер, і я другого дня звернув увагу зборів на те, щоб не надавати з'їздові мітингового характеру. Провідники з'їзду і я в тому числі тоді дуже старалися витримати однотайність в політичній платформі, щоб не дати противникам українського руху спекулювати на українських розходженнях. Дві течії з сього боку ми вважали небезпечними — крайній український націоналізм («Україна для українців») і споріднене з тим самостійництво («Самостійна Україна»). В сім часі з неукраїнських сторін до мене виявлявся особливий інтерес. На нашім допиті, в об'єднаному комітеті, особливо допитувались: єсть між українцями течія «Україна для українців» (подумати, який мороз ішов по шкірі київських обивателів від такого гасла!), наскільки вона численна і серйозна. А в пресі висловлялись побажання, щоб мотиви, змагання і значення українських націоналістичних течій були вияснені в інтересах самого українського руху. Супроти таких побажань наші громадяне, не в тім'я биті, со всеусердієм намовляли представників сих течій, яким довелось попасти на з'їзд, не дуже розпускати язика, щоб не дати хибного уявлення про український рух його неприхильникам. «Вас тут яких-небудь два-три чоловіки, — резонно говорилось на адресу самостійників і націоналістів, — а попадуть ваші слова в пресу і дадуть зовсім викривлене поняття про наш з'їзд і наші домагання».

І супроти сих дуже серйозно висловлених острогог ті самостійники й фашисти, котрих на з'їзді було дійсно, разом узявши, не більше п'яти (при моім виборі вони голосували чистими картками в числі трьох, як рахували), дійсно примикали фонтани свого красномовства і вели себе дуже стримано. Натомість

«українська автономія в федеративній Рос[ійській] республіці» відмінялась на всі лади і в усіх промовах до безконечності.

Всім не було великої біди. Більша біда в тім, що з політичних мотивів, вище мною вияснених, замовчувалось і затушковувалось на з'їзді, як і на попередніх нарадах, відношення до війни. Присутні в великім числі фронтовики могли б на сю тему сказати багато важного і вартого всякої уваги, але вони мовчали, за мовчазною згодою, котра ледве чи навіть формулювалась де-небудь виразно. І так само обминала се болюче питання вся тилова публіка, — щоб не накликати на український рух нарікань за «ослаблення революційного фронту». Обережно натякала на нього в резолюціях про формування українського війська, про участь України в мировій конференції, — але на більше не відважувалась.

Другий день з'їзду був власне маніфестацією єдиного революційного фронту: солідарності українства з поступовими течіями інших народностей і його дояльності супроти Временного правительства. Головним моментом був виступ губерніяльного комісара Суковкіна в ролі представника Временного правительства з привітанням, що мало характер політичної декларації. Се була реалізація того співробітництва Ц. ради з Суковкіним, що почалось в березні, і тепер служило опорною базою для дальших спільних постулатів. Суковкін і покликався на досвід спільної праці з українськими делегатами в губернськім виконавчім комітеті — в перебудові Київщини на нових, свободних підставах. Ся спільна гарячка, продуктивна праця дає йому певність, що в справах нового будівництва не буде розходжень у українського народу з Временним правительством, перейнятим демократичними змаганнями і поважанням до національних прав. Він підчеркує, що вітає сей з'їзд як представник Временного правительства, вітає його як вираз організованого українського громадянства, що має право одверто сказати своє авторитетне слово по всім важнішим питанням життя, і правительство мусить порухуватися з ним, як голосом організованого українського громадянства.

Се був виступ дуже цінний для українського будівництва в тодішній його стадії, і друга заслуга старого бюрократа, котру я йому потім пам'ятав, підчеркуючи свою роль уповноваженого Временного правительства, він санкціонував наш з'їзд і його резолюції; признав за ним значення голоса українського народу, його організований характер — все се було незвичайно зручною і як на той час дуже цінною відправою на всі інсинуації проти з'їзду з боку правих і лівих київських неукраїнських кругів: радикалів об'єднаного комітету і реакціонерів «Киевланина» і югососів. Се з признанням підчеркнула потім українська преса, і я вважав потрібним відповісти на сей виступ відповідним компліментом. Тим більше, що я мав в кишені і доказ бажання самого Врем[енного] правительства щось зробити приємне для українців. Перед тим стало питання про обсаду головного комітету для окупованих частей Галичини і Буковини. Як потім виявилось, в рос[ійських] кругах на сю позицію мали на гадку назначити мене — як вияв прихильності до українського національного руху. Але в тім часі, по-перше, се було нам невідомо, по-друге — для мене се не була ніяка приємна перспектива: наново відриватись від українського життя і товктися на фронті з російськими військовими властями; та й взагалі ніяких адміністраційних призначень я ніколи не брав і тепер не мав охоти брати. Тим часом на сю посаду дуже охотився Дм. Ів. Дорошенко, що бував в Галичині як уповноважений городського союзу і, будши людиною амбітною, охочою до влади, дуже хотів попарадувати в такій величавій адміністраційній ролі. Хоч ми не були з собою близькі, і останніми часами він дувся на Ц. раду, тим не менше без церемоній звернувся до мене, просячи з свого боку підтримати його кандидатуру, котрій — він був певен — сприятимуть по масонській лінії київські кадети й інша публіка. Я не бачив причини противитись сій кандидатурі, бо хоч і знав різні помпадурські потяги сього чоловіка, але не міг не вважати бажаним, щоб на сю посаду попав українець — а кращого кандидата не міг вказати. І так до Врем[енного] правит[ельства] подали на жадання Ц. ради, щоб голов[ним] комісаром назначено Дорошенка, і саме другого дня з'їзду прийшла до мене телеграма з Петербурга про назначення — я її оголосив потім, і вона була

прийнята з'їздом як симптоматичне досягнення укр[аїнського] руху. А в Галичині, де Дорошенко замінив собою одного з огидніших представників царського режиму ген. Євреїнова (се про нього оповідають, що, підписавши сотий засуд смерті, він сказав: «Тепер я відчув всю повноту своєї власті») — призначення се було прийнято як дорогоцінний дар російської революції і відродження Великої України.

Всі ті обставини спокушали мене до заяви прихильності до центр[ального] уряду, до котрих я взагалі був не скорий і не охочий, знаючи, з яких людей він складався. Положення обов'язувало. На промову Суковкіна я відповів заявою, що Центр[альна] рада з вдоволенням приймає заяву представника уряду, що сей уряд в справах організації України в першу чергу рахуватиметься з голосом організованого українського громадянства і з сього боку готова підтримувати центральний уряд в тій надії, що вони йтимуть згідно в будові нової організації України. Я запитав зібраних, чи вони годяться на таку заяву, — щоб її представник уряду передав до Петербурга. Зібрані однодушно відповіли згодою, і на тій підставі Суковкін вислав телеграму, зараз же опублікувавши її в пресі, де, переказуючи заяву лояльності з'їзду, разом свідчив його авторитетність, серйозність, діловитість.

Ситуація, утворена таким чином, зараз же була використана Ц. радою у вечірніх резолюціях того дня, які містили многоважну постанову, що прихильники нового ладу на Україні признають за Всерос[ійськими] Установчими зборами право санкції автономії України, самі ж повинні зараз забратись до творення підстав сього автономного ладу; сим ділом мала зайнятись «краєва рада» («областной совет»), зложена по територіальному принципу з представників «країв і міст, народностей і громадських верств» — згідно з бажанням Врем[енного] правительства щодо організації і об'єднання громадських сил. День, проведений в братанні з представниками різних народностей України, політичних партій і соціальних верств, давав надію, що се задушевне бажання українців, — не відкладаючи до невідомого часу Всерос[ійських] Установчих зборів, негайно будувати новий автономний лад на Україні, — сим разом не стріне запідозрівань, погроз і противдіянь. Занадто багато наслуhalись привітань, і самі навітались і націлувались, іменем українського народу і Ц. ради, з представниками всяких народів і состояній, так що така надія була вповні натуральною, і можливо, що вона й не була для даного моменту ілюзією: по реакції, після попередніх сутичок, можливо, що й найбільш завзятим противникам українства здавалось необхідним трохи попустити українським настроям.

З особливою цікавістю чекали привітання Незлобіна як голови Ради робітничих депутатів після його попередніх погроз «революційними штиками». Він приїхав пізно, можливо, вичікуючи до останнього, — його вислухали в вечірнім засіданні. Не згадуючи про попереднє, він бажав успіху «творчій роботі» з'їзду. Не звучали його слова ні тепло, ні щиро, а проте вони скріплювали оту надію, що, може, вдасться на території зробити кілька кроків творчої роботи, що кликала нас до себе, не входячи в конфлікт з революційною демократією.

Так, був то світлий, великий день українського відродження, радісного братання і веселого будівництва, і в щасливім настрою вертались ми пізно вночі (...) з Купецького зібрання до свого дому на Паньківській — тоді ще цілого.

Останній день з'їзду був присвячений організації Ц. ради, разом він був моїм тріумфальним днем — найбільшої почесі, котрої я коли-небудь зазнав у житті. Проект організації Ц. ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготовити ґрунт до парламенту України як території («краєвої ради»), прийнятої резолюцією попереднього дня. Не дуже твердий з погляду принципів державного права проект сей мав [як]раз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялось поволі,

постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий, і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію. Перейти до представництва вибраного загальним голосуванням нам доля не судила. Але обставини латали нашу Ц. раду різними доволі влучними латками, скріпляли наше представництво різними додатками від неукраїнських елементів, і вона як революційний орган трималась і жила.

Проект був з'їздом прийнятий, з невеличкими змінами. Головне питання було — чи дати місце представникам окупованої Галичини та Буковини, як того собі бажали деякі галичани, що брали участь в з'їзді як гості. Провідники з'їзду не пристали на се. Той галицько-буковинський елемент, що заявляв таке бажання, був випадкового складу — висланці, б[увші] воєннополонені, відірвані від краю, часто невідповідальні і схильні до політичної авантюри чисто індивідуального характеру. Він не міг вважатися представництвом краю, і в умовах тодішньої військової окупації не можна було переводити яких-небудь виборів. Се дуже легко могло перейти в провокацію. Галичани зістались тим невдоволені (день пізніше то пригадував Т. Окуневський¹³⁸, що виступив тоді промовцем), але, вважаючи на всі пізніші хитання галичан і їх невідповідальне поведіння на Україні, думаю, що се було правильне рішення.

Коли зроблено було передвиборчу перерву — для полічення кандидатів — і присутні порозбивалися на групи — по губерніях, містах і т. д., — вив'язалась подекуди дуже жвава виборча дебата: авторекомендація кандидатів, дискусія над ними і под. Хоч вибори мали бути тільки тимчасові, до перевиборів, одначе, видно, було лестно хоч на короткий час стати членом Ц. ради. Се був добрий симптом.

Коли прийшло до виборів, і почато з виборів голови, і я визначив голосування картками, прийшло до великої овації. На залі піднявся крик: «Виборів не треба», «Маємо голову», «Голова Грушевський», «Батько Грушевський наш голова». Я вважаю, що се була найвища честь, якої я коли-небудь зазнав, і оден з моментів найбільшої національної нашої консолідації. Я подякував за сю честь, але таки настояв, щоб було переведене тайне голосування картками — аби факт вибору не піддавано яким-небудь толкуванням. Коли підраховали голоси, виявилось, що вибір був властиво одноголосний: подано було 588 голосів за мене, і 5 карток чистих або розбитих — в тім і моя власна. Тоді повторилася знову овація. А потім поставлено внесення вибрати так само з'їздом заступника голови — Винниченка, потім додано ще Єфремова.

По кількох привітаннях (Окуневський спитав з'їзд і мене іменем Галичини і висловляв радість, що на чолі став чоловік близький їм) сумарично прийнято резолюції — деякі досить важні, інші дано під розвагу, — до ужитку Ц. ради, і о 10 годині вечора з'їзд закрито, і зараз же вибраних членів нової Ц. ради скликано на першу сесію до педагогічного музею, головню, щоб вибрати Малу раду, або, як тоді її називали, «комітет», що мав урядувати до нової сесії. Довше затримувати приїзжих не можна було, за краще вважалось, щоб вони роз'їхались і сповістили про з'їзд і нову Ц. раду на місцях, поперевибирались, і в найкоротшім часі зібрались наново, з поновленими мандатами, свіжими виразниками настроїв краю.

На сій нічній сесії передусім уставлено реєстр вибраних членів Ц. ради, далі переведено вибір комітету: до 3 членів президії, вибраних з'їздом, довибрано ще 17. При тім сталась доволі неприємна процедура: відшито Михновського, що прийшов на з'їзд як представник військового клубу ім. Полуботка¹³⁹; на сих полуботківців взагалі дивились підозріливо як на елемент непевний, а на Михновського особливо, як я вказував вище. Винниченко в довірочній формі переказав поголоску про [його] лояльні ухили під час війни, і його кандидатуру відсунено; від київської залоги [в]війшли Запорожець¹⁴⁰ і Колос¹⁴¹, що не будили підозрінь в фашизмі. Через недогляд чи умисно не пройшов до нової Ц. ради Д. Антонович: повинні були його поставити с[оціал]-демокр[атичні] організації, і чи забули, чи справді поминули (Винниченко не любив його,

і підозрівали, що умисно так його обминув), і від просвітніх організацій його також не поставлено. Се по попередній своїй роботі Антонович відчув як образу і відсунувся, і вже не схотів, коли я його пробував пізніше провести. Се була шкода. Не пройшов і Шаповал — що було менш шкода, та він і не заспокоївся, і слідом з'явився, взявши мандат від самостійників, — але до «комітету» таки не пройшов. Як казав, він був за[й]нятий в земстві і виринув тільки з полуботківським бунтом.

Взагалі склад комітету був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції, забагато [е]с-євів (крім Єфремова, Прокопович, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Вілінський¹⁴², Бойко¹⁴³, Мірна¹⁴⁴); з [е]с-деків, крім Винниченка, — В. Садовський¹⁴⁵, Стасюк¹⁴⁶, Л. Чикаленко¹⁴⁷, з [е]серів тільки Христюк. Не знаю, як се так вийшло. Тим часом хвиля була серйозна, що не дуже-то дозволяла спочивати на лаврах.

З одного боку, київський об'єднаний комітет, зробивши приемну міну нашому з'їздові, робив заходи, щоб протиставити Ц. раді і пропонованій нею крайній раді свій обласний комітет. Послався він в тім на телеграму пєтербурзької Ради робітничих і селянських депутатів, що, мовляв, доручила київському комітєтові об'єдн[аних] громад[ських] організацій склакати окружний з'їзд селянських, робітничих і солдатських депутатів з Київської, Чернігівської, Полтавської, Курської та Воронежської губ. (предивна комбінація). Хоч офіційні записки розіслано нібито тільки 18 квітня, неясні відомості були вже під час Укр[аїнського] з'їзду, і я звернув увагу на них вже першої сесії (? квітня), і тоді ж рішено було допилювати, щоб селянство було відповідно представлено на тім окружнім з'їзді і не було заступлено якоюсь мальованою декорацією. Президія «Селянської спілки», що тоді саме займалась її організацією, взяла на себе подбати, щоб селянство було загодя поінформовано, і дійсно паралельно з тими записками, які розіслав комітет об'єднаних організацій, розіслала свої оповіщення і тим дійсно спаралізувала сю акцію, як далі побачимо.

Синицький зате якось з прискорбієм і докором повідомляв мене, що нерозважні постанови з'їзду відіпхнули від нас київські фінансові круги, що він був так прихильно настроїв до українського руху. Які такі? А он які: з'їздові були передані резолюції «Селянської спілки» (її конституючих зборів) проти вирубаня лісів і довготермінового орендування ґрунтів, лісів і підземних скарбів, з огляду на будучу земельну реформу, і се викликає труднощі з вирубом палива для цукроварень і взагалі сіє тривогу серед землевласників і заводчиків. Вони починають добачати в українстві демагогічні, соціалістичні тенденції і тратять до нього серце, тим часом як до самого національного характеру ставились якнайкраще, і Бродський мав замір вибудувати Народний дім і т. д. Ну що ж робити, боронити інтереси сахарників від земельної реформи за ціну Народного дому ми не будемо. Синицький після сього стратив, видимо, інтерес до Ц. ради. Але цікаво, що до сих резолюцій учепилась і радикально-соціалістична «Киевская мысль», ч. 110.

Серйознішу тривогу викликали військові справи. На з'їзді Михновському і К⁰ не вдалось відіграти якоїсь яскравішої ролі, і до їх планів формування укр[аїнських] частин з'їзд не виявив особливого інтересу. Саме тоді приїхав до Києва Гучков, до нього ходила депутація полуботківців і дістала від нього різні обіцянки; але вони не зробили враження супроти тих широких політичних проблем, які займали з'їзд, до військової справи був інтерес, але не в аспекті полуботківців. Але полуботківці вели доволі жваву агітацію, особливо серед офіцерства, і єднали собі однодумців. Після того, як Михновського обмежено в Ц. раді, ясно було, що ся полуботківська акція буде йти против неї, а в кожному разі поза її контролю. Тому люди демократичної орієнтації, як пок[іийний] Ган, прап. Запорожець (член полуботків[ського] клубу призваних інтелігентів, здається, студент якоїсь технічної школи) й ін., що з тривогою стежили за аспірацією сього укр[аїнського] фашизму, вважали потрібним протиставити сьому самочинному добору військового осередка ширшу демократичну організацію військових делегатів. Така постанова й була винесена на зборах представ-

ників фронтових і тилових частин, скликаних військовим комітетом за тиждень по з'їзді, 14 квітня, в педагогічній музеї. На день 5 — 6 травня викликано представників української національності від військових частин «по можливості всіх, де б вони не стояли». На порядок денний на початок поставили кілька «благонадійних» пунктів: боротьбу з дезертирством, підтримання дисципліни тощо, головний же цвях сидів в [?] одноплеменності військових частин». Як атракціон для місцевого військового начальства стояло «полагодження непорозумінь останніх днів». В сій формі Ц. рада затвердила програму й ухвалила скликання з'їзду, і партія Гана стала прикладати зусилля, щоб з'їзд набрав можливо ширшого демократичного характеру.

«Непорозуміння останніх днів», глухо згадані програмою, тісно сіли кістю в горлі київських військових властей, так що вони не знали, що з тим почати, і закутилися як на гарячій сковороді. Се була голосна справа «трьох тисяч, зібраних на розподільчій пункті», що на яких два тижні стала злобою дня київського життя. Вона доволі звісна, і тому я спинюсь на деяких тільки подробицях.

Під час Українського з'їзду, в зв'язку з популяризацією гасла українського війська, серед запасних, що зібралися на різних збірних пунктах, виникали по різних містах балачки про українські часті, й вони зверталися до місцевих військових начальників з домаганням, щоб їх справили до українських військових частин. Сі начальники, також чувши про се і думаючи, що такі частини найскорше повинні формуватися в Києві, стали посилати їх до Києва. Особливо велика така ватага, самочинно чи теж з певною участю місцевої адміністрації, прибула з Кременчуку, де вона просиділа великодні свята в атмосфері мітингової противоенної агітації. В Києві на розподільчій пункті під провідну неділю зібралось коло трьох тисяч таких запасників, що не хотіли йти нікуди, крім українських військових частин. Тоді військова адміністрація попробувала взяти їх голодом і холодом: розпорядилась припинити видачу провіанту і наказала їм спорожнити касарню для тих, що ново прибувають. Комендант полудневого фронту Брусилів¹⁴⁸ (так принаймні оповідали) навіть дав наказ ужити до непослушних збройну силу. Се одначе з хвилею, коли непослушні виступили під українським національним гаслом, було справою занадто ризикованою. Місцева адміністрація се розуміла, і досить було вже того. Сі три тисячі опинились буквально на тротуарі Васильківської [в]улиці, проти Караваєвської, де містилася касарня. Вони вдалися під опіку Ц. ради, просячи, щоб вона заступилась за них, і заявляючи, що вони з повною готовністю підуть зараз на фронт, коли їм дадуть український прапор і признають українським полком, інакше ні. Провідником їх депутації був якийсь піп, не пам'ятаю його імені, що зв'язався з сею акцією як будучий полковий піп сього українського полку, і дійсно був потім полковим попом полку Богдана Хмельницького; був чоловік непоказний, не бойкий на слово, але упертий і витривалий, очевидно, сильний випивох, але при тім, може бути, й справді щирий патріот; без сумніву, він вложив в сю справу багато своєї ініціативи і вмів її виходити. Ц. рада, з одної сторони, військова адміністрація, з другої, опинилися в трудній становищі.

З одної сторони, зіставалася в силі постанова воєнного начальства, що українські частини можна формувати тільки з добровольців, а не покликаних до війська; з другого боку — як можна було відмовити сьому жаданню, коли так гостро ставало питання переформування по національному принципу навіть уже готових частин, коли формувались частини польські, чеські, естонські і всякі інші, навіть з фронтового елемента? Затягання справи грозило дальшими ускладненнями, до сих «трьох тисяч» приставали все нові елементи з запасних і фронтових частин. Київська військова адміністрація валила вину на українську агітацію, робила відповідальною Ц. раду і добивалась, щоб вона вплинула своїм авторитетом на сих запасників, аби вони йшли на фронт, доказуючи, що домагання приділення до українських частин стає простою покривкою дезертирства. Ц. рада констатувала, що української агітації тут не було, а збилася ватага через недогляд військової адміністрації, і з ситуації нема іншого виходу, як сформувавши з запасних негайно український полк, а приналежних до фронтових частин вояків до нього не приймати: вилучення в осібні українські частини фронтових,

хоч бажане, полишається воєнним властям, коли і як вони се признають можливим.

Таку постанову винесено Ц. радою 15 квітня і подано до відому адміністрації, взявши, таким чином, всю сю розподільчу братію під свій протекторат. Але, по правді сказати, вона розуміла складний і не зовсім безпечний підклад сеї справи і, з спокійною совістю констатуючи стихійний характер сього явища, бачила ясно, що в київських умовах сі солдатські маси, випадком згромаджені на розподільчому пункті, неминучо підпадуть та вже і підпали здержлива, не договорена до кінця, але досить ясна, яка остерігала від спекуляцій на український ура-патріотизм. Першою засурмила «Робітнича газета» устами Винниченка (12 квітня), що в гарячій статті «Український мілітаризм» остерігав українське громадянство від бажання протиставити свої штики чужим штикам, що ними так нещасливо загрозив Незлобін, — вказував на небезпеку гасла «своєї армії», культу козацьких бунчуків, українського багнету, що може бути небезпечним знарядом в руках українських імперіалістів. До сього голосу прилучилася «Н[ова] рада» (15 квітня), висловлюючися теж проти «мілітарної поезії», — щоб вона «хоч би й у формі козаколюбства, під удари тулумбасів і барабанів» не заглушила дійсних революційних планів українських народних мас, переодягнених у військові мундири.

Але полуботківці не зважали на сі остороги і спішили використати тактичні помилки адміністрації і російських організацій, що затяг[ув]али і обгострювали сю справу, аби вибити з неї собі певний капітал.

Російські організації затялись не дозволяти сформування українського полку з тих трьох тисяч і старались всяко втягнути Ц. раду, щоб вона теж висловилася проти домагання трьох тисяч. Натягали на всі способи резолюцію Ц. ради, тягали її представників на конференції. Пригадується мені нарада Ради військових депутатів в театрі Купецького саду, куди мене (...) викликали, — мовляв, справа вимагає доконче нашої присутності; але ми твердо стояли за резолюцію і не хотіли йти на дальші компроміси, вказуючи, що при існуванні інших національних військ справді ніяк не можна далі відмовляти сього права українським воякам. В неділю, 16 квітня, Рада київської залоги, Ради солдатських і робітничих депутатів, коаліційна Рада, студентська і т. ін. (?) Тоді в відповідь на се «три тисячі» самочинно організувалися в полк, щоб в сій формі виступити на першому святому «військовому» святі (18 квітня старого стиля), що урядив клуб ім. Полуботка. «Три тисячі» вибрали полковником капітана Пунтика-Гребенчука¹⁴⁹, мабуть, великого вояку, тільки контуженого і малопочитального на вид, поділились на курені і сотні, вибрали старшину, і в такім вигляді, як «перший український полк ім. Б. Хмельницького» ставилися на тім військовім святі, а потім церемоніальним маршем, під синьо-жовтими прапорами прийшли перед дворець, де засідала Рада солдатських депутатів, і викликали президію, щоб їй представитись в новім характері полку. Можна собі уявити переполох. Почались промови. Наш приятель Таск пробував виступати з промовою, але українці закричали його — аж Михновський узяв його в оборону і попросив вислухати. Приїхав Оберучев, приїхав Ходорович, на всякі способи намовляли «три тисячі» припинити демонстрацію, чекати рішення вищого командування і т. д. Нарешті ті вибрали делегацію для участі в дальших нарадах і розійшлися.

Але до порозуміння не приходило. Нова Рада сполучених Рад робітничих і солдатських депутатів висловила ся против укр[аїнського] полку. Натомість залізничники виступили в його оборону. Від клубу Полуботка і від нового полку поїхала депутація до Ставки, відти прийшла телеграма — сформувати укр[аїнський] полк, але з трьох тисяч лишити тільки кадри з 500 чоловік, а решта має йти на фронт, і вжити всіх заходів, щоб всі, хто зостанеться поза кадрую, зараз вийшли на фронт. Нова трудність, — значить, уже в фактично сформованім полку зробити сортировку і змусити переважну масу вийти з нього...

В сих прикрих обставинах зібралася II сесія Ц. ради (23 квітня). Тільки що

розпочали свою нараду, як прилетів мій приятель Ходорович, що вився, як вуж на гарячій сковороді в сій справі, і, здається, через неї слідом і втратив свою посаду і взагалі зник з горизонту. Просив помогти відіслати на фронт. Прийшлося перервати нараду Ц. ради, щоб провести конференцію з ним. Ми показали йому тільки що виготовлений текст резолюції Ц. ради з приводу дозволу на сформування укр[аїнського] полку. Прийнявши се з вдволенням до відома, Ц. рада закликала «товаришів-солдатів, що зібралися в Києві», аби по вилученню з них першого українського полку, піддалися розпорядженням військових властей, себто подалися на фронт до частин, які будуть їм призначені, і взагалі визивала всіх військових українців, аби сповняли свій військовий обов'язок в інтересах забезпечення загальної волі і українського визволення. Але далі зіставалась при принципіальній постанові, що нові тиллові частини повинні формуватися по національному принципу і українці повинні вилучатися з існуючих військових частин в окремі частини. Се було для Ходоровича мало, але більше ми не могли йому дати. «Три тисячі» заявили, що виконають розпорядження військової влади. Вибраний ними полковник Путник заявив готовність уступити своє місце тому, хто буде призначений військовою владою на його місце. Йому натомість обіцяно місце в санаторії, котре йому дійсно треба було, а не командування. Військовий комісар на його місце представив підполковника Капкана¹⁵⁰, що й був затверджений полковником сього першого полку, що зістався при імені першого укр[аїнського] полку Богдана Хмельницького.

Так інцидент начебто було ліквідовано. Але військова справа зосталась на деннім порядку, неустанно стимулюючи українську акцію та обгострюючи увагу до неї. Ц. рада, у вищезгаданій резолюції 23 квітня, з нагоди заснування першого полку, повторила, що вона зостається при своїй принципіальній ухвалі «про дотребу вилучення військових українців в українські військові частини», і постановила в своїм складі організувати військову раду — свого роду постійне міністерство війни, що мало бути зложено з вибраних делегатів майбутнього військового з'їзду (що мав зібратись за десять день) і з членів Ц. ради. Військова справа, значить, мала зостатись постійною інтегральною частиною української національної політики. Заразом — се була важна вказівка на дальшу політику в сій справі — військова делегація, вибрана будучим з'їздом, мала [в]ійти в склад Ц. ради, а не становити окремого осередка. А тим часом завідування військовими справами мало перейти до військової комісії Ц. ради, доповненої представниками військових організацій. Взавши військову справу за свою, Ц. рада заразом відбирала її від полуботківців і забирала в свої руки. Принаймні — хотіла. Михновський і К⁰ ще не здали своїх позицій. Пригадую гаряче засідання, мабуть, сеї сесії, де Михновський виступав з якоюсь промовою демагогічного характеру: покликком до революційної самочинної акції. Се була небезпечна, бо цілком невідповідальна акція, і по недалекім військовім з'їздові мало рішитися, бути їй чи не бути: чи Ц. рада, чи полуботківщина.

Одночасно проходила боротьба на іншому фронті. На той же день 23 квітня було призначено той «краєвий з'їзд робітничих, солдатських та селянських депутатів», скликаний ківською Радою робітничих і селянських депутатів. «Селянська спілка» оповістила своїх членів, аби приїздили в можливо більшім числі, з мандатами спілок, тому що організатори з'їзду дали таке пояснення, що до участі будуть допущені представники організацій. Дійсно, прибуло коло 200 депутатів спілок, стільки приблизно, скільки всіх інших — солдатських, робітничих і селянських депутатів, що прибули в візвання Ради роб[ітничих] і селян[ських] депутатів. Президія збентежилась, почала видавати квитки, а далі припинила; почались протести, селяни заявляли, що коли всіх не пустять, так ніхто з них не піде на збори. Потім таки пустили всіх, і перше засідання відбулося з всіма. Та селянські депутати принесли з собою течію, котрої Незлобін і Таск, провідники з'їзду, ані сподівались, ані хотіли. Селяни забажали, що[б] мене вибрали до президії почесним членом, а при всяких згадках про республіку в привітальних промовах доповнялось, щоб додавати «федеративна». Побачивши таке, президія другого дня — поки велись роботи по секці-

ях: робітничій, селянській і солдатській, — винесла постанову, що селянських депутатів має бути тільки по два від повіту, і вони мусять переділити між собою мандати. За сей час одначе селяне сконсолідувались іще більше. Пригадується мені, що й мене викликано на якоесь зібрання в котрімсь кінематографі сказати кілька слів щодо сучасного моменту. Коли другого дня селянам проголошено нове рішення, піднялась катавасія. Селяни рішуче не згоджувались, щоб їх[ні] мандати [переділити]. Кінець кінцем «краєвий з'їзд» закрито, щоб позбутись селян, і наруги над сотворенням «краєвого органу» припинились, але російські радикальні круги після короткого (...) наново роз'їлись на український рух ще гірше. В пресі київській і столичній пішли сердиті статті, що українці своїми націоналістичними справками гальмують велике діло революції і тим (...) жертвують національному шовінізмові.

Спеціально се роздраження вилилося в цікавім інциденті, характеристичнім для тодішніх відносин. Коло справи крутився нудний балакун — самостійник Олександр Степаненко¹⁵¹, ветеринар-кооператор. В неукраїнських кругах його змішали з Аркадієм Степаненком¹⁵², що був в організац[ійн]ім комітеті «Селянської спілки», брав визначну участь в її справах, і, між іншим, за його підписом виходили різні заклики спілки. Розгнівані згаданим інцидентом на «Сел[янську] спілку», задумали помститися на сім «Степаненку» і висунули справу його причетності до діла одного з дрібних секретних сотрудників, Плавюка¹⁵³. Революційні комітети тоді займались розбором жандармських і охранных справ і публікували для загального відома реєстри тих сотрудників, чи як їх трохи незаслужено голосно величали, «провокаторів». Між ними було немало галичан, що закрутилися в ускладненнях воєнних років. Сей Плавюк належав до тих, що були зтероризовані жандармами й обіцялись доносити за те, що жандармерія лишить їх, мовляв, в спокої. Коли знайдено його ім'я в жандармських паперах, Плавюк, виправдуючи себе, став послатися, що він радився з Ол. Степаненком, і вони порішили, що Плавюкові можна дати згоду з тим тільки, щоб не давати в дійсності шкідливих донесень чи навіть маскувати фальшивими інформаціями те, чому грозила небезпека з боку жандармів. Тепер за сю історію вхопилися розгнівані на «Селянську спілку» люде, щоб скомпрометувати її керманців та й кинути тїнь на український рух взагалі: що співробітники провокаторів беруться кермувати селянством з української сторони. Степаненко вислав листа до міського комітету (об. органу), де дуже незручно боронив себе («Н[ова] рада» з 30.IV)¹⁵⁴.

З огляду на се Ц. рада (III сесія) позбавила політичних прав Ол. Степаненка як свого члена до вьяснення справи і визначила парламентарну комісію для її розслідження. При всім бажанні неукраїнців роздмухати сей інцидент з нього не вдалось нічого видушити, бо був занадто марний.

Сама по собі III сесія Ц. ради (22 — [2]3.IV) мала за[й]нятись основно питаннями внутрішньої організації: виробити внутрішній регулямін роботи Ц. р. («наказ»), далі — статут губерніальних, повітових і міських українських рад — що мали обсилати Ц. раду своїми депутатами (пильнувати їх перевибори, їх діяльність як делегатів і т. ін.) і підготовляти те неофіціальне представництво, що було виставлене як дальший орган організації краю на Укр[аїнсько-му] з'їзді. Окрема фінансова комісія мала вишукати матеріальні засоби для Ц. ради. Се була також сама болюча справа, як і брак помешкання. Ц. рада, [що] виростала з дня на день на жвавий кермуючий осередок України, тиснулась далі в коридорах і передсінках педагогічного музею і не мала ніяких засобів навіть на оплату свого персоналу. Канцелярія все ще складалася з добровольців, які приходили на кілька годин щоденно з своїми навіть машинками, і працювали безплатно, уриваючи від своїх заробкових занять. Безплатно працював весь актив Ц. ради. Але ж не ставало грошей навіть на такі речі як видання її органу, оплати видатків депутатів, що приїздили на сесії, подорожніх коштів висланців Ц. ради і т. д. Одиноким ресурсом були добровільні жертви від поодиноких людей і організацій (особливо кооперативів, котрих представник Коваль з сіль.-госп. с.(?) був скарбником Ц. ради, а Барановський¹⁵⁵ став

фактичним, а згодом і формальним міністром фінансів Ц. р[ади], міністром, треба сказати, досить немудрим. Ресурс непостійний і дуже невеликий супроти потреб Ц. р[ади], що все зростали в різних напрямках. Уже від перших сесій було піднято побажання, щоб Ц. р[ада] як тимчасовий український парламент засідав постійно або збирався на довші сесії, замість коротких 2–3-денних; але для цього треба було завести утримання для членів. Поки що не було для цього засобу, і членам рекомендувалось забезпечувати себе з місцевих фондів від тих організацій, які їх висилали, а з каси Ц. р[ади] дорожні та добові кошти виплачувались тільки виїмково. Далі треба було перейняти на постійну платню постійно працюючий апарат Ц. ради. Я сам на собі відчував всю ненормальність утвореного положення: революція забрала в мене мої давніші приходи — університетську платню, приходи з батьківського підручника; я весь час свій віддавав праці в Ц. раді і не діставав за те ні копійки, а мусив уривати час, щоб заробити на прожиток літературою та видавничою роботою. В подібних умовах були й інші. Пекучо потрібні були кошти для роз'їздних агітаторів; тим часом як одні місцевості України виявляли активність, власними силами прилучались до революційного укр[аїнського] руху, інші лишались інертні, і, очевидно, потребували інформації і агітації. При Ц. раді організовано агітаційне бюро для підготовки агітаторів і планового порядкування агітацією і розвинуто енергійну діяльність, завдяки головно студентам-соціалістам, місцевим і тим, що прибули з кінцем березня з Москви і Петербурга. Утримання агітаторської роботи, де можна, перекидалось на місцеві бюджети, але дуже часто мусило спадати на центр. Далі видавництво Ц. ради — треба було утворити і поширити; маленька друкарня Бондаренка і Гніздовського, де друкувалися «Вісті Ц. ради», шукала покупця; було дуже зручно придбати її для Ц. ради; на се треба було невеликої по тому часу суми — щось коло 60 тис. крб., скільки пам'ятаю, але сих грошей не було.

Фінансова комісія під проводом Барановського подала II сесії Ц. р[ади] свій фінансовий проект. Вона пропонувала добровільне самоподаткування всієї укр[аїнської] людності, зборам поземельним (від десятини) і доходним — се була ідея Барановського, яка викликала доволі скептичні зауваження, і дійсно не мала ніяких наслідків, хоча й була ухвалена й опублікована Ц. радою (губерн[іальним] комітетам доручалось організувати при собі фінансові комісії, котрі б зайнялись збором добровільного доходного податку — терміном йому визначалось 1 серпня). Друга ухвала мала більш реальне значення — організація одноденного збору для Національного фонду, призначеного спочатку на 9 травня, потім перенесеного на зелені свята, 20–[2] 1 травня. Але основним постулатом zostавалось, що Ц. рада як великий організуючий центр повинен мати в своїм розпорядженні фонди з державної скарбниці. Сей постулат був вияснений потім на військовім з'їзді, але не звернув на себе ніякої уваги центрального правительства, що все ще дивилось на укр[аїнський] рух як на результат певної дезорганізації, викликаной нещасливою війною і революцією. Сей неприхильний і скептичний настрій центру стримував нас з виконанням постанов з'їзду — про передачу центр[альному] правительству його резолюцій і різних піднесених на нім справ. Ц. рада не хотіла накликати на себе якогось конфлікту з центр[альним] урядом, почувачи свої ще невеликі сили. Вона сама і укр[аїнське] громадянство поки що закріпляли за нею позиції фактично, більш моральними, ніж господарчими засобами. По цілім просторі України, на фронті, в укр[аїнських] колоніях збирались місцевими людьми чи роз'їзними агітаторами збори, розповідались про укр[аїнські] визвольні змагання, утиски старого режиму і їх скасування; зачитувались резолюції укр[аїнського] з'їзду, і зібрані проявляли свою солідарність з ними, признавали Ц. раду за керуючий український центр, і піддавали себе під його директиви. Про се списувалися звичайно звідомлення до Ц. ради, з привітанням її, дуже часто на мою адресу, і надсилалися до Ц. ради або до преси.

З другого боку, при відновленні адміністраційного апарату, при заміні старих урядовців новими, вибраними або висуненими персоналом, українці, де становили помітну величину, старались добитись від нового кандидата, щоб він,

так би сказати, признав авторитет Ц. ради, або щоб урядовий колектив вислав свою депутацію до Ц. ради з такою заявою.

На всякого роду збори і з'їзди звичайно викликали чи мене, чи кого-небудь з президії Ц. ради, щоб іменем Ц. ради привітати збори і навзаєм — ухвалити довір'я і признання Ц. раді від зборів і т. д. Зі зборів замісцевих присилали депутації, особливо від військових частин, коли почався військовий рух, всупереч розпорядженням Керенського; вони часом в доволі різких виразах обіцяли поміч і підтримку Ц. раді і підіймали її настрої.

Так нагромаджувався авторитет Ц. ради й її значення всеукр[аїнського] цетру, і я на початках травня, в першій своїй статті для «Народної волі» (що стала виходити від 4 травня, і я туди перенісся з «Нової ради») вже вважав можливим говорити про «Тимчасовий Український уряд» (так стаття була затитулована) — в протиставлення Временного правительства Росії. «Він організовує при собі комісії для всяких справ наших українських — комісію організаційну, військову, освітню, правничу, фінансову й інші, заводять у себе канцелярії в усяких справах і творить собою Тимчасовий Український уряд, що повинен об'єднувати й керувати національно-політичною діяльністю всіх українських організацій для досягнення тих політичних завдань, для яких об'єднувалися ці організації — досягнення широкої автономії України в федеративній російській республіці і забезпечення всієї повноти політичного й національного життя українського народу. В сім значенні своїм — Тимчасового Українського уряду — він признаний всіма партіями, групами, верствами українськими — всім організованим українським народом всіх частей України. Всі йдуть одностайно, приймають його вказівки в справах української національної політики і поступають по нім» («Н[ародна] в.о[ля] № 15»).

Таких декларацій, адрес, привітань рясно сипалося тоді на Ц. р[аду] і на мене особисто як на її голову і більш персонально як на українського батька, як тоді мене прийнялося називати. Удавалися до мене з найрізнішими справами, великими і малими, громадськими й приватними. Який-небудь солдат з фронту просив запомогти його невінчану жінку, яка через те, що не вінчана, не дістає підмоги, ухваленої для солдатських жінок. Який-небудь селянин звертався по українську книжку. Який-небудь молодик жадав поради щодо самоосвіти і т. д. А інші вітали, дякували, бажали сили, здоров'я, довгого віку, — все се не просто з приливу людського почуття, а як «батькові», «батькові України». Такий романтично-патріархальний порив обходив українські маси в тих часах; після настроженості, замкненості в собі, страху і зневіри царського режиму хотіло[ся] брататись, обніматись, цілуватись — мати братів, батька, матір не по крові, а по громаді, національності. «Мати наша Україна і батько Грушевський» — се було гасло такого ліричного настрою, котрим я старався як обережніш поводитись як певного роду соціалістичною, солідаризуючою силою і силкувався відзиватись на нього відповідно, щоб його не вразити і не образити, сеї ліричної течії з її словами, чоломканнями, «славами» і т. д.

Поза найбільш яскравими, поворотними моментами, що виникали в тодішнім густім потоці життя і зіставалися в пам'яті всіх, хто переживав їх, вічно молодими і свіжими, багато було такого, що мало звертало уваги і скоро забувалося і тими навіть, що знали про нього. А тим часом в розвою подій, відносин, наростанні громадських настроїв і дій воно не раз мало неабияке значення — коли не рішаче, то симптоматичне. Мені хочеться спинитися на кількох подробицях, що вирисовуються ясно в моїй пам'яті, хоча я їх і не можу тепер хронологізувати.

Приходить якийсь добродій в формі, з орденами, з ним дама: в чім діло — якийсь волинський ісправник, з пограничного поясу. Він до крайності схвилюваний, знервований, трудно його зрозуміти, за нього повертається говорити дама, його сестра. Виясняється, що він обіжений начальством: службист високої марки як «самоотвержений малоросіянин» виконував найтяжчі й найнебезпечніші завдання, «не щадя живота», замість нагород дістав виговір — терпить несправедливість. Він почув про Ц. раду, і в його очах вона вже рисується як якась українське правительство. Він хоче, щоб йому дано відповідну посаду

відповідно його заслугам. Ще б таки, українці — ширі люде, вони повинні оцінити бравого козака, котрим себе вважає сей герой — на поліцейській арені.

Громадка попів — їх погнали селяни з парафій. Один з найперших вжитків з революційної свободи, який зробили наші селяни по деяких місцях уже в березні і квітні сього року, се що вони стали проганяти з парафій попів, які занадто їм уїлися своїм прислужуванням поліції, адміністрації, доносами на сектантів тощо. Монастирські гостиниці Києва наповнилися такими вигнанцями. Деякі оборотніші пробувають спекулюють на моїх родинних зв'язках з різними попівськими династіями Київщини. Находять між вигнанцями моїх свояків (в п'ятім чи десятім коліні) і в їх супроводі ідуть до мене шукати опіки й інтервенції. Що могу я сказати сим заушникам поліції, доносителям на сепаратистів і «сектантів»? Ситуація скоро виявилась, і депутації так само припинились, як і від польських панів.

В педагог[ічнім] музеї допитується мене якась суріозна особа не першої молодості; виявляється — безробітна куховарка просить підшукати їй відповідної посади. Пробую пояснити, що на те є контори, бюро праці, — вона настаює, що по мене іде добрий слух між людьми, так що я мушу їй допомогти...

Такі несподівані справи виникають раз у раз. Якийсь ходок, висланий з села за «сапожним товаром», пливе за течією до Ц. ради, добивається розмови не з ким, а якраз зо мною. На жаль, я не маю ніякого поняття про сю справу, але кінець кінцем його поінформують і справлять. В сінях педагогічного музею окреме інформаційне бюро, і без нього всякого свідущого люду хоч одбавляй. Як в дім ідуть сюди люди з сіл, пересиджують дощ і ночують тут же на камінних плитах і хідниках. Більш демократичної установи на світі, мабуть, не було, і такий характер витримала вона до кінця. Святий хрест мав з ним покійний комендант педагог[ічного] музею, прапорщик Ган, нехай спочиває.¹⁵⁶

Але траплялись і високі гості. Здається, в сій порі, при кінці квітня звідав Київ містер Крейн, американський дипломат, котрого Василенко справив до мене з рекомендацією як «приятеля Вільсона». Він відвідав мене, і я показав йому вид на Київ з балкона нашого покійного дому і обмінявся кількома фразами. Виявилось, що він не перший раз в Росії і особливо интересується побожністю російської людності і всякого роду святощами. Зо мною і з українським рухом се мало небагато спільного, самий же рух його інтересував дуже мало. Правдоподібно, він зостався розчарованим, що я хоч провідник українського руху, не мав немов ніяких яскравих позначок фізичного відродження, не носив шаблі і не танцював гопака.

Загостив в тім часі до мене і Шептицький¹⁵⁷, повертаючи з заслання. У Львові за кільканадцять літ мого побуту я ніколи не мав щастя бачити його у себе, але в Києві він мене знайшов. З'явився в супроводі настоятеля київської парафії о. Цегельського і свого капелана; чув я потім, що о. Цегельський був невдоволений, що я прийняв митрополита холодно — моя сім'я не прийшла під його благословенство і т. д. В дорозі він заїздив до Петербурга, і йому там зробили овацію, і, очевидно, йому хотілось гучної овації також в столиці нової України. Але я, знаючи Шептицького як клерикала, для котрого всі національні жести були тільки засобами *ad maiorem Romae gloria*¹⁵⁸, не мав ніякої охоти помагати в організації маніфестації на користь ультрамонтанства. Я прийняв його чемно, спитав, чи він має замір відвідати Ц. раду. Так, митрополит хотів се зробити, і ми визначили день і годину, 28 перед вечором.

Винниченко спочатку дуже заворушився робити йому народне прийняття як національному героєві, але хтось, мабуть, в останній момент нагадав йому, що як соціал-демократові йому не випадає робити таку параду клерикалові, і він попросту не прийшов, так що прийшлося приймати митрополита мені з Єфремовим, настроєним менш експансивно. Я привітав його як міг тепло, але здержливо, і зустріч мала вповні коректний характер, але не витримала жінки: в С. Ф. Русовій¹⁵⁹ з-під її революційних наверхствувань виринула з усією силою інститутка, перейнята «обожанням», і в такі самі ліричні пози вдарилась разом з нею Л. М. Черняхівська. Потім якісь наші «радетелі» організували виклик його на селянські збори, що відбувалися в великій залі, щоб продемонструвати

їм українського митрополита і шефа, і там митрополит держав промову до народу, але, на щастя, сей епізод не був використаний слідчими українського народництва. Другого дня я з Єфремовим віддали йому офіційну візиту в єпископських покоях старого костьола св. Олександра¹⁶⁰, де він пробував. Митрополит засвідчив у своїй лояльності до народних провідників, з котрими він завсігди старається поступати солідарно і не розминатися з їх[німи] тенденціями. Тому хотів би знати, як задивляємось ми на плани відновлення української церкви. Я на се заявив, що в провідних українських кругах панує повна релігійна толеранція, але нема знов і намірів спеціально котроюсь конфесією опікуватись — чи православною, чи уніатською. Моя персональна точка погляду, що в укр[аїнським] обиході різниці між православ'ям і унією повинні стати неважними, і тоді може постати просто одна національна церква. Єфрем[ов] говорив мало, але в тім же дусі. Після того я більше з Шепт[ицьким] не бачився, хоч він пробув іще більше тижня і заповів, що в річницю смерті Франка служитиме панахиду по нім з уніат[ським] духівництвом. Поминки не можна сказати, щоб були дуже вдатні; ні я, ні хто з нашого кругу не були на тій панахиді.

В тих днях відвідав мене ще Суковкін, повернувшись з з'їзду губерніяльних комісарів, що відбувався в Петербурзі, якраз в тодішній гострий момент — переходу від кадетського правління до національного. Гучков і Мілюков вийшли з кабінету, [в]війшли до нього спеціалісти (Церетелі, Чернов, Скобелєв, Пешехонов, крім попереднього Керенського, що взяв воєнний портфель після Гучкова). Суковкін оповідав, як він при всяких нагодах як авторитетний інформатор з місця, з українського центру, підносив авторитет і вагу українського руху й старався настроїти урядові сфери до можливо уважного й сприятливого трактування українських домагань, але такий переходовий, беззахайний момент не був для того дуже сприятливим. Спеціально висвітлювалася справа утворення краевого правительства — крайової ради, з комісаром центр[ального] уряду при нім, як то планувалося ще з березня. Суковкін знав, що на сю посаду обласного комісара України я підтримуватиму його кандидатуру, і, посуваючи сю справу, він посуватиме і свою кар'єру, — але ніяким конкретним успіхом в тім він не міг похвалитись. Петербурзькі сфери слабо усвідомл[юва]ли собі українське питання.

Тодішній міністр фінансів Мих. Терещенко, заходжуючись коло «позики свободи», прислав до мене якогось високого міністеріала, мовляв, як до знайомого, просячи мене популяризувати сю ідею і взагалі пособляти, щоб людність охотніше записувалась на сю позику. Не знаю, чи ясно собі Терещенко уявляв, яка була наша перша стріча! Я приходив до нього десь років за три до війни, щоб спробувати його прихилити до грошевої підтримки Л. Н. Вісника, а він мені відповів на се, що в політичних відносинах хоче бути нейтральним, а фінансова поміч нашому видавництву вже була б виявом його ухилу в певний бік; я пробував вказати, що се була б проста поміч культурному ділу — культурі місцевої людності, перед котрою він мусив чути певні обов'язки, але він сих аргументів не прийняв і збув мене дуже офіційно, мабуть, не припускаючи, щоб коли-небудь такий український сепаратист міг йому для чого-небудь бути потрібним. Але коли кадети взяли його до кабінету як місцевого людину, прийшлося йому афішувати свої небувалі зв'язки з місцевими людьми. Отже, сей міністеріал передав мені «поклон Михайла Івановича» і т. д. Але я поставив справу на політичний ґрунт як представник Ц. ради: вона зможе підтримати урядові заходи, оскільки уряд ітиме назустріч її тактиці; коли за Ц. радою уряд признає певні права в проводі краєвим життям і заманіфестує се перед людністю, вона зможе вплинути на людність в напрямі більш енергійної підтримки уряду. Я оповів наші постулати, сотворення краевого органу і вияснив, наскільки така концентрація місцевого життя може вплинути на його енергістику. На міністеріала сі аргументи зробили враження — чи принаймні він робив таку міну з гречності і обіцяв переказати се міністрові. Не знаю.

Пригадали мене собі після довгої перерви і браття-масони. Я був запитаний телефоном, чи не схотів би прийняти участь у відновленій діяльності ложі.

Маю те враження, що ложа, може, й не переривала своєї діяльності, але ж перервала тільки зв'язки перед тим зі мною, і тепер, коли я раптом вплив на такій показній позиції, браття захотіли використати старі зв'язки напровсяке. Масонська організація працювала широко, вона здійсню[юва]ла свій здавна прийнятий тактичний план при всякого роду політичних можливостях використовувати свої зв'язки й проводити своїх людей на впливові становища. Заміщення вищих позицій — і столичних, і київських (тут се для мене було особливо ясно) — стояли в очевиднім зв'язку з масонською організацією, напр[иклад], судові пости заміщав Керенський з Гр[игоровичем]-Барським перед усіма «братами». Отже, вважали потрібним використати й мене. Перші збори одначе мали характер обережного помацування, та й формально не вдались; відбулись в помешканні покійного Полторацького¹⁶¹; його вдова, з котрою я ніколи не був особливо близьким, демонструвала мені кімнатку свого сина Альоші¹⁶², що давніш витримував антиукраїнську лінію своєї матері, але тепер захопився українством, але в редакції «общеруській»: «Хай живе вільна Україна в свободній Росії», — се, мовляв, було його улюблене гасло, котрим він оздобив стіни і підбирав різні відозви, плакати і под[ібне]. Потім, коли Україна пішла своєю дорогою — оповідала мені мати після I універсалу, — він знеохотивсь сим, відрікся України наново і покидав усі свої українські реліквії; се було б цікавою трагедією молодої душі, — коли б можна було вважати її незалежною від впливів матері.

Се було друге засідання, після I універсалу, на котре мене викликали (в хаті Штейнгеля). Рядом обережних, «наводящих» запитань мене, очевидно, хотіли опам'ятати, щоб я не заривався в українській політиці. Штейнгель, напр[иклад], питав мене, чи не перебільшую я свідомості української людності — чи можна собі уявити, щоб селянство свідомо ставилося до гасел, голоше-них Ц. радою, і сумнівно хитав головою над моїми, мовляли, оптимістичними поглядами. Очевидно, мене після сього признали непопутчиком, більше не кликали і замкнулися передо мною назавсідги.

Мав я таку небезітересну розмову тоді іще з Василенком, що стояв в вершку своєї всеросійської кар'єри як третій товариш міністра освіти Мануйлова, покликаний на сей пост, мабуть, також в часах <...>.

Настав військовий з'їзд [5—8 травня], що мав рішити про дальше пересування військової справи: чи вестиме її Ц. рада — її соціалістичні й демократичні круги, чи наші фашисти, Михновський й К⁰. З боку Ц. ради охотилися звести баталію з ними особливо руки Винниченка; вона висувала як керманіча з'їзду і військової справи С. В. Петлюру, що мав прибути делегатом міської військової ради як її голова, з своїми однодумцями. Але боротьба могла бути непевна, і тому я рішив підтримати цивільну партію — інакше соціалістичну — проти полуботківців, котрих після всього видженого вважав невідповідальними авантюристами, без політичної програми і яких-небудь серйозних принципів. Коли стало питання, хто відкриватиме з'їзд і проводитиме вибір президії, я заявив рішуче, що з'їзд скликала Ц. рада, і я як її голова відкрию його. Михновський перечив і доказував, що ся честь належить йому як представникові київської військової організації. Змагання вийшло в сам момент, коли з'їзд відкривався, — у великій залі педагогічного музею, — і мушу признатись: я рішив його тим, що просто злегка відпихнув Михновського фізичним рухом і відкрив збори. Признаюсь, для мене се зісталось доказом слабості Михновського як діяча, що він, будши в порівнянні зо мною і фізично сильнішим, і досвідченим демагогом, одначе спасував перед рішучим рухом в такий важний для нього момент і випустив з рук провід. Привітавши збори іменем Ц. ради, я дав слово для привітання Оберучеву — новопризначеному комендантові київської округи (на місце Ходоровича) — і закликав зібраних до вибору президії, давши слово Винниченкові, що поставив від Ц. ради кандидатуру Петлюри. Тут Михновський і його однодумці стали доводити, що провадити військовим з'їздом повинні військові люде і поставили кандидатуру Михновського. Після завзятої дискусії, під час котрої на трибуні, де стояли всуміш представники обох таборів, ситуація доходила часами до значного напруження, рішено було голови не вибирати,

а зложити збірну президію. Тоді вибрано від фронту Петлюру, від тилу Михновського, від моря матроса Письменного¹⁶³, від Ц. ради Винниченка, та ухвалено ще запросити до участі в президії тодішнього найбільшого коменданта збройних сил України полковника Капкана, що прийшов для привітання. Мене вибрано почесним головою з'їзду. Переконавшись, що впливи полуботківців на дальший плін з'їзду ґрунтовно знейтралізовано, я лишив його в спокої духа, і дійсно, дальші наради проходили під переважним впливом Петлюри і Винниченка, в дусі скорше антимілітарнім, ніж фашистським. Не обходилося без того, щоб в соціал-демократичнім запалі вони не перегинали палиці в противний бік. Напр[иклад], одного разу застав я просто-таки в сльозах військових делегатів Березняка і Іванова, які жалувались, що Винниченко своєю демагогією сіє розбрат між військовими делегатами, підіймає солдат проти офіцерів-делегатів, так би сказати, між військовою демократією і панством (говорили се солдати ж). Згодом виявилось, що Петлюра являється, може, тактовнішим і поправнішим виданням Михновського (...). Але в даний момент сі негативні сторони відходили на другий план перед позитивним здобутком — віддання військового руху під цивільний, соціалістичний контроль. В сій формі з'їзд послужив в сумі дуже корисним фактором нашого руху. Він уявив з себе доволі авторитетне представництво: було коло 700 делегатів, які рахували за собою до 900 тисяч укр[аїнських] вояків в різних організаціях, котрі сі делегати репрезентували. Вони прийняли за свої і перевели через свої резолюції чергові організаційні постулати Ц. ради, «Селянської спілки», педагогічних організацій тощо, а при тім взяли більш твердий тон в відносинах до Тимчасового правительства і всяких злочинців.

Так, з'їзд поставив питання довір'я Тимчасовому урядові в площині «постільки-поскільки», так само і підтримку його воєнної програми. Висловлюючи признання і довір'я Ц. ради і закликаючи все українство до абсолютної підтримки її як єдиного українського керуючого органу, покликав її саму до більш енергійного натиску на центральне правительство (конкретним впливом буда постанова, щоб Ц. рада спільно з Генеральним військовим комісаром, вибраним з'їздом, вислала негайно депутацію до Врем[енного] правительства з енергійним представленням щодо актуальних потреб України). Висунув і деякі конкретні справи, напр[иклад], згадане домагання, щоб Ц. рада (і Генеральний військовий комітет) дістали асигнування з державного скарбу на свої потреби; посилали до Оберучева депутацію, щоб той виселив з педагогічного музею авіаційну школу й опорожнив його таким чином для Ц. ради і под. Загалом військова справа внесла більше твердості і самопевності в нашу тодішню національну тактику, хоч [з'їзд] і не обгострював її занадто.

В сім був вплив членів-соціалістів — не тільки Винниченка і Петлюри у верхах, але [і] в військовій масі, — де їх теж не бракувало, і, чуючи заручку вгорі, вони проявляли себе доволі сильно; Винниченко навіть дуже рішучо виступав в обороні Тимчасового уряду, покликаючи пробачити йому проґрешення в українській справі за його загальні заслуги в боротьбі з контрреволюцією. Нагадую, що се говорилось, саме коли виступали до кабінету соціалісти, і українські соціалісти більш могли мати ілюзії, що їх[ня] присутність в кабінеті вплине на більш сприятливу політику і в українській справі, і в такій всім близькій дражливій справі, як війна. Тому і наш військовий з'їзд в сім основнім і центральнім для себе питанні не зайняв рішучої, самостійної позиції, а з деякими, щоправда, небезінтересними додатками, повторив декларацію нового, коаліційного кабінету: мир без анексій і контрибуцій, негайне вияснення можливості такого замирення, але до того часу війна не тільки пасивна, але й активна. Се була погибельна уступка позиції коаліційного кабінету, зроблена немотивовано, так би сказати авансом його соціалістичним членам, новий крок на тій фатальній стежці, що вела до зриву позицій як Временного правительства, так і Ц. ради.

Керенський, що взяв принцип активної війни за пункт честі нового правительства і своєї, і йому фактично робилась ся уступка, переїздив саме в тім часі через Київ на фронт, в новій ролі воєнного міністра. Але не виявив ніякого

бажання зв'язатись з нашим з'їздом, навпаки, кинув в розмові на двірці погрози-ливу і образливу фразу на адресу українських претензій на негайне здійснення автономії: народи Росії в свій час дістануть свої права, але хто зараз захоче урвати ласий кусочок, тому ми крикнемо: «Руки пріч!» Се діялось чи не в самий той день, коли військовий з'їзд насилував свою свідомість і совість, щоб не розійтись з отсими: «Ми крикнемо!» — і зробило якнайгірше враження в українських кругах (див. статтю «Н[ової] Ради» за 17 травня). А слідом виступив проти українських проектів націоналізації армії Оберучев, Рада солдатських депутатів опротестувала самий принцип представництва, прийнятий нашим військовим з'їздом і под. Визначилось, що російським соціалістам таки не по дорозі з нами, так як і нам з ними, і українське самоотверження в підтримці російської активної війни було самопожертвою стільки ж безоглядною, скільки й погибельною.

Військовий з'їзд закінчився вибором «військового генерального комітету» з офіцерів і нижчих чинів армії і флоту, в 18 душ, що мав [в]ійти в склад ради, і ухвалою про скликання нового, повнішого, «Всеукраїнського військового з'їзду», призначеного по тім ген[еральним] військ[овим] комітетом за 4 тижні від першого, на перші дні червня. Головними фігурами сього нового військового комітету були ті ж Винниченко і Петлюра, що з того часу переселився до Києва і поволі міцно перебрав в свої руки керування військовою українською справою. Михновський, хоч був вибраний до генерального комітету, але в ході з'їзду, відчувши своє повне розбиття, скоро зник з Києва; його спадщина перейшла на славну чупрівську чвірку: Капкан, Павленко, Шаповал, Нисосбоченко, які стояли поза комітетом й інтригували по змозі проти нього. З інших членів комітету варто одмітити ген[ерала] Кондратовича¹⁶⁴, що робив враження солідного фахівця, але не вмів виробити собі потрібного авторитету, і полковника Поплавка¹⁶⁵, хитрого і досить, мабуть, здібного авантюриста, який так і не встиг виявити себе до кінця, і підполковника Гилькевича — учасника саперного бунту 1905 р. — одного з небагатьох представників революційної традиції у війську; був військовий урядовець Крупчинський-Горемика¹⁶⁶, який, на щастя, спеціалізувався головню на фотографуванні всякого рода нарад і okazji, а в минулшм, як потім виявилось, був секретним агентом охоранки в Бердичеві. В сумі, таким чином, в наше політичне життя з'їзд і комітет не внесли визначних діячів, крім Петлюри, — але аж занадто досить було й того!

Вибраний комітет взяв участь в III сесії Ц. р[ади], що почалась 7 травня і засідала два дні паралельно з військовим з'їздом, вичікуючи його докінчення. Головне питання, поставлене тим часом на обговорення, перенесене було з Малої ради (Комітету) з ініціативи С. Ф. Веселовського: постулат економічної політики Ц. р[ади]. До того часу Ц. р[ада] ставила своїм завданням об'єднати по можливості всі українські течії й партії на спільній політичній платформі і навмисно відсувала на дальший план всякі такі питання, які могли викликати розходження. До них належали й економічні проблеми, що мусили з іншим підходом трактуватися соц[алістами]-революціонерами. Але Веселовський, що стояв на чолі цукрового комітету і дуже уважно слідив за економічними відносинами, затрубив тривогу, що Временне правит[ельство] починає розвивати дуже далеко ідучу централістичну політику в економічній сфері, яка грозить знищити всяку економічну самостійність України як області. Він уважав справою негайною, яку не можна відкладати до завершення політичної української автономії, протиставлення сьому економічному централізмові певного українського економічного плану. На його гадку, Ц. рада повинна була зайнятися сим; він дуже енергійно аргументував свої погляди, і його аргументація зробила враження в Малій раді. Коли сю справу винесено на сесію нової ради, оратори с.-деків і с.-ерів підтримали сю гадку і просили заснування окремої економічної комісії, зложеної на паритетнім принципі з делегатів партій. Між іншим, вказувано, що політична програма не може обійтись без економічного обґрунтування; Ц. рада мусить підготувати розв'язку різних економічних питань, в першу чергу — аграрного. Паралельно на військовим з'їзді пробувано дати конкретні формулювання деяких з сих питань. Але роз-

роблення їх ішло в партіях, і то в формі партійної конкуренції: шукалось не стільки спільної об'єднуючої форми, скільки спеціально своєї. Економічна комісія Ц. ради зосталася, на жаль, мертвою установою, тому що, з одного боку, політичні інтереси дня фактично не давали скуп[ч]ити на них уваги, по-друге — якраз ішов процес партійної диференціації: вяснення і поглиблення ідеологічних різниць різних течій, які стреміли до того, щоб виробити собі партійну програму, партійну фізіономію, щоб на тій підставі добиватися представництва в Ц. раді і всяких установах, тому що на взір російських організацій і у нас все будувалось на принципах партійних представництв, і йшло гарячкове життя і перешивання програм, платформ і т. д., штучно творячи диференціацію там, де властиво її не було і не відчувалось ніякої потреби, хіба персональних амбіцій. Як я потім мав нагоду переконатись, Веселовський взагалі був аларміст, настроений дуже песимістично й підозріливо, з чого-небудь робив [паніку?], але тривогою його енергія в значній мірі й висчерпувалась; розробленням плану економічної української політики він не займався, найкардинальніші питання її уявлялися неясно, трактувалися прихапцем, головню з становища <...>.

Коли військовий з'їзд Ц. ради закінчився, останній день сеї сесії 9 травня пройшов з участю нового Генерального військового комітету, вибраного військовим з'їздом, і був виповнений головню привітанням Ц. ради військовими делегаціями, що прибули на військовий з'їзд. Конкретна справа, обговорена під кінець, — се була посилка депутації до Центр[ального] уряду від Ц. ради і військового комітету, з домаганням, щоб центр[альний] уряд видав декларацію, котрою признав би право України на автономію і сповнив би ті українські постулати, що назбиралися за останні місяці; дав згоду на організацію краввої ради як місцевого представництва, вилучив українців в окремі військові частини [ни], дав кошти з державного скарбу в розпорядження Ц. ради на задоволення культурно-національних потреб і т. д. Сі постулати були сформовані військовим з'їздом і передані в Ц. раду для предложення центр[ального] установ[ам?]. Рішено було вислати нарешті давно плановану депутацію до Врем[енного] правительства і передати з нею сі постулати. Організацію доручено Малій раді (Комітетові), [який] вибрав делегатів від головніших партійних представників. Винниченко від с.-д., Єфремов від р.-демокр., Ковалевський від с.-р., від селянства (Одинець, Сніжний), від військового з'їзду (Пилькевич, Равинський, Письменний). 13 травня делегація виїхала, і два тижні Київ та й ціла Україна пильно чекали її результатів. 16 вона представилася прем'єрові, кн. Львову, подала йому мотивовану записку, зложену в Петербурзі за порозумінням з місцевими українцями, і дістала була відповідь, що справа буде передана на обміркування ради міністрів. Коли делегація рішучо запротестувала проти такого формального трактування і зажадала, щоб справа була обговорена урядом разом з делегацією — визначено їм засідання з урядовою комісією, делегуюваною в сій справі, на 20 травня. Урядові сфери мали висловити свою гадку¹⁶⁷.

В Києві сі тижні жилось дуже напруженим життям. З одної сторони, день чи властиво дні Національного фонду, 20 — 22 (субота, неділя і понеділок зелених свят) набрали характер національного свята, веселого, радісного, незважаючи на дуже неприяне становище неукраїнських кругів. Спектакль в опернім театрі, уряджений на дохід фонду, можна сказати, провалився через саботаж театрального персоналу; і в інших справах «хозяева» Києва щедро давали відчутти свій неприхильний настрій. Але завдяки гарній погоді й радісному настроєві української маси загальне враження було все-таки святочне і радісне. Кіоски, плакати, автомобілі з афішами, відзнаки, листки — кружечний збір відкинено, щоб не надавати характеру якоїсь жєбранини, і все-таки вислід був досить добрий, щось коло 40 тис. карбованців. Поза Києвом, на периферії, збір ішов протягом майже цілого місяця і дав досить значні приходи. Спеціально розчулюючи категорію становили медалі, георгіївські хрести й ордени, жертвовані військовими, особливу <...> вояками на національну мету в великій кількості.

Справа українського війська зісталася далі яблуком роздору і однією з головних причин напруження. Розпорядження Брусилова, щоб для формування українського полку полишено тільки 500 чоловік, а решта негайно виїшла на

фронти, не було сповнено. І Ц. р[ада], і військові укр[аїнські] круги, і всякі укр[аїнські] громадські організації обстоювали формування все нових укр[аїнських] частин; на взірць «першого полку ім. Б. Хмельницького» пробували формуватися то тут, то там інші укр[аїнські] полки. Тим часом військова адміністрація дивилась на полк Хмельницького як на першу і останню уступку в сім напрямі і далі наставала на Ц. раду, щоб вона своїм авторитетом змусила вийти на фронт різне неприкаяне вояцтво, що збиралося в Києві і в його околиці. Дійсно, се правда, що тут в зв'язку з тим формуванням українського війська збиралося все більше різного «уклоняющогося» елементу, і се хвилювало адміністрацію і неукраїнські круги та неприязно настроювало їх до україн[ського] руху, що, мовляв, служить покривкою дезертирства. Керенський під час своєї подорожі на фронт визначив 3 корпуси для поповнення українськими запасними, і Оберучев, його вірний прислужник, прикладав всі зусилля, щоб виправити туди той київський неприкаяний вояцький люд, та докучав тим нам, президії Ц. ради, відкликаючись до свого, мовляв, старого і всім звісного українофільства (він називав себе учеником П. Гн. Житецького¹⁶⁸ — з київського кадетського корпусу), своїх московських зв'язків з українцями і старої революційної минушини, на його погляд, в ім'я сеї солідарності ми повинні були підтримати його на посту київського воєнного зверхника — революційного діяча. Ми ж зовсім не бачили причини, чому б нам робити пресюю на сих людей, щоб вони йшли на фронт, коли ми так само не спочували війні, як і вони. Завзяття, з яким нова воєнна адміністрація взялась за «дезертирів», взагалі викликало несмак і відразу своїми грубими, нелюдськими формами, і викликало доволі рішучі виступи більшовиків і українців в київському міському комітеті. Начальник київської поліції, сумнівної слави «поручик Лепарський»¹⁶⁹ (прославив себе особливо нічною тривоогою під час II військового з'їзду — що дали), котрому справедливо закидали, що він занадто політиканить, замість слідити за дійсним порядком і безпечністю, вносив сюди дійсні елементи грубі і негуманні. Організована ним 15 травня облава на дезертирів мала дійсно вигляд правдивої облави, ловів на людину і набрала була небезпечних форм: ще крок, і Київ став би ареною уличної оружно́ї бійки. Ц. рада не хотіла прикладатися до сього, і хоч висилка українців на фронт потроху йшла, українські ешелони під українськими прапорами виходили потроху в сих днях, 14 — 25.VI, на фронт, де Керенський визначив три корпуси для поповнення їх українськими вояками, роблячи міну, нібито се те, чого хочять українці, але тим не менше відносини між українськими і офіціальними військовими кругами не вирівнювались, а окислялися все більше. Оберучев, коли він приїздив на розмову до президії Ц. р[ади] в роздраженні договорився до закидів, що Ц. рада притягує дезертирство, — Ц. р[ада] вказувала на рисковану гру, яку допускає військова адміністрація в українській справі, в момент, коли хоче скріпити фронт і перейти до активного наступу, пробувала через Брусилова (до котрого їздили в депутації пок[іийний] Ткаченко і Поплавко) добитися серйозніших уступок в справі вилучення українців в окремі частини і формування нових частин, вказуючи на небезпечне незадоволення серед українських вояків і стараючися відвести від відновлення офензиви. На сім ґрунті вийшла і у мене особисто характеристична полеміка з Оберучевим, коли він в приказі 23.V поспробував притягти мене до справи, покликаючись на якусь небувалу мою заяву, що ми, Ц. рада, згодні на припинення формування нових українських частин до кінця війни. Я післав йому спростування, коли ж він не спростував своєї заяви, мусив опублікувати в газетях заяву, що ні я, ні Ц. рада зовсім не погоджувались на домагання міністра [Керенського], аби до кінця війни нові українські частини не формувались. Розуміється, се було більш ніж неприємно для правящих кругів, і я мушу признатись, що ми — я і моя сім'я — були приготовані тоді до всяких персональних несподіванок, включно до арешту і висилки, — але, з іншого боку, не міг же я зоставатись пасивним свідком сих маневрів, обрахованих явно на те, щоб посяяти недовір'я до Ц. ради серед українського вояцтва, з призивних і фронтовиків, нібито ми віддаємо себе на услуги неприємним імперіалістичним тенденціям нового уряду, що конче хотів оправдати в очах західних своїх

союзників російську революцію і її провідників-соціалістів та доказати, що вони можуть поставити «собственных» Наполеонів і повести війну так, як не годен був царський уряд.

В таких крихлих і напружених відносинах відбулась візита «собственного» Наполеона, Керенського, Ц. раді 21 травня. Він приїхав саме перед нашим святом Національного фонду, але не виявив ніякого заінтересування, ні спочуття; прово[д]жав на фронт українські ешелони, але українському полкові, що стояв у Києві, не показав ніякої уваги, хоч се було елементарною чемністю з його сторони. Відвідав міський комітет, але до Ц. ради не заглядав. З своєї сторони, і Ц. рада, пам'ятаючи його неприязний жест при першій переїзді через Київ, не вважала можливим іти до нього з чолобиттям; українські представники вітали його в складі інших київських організацій, військовий комітет ходив до нього на авдієнцію, котру на ніщо звів присутній Оберучев, бо став мішатися в розмову делегатів з Керенським, спростовувати і полемізувати з ними; нарешті, в день його виїзду нам було оповіщено, що він приїде до Ц. ради. Ми зібрались в залі засідань комітету (се був кабінет помічника попечителя, що перейшов в наше фактичне володіння за останній місяць) (...) полк, став в параді перед будинком, і так ми чекали довго. Посилали довідатися, чи, може, вже й не буде; відповіли, що його десь дуже вітають, в міському театрі, здається, і він не може зараз прибути. Нарешті зовсім ввечері він приїхав в супроводі Оберучева, в великій поспіху, попереджуючи, в виразах не дуже чемних, що він спішитися і не може забавитися довго. Але я не хотів чим-небудь зіпсувати і без того напружених відносин і тримався тону не тільки чемного, але і приязного, порушуючи тони колишньої приязні і товариства в передвоєнних революційних рядах. Та у відповіді Керенського засталися неприязні ноти, там, де він говорив, що він стоїть на тім, аби ми зацекали з автономією до Всер[осійських] Установчих зборів, бо наша нетерпеливість в здійсненні національних постулатів являється небезпекою для нового ладу, і були обережні з федеративним постулатом, бо він викликає підозріння, що за ним в дійсності стоїть гасло повного відділення від Росії. Я на се вказав, що нам нема ніякої рації затаювати наші дійсні наміри, бо теперішні обставини дають змогу поставити наші домагання у весь зріст; коли б ми хотіли повної незалежності, ми б так і говорили! Інші члени Ц. р[ади], що забирали голос, теж остерігали в доволі сильних виразах від обстоювання дальшого централізму. В результаті дискусія не поправила відносин. Хоч Керенський, прощаючись, сказав, що він зостається нашим другом, але він слідом показав наочно, як мало навчила його київська візита і розмова в Ц. раді, коли він видав свою заборону II військового з'їзду, одну з великих нетактовностей, які він, щоправда, робив у великій кількості. «Сонце революції», як його називали, дивилось на Україну «примруженим оком».

Телеграми з 23 травня повідомили нас про безрезультатність переговорів з урядовою комісією в Петербурзі, а слідом з'явилася й сама делегація наша — більша її частина — і розповіла свої петербурзькі митарства в тоні огірченім і роздражненім, викликавши таке ж роздраження у всіх, хто довідувався про петербурзькі методи полагоди укр[аїнських] справ.

Найсильніше враження робило неприязне становище Чхеїдзе¹⁷⁰, до котрого як до голови всеросійської соціал-демократії з вірою і надією добивався Винниченко, і почув від нього такі ж балачки, як від кожного іншого єдиноділимця. Чхеїдзе безоглядно доводив абсурдність наших домагань автономістичних — на прикладі чорноморської флоти. Ви, мовляв, будете претендувати на всякі броненосці як найбільша країна, але в таким разі і Грузія скаже: дозвольте мені хоч яку-небудь лодочку; як їх ділити і т. д. Пізніший «Гедзь» досить гумористично, що з ним нечасто траплялось, представив сей діалог двох соціал-демократів, вложивши таку фразу в уста Чхеїдзе: «Вот, покури, душа моя, ишь если автономии хочеш!..» Дійсно, покурити, нічого більше, запропонували нам високі петербурзькі круги з усіма нашими глибоко продуманими, демократично

і соціалістично профільтованими і очищеними від всякого шовінізму, від усяких аспектів «історичних прав» постулатами і побажаннями...

Коли стало відомо з доповідей делегатів в Ц. раді на різних публічних зібраннях і в пресі, як зневажливо поставилися представники уряду в комісії до українських домагань, без дальших міркувань признали їх неможливими і знов поставили під сумнівом повномочність Ц. ради говорити іменем укр[аїнського] народу — після таких великих з'їздів, після соток заяв признання і солідарності з усіх кінців української землі, гнів і роздраж[н]ення охопило українське громадянство, навіть найбільш помірковані його верстви. Так цінила російська демократія — сіль і печінка їй в зуби! — нашу лояльність, нашу повздержність, з котрою ми тлумили свою неохоту до війни і затискали зуби, щоб не крикнути того, що підіймалось у нас у горлі, щоб не розбити «єдиного революційного фронту»! На те ми билися з своїми шовіністичними і самостійницькими елементами, щоб не вийти за межі можливого в рамцях сього єдиного фронту?!

«Глупість или измена?» — поставив я сей афоризм царської Росії епіграфом своєї статті з приводу відправи, даної Временним правительством делегації Ц. ради. «Нерозум чи провокація?» — повторяли на різні способи різні публіцисти і промовці з приводу сього. Хто ж сіє самостійництво — наші шовіністи чи російські правителі? — запитували вони.

Дійсно, становище, зайняте Врем. правительством під сей момент, було таке абсурдне і легкодушне, що скидалось на просту провокацію. «Самостійники», зігнані з української публічної арени українською демократією, зараз відчули тяжкого удару в спину, заданого сій демократії Врем. правительством, і заходились використовувати щире ображення почуття і піднесені ним націоналістичні настрої. Незадовго перед тим товариство «Вернигора» випустило брошурку «Катехизм українця», перейняту націоналістичним людоїдством. Користуючи з некоректностей, допущених російською демократією й урядом супроти укр[аїнського] руху, різні людиці стали покликати до повного відчуження і національної виключності в устрої і політиці під прапором самостійництва. Трубадуром сим разом виступив Олександр Степаненко — на селянським з'їзді 29 травня він попробував розгорнути самостійницьку програму, награвуючи на загальнім роздраж[н]енні на останні заяви і розпорядження уряду, і у нього знайшлися між присутніми кілька однодумців, які пробували підтримати поставлений ним проект резолюцій. Одначе їх доволі легко збили. Тоді на день 2 червня, на початок сесії Ц. ради, та ж компанія, назвавши себе «Союзом української державності», урядила мітинг в театрі Нар[одного] дому, і той же Степаненко, використовуючи відмову уряду Ц. ради, що була оповіщена того дня, [заплямував?] тактику Ц. ради як негідне «плазування» перед Центральним урядом, нещасне жєбрання «якоїсь автономії», — тим часом як Україна повинна, навпаки, диктувати свою волю іншим, і т. д. В мітингу брали діяльну участь старшини полуботківці і приставили в великій кількості українське вояцтво — повчатися сій політичній премудрості. Михновщина *rediviva*¹⁷¹!

Російська демократія дійсно потрудилась нагнати води на їхній млин. 28 травня, якраз на відкриття Селянського з'їзду, Керенський дав телеграму, що він не може дозволити українського військового з'їзду, щоб не відтягати військових з фронту. Се було дійсно обурююче лицемірство, бо якраз відбувалася ціла серія військових з'їздів, і особливо се було маркантно, що саме в тих днях ішов в Петербурзі польський військовий з'їзд, що обговорював справи не вилучення поляків в окремі військові частини — се вже було зроблено! — а формування польського війська. При тім значенні, яке мало формування польських частин на розвій аналогічних домагань, таке нерівномірне трактування українських і польських постулатів викликало загальну огиду! Скликано екстрену нараду Ц. ради з військовим комітетом, ухвалено обжалувати се розпорядження Керенського перед урядом, перед Петерб[урзькою] Радою робітничих і солдатських депутатів; військовий комітет рішив, що військовий з'їзд, не вважаючи на се, мусить відбутись, і відповідно стилізовані директиви розіслано військовим осередкам.

2 червня рано отримано телеграму, здається, від Стебницького, нашого

комісара при Врем. прав[ительстві], що уряд одногосно виніс постанову — відмовити в домаганнях Ц. ради. Після того, як наші делегати так рішуче поставили питання перед делегованою урядом комісією, що Ц. рада зрікається всякої відповідальності за наслідки, які можуть виникнути через відкинення її домагань, все-таки думалось, що Центр. уряд схаменеться і не піде на новий розрив в такому серйознім моменті. Безоглядна відмова, передана нам телеграмою, не тільки ображала, вона бентежила, виявляючи всю обмеженість, короткість і дурну упертість людей, котрим в руки попало стерно російської революції. Коли б ми були самостійники, які чекали на розвал старої Російської імперії і провал її революції, ми могли б злобно тішитися з таких свідоцтв її убожества. Але ми не мали ніякої надії утриматися відокремлено, самі більш цього боялись, щоб здобутки революції не загинули під її [руїнами?], тому ми й обурювались — смугилися разом...

29.VIII — 1926.

Болюче було, що відмова знову поруїнувала питання про правосильність нашого представництва — право Центр. ради і можливість виявляти волю і жадання України. Відкладаючи домагання Ц. ради, Тимчасовий уряд мотивував се тим, що Ц. рада не вибрана загальним голосуванням, не виявляє волі і настрою людності, і її постулат автономії не являється таким безсумнівним, як домагання народу польського або фінського, інакше сказавши — він ставив вимогу Установчих зборів України, скликаних загальним голосуванням як передумову правосильності її національних постулатів. Ясно було, що для виконання сеї передумови треба було насамперед організувати автономну машину України, котра мала б перевести таке всенародне голосування; се було зачароване коло, в котрім хотіла заворожити укр[аїнський] рух російська демократія з буржуазією вкупі. Але ми, український осередок, ніяк не могли згодитися на се і пустити справу в проволоку, коли не хотіли уступити поля невідповідальним націоналістам, що награвали на національних емоціях і кидали гасла негайного здійснення української самостійності. Два місяці тому, підводячи під Ц. раду підвалини всеукраїнського представництва Нац[іональним] конгресом, ми думали, що зможемо перевести нові вибори і надати їй територіальний характер; але за сі два місяці Ц. рада встигла стати таким морально-сильним національним представництвом, що не лишало всіх об'єктивних спостерігачів життя ніякого сумніву в її національній правосильності. З другого боку, ясно було, що досягнути для неї всієї формальної правосильності не було можливо в даних обставинах. Коли Всеросійські Установчі збори відкладено з огляду на неможливість в них участі мільйонів зібраних на фронті, ясно було, що й Українських зборів, які могли б вповні здовольнити ритористів всенародного представництва, в ближчій часі не можна буде організувати. Скріплення морального авторитету досягалось поповненням Ц. ради класовим представництвом: всеукраїнський селянський з'їзд [...] травня, другий військовий з'їзд, скликаний на початок червня, нарешті робітничий з'їзд, проєктований на кінець червня, мали внести своє представництво, котре б потім постійно відновлялось перевиборами і держало склад Ц. ради в курсі всіх змін в настроях і поглядах укр[аїнських] мас. Така конституція Ц. ради, не ухвалена ніякою спеціальною ухвалою, а піддана самим ходом подій, в очах укр[аїнського] громадянства надавала їй повний національний авторитет, і не було ніякої рації жертвувати ним задля формалістичних вимог урядових правників. А з другої сторони не було й часу займатися складною механікою виборів, коли події наступали таким блискавичним темпом, і як здавалося — треба було з своєю національною акцією йти в парі з нею, не відступаючи ні на крок, щоб не зістатися в хвості. Але йти тепер приходилось цілком ясно — врозріз з конституційним кабінетом Тимчасового уряду, врозріз не тільки з рос[ійським] буржуазією, але і з соціалістичними партіями, маючи у себе на п'ятах і своїх фашистів-самостійників, і всю ту київську українофобську зграю, що у своїх руках держала військову місцеву силу, держала таким чином в облозі Ц. раду і український осередок.

Ситуація була незвичайно поважна, напружена, роздражена. Кожної

хвилі можна було сподіватися катастрофи в формі збройного конфлікту, арештів Ц. ради або розгону котрого-небудь із з'їздів «революційними багнетами». Київська Рада військових депутатів, вибрана в початках революції, в настроях оборончеських, не відповідала настроям соціалістичних кругів, де більшевицькі настрої починали здобувати все більші впливи. Її термін скінчився, і українці разом з більшовиками наставляли на перевиборах, але військові верхи боялись перевиборів і всяко затягали справу, між іншим — з огляду на «українську небезпеку». Українську тактику, спеціально в військових та воєнних питаннях, трактовано як розкладову, зрадницьку. Коли українці нарікали на те, що українські військові постулати не трактуються так, як польські, — на се відповідали, що поляки хочуть всадити ніж у спину Німеччині, а українці — ніж у спину Росії.

Такий афоризм в устах, мовляв, якогось анонімного поляка з публіки був пущений на шпальтах «Киев[скої] мысли»¹⁷². С.-деки, с.-ери і кадети на шпальтах преси і на всякого роду зборах і засіданнях одноголосно заявляли, що українці мусять погодитися з відмовою Тимч[асового] уряду і покоритись його розпорядженням: київські організації, мовляв, мусять всією силою свого «авторитету» підтримати Тимч[асовий] уряд; говорилося нібито про авторитет моральний, але всі розуміли, що розуміється авторитет київської залози, на чолі котрої тепер стояв «свій», «соціаліст», «одставний» полковник Оберучев. Сей російський есер, опинившись на такій трудній і відповідальній позиції, в такій складній ситуації, нервувався, і як його патрон Керенський в загальноросійських рамцях, в наших тісніших київських робив нетактовність за нетактовністю і дражнив ними українські військові круги, провокуючи до виступів, котрі незвичайно трудно було стримати.

Велике роздражнення в київських неукраїнських кругах викликало в сих днях так зване «збройне захоплення Народного дому»¹⁷³. Сей дім збудований громадськими коштами, з участю українців (особливо діяльну роль відіграв в нім В. Науменко, хоча не в ролі провідника Старої громади, а Київського товариства грамотності, і став потім на чолі його управи з року на рік), був осідком українського театру, Тов[ариства] «Просвіти» і вважався, так би сказати, фактичним володінням українців, але в останніх часах був видержавлений якомусь російському антрепренерові з великою образою українців. Клуб полуботківців, з одної сторони, організація українських залізничників, з другої, захопились відбирати сей будинок; юридична сторона справи була дуже заплутана, а фактична була розв'язана тим способом, що полуботківці [в]війшли в посідання сього дому *manu militari*¹⁷⁴, обсадивши його військовою вартою, і таке брєнькання українською зброєю дуже обгострювало настрої в противнім таборі. З'явилися також у Києві («Киевл[янин]»), 6.VI листи, надіслані до деяких фронтних частин від укр[аїнського] генерального військового комітету, мовляв, викликані тим, що сі військові частини, фактично зложені з українців, відмовились іти в наступ і призначені на розформування, а генер[альний] військ[овий] комітет пропонував їм українізуватись, прийняти український прапор і старшину з рук генер[ального] комітету і битись за свободу України — замість чужого їм гасла оборони Росії піддавано гасло оборони України, але солдати з обуренням відкинули сю пропозицію, і Оберучев опублікував в «Киевлянині» з 2.VI [?] анонімного листа, котрим йому грозилося смертю, коли він не перемінить свого неприхильного настрою до українців. Все се і тому подібне збільшило обопільне роздражнення якраз на найбільш небезпечнім, воєннім ґрунті. А відповідальні політичні і громадські діячі об'єданого російсько-польсько-єврейського фронту одночасно кували з сього зброю проти цілого українського руху, недвозначно натякаючи на його заміри йти дорогою насильних захоплень і тим самим оправдуючи всякі насильні репресії проти нього. Неприязні ноти залунали знову на об'єднаних зборах київських організацій 2 червня з уст найбільш впливових представників київ[ських] соціалістичних кругів: Балабанова¹⁷⁵, Доротова¹⁷⁶ (Ради робітничих організацій). Одночасно Шульгин на підставі відомостей, одержаних від голови Тимчасового уряду кн. Львова¹⁷⁷, запевняв в пресі, що Тимчас[овий] уряд «всемерно будет

противодействовать поползновениям решить укр[аинский] вопрос до Учредительного собрания». А Оберучев кілька день пізніше поздоровляв укр[аїнський] полк Б. Хмельницького з приказом — приготуватись до негайного виступу з Києва на фронт. На людей і без того роздражених національними суперечками се робило враження планового ходу на українство: вивести з Києва збройну охорону Ц. ради — Богданівський полк — і по сім розігнати або арештувати раду і зробити кінець українській організації. Що ж, признаюсь, що і я в тих часах жив в безнастанній свідомості можливості урядового наскоку — трусу, арештування, заслання і т. д. Настрої урядових кругів робили се цілком можливим; але, кінець кінцем, рішуча постава українських кругів, особливо фронтових представників, кінець кінцем, опам'ятала урядові круги і, рахуючися з можливістю величезного замішання на фронті, вона залишила всякі гадки про «протиділання» і рішила піти на уступки. В результаті українство виграло справу для даного моменту, і крива українського руху по високих прямовисних скоках під час першої української маніфестації в березні, під час національного з'їзду в квітні втретє піднялась різко високо, так, як, здається, вже потім ні разу не піднімалась. Червень [...] 1 і 2 декади був, можливо, апогеєм українського руху, в кожному разі його тріумфальним місяцем. Була се заслуга провідного українського осередка чи тільки чистим його щастям, се тяжко рішити. Але воно в кожному разі незмірно підняло престиж і авторитет і віру в його політичні здібності. «Прибудь щастя — розум буде», як то кажуть. В кожному разі, незаслужено стали йому відмовляти політичному розуму, коли щастя минуло.

Живо пригадується мені сей критичний день, коли я йшов з телеграмою Стебницького про повну відмову уряду Ц. ради в її домаганнях на засідання селянського з'їзду, що відбувалося в залі Купецького зібрання. Був гарний, ясний, літній ранок, від котрого ясно на душі — хоч як було на ній тривожно і темно. Мало я того року бачив сонця, втішався ясною погодою; час збігав в роботі й тривозі. І тепер я йшов, за[й]нятий гадкою про те, чим ми можемо відповісти на сей безглуздий жест уряду, який викликав нас на боротьбу, на напруження всіх сил. Селянство мало відповісти на се. Селянський з'їзд мав того дня кінчитись, йшли вибори постійної Ради селянських депутатів України, що мала [в]війти в склад Центральної ради на правах її членів. Треба було, щоб з'їзд висловився з приводу відмови уряду і щоб, не гаючися, включив свою репрезентацію в склад Ц. ради, котра відкладала сесію, чекаючи сього [моменту?], щоб почати роботу з участю нової репрезентації і всіх своїх членів, які працювали на з'їзді. Я попросив слова поза чергою, оголосив телеграму і сказав кілька слів з приводу важливості моменту, закликаючи селянство поспішити вислати свою репрезентацію, котрої чекає Ц. рада, щоб разом з нею обсудити положення. Настрій був підвищений, мої слова, з котрими я прощався з з'їздом, зістались в пам'яті як гасло моменту: «Свята революції скінчилась, наступає грізний час. Щоб його витримати і дати відсіч усяким руїним силам, Україна мусить бути організованою. Доля її лежить в руках українського народу, тільки він може про неї рішати. Я прощаюсь з вами в тім переконанні, що ми будемо мати автономію, чи хто-небудь хоче сього, чи не хоче». З'їзд відповів на се гучною маніфестацією: «Хай живе вільна Україна!» Вибори спішно закінчено і після обідньої перерви на вечірнє засідання Ц. ради в залі педагогічного музею покликана нова течія — селянська Рада, в числі півтораєста душ (по два від повіту). Маломовні, скупчені, тяжко ступаючі дядьки проходили повз трибуну, вітаючи мене мовчазними поклонами, в новій ролі членів Ц. ради, і я відповідав їм таким же мовчазним поклоном, вітаючи сю нову течію, що покривала перші інтелігентські кадри нашої національної репрезентації. Великий момент проходив перед моїми духовними очима.

Вечірнє засідання і цілий наступний день (субота 3 червня) пройшло в заслухованні звідомлення делегації, що їздила до Тимчасового уряду, і обмірковуванні ситуації. Засідання були проголошені тайними. Загальне переконання було, що на грубий жест Уряду укр[аїнський] нарід устами Ц. ради мусить відповісти декларацією своєї державності в можливо здержливій, але рішучій

формі, щоб націоналістична організація не перескочила їй через голову. Можна було з усього сподіватися, що військовий з'їзд, що мав зібратися другого дня в неділю (4 червня), під впливом свого роздражнення на заборону Керенського, міг викинутися з морального проводу Ц. ради і піти за самостійниками, коли Ц. рада не досить твердо і рішучо виступить проти сих провокаційних актів уряду. Резолюція, винесена Ц. радою в результаті двохденних дебатів, різко осудила його [уряду] дії, [визначивши], що Тимчасовий уряд, відкидаючи домагання Ц. ради, «свідомо пішов проти інтересів трудового народу на Україні і всупереч ним самим проголошеному принципіві самоозначення народів». Вважаючи, що всі засоби порозуміння з Тимчасовим урядом вичерпані без останку, Ц. рада мусить закликати своїм універсалом український нарід до закладання власними силами своєї автономії і, запобігаючи всяким стихійним, неорганізованим течіям українського руху, мусить звернути особливу увагу й енергію на організацію краю і національного руху, щоб не допустити його до анархії й загублення здобутків революції.

Коли останні пояснення мали завданням можливо злагодити враження революційності сього кроку, то магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації української суверенності. Се слово ставило на порядок дня спомин української державності колишньої гетьманщини, перетопленої і о[чи?]щеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах. Гасло, яке говорило кожному своє, не укладалося в ніяку формулу, вихоплювалося з усякого прецизування і будило несказану емоцію в підсвідомих покладах життя. У-ні-версал! Коли потім самостійники, хапаючись за се слово, хотіли відродити ту гетьманщину, що його дала, вони відпихнули від себе всіх. Се слово не зовсім було гаслом реставрації. Воно вело в незнану далечінь нових національних досягнень, іще не явлених розумові, і тому мало таку чарівну силу.

Можна сказати: воно опанувало момент... Національна маса ще цінила свою солідарність, і се слово втілювало в собі спільний дальший похід до національних осягнень.

Коли неділя (4 червня) принесла на порядок київського і взагалі українського життя заборонений військовий з'їзд і Київ заройвся військовими депутатами, що, переборюючи всі несказанні труднощі, добивалися до приміщення Ген[ерального] військов[ого] комітету (деякі на з'їзді казали, що їм легше було перебиватися через Карпати, як добиватися до Києва в тодішніх умовах комунікації), се вояцтво, вкрай роздражнене проти уряду за його провокаційне поведження з українськими військовими домаганнями, зоставило резолюцію Ц. ради з його постановою доходити українського права самоорганізацією. З обіцянкою універсалу, котрий виложить право України на суверенність і вкаже дороги до її здійснення, сподівання і проби агітації самостійників чи «українських державників», що сподівалися за поміччю військового з'їзду «сковирнути» Ц. раду за її «плазування» перед Тимчасовим урядом, розбилися об позицію, зайняту Ц. радою: більш рішучого в даний момент нічого не можна [було] конкретно поставити в даних умовах. Тому маніфестації під гаслом української автономії, вчинені вояцтвом того дня, були заразом маніфестацією їх солідарності з Центральною радою, єдиного українського фронту, а не розбиття його, і зробили сильне враження на неукраїнський Київ.

З'їзд мав початися пополудні в неділю, коли під'їдуть в більшім числі делегати. Але призначений на се зал Народного дому показався замалим для тої маси їх, що збиралась. Число провірених мандатів уже того дня підійшло до 2000, що репрезентували собою близько 1200 тисяч військових українців, а делегати ще наспівали. Тому рішено було добути для засідань найбільше київське приміщення — зал оперного театру. Ввечері ж в Народнім домі відбувся мітинг, де обговорювалася політика Тимчасового уряду і його останні неfortunні розпорядження, в доста різкому і не дуже-то лояльному тоні. Коли під

той час прийшов під театр Богданівський полк, в новій параді, на честь з'їзду, члени військового комітету, прийнявши парад, пішли з усім з'їздом триумфальним маршем через усе місто на Софійську площу. Тут в дуже святковій обстанові, під гук софійських дзвонів, які в вечірнім примраку нагадували романтичні пророкування Костомарова 1840-х рр., духовенство стало служити молебінь. Потім почалося віче в продовження мітингу, початого в Народнім домі, при величезнім здвигу вояків і публіки, що заповнив усю просторінь межі Софіїю і Михайлівським з сусідніми вулицями. Кульмінаційним пунктом його був момент, коли котрийсь із військових делегатів висловив твердо волю не роз'їздитися з Києва, поки автономія України не буде забезпечена, і вся присутня маса в незвичайнім ентузіазмі на колінах складала присягу не виходити з Києва, не забезпечивши волі України. Коли військо було зведено з площі, віче перейшло в ряд мітингів, які продовжилися глибоко в ніч на площі, на прилежних перехрестках, на сусідніх площах. Можна сказати, що Київ промітингував цілу сю ніч під знаком української автономії.

Мітингування відновилось і на другий день. З'їзд засідав в опернім театрі, і вступ був контролюваний дуже пильно. Військова варта стояла наоколо театру і в усіх кулуарах. Наоколо ж театру купчилась всяка публіка й ішли гарячі словесні дебати і сутички між українцями, прихильниками гасла <...>, і всякого роду противниками сього українського самоозначення. Зате з'їзд всередині проходив цілком спокійно і поважно. Вечірня маніфестація владувала бурхливу націоналістичну енергію. Наради йшли солідно і діловито в повній згоді з Ц. радою. Мене знову одноголосно вибрали почесним головою і зробили бучну овацію. Президію вибирали колективну, поперед велявши кандидатам до президії зложити прилюдну політичну сповідь. Вибрали трьох соціал-революціонерів, одного с.-дека і одного безпартійного автономіста-федераліста; з самостійників не прийшов ніхто, — хоча декотрі називали себе соціал-революціонерами самостійниками; їх[ні] заяви взагалі стрічались неприхильно, і взято їх було в такий переплет, що потім котрогось дня учасники-самостійники подали колективну заяву, де заявляли, що, переконавшись в твердій державницькій позиції автономістів-федералістів, вони залишають самостійницьке гасло і приєднуються до тих.

Після вибору президії я сказав промову, де згадав, що Ц. рада проводить поповнення себе Радами селянських, робітничих і військових делегатів; поповнилась уже селянською, тепер чекає від з'їзду військової, і в найближчій будучині доповниться робочою делегацією, щоб спільно з ними визначити шляхи дальшої організаційної роботи. Радив стримуватися від різких вихваток, але твердо стояти, охороняючи волю України. З огляду, що Тимчасовий уряд у відносинах до українських національних домагань пішов слідами старого царського правительства, мусимо, [казав я], не оглядатись на нього, доходити свого права. З іншого боку, треба було пильнувати, щоб захистити край від розрухи, яка підіймалася в Росії. В сім Цен[тральна] рада твердо покладається на українське воєцтво. Закінчив окликом на честь «вільної України в федеративній Росії» — тодішнім гаслом автономістів-федералістів, і воно було ентузіастично прийнято сторонами.

Вповні заспокоєний, я вже не пішов на вечірнє засідання. Скільки пригадую, саме тоді вироблявся проект обіцяного Центральною радою універсалу. Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно, дуже поміркований в нац[іональних] домаганнях, сим разом унісся настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом, і заявив, що не тільки в редакції його брати [участь] не хоче [і] не підпише, але й у президії р[ади] не останеться. Винниченко заявив повну готовність «вигладити». Глядили так, що, як з жалем потім говорив один з молодих членів редакційного комітету прапорщик Потішко, від ген[ерального] військового комітету, тільки й остався заголовок «Універсал». Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції; але як показало все дальше — загальний енергійний

тон при деякій невиразності, неконкретності формулювання програми акції саме пригодився і зробив таке враження, як треба.

ПРИМІТКИ

¹²² О'Коннор-Вілінська Валерія (1866 — 1930) — письменниця, авторка віршів, романів, драматичних творів. Родичка М. Лисенка. Її некролог написала Софія Русова (Життя і знання, 1931, ч. 5, с. 143).

¹²³ Партія соціалістів-федералістів утворилась на партійній конференції союзу українських федералістів-автономістів (кол. Товариства українських поступовців) у червні 1917 р.

¹²⁴ Михновський Микола Іванович (1873 — 1924) — автор першої брошури РУП «Самостійна Україна» (1900; про ставлення І. Франка до неї див.: Збірник Українського наукового інституту в Америці, т. I, Сент-Пол, Мінн — Прага, 1939), належав до партії самостійників, пізніше до партії хліборобів-демократів. Переклав повість Т. Шевченка «Музика» (Зоря, 1895, ч. 5—8). Зіставлення з фашистами М. Грушевський зробив 1924 року, коли в Італії й Німеччині фашизм перебував ще тільки на початках свого розвитку.

¹²⁵ Гучков Олександр Іванович (1862 — 1936) — лідер партії октябристів, голова III Державної думи (1910 — 1911).

¹²⁶ Ласки в українських військових кругах не знайшов, не був прийнятий Директорією і потім опинився за польською границею, але не раз і потім нагадував українцям, щоб про нього пам'ятали. (Авт.).

¹²⁷ Тишкевич Михайло (1857 — 1930) — власник маєтностей на Київщині, граф. На початку століття приєднався до українського руху, жертвував значні суми на культурні цілі, зокрема уфундував «Михайлову премію» при львівській «Просвіті» на кращу історичну повість чи драму. Заснував у Києві громаду українців римо-католиків. Голова (1910) й почесний член київського товариства друзів миру. Мешкав здебільшого в Швейцарії. 25.IV 1919 р. був уперше прийнятий у Ватікані як посол УНР, у серпні 1919-го очолив делегацію до Парижа. «Уривки з спогадів» М. Тишкевича надруковано в «Літературно-науковому віснику» (1928, №№ 3, 5, 7—9; 1929, №№ 3, 9).

¹²⁸ Голоскевич Григорій Костянтинович (4.XI 1884 — 1934, Тобольськ) — мовознавець, співробітник ВУАН, співредактор українських наукових словників, досліджував Євсевієве євангеліє 1283 р. та сучасні говірки. Йшов по процесу СВУ. Покінчив життя самогубством.

¹²⁹ Шульгин Олександр Якович (1888 — 1960) — політичний діяч та історик, генеральний секретар Центральної ради з національних справ, посол УНР у Болгарії 1919 р., член делегації на мирову конференцію в Парижі 1919-го, професор західноєвропейської історії Українського університету в Празі. Автор праць з історії Франції.

¹³⁰ Депутацією провадили Ол. Лотоцький і М. Ант. Славинський, М. Ф. Чечель, що ходив в цій депутації представником студентства, розказував характеристичну подробицю, як міністр-президент кн. Львов, приймаючи депутацію і побачивши в ній М. А. Славинського, звернувся до нього з такими словами: «Михаил Антонович, голубчик, вот сюрприз, тридцать лет мы с Вами знакомы, и я не знал, что Вы украинец». Не знати, чи се була несвідома іронія, чи свідомо, але, без сумніву, була дуже серйозна хиба українського руху, що за невеликими виїмками ті люде, яким треба було тепер виступати представниками і носіями українських домагань, досі не маніфестували себе українцями. Вони через те або зовсім зрікались виступати в українських рядах, аби не попадати в таке комічне положення, або, виступаючи, старались зводити українські домагання до можливо найменших і «безобидных» розмірів, щоб не попадати в смішне положення з таким несподіваним національним радикалізмом. (Авт.).

¹³¹ Широцький Костянтин Віталійович (26.V 1886 — 13.IX 1919) — історик мистецтва. Автор праць про художню спадщину Т. Шевченка, книжки «Нариси з історії декоративного мистецтва України» (1914), ілюстрованого путівника «Київ» (1917) та двотомної «Історії українського мистецтва», доля рукопису якої невідома.

¹³² Корчинський Михайло Агафонович (27.III 1885 — 7.X 1937, Львів) — політичний

і громадський діяч, очолював молодшу українську громаду ТУПу в Петербурзі (1908 — 1917), комісар у Галичині (1917), член Центральної ради, державний секретар (1919), голова Всеукраїнської національної ради в Кам'янці (1919 — 1920), з 1922-го працював у Львові в українській кооперації.

¹³³ Зайцев Павло Іванович (1886 — 1965) — шевченкознавець, політичний діяч. Член Центральної ради, начальник канцелярії генерального секретаріату освіти (1917), директор департаменту загальних справ міністерства освіти (1918), начальник культурно-освітнього відділу армії УНР. Редагував журнали «Наше минуле» (1918 — 1919) та «Записки Історично-філологічного відділу УАН» (т. I, 1919). Співробітник Українського наукового інституту у Варшаві, де редагував 16-томне «Повне видання творів Тараса Шевченка». Дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка з 17.II 1938 р. Автор монографії «Життя Тараса Шевченка» (Париж — Нью-Йорк — Мюнхен, 1955).

¹³⁴ Чечель Микола Фролович (1891 — ?) — член ЦК УПСР, секретар Центральної ради, член Малої ради. Після еміграції (у Відні) (1920 — 1924) повернувся на Україну, працював у Харкові в Українському науково-технологічному товаристві (1927 — 1931) й Держплані. Репресований у справі Українського національного центру.

¹³⁵ Ісаєвич Дмитро — член української громади в Петрограді, член УПСР. Брав участь у соціалістичному конгресі в Люцерні (1918), член закордонної делегації УПСР. Прибічник Микити Шаповала в Празі. Повернувся на Україну.

¹³⁶ Жебуньов Леонід Миколайович (1851 — 1919) — російський революціонер-народник, був засланий до Сибіру за участь у «ходженні у народ», з 1890-х брав активну участь в українському русі, співробітничав у журналах «Літературно-науковий вісник», «Українська жизнь», газеті «Рада». Його некрологи в газеті «Промінь» подали О. Дорошкевич, С. Єфремов, А. Ніковський, П. Стебницький.

¹³⁷ «Селянська спілка» («Українська селянська спілка») — «професійно-класова організація», діяла в 1917 — 1919 рр. під впливом УПСР. Її органом була щоденна газета «Народна воля». Підтримувала політику Центральної ради, організувала Перший всеукраїнський селянський з'їзд (10—16 червня 1917 року; 2500 делегатів), обрала ЦК «Селянської спілки» (М. Ковалевський, М. Стасюк, В. Винниченко, П. Христюк, Б. Мартос, А. Степаненко, Т. Осадчий, І. Пугач, А. Ливицький) та Всеукраїнську Раду селянських депутатів (133 особи; увійшли до складу Центральної ради). Домагалася скасування приватної власності на землю й передачу її народові, не визнала гетьманської влади.

¹³⁸ Окуневський Теофіл (1858 — 1937) — політичний діяч, адвокат. Співзасновник Української радикальної партії, з 1899 року — член Української національно-демократичної партії, посол до австрійського парламенту (1897 — 1900, 1907 — 1918) та до галицького сейму (1889 — 1900, 1913 — 1914). Наприкінці березня 1917-го, перебуваючи в Києві, взяв участь у нараді, скликаній з ініціативи Пл. Линниченка, що обмірковувала устрій Галичини й Буковини. Член Української національної ради за ЗУНР. Відоме його листування з М. Драгомановим.

¹³⁹ Київський клуб ім. Полуботка. Заснований постановою військової наради київської залоги 29 березня 1917-го за ініціативою М. Михновського та його помічника сотника Гана. За статутом клубу (§ 3), він мав «гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української народності» (Історія українського війська. Львів, 1936, с. 359).

¹⁴⁰ Запорожець — поручик. Увечері 21 квітня 1917-го після закінчення Національного конгресу обраний до Центральної ради та її комітету (згодом звався «Мала рада»).

¹⁴¹ Колос Сергій Григорович (8.X 1888 — 19.XII 1969) — майстер декоративно-ужиткового мистецтва й мистецтвознавець, учень М. Бойчука. Увійшов до президії Українського національного конгресу 19 квітня 1917-го від київського вояцтва, 21 квітня обраний членом Центральної ради від військового товариства ім. Полуботка й Малої ради. На Другому українському військовому з'їзді 5 — 11 червня введений до складу Українського військового генерального комітету.

¹⁴² Відінський Олександр (1872 — 1928) — громадський діяч, інженер. З 1908-го викладав у Київському політехнічному інституті. Член ради ТУП, підписав першу українську відозву після Лютневої революції, 1917-го — член Центральної ради від Українського наукового товариства, директор департаменту професійної освіти генерального секретаріату освіти. 1918-го — генеральний консул у Женеві. З 1923-го — доцент, з 1925-го — професор машинознавства Української господарської академії в Подєбрадах.

¹⁴³ Бойко Василь Ф[едорович?] — соціаліст-федераліст, член Центральної ради від

студентства, член комітету Центральної ради і комісії по складанню статуту автономної України.

¹⁴⁴ Мірна Зінаїда (1875 — ?) — громадська й освітня діячка. Член Центральної ради й її комітету. Заступниця голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському (1919), заснувала її філію в Берліні (1920 — 1924). Брала участь у діяльності міжнародної жіночої Ліги миру й свободи. Голова Жіночого союзу в Чехословаччині (1923 — 1939, з перервами).

¹⁴⁵ Садовський Валентин Васильович (1886 — 1947) — економіст, демограф, політичний діяч, член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1935-го). Син священика з Волині. Закінчив юридичний факультет університету св. Володимира й політехнічний інститут у Петербурзі, де брав участь у діяльності українських студентських громад. З 1904-го — член РУП — УСДРП. 1917-го — член Малої ради, з 28 червня — генеральний секретар судових справ в уряді Винниченка. На Українському національному конгресі 19 квітня 1917-го зробив доповідь про територію автономної України, виступив з рефератом на Всеукраїнському робітничому з'їзді 24 липня. 1918-го разом з Винниченком представляв УСДРП в Українському національному союзі. З 1920-го перебував в еміграції у Польщі й Чехословаччині. Професор Української господарської академії в Подебрадах, член Українського наукового інституту у Варшаві. 1945-го арештований у Празі, помер у Лук'янівській в'язниці в Києві.

¹⁴⁶ Стасюк Микола Матвійович — політичний діяч, кооператор. Син урядовця на Катеринославщині. Навчався в Гірничому інституті в Петербурзі (з 1903-го), але був ув'язнений за організацію селянських спілок. 1917 — 1918 рр. — член Малої ради, заступник голови «Селянської спілки» (Боротьба, 1917, 10/23 листопада, № 12/13, с. 19). Генеральний секретар харчових справ у першому уряді Винниченка. 17 грудня 1917-го перешкодив В. Затонському відкрити з'їзд Рад у Купецькому зібранні. 1919-го — начальник постачання армії УНР, згодом емігрував. У двадцятих роках повернувся до УРСР, 1931-го заарештований.

¹⁴⁷ Чикаленко Лев Євгенович (3.III 1888, с. Перешори Херсонської губ. — 7.III 1965, Нью-Йорк) — політичний і громадський діяч, археолог, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1932-го) і Української вільної академії наук (з 1945-го). 19 жовтня 1905-го під час погрому в Києві разом з товаришами відбрав награбоване у євреїв добро, зносячи його до редакції «Киевской мысли», був поранений (Чикаленко Є. Спогади, ч. III, Львів, 1926, с. 78—79). Член Центральної ради від соціал-демократичної української партії, з 27 червня 1917-го — член комітету ради, її секретар. 19 травня 1920-го — керівник земельно-орендного відділу київського міського самоврядування (Новое слово, 1920, 23 мая, № 10, с. 1). 1920-го емігрував, з 1948-го жив у США. Автор праць з палеолітичної орнаментики (Мізинська стоянка) й трипільської кераміки.

¹⁴⁸ Брусилів Олексій Олексійович (1853 — 1926) — головнокомандуючий Південно-західного фронту. 1916-го здійснив прорив австро-угорського фронту.

¹⁴⁹ Путник-Гребенчук (Путник-Гребенюк) Даміан — штабс-капітан. Солдати етапного пункту, що проголосили себе полком ім. Б. Хмельницького, обрали його полковником.

¹⁵⁰ Капкан Юрій (1875 — ?) — підполковник російської армії, автор бойового статуту кулеметників. Навесні 1917-го вступив до армії Центральної ради, одержав звання полковника. Після Путника-Гребенюка командував полком ім. Б. Хмельницького і першою Сердюцькою дивізією. Наприкінці 1917-го командував збройними силами Центральної ради в боях проти більшовиків. 1919-го — піхотний інспектор армії УНР.

¹⁵¹ Степаненко Олександр (? — 1924) — член РУП (з 1900-го), пізніше — Української народної партії, редагував київську газету «Село» (1909 — 1911). 1917-го — член виконавчого губернського комітету, член Центральної ради від кооперації. Один з лідерів Української партії самостійників-соціалістів. За Директорії був відряджений до Відня в економічних справах. 1922-го повернувся на Україну, був засланий.

¹⁵² Степаненко Аркадій — чільний член УПСР, член ЦК «Селянської спілки», член Центральної ради (на початку 1918-го заступник голови). Застосувавши разом із М. Стасюком фізичну силу до В. Затонського, став головою Всеукраїнського з'їзду Рад 17—18 грудня 1917-го. Емісар ЦК УПСР при уряді Директорії. Виконував обов'язки міністра земельних справ в уряді І. Мазепи (серпень 1919-го).

¹⁵³ Плавюк Лазар Степанович (бл. 1890 — ?). Як повідомляла газета «Киевлянин», у грудні 1916-го охрнка арештувала Плавюка на вулиці як австрійського підданого

й поставила йому ультиматум: або заслання в Сибір, або співробітництво. Погодившись, він повідомляв товаришам те, про що довідувався, і врятував одного з них від арешту (К делу Плавюка. — Киевлянин, 1917, 26 мая, № 126, с. 2). Товариші по службі й знайомі (крім О. Степаненка, називано ще 11 осіб) давали йому поради щодо лінії поведінки (Нова рада, 1917, 1 червня, № 52, с. 1).

¹⁵⁴ На зборах губернського виконавчого комітету обговорювалася справа О. Степаненка у зв'язку з його листом до міського комітету. Обмірковуючи постанову останнього, губернський комітет ухвалив зачекати до розв'язання справи в громадському суді (Нова рада, 1917, 30 квітня, № 27, с. 2).

¹⁵⁵ Барановський Христофор Антонович (19.XII 1874, Бердичівський пов. — 1941, Сан-Пауло, Бразилія) — кооператор. Із селян. Не маючи навіть середньої освіти, завдяки природним здібностям в українському кооперативному русі висунувся як фінансист. Засновник і директор кредитного союзного банку в Києві (1907 — 1917) — головної української установи дрібного кредиту. 1917-го — президент Українбанку, генеральний секретар фінансів Центральної ради, з 1920-го — міністр фінансів уряді В. Прокоповича. Видавав кооперативний журнал «Комашня».

¹⁵⁶ Подібні враження лишилися і у В. Винниченка, який 19 вересня 1917-го занотував у щоденнику: «Кожний хапа мене, де попаде, і вимагає залагодження своїх справ: поради, де купити книжок з історії, сказати, де живе Н. Н., прийняти на службу, сказати, коли будуть Українські Установчі збори, наказати повітовому комісарові, щоб той не жив з жінкою прохача. [...] Це називається український міністер. Правду сказати, я колись уявляв собі становище українського міністра трошки інакшим» (Винниченко В. Щоденник, том I. Едмонтон — Нью-Йорк, 1980, с. 272).

¹⁵⁷ Шептицький Андрей (1865 — 1944) — глава греко-католицької (уніатської) церкви з 1900-го. За матеріалами секретного архіву галицького генерал-губернаторства Д. Дорошенка розповів, що 2 вересня 1914-го митрополит був заарештований за розпорядженням генерала О. Брусилова й потім засланий до Курська (Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицкого. — На чужой стороне, сб. XIII, 1925, с. 160 — 166). Вертаючи з заслання, приїхав до Києва 26 квітня 1917-го (Нова рада, 1917, 28 квітня, № 25, с. 2).

¹⁵⁸ Задля більшої слави Рима (лат.) — перефразований девіз ордену єзуїтів.

¹⁵⁹ Русова (дівоче прізвище Ліндфорс) Софія Федорівна (18.II 1856 — 5.II 1940) — педагог і громадський діяч, одна з піонерок українського жіночого руху. Дружина Олександра Русова. Викладала на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної та у Фребелівському інституті. Співзасновник і співредактор журналу «Світло» (1910 — 1914). 1917-го — член Центральної ради, за гетьмана очолювала департамент дошкільної й позашкільної освіти. Голова Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському (1919). З 1922-го перебувала в еміграції, з 1923-го жила у Празі. Професор педагогіки Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Лишила докладні «Мої спомини» (Львів, 1937).

¹⁶⁰ Костьол св. Олександра. Збудований 1817 — 1838 рр. у класичному стилі нижче Михайлівського собору (тепер вул. Челюскінців).

¹⁶¹ Полторацький Іван Миколайович (бл. 1872 — 1914) — член партії кадетів з моменту виникнення (1905), голова її чернігівського комітету. Восени 1907-го переїхав до Києва, очолив перше взаємне товариство страхування життя, переніс його правління з Харкова до Києва. Його некролог написав Євг. Шольп (Киевская мысль, 1914, 28 февраля, № 59, с. 3).

¹⁶² Полторацький Олексій Іванович (1.XII 1905 — 15.III 1977) — прозаїк, публіцист, критик. Автор праці «Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу» (К., 1953), у якій писав: «Теоретичні праці» Грушевського базувалися на практичній основі: він був німецьким шпигуном і одержував за це гроші» (с. 38).

¹⁶³ Письменний Степан — матрос, член делегації Центральної ради до Тимчасового уряду (кінець травня), член президії Українського військового з'їзду 18 травня 1917-го та Українського генерального військового комітету. (Його фото див.: Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923 рр. Том I. Ужгород, 1932, с. 354).

¹⁶⁴ Кондратович Лука — генерал-майор, член Українського генерального військового комітету. 18 липня 1917-го повернув до касарень заколотників-полуботківців.

¹⁶⁵ Поплавко Віктор — полковник. Під час проголошення УНР в Одесі 22 листопада 1917-го приймав парад. Як авантюриста характеризує його і Д. Дорошенко (Історія України 1917 — 1923 рр. Том I. Ужгород, 1932, с. 358).

¹⁶⁶ Горемика-Крупчинський Іван — член Центральної ради, секретар президії Українського генерального військового комітету (Нова рада, 1917, 30 мая, № 50, с. 2; 3 червня, № 54, с. 1—2). 28 листопада оголосив Третій універсал в Кам'янці-Подільському.

¹⁶⁷ Винниченко в своїх споминах (том I, с. 173—174) невірно освітлює сей момент, представляючи так, що Ц. рада, посилаючи свою депутацію до Петербурга, була певна, що відмови на домагання не може бути, і селянський з'їзд скликано на кінець місяця з таким розрахунком, що на той час делегація поверне з урядовими милостями, і коли се не справдилось, то обурення звернулось на саму Ц. раду — пощо вона посилала делегацію випрохувати милості у віковичних ворогів замість «балакати кулаком».

Передусім тільки цілком не свідомі або злобно упереджені люде могли винуватити за се Ц. раду — і я думаю, що се робили тільки «самостійники», ловлячи рибку в каламутній воді, — бо ж ініціатива висилки депутації пішла не від Ц. ради, а від військового з'їзду, то значить, від людей, найбільше схильних «балакати кулаком».

Щодо оптимістичних сподівань, то Винниченко може говорити хіба тільки за себе і за своїх ближчих товаришів, з котрими він провадив директиву про делегацію на військовому з'їзді і потім укладав меморіал для Тимч[асового] уряду в Петербурзі. За себе і за тих людей, з котрими я працював в Ц. раді, можу категорично сказати, що ніяких оптимістичних надій на Тимч[асовий] уряд ми не покладали, і рацію депутації бачили в тім, щоб змусити Тимч[асовий] уряд (новий коаліційний кабінет) сказати ясне слово на українські домагання і мати в тім відправну точку для дальшої акції. (Авт.).

¹⁶⁸ Житецький Павло Гнатович (23.XII 1836 — 5.III 1911) — філолог. Викладав російську словесність у київській Володимирській військовій гімназії у 1876 — 1880 рр.

¹⁶⁹ Лепарський О. М. — начальник київської міліції. Обраний на цю посаду на засіданні виконавчого комітету 12 березня 1917-го (Киевлянин, 1917, 13 марта, № 72, с. 2).

¹⁷⁰ Чхеїдзе Миколай (Карло) Семенович (1864 — 1926) — меншовик, депутат III й IV Державних дум. Голова Петроради у лютому — серпні 1917-го. Голова меншовицько-есерівського ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів. Очолив Закавказький сейм і меншовицький уряд Грузії. 1921-го емігрував.

¹⁷¹ Rediviva — воскресла (італ.).

¹⁷² Згодом якийсь Лев М-ський надрукував на сторінках «Киевлянина» (ч. 148—151) ряд статей про «польське національне будівництво» під цікавим заголовком «Под белым орлом на красном поле» і так кінчив свій панегірик «Орлові нової Польщі»: «То — Орел Новой Польши, никого не угнетавшей — во время своего возрождения к жизни и к о м у не в с а д и в ш е й н о ж а в с п и н у, не изменившей семье союзных народов, поднявших знамя борьбы с тиранией империалистической Германии» (№ 151, [24 июня, с. 2]) (Авт.).

¹⁷³ Троїцький народний дім збудований у 1901 — 1902 рр. (архітектори В. Осьмак та Г. Антоновський) на кошти Старої громади. Тут містились різні культурно-просвітні установи. З 1907-го приміщення орендував М. Садовський. Навесні 1917-го тут розпочав свою діяльність «Молодий театр». Тепер у Троїцькому народному домі розташований театр оперети.

Як повідомляла газета «Киевлянин», строк оренди Садовського закінчився 31 травня. Члени військового клубу ім. Полуботка зайняли приміщення, замкнули двері й поставили варту (1917, 2 июня, № 132, с. 2; 4 июня, № 134, с. 2). В інших газетах хід подій трактувавсь інакше..

¹⁷⁴ Manu militari — оружною рукою (лат.).

¹⁷⁵ Балабанов Михайло Соломонович (1873 — ?) — співробітник газети «Киевская мысль» (з 1907 р.), меншовик, голова обласного бюро соціал-демократів (меншовиків), 1917 р. член Центральної ради й міської думи. Автор праць про робітничий рух.

¹⁷⁶ Доротов А. В. (? — 1919) — складач у друкарні. Товариш голови виконкому Ради об'єднаних громадських організацій, член виконкому Ради робітничих депутатів, комісар Тимчасового уряду по Києву.

¹⁷⁷ Львов Георгій Євгенович (1861 — 1925) — рос. політ. діяч, близький до кадетів. Голова Головного комітету Всеросійського земського союзу. У лютому — липні 1917 р. міністр-голова й міністр внутрішніх справ двох перших кабінетів Тимчасового уряду.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ*

Сном праведним спав я тої ночі, з 5 на 6 червня (з понеділка на вівторок), коли над ранком, десь коло 4 години, раптом збудив мене зтяжний дзвінок телефону. Пішов я до нього — телефонує Оберучев. Каже, що одержав від «начальника-міліції» славнозвісного Лепарського офіційне повідомлення, що на засіданні київського з'їзду ухвалено розпочати «насильственные действия» на захоплення державних київських установ. Питає, чи мені що-небудь про се відомо. Я відповів, що на вечірнім засіданні з'їзду не був і звідомлення про його не маю, але, бачивши склад з'їзду, його президію і хід нарад я вважаю сю чутку цілком неправдоподібною. Тоді Оберучев питає, чи можу я заручити [ся], що такої ухвали не було. Я сказав на се, що міг сказати: де я не був і не чув нічого, про те не можу говорити, але цілком переконаний, що нічого такого не могло бути. Тоді він запитав у мене номери телефонів членів ген[ерального] військ[ового] комітету; я сказав, що не знаю, хто з них має телефони в помешканнях і які їх номери. На сім розмова скінчилась. Згодом дзвонить директор Державного банку Ігнатович¹⁷⁸, оповідає, що о 3 годині його так само залярмував Оберучев і повідомив про одержану ним відомість, що українські військові мають захопити Державний банк; Ігнатович назвав се провокаційною вигадкою і радив не надавати їй ніякого значення, коли ж Оберучев настоював на тім, що він з огляду на офіційне повідомлення мусить взятися до надзвичайних засобів охорони, Ігнатович просив його зробити се принаймні настільки обережно, щоб не викликати обурення. Але коли я рано пішов на з'їзд¹⁷⁹, я довідався, що ся справа вже відома і викликала загальне обурення: Оберучев викликав негайно серед ночі юнаків військових шкіл на охорону банку, скарбниці й інших установ на випадок можливого нападу українських вояків і оголосив потім в газетах свій приказ — в формі заспокоюючої відозви до людності! Мотивував своє розпорядження тим, що я не заручив[ся] за з'їзд, а він хоч не допускав, що з'їзд міг винести таке рішення, допускав можливість нападу на ті установи з боку яких-небудь «окремих груп». При чім тоді була ся згадка, що я не гарантував за з'їзд,

зоставалося неясним, нібито Оберучев і не допускав, і ~~допускав~~ можливість такої ухвали на з'їзді. Курйозною подробицею було ще те, що Лепарський доніс Оберучеву, — як се він заявив в своїм оголошенні, — що ся ухвала на з'їзді була винесена о 2 годині вночі, коли засідання з'їзду закінчилось о год. 11: начальник міліції не поцікавився довідатися про се і пустив таку дурну качку, а начальник військового округу, найбільш відповідальний представник уряду, поспішивсь її зловити і пустити в курс. Виглядало явне бажання скомпрометувати з'їзд і вояцтво українське, і се страшенно схвилювало з'їзд. Ухвалено було зажадати від Оберучева сатисфакції; від з'їзду була послана до нього депутація, і в результаті з'явилось в пресі відповідне «роз'яснення» Оберучева, котрим він констатував, що став жертвою містифікації, і незвичайно плутане чисто опереткове в устах начальника міліції цілком комічне пояснення, як се його налякали різними чутками про ухвалу не то військового з'їзду, не то «групи самостійників», про захоплення згаданих установ, зупинення трамвайних вагонів; приплітав сюди попередні українські ексцеси — як захоплення Нар[одного] дому, софійські дзвони й присягу на Софійській площі, виставлення українського прапора на будинку Думи і т. д. Комендант кріпості заперечував те, що, мовляв, військові власті вже самі почали братися до надзвичайних засобів охорони ще перед його заходами. Одним словом, безглуздя і компрометація війська колосальна. В додатку до всього іншого «в запалі боротьби» і Оберучеву, і К⁰ прийшлося в повній мірі признати, що військовий з'їзд, не дозволений військовим міністром, таки зібрався, радить собі преспокійно під носом начальника округи і т. д. Оберучев в своїм маніфесті заявляв, що він не може обмежувати свободи громадян-вояків (які з'їхалися на заборонений компетентною властю з'їзд) в момент, коли напружувалися всі сили для наступу, що він переконаний, що зібрання українських вояків-громадян могло винести таке рішення, яке він припускав, і виставляв «на всякий випадок охорону». Два дні пізніш він дав знати з'їздові, що міністерство повідомило його, що воно не знаходить перепон на продовження діяльності ген[ерального] військового комітету, що скликав військовий з'їзд і фактично ним провадив. Одним словом, адміністрація виявляла, з одного боку, цілком ясну неприхильність або й ворожість до українського руху й організації, з другого — безсилість чи боязкість, чи нерішучість виступити против них активно, і се витворяло супроти її органів від найнижчих до найвищих відношення глузливе і зневажливе, яке, з одного боку, не відповідало реальним відносинам сил, з другого, не супроводилося якимсь свідомим і ясним планом власної акції, незалежно від волі і намірів уряду і його агентів. В пресі писалось про повну нездатність Лепарського, про провокаційний характер його розпоряджень — говорилося те саме і на адресу вищих представників влади. Український настрій, вульгарно кажучи, зухвалів. Військовий з'їзд одержував привітання від військових організацій інших недержавних народів (в тім числі від польського військового з'їзду, дозволеного Керенським¹⁸⁰). Військові частини, що ново прибували до Києва, приходили (...) гарматами вітати військовий з'їзд. Українські залізничники устами пізнішого члена Директорії Макаренка¹⁸¹ недвозначно заявляли на з'їзді значення, яке матиме об'єднання українського вояцтва з залізничниками, — провідник зборів, один з військової президії, відповідаючи, potwierдив, що сей союз може зробити автономію України довершеним фактом, бо «чия сила, того й воля», і под. Використовуючи сей наступ, деякі самостійники пробували під шумок провести резолюцію самостійності. Коли Винниченко третього дня з'їзду (7 червня) зробив звідомлення з подорожі делегації до Петербурга і повождення з нею Тимч[асового] уряду, так, як він, — темпераментно і драстично, якийсь офіцер, не знаю його ймення, в схвилюванім тоні став говорити, що тепер уже ясно виявилось, як беззглядні всякі сподіванки на налагодження української справи в рамках Російської держави, і запроектував зараз же проголосити самостійність України і видати такий маніфест до народу. Але його загетькали, а з'їзд, обговоривши звідомлення Винниченка, прийняв з деякими змінами запропоновану ним (?) резолюцію¹⁸², яка констатувала, що

Російський уряд в переговорах з українцями виявив «цілковите нерозуміння національних відносин на Україні і не оцінив організаційної сили, «пробудженої укр[аїнською] демократією: своїм систематичним противділанням перебував організаційну роботу укр[аїнського] народу і викликає тим різні анархістичні відрухи на Україні серед різних народностей її»¹⁸³. Військовий з'їзд «ставить на увагу» Тимч[асовому] урядові, що коли він дорожить здобутками революції в цілій Росії, а зокрема спокоєм і організованістю України, то він передусім мусить залишити своє негативне становище супроти домагань, заявлених йому Ц. радою, і негайно ті домагання задоволити. А Центральній раді «пропонує більше в цій справі до уряду не звертатись, а негайно самим приступити» до твердої організації краю в згоді з національними меншостями — себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу як єдиного способу врятувати Україну і всю Росію від безладдя та загибелі. «А військовий з'їзд з свого боку забезпечує» найактивнішу і рішучу піддержку Ц. раді в її заходах і кличе весь організований укр[аїнський] народ одностайно і неухильно виконувати всі її постанови.

Се звучало гордо і доволі раціонально підготовляло ґрунт для універсалу і дальшої формації уряду Ц. ради. Але поруч того військовий з'їзд виносив резолюції в своїй військовій організації, і в них не тільки наказував, щоб усі українці-вояки на будуще виконували постанови ген[ерального] військового комітету та висловлював догану тим, які досі не корились сим постановам, але й домагався від «російської військової влади», щоб в сфері її діяння постанови Укр[аїнського] ген[ерального] комітету негайно проводилися в життя, і сама вона, російська військова влада, визнавала і виповняла обов'язково всі «звертання до неї» комітету.

Таким чином, разом з тим, як українське вояцтво, представлене сим з'їздом, покликало Ц. раду іти проломом: будувати автономію України, цілком ігноруючи Тимч[асовий] уряд, і обіцяло нібито рішучо підтримати її збройною рукою на випадок конфлікту з сим урядом, воно одночасно признавало свою залежність від того самого Тимч[асового] уряду: між стрічок своєї резолюції говорило, що не може орудувати українським вояцтвом, не маючи для непослушних чого-небудь реальнішого, як тільки догана, і не можучи збити се розпорошене вояцтво в одноцільні українські частини і в більш українські військові комплекси без згоди й помочі російської військової влади. А хто ж мусив добитися від російської влади сеї згоди і помочі, — очевидно, військовий з'їзд не вповав на свої сили і рахував на Центральну раду — і значить змушував її до переговорів з Тимч[асовим] урядом і установлення з ним якогось порозуміння. В сім була трагедія і Генер[ального] комітету, і всього укр[аїнського] вояцтва: з одного боку, величезне море того розпорошеного вояцтва, мільйони українських «багнетів і шабел», почуття величезної потенціальної сили, і з іншого боку — неможливість перетворити сю позбавлену всякої можливості акції потенцію в справжнє українське військо, в силу реальну і активну, без помочі тої адміністративної машини, яка вся лежала в руках російської влади. Як висловився Винниченко в своїм інтерв'ю, що народило потім стільки неприємностей йому і всім нам, — ми могли б одним словом викликати з фронту сі сотки тисяч українських вояків, в один момент оголити і розвалити таким чином сей фронт, але ми не могли зложити з них навіть полків, не те що корпусів і армій, без помочі інтендантури, арсеналу, транспортів — всього того, що було в розпорядженні російської влади. Ми могли викликати велике замішання, горожанську чи, краще сказати, вояцьку війну, вояцькі повстання — але се було не тільки ризиковано, а просто-таки безнадійно супроти того, що організаційні бази були в руках російських, а українське вояцтво — се річ головна і рішаюча — зовсім не виявляло бойової революційної енергії. Воно радо відзивалося на революційні кличі, котрі зводили його з фронту, віддаляли необхідність воюватись і битись, але дуже слабо реагувало до покликів до бою з ким би то не було. Було втомлене військо і нездатне битися далі під яким-будь прапором і гаслом. Се ми відчули вже в історії «трьох тисяч шукачів», ясніше переконали нас

пізніші події, і ті люди, що потім з «прекрасного далека» закидають Ц. раду, що вона не організувала своєчасно укр[аїнського] війська, мусять бути або цілковиті невігласи, або злобно упереджені брехуни. Бо й Генер[альний] військовий комітет, і Центральна рада дуже були сею справою заінтересовані і прегарно розуміли, що формування української армії на Україні само собою рішило б усі питання української автономії, національних свобод [...], тільки на се не було ніякої можливості. Саме під час сих військових жестів на Чернігівщині українські запасники і урльопники¹⁸⁴ пробували самочинно організуватися в укр[аїнський] полк. До нас доходили тільки непевні і невизначні відомості, що адміністрація трактує їх як дезертирів, що вони окопалися десь в лісі і їх беруть трохи не облогою; одні брали сю справу легше, міркуючи, що в ній справді було більше дезертирства, ніж національного самоозначення, інші не знали, що робити — бо й справді-таки нічого не можна було зробити: наш нещасний Богданівський полк сам тільки різними вимівками заспокоювався від негайного виходу на фронт. Оберучев, пускаючи повз вуха бажання Генер[ального] військ[ового] комітету, щоб у Києві, коли вже треба війська, збирати українські частини — напр[иклад], кубанські козацькі полки, якраз навпаки зробив — збирав корінні великоруські частини: кірасирів, донських козаків, ворожо настроєних до українських домагань, і ясно було, що коли б дійшло до оружного конфлікту, українці були б знищені «в два щота», як говорилося, коли б справді відважилися стати до зброї, — що було дуже сумнівно. Пізніші історії з повстанням полуботківців і розстрілом богданівців показали се дуже яскраво. Але розуміти се можна було і тепер, і тому й я, і інші відповідальні провідники Ц. ради, використовуючи всі ті військові декларації, маніфестації, явки, привітання, наради і т. д. як декоративний, емоціональний елемент реальності українських побажань і настроїв, рішучо виключали з наших тактичних рахунків військовість даного моменту як реальну базу, на котрій що-небудь можна було б оперти.

Ясною осторогою в сій справі була постава військових укр[аїнських] кругів і самого військового з'їзду до питання війни. Коротка конференція укр. с.-р., що зібралася перед самим військовим з'їздом, винесла резолюцію про необхідність негайного припинення війни. Подібні резолюції виносилися всіма лівими великоруськими організаціями. Цілком ясно було, що наступ в даних обставинах являється погибальною утопією: він знищить до решти ті останні організовані армії, які ще не розложились, і на них впаде всім тягарем сей наступ, бо більшість частин уже настільки розложилась, що ніяких наказів не послухає, і се знищення приведе фронт до повної руїни і хаосу — до стихійного розпорощення і руху додому, що може знищити до решти широку прифронтову полосу — Правобічну Україну, Білорусію, Кавказ і т. под. В закритім засіданні з'їзду, присвяченому сьому питанню, член президії з'їзду с.-р. Гаврилук з незвичайним захопленням, прямо-таки з плачем доказував, що українці не повинні нічим прикладатись до сього наступу, бо загублять свою справу. Але з'їзд не рішивсь іти в сім напрямі. Він прийняв лінію, взяту ще раніш ген[еральним] військовим комітетом: про зведення українського вояцтва по українських військових частинах і перевід їх на Україну, заповнення українських залог (гарнізонів) і розподільчих пунктів українським елементом. Сей наступ в даних умовах не можна здійснити тільки за згодою і волею рос[ійського] уряду, а перед ним його не можна інакше аргументувати, як інтересами війни, що українізація піддасть нової енергії війську, територіалізація так само. Існування і діяльність укр[аїнського] ген[ерального] військ[ового] комітету, військові з'їзди, організація військових укр[аїнських] громад — все се підіймає боездатність укр[аїнського] вояцтва, яке може на своїх плечах винести дальшу війну — тимчасом як великоруські частини розкладаються безповоротно, і їх нема вже чим гальванізувати, тимчасом як над українським вояцтвом ще має власть національне гасло, боротьба за волю України.

Я формулюю се більш різко і яскраво, ніж воно висловлювалось тоді, особливо назверх, прилюдна, але, власне, таки свідомо чи несвідомо, була

логічна підоснова підішньої військової тактики. Генеральний військ(овий) комітет, і військ(овий) з'їзд, і Ц. рада за ними не важились ставити питання про негайну ліквідацію війни, вивід українських частин з фронту — поки се можна було зробити планово і організовано, а не так хаотично і стихійно, як се сталося після провалу липневого наступу (в сій справі було навіть організовано урядовий секретний демобілізаційний комітет з участю представників Ц. ради, тільки робота його припинилася безоглядними планами Керенського). Я щонайбільше міг в приватних розмовах вказувати нашим людям на всю небезпеку прикладання укр[аїнських] рук до відновлення війни, організацію наступу в інтересах буржуазії (пригадую, як наш знайомий антиквар-ювелір Золотницький¹⁸⁵, до котрого я заходив тоді з Кричевським подивитись, чи нема у нього чого-небудь цікавого з укр[аїнських] старинностей, благав мене впливати на Ц. раду, щоб вона підтримала наступ, бо він такий важний, такий цінний для підтримання російської валюти, кредиту закордонного і не знати ще чого). Я ніколи ні словом, ні же звуком не підтримав сих планів, бувши від самого початку рішучим противником оборончества, і такими же противниками його були, я думаю, всі свідомі діячі Ц. ради. Але військові українські круги з вищевказаних мотивів — щоб вирватися з кліщів російської військової централізації, мусили йти на сі компроміси, і, словами закликаючи Ц. раду до безоглядної автономістської акції, на ділі, на кожному кроці пхали її до всяких представлень російській владі, в інтересах українізації війська, іншими словами: до порозуміння, до уступок, до компромісів.

Тимчасом як вся увага ширших кругів громадянства скуплялась коло військового з'їзду, Ц. рада продовжувала свою сесію, щоб дочекатися його закінчення, входу Ради військових депутатів в її склад і закінчення сесії в сім поширенім складі. Йшла редакція універсалу в порайонних секціях ради, потім в останній редакційній комісії. Поруч того дебатовалася справа езекутивного¹⁸⁶ органу, що міг за[й]нятись здійсненням того автономного будівництва, чи «підготовчої організаційної роботи», як її називав універсал, — свого роду національного українського правительства. Гадка ся була піднесена в партійних с.-р. кругах ще перед тим. Вперше я почув її від вищезгаданого Маєвського, але, знаючи його ексцентричність й індивідуальність, не надав їй особливого значення, думаючи, що вона зостанеться ще надовго його індивідуальним добром. Як «давній московський знайомий» він часами заходив зо мною в довірочні розмови, і якось спитав мене в такій довірочній формі, ким я хочу бути — чи Родзянком¹⁸⁷, чи Львовим, а коли я висловив своє нерозуміння сього питання, пояснив свою гадку: час внести ясність і роздільність в функції нашого укр[аїнського] центру; Ц. рада мусить правильно і постійно функціонувати як тимчасовий український парламент; але мусить поруч неї бути чи нею організуватись українське правительство; він займається пропагандою сеї ідеї, і наперед хотів би знати, яку роль взяв би я собі при здійсненні сього плану, що вважається йому невідкладним і мусить здійснитись в найближчім часі: чи я хочу зістатись в президії Ц. ради, чи хотів би стати на чолі того «правительства». Я, скільки пам'ятаю, відповів йому, що мені ся справа не здається такою негайною, особливої роботи для езекутиви я не бачу, і Ц. рада може ще досить довго полагоджувати чергову організаційну роботу в нинішній формі, але я в кожному разі не маю охоти переходити на езекутиву і краще б зістався в Ц. раді, поскільки можу бути їй корисний. Через якийсь час після сього вечером після якогось засідання в педагогічнім музею Маєвський покликав мене в горішній круглий коридор — «кулуар» великої зали, де в крайнім куті засідав с.-р. центр[альний] комітет і обговорювалось се питання. Я повторив тоді те ж саме: більше-менше, що сказав йому сам на сам, і пішов собі. Не знаю, до чого вони договорились, але на сій черговій сесії Ц. ради, в кілька днів після того, як Рада селянських депутатів [в]війшла до складу Ц. ради і дебатувався її універсал, на засіданні — здається мені, не повнім, а так званім президіальнім, — поставив сю справу П. Христюк. Сказав довгу промову про чергові перспективи праці і доводив, що її здійснення вимагає утворення езекутиви Ц. ради, як

сам він зазначає в своїй книзі про укр. революцію. Його пропозиція не викликала особливого спочуття. С.-р: фракція, в котрій ся справа дискутувалася, не противилася, злегка підтримувала, але с.-ф. і с.-д. поставились неприхильно, вважаючи сей крок передчасним і занадто відповідальним. Але логіка подій вела в сей бік: хто сказав а, мусить сказати б, як говориться. Коли приймалася стилізація універсалу з гаслом будувати життя власними руками, для сього треба було органів. Виясняючи завдання моменту перед військ. з'їздом, Винниченко вже ставив питання про демократизацію і українізацію органів адміністрації, збір податків і под. Слаба сторона сих планів полягала в тім, що Ц. рада все-таки zostавалася тільки укр[аїнським] національним представництвом, хоча й поповненим селянськими й військовими депутатами. Тому військовим з'їздом, що служив свого роду (...) для приготування національного збору, було винесене побажання, щоб Ц. рада «для переведення в життя підвалин автономії України» якнайскорше скликала територіальні збори «для порозуміння з меншостями і розгляду проекту статуту автономії України», — як се там стилізувалось.

В суботу 10 червня с[тарого] с[тилю] текст універсалу був остаточно прийнятий¹⁸⁸. Рано я заїздив на військовий з'їзд, щоб приспішити вибір Ради військ[ових] депутатів. Пізно вечером Винниченко привіз тільки що викінчений текст універсалу і зачитав його. Враження й ентузіазм викликав незвичайні. Його прийняли як дійсне проголошення волі України. Все кількатисячне зібрання по вислуханні впало на коліна і проспівало «Заповіт» з його грізними словами про окроплення волі кров'ю. Кричали гучну славу Ц. раді, викликано на естраду мене, але я там не був тоді. Я поїхав (...)

В понеділок, коли його текст спішно видрукувано в кількості кілька тисяч примірників, захопивши, що було готове, я удався з президією Ц. ради на з'їзд, що засідав в театрі Нар[одного] дому для офіційного проголошення і роздачі. Прибув в параднім порядку полк богданівців й інші військові частини, і після проголошення на з'їзді члени Ц. ради і з'їзду разом з військом і масою народу прийшли на Софійську площу, і тут універсал прочитано з підвищень, які знайшлися, на чотири сторони світу. Народу і війська згромадилася сила. Настрій був дуже святочний. Служили молебні, дзвонили в дзвони, говорили промови. Промовляв і я про наш обов'язок обстояти і здійснити проголошене в універсалі. По промові зробили мені овацію й понесли на руках в напрямі Центральної ради. На Софійську площу я йшов, з неї мене несли. Питання було, чи не повезуть мене й компанію за сей універсал як за поклик до бунту — як се бажалось дуже багатьом неприхильникам українського руху!

Але як казав бувало мій покійний ученик і приятель Ів. Мик. Джиджора¹⁸⁹: як на ведмедя мала гілляка впаде — то кричить, а як велика — то мовчить. Сі наші неприхильники, від Таска і Незлобіна і до Шульгіна включно, спочатку покликали всі сили земні до нашого приборкання, поки не помітили, що справа переросла їм понад голови, і тоді збентежено почали шукати «порозуміння». Коли Тимч[асовий] уряд відкинув домагання Ц. ради, «об'єдн[ане] засід[ання] Київ[ських] Рад і гром[адських] орг[анізацій]» винесло резолюцію солідарності з урядом і[з] обіцянкою його підтримки, іншими словами — казало, що коли схоче [уряд] взятись до українців, то вони його готові підтримати, і підняло наново питання обласної організації — щоб протиставити її Ц. раді та знейтралізувати її акцію. Коли військ[овий] з'їзд осудив відмову правительства і закликав Ц. раду будувати автономію України, не оглядаючись на уряд, об'єдн[ане] засідання (8 червня) винесло резолюцію, котрою признавало здійснення укр[аїнської] автономії до Установчих зборів загрозою рос[ійської] революції. Се був уже поклик до уряду по репресії.

Коли опубліковано універсал, Ради знову зібрались на об'єднане засідання, щоб відповідно його осудити, — але в диспуті серед грізних філіппік проти українського «буржуазного і недемократичного національного руху», очевидно, все сильніш відчувалася безсилість сеї словесності проти реальної

громадської сили, яка підіймалася в сім русі; речником сього погляду відважився виступити якийсь, ближче незнаний полков[ник] Чехович, очевидно, українець з роду, хоч і непричасний українським організаціям: він остерігав, що київ[ські] громад[ські] організації недооцінюють значення укр[аїнського] руху і спізнюються з своїми спробами реагування: «Ми тягнемось в хвості», як він висловився. Присвятивши одне і друге засідання дебатам на тему, що треба поставити українцям на вид з приводу їх універсалу в своїй резолюції, об'єднане засідання так тої резолюції й не винесло, бо дійсно, події знову випередили сторожів російського status quo.

Лінію порозуміння знову взяв губернський комітет, під проводом Суковкіна; тимчасом як міський комітет гудив шкідливе для революції поведіння українців — Ц. ради і військового з'їзду, — сей недвозначно осудив тактику уряду. 7 черв[ня] він доручив своєму голові, Суковкіну, пояснити урядові ситуацію в краї. 9 черв[ня] він вислав урядові довгу телеграму, цілу записку про стан речей в Києві. Констатував, що як селянський, так і військовий з'їзд проходять під лояльними гаслами, підтримки оборони краю, і хоч відмова Тимч[асового] уряду Ц. раді і забирила війська краю, викликала небажане заворушення серед людності і укріпила «скрайні» (націоналістичні) укр[аїнські] течії, проте завдяки зорганізованості українців життя проходить без ексцесів, і всі чутки про такі ексцеси, ніби підготовлювані українцями, хоч вони походять іноді з офіціальних джерел (натяк на Лепарського — Оберучева), не мають під собою ніякої підстави. Але надалі ігнорування українського руху з боку уряду він вважав недопустимим. «Укр[аїнський] рух набрав великої сили, яка безнастанно розвивається, людноість хвилюється і треба, щоб Тимч[асовий] уряд її заспокоїв. Найкращим засобом для того комітет вважає скликання в Києві наради з представників уряду і національних та політичних організацій, з відповідним представництвом українців; завданням її було б підготування автономного статуту України для Установчих зборів та вироблення взаємовідносин України з центром.

Телеграма мала характер пригадки урядові, що він «наробив ділов», не вислухавши голосу свого представника, і відповідно був телеграфічний заклик Суковкіну приїхати до Петербурга для вияснення справи. Перед виїздом він бачився зі мною, але тільки дуже побіжно, тому, як потім виявилось, він теж дещо відставав в своїх поняттях про актуальний стан укр[аїнського] питання. Правда, що події розвивалися дійсно темпом блискавичним.

Перед його виїздом губерн[ський] комітет звернувся до комітету міських організацій з пропозицією зійтися на спільне засідання для обміркування ситуації; се була делікатна пригадка, щоб він не брав на себе ролі краевого представництва. Саме перед тим Тимч[асовий] уряд утворив посаду комісара Тимч[асового] уряду для міста Києва і доручив об'єднаним київським громадським організаціям вибрати свого кандидата на сю посаду; вибрали голову об'єданого Ком[ітету] д-ра Страдомського. Се було виключення Києва з губернської організації, емансипація його від губернії, від землі, від укр[аїнської] стихії; акт особливого довір'я і прихильності центру до Києва як всеросійського острівця серед схвильованого національного укр[аїнського] моря. Але він zarazом ослабляв організаційну позицію його як центру, вилімінуючи його з організації землі як свого роду політичне порто-франко¹⁹⁰. Тимчасом як міські комітети без кінця балакали на тему, як би то серйозніш цикнути на українські претензії, з'їзд київських земств підчеркнув свою повну солідарність з діяльністю Центральної ради и її універсалом спеціально і поставив на чергу потребу можливо скоршої українізації земського діловодства — полишаючи великоруську мову тільки в зносінах з центральними органами та установами позаукраїнськими («Гжевлянин» з 17.VI.¹⁹¹). Се давало серйозну («...»), яка тільки могла бути, в сторону міським общеросам!

Відомості з периферії, що приходили дорогою писаних і усних звідомлень, офіціальних заяв і дописів до преси, свідчили, що універсал загалом знайшов сприятливий відклик — відповідний моментів. Заспокоїв тих, кого клеветники українства лякали українською небезпекою, і підбадьорив усіх приятелів

порядку й спокою, які бажали утворення якогось організаційного центру, як заборона против анархії і хаосу, що прокидалися в Великоросії, й грозили також нашим краям.

Де траплялись громадки свідомих українців, там проголошення універсалу відбувалось з спеціальною святочністю, подекуди навіть присягали на вірність йому, при сій нагоді складано декларації, котрими признавали Ц. раду своєю краєвою владою, «Тимчасовим урядом України», прирікали виконувати непохитно всі її розпорядження; такі постанови винесли всі земства Київщини, деякі полтавські й чернігівські. Одним словом, авторитет і правомочність Ц. ради були проманіфестовані незвичайно яскраво й імпозантно.

З свого боку, Ц. рада, як показали дальші події, дуже своєчасно підтримала се враження своєї активності і самопевності сформуванням своєї екекутиви, «Тимч[асового] уряду України». Правда, в дальшім сей крок привів до великих ускладнень, ся екекутива Ц. ради, «Генер[альний] секретаріат» ані адміністраційної машини України царської формації не могла опанувати, ані своєї окремої сфери ділання не потрапила собі вимежувати, і се засуджувало Ц. раду на гострий хронічний конфлікт з центром, розтятий, а не розв'язаний октябрьським більшовицьким переворотом. Але для даного моменту він був логічним завершенням гасл універсалу і служив твердим і серйозним потвердженням їх. «Шах королю», — він ставив Тимч[асовий] уряд щільно перед загрозою конфлікту і змусив його до уступок. Враження його було глибоке, і тільки після нього всі кроки Ц. ради включно з універсалом в очах усіх, хто не вірив укр[аїнському] рухові й сподівався якомсь його «на кривій об'їхати», переконалися в серйозності ситуації і необхідності з нею в повній мірі порухуватися.

Внутрішня необхідність сього кроку для даного моменту, щоб універсал, — се дороге слово — не зісталось порожнім словом і не повисло в повітрі без серйозного значення, було так очевидно, що ся так недавно винесена с.-р. фракцією і тоді оспорена іншими українськими групами, глибше не продискутована і не оцінена в своїх консеквенціях¹⁹², була переведена в кілька день, і в три дні по проголошенні універсалу комітет Ц. ради (так звана потім «Мала рада») вже затвердив склад «Генерального секретаріату Центральної ради восьми осіб»¹⁹³ «для завідування справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними й іншими в межах України і виконання всіх постанов Ц. ради, що цих справ торкаються». Як се було формульовано в київських газетах без усяких близьких коментарів. Сей лаконізм теж немало причинився до збентеження всякої противоукраїнської пресії, що на київських зібраннях і на шпальтах преси вела затяжну дискусію, чи посягають на власть українці своїм універсалом, чи ні. Виходило, що посягають — всупереч всім запевненням Ц. ради й інших поміркованих українських угруповань, і се приводило до повного збентеження.

Воно помітне було в сам момент його кроку. Комітет об'єднаних київських організацій, не докінчивши дискусії про універсал, на пропозицію все того (ж самого) поручика Лепарського того самого дня 15 червня постановив запросити членів Ц. ради на «политическую прогулку» Дніпром на пароході, в понеділок 19 червня. А Тимч[асовий] уряд, замість взятися коротко до «української небезпеки», як його покликали київ[ські] Ради робітничих та солдатських депутатів, в два дні по (...) мотивування юридичної комісії, котрими вияснилася повна невідповідність домагань Цент[ральної] ради, [о]публікувало плачливу відозву «До братів Українців», де відкривало їм свій, досі так щільно заховуваний секрет: «що він вважав і вважає за свій обов'язок прийти до згоди з громадськими демократичними організаціями України в справі всіх переходових заходів, які в майбутньому часі можуть і повинні бути ухваленими, щоб забезпечити українському народові в місцевому урядунні, самоурядуванні, школі й суді».

Але, являючись показником закріплення дотеперішніх позицій уряду, відозва все-таки скромно замовчувала Ц. раду і той факт, що вона поставила

вже була перед Тимчасовим урядом деякі конкретні домагання щодо прав українського народу, під категорію «демократичних організацій», він, очевидно, не підводив, і, звертаючись через її голову до «громадян українців», явно пробував продовжувати попередню тактику трактування її як організації випадкового складу, яка не виявляє нічєї гадки. Заразом обстоювала старий принцип, що рішати в сих справах зможуть тільки Установчі збори, і всякі організаційні заходи до того часу, спеціально в військовій справі, являються смертельним ударом всій державі.

Суковкін постпів до Петербурга слідом і, очевидно, вияснив невідповідність дальшої тактики «неприємлення». Його представлення, очевидно, переконали Тимч[асовий] уряд в неможливості ігнорувати далі київ[ський] український осередок; але сам він, очевидно, не встиг переконати Тимч[асовий] уряд в тім, що він, Суковкін, надається найкраще на ролю посередника і відпоручника уряду в українській справі, як того йому хотілось. Мабуть, йому київські против-українці встигли зробити репутацію людини занадто податної на українські домагання. Сам він мав охоту скласти дещо з сеї своєї невдачі на українців, що вони його, мовляв, підвели; так, він, повернувшись з Петербурга, висловляв мені своє невдоволення, що, не попередивши його, Ц. рада сформувала свій кабінет і цілком зашахувала його заходи в Петербурзі сею несподіванкою.

Взагалі фразеологія відгонила сильним українофобським духом і надавала відозві букет зовсім для українців несимпатичний¹⁹⁴.

А з другого боку, і в українських кругах, які не слідили ближче за роботою губернського комітету і ролею в ній Суковкіна, його діяльність також не знаходила признання, і коли я скоро після того поставив його кандидатуру на уповноваженого Тимч[асового] уряду при Центр[альній] раді, ся кандидатура була прийнята з певним здивуванням, що мені, мовляв, прийшло на думку лансірувати такого старорежимного суб'єкта. Було се мені жаль, бо я бачив його охоту йти з українством і знав його здібності і досвід, що міг би нам придатись, але нічого не можна було поробити. Він був занадто людиною минулого, і його демарші в новім стилі не були досить яскраві, щоб ширші круги його оцінили як свого попутчика. Мені навіть ставили потім в вину, що я його висунув. Але я вважав і вважаю й тепер, що він заслуговував того. Дарма, що потім, не знайшовши теплішої підтримки в українців, він завернув потім в [інший?] бік — бувши членом української місії (гетьманського уряду) в Царгороді.

Поплававшись в своїй помилці супроти Центр[альної] ради, Тимч[асовий] уряд почав шукати доріг до неї. Тиждень пізніше по тій неfortunній відозві до українського народу з'явилася звістка про спеціальну комісію, зложену з громадських діячів різних партій, що її Тимч[асовий] уряд вислав до Києва під проводом товариша міністра внутр[ішніх] справ кн[язя] Урусова, щоб порадити з місцевими політичними діячами вияснити становище Ц. ради й мотиви опублікування універсалу. Кн. Урусов був масон, особисто знайомий зо мною й нашими київськими масонами, російськими й українськими, і, очевидно, на сім ґрунті сподівався знайти спільну мову з українцями — як се висловив в розмові з кореспондентами і членами комісії, [де?] називано різних «хороших людей», мабуть, в надії, що як не той, то сей знайде дорогу [до] української душі Кропоткіна¹⁹⁵, Шликевича, Короленка — але, мабуть, се були прості балачки. Скінчилось на тім, що кадетська партія, бойкотуючи укр[аїнську] автономію, заборонила своїм членам брати участь в сій комісії, і уряд скористав з того, щоб взяти назад свій проект. За той час наспіли відомості про сформування «кабінету Ц. ради» з алярмовими коментаріями київської преси, і петербурзькі правителі, очевидно, признали ситуацію занадто серйозною, щоб вичікувати вислідів таких помаленьких і полегеньких «нарад з політичними діячами». До того ще підійшла грандіозна українська маніфестація, вчинена на улицах Петербурга в неділю 25 червня солдатами і матросами українцями. Рішено було йти навпростець до Ц. ради без посередників, і в газетах з'явилася петербурзька телеграма з 26 червня, що

міністр заграничних справ Терещенко¹⁹⁶ і міністр пошти і телеграфів Церетелі¹⁹⁷ виїхали до ставки і звідти поїдуть до Києва «для всебічного вяснення на місці українського питання».

Се була реалізація резолюції, винесеної 21 червня всеросійським з'їздом робітничих і солдатських Рад. «Признаючи за всіма народами Росії право вільного національного розвитку, з'їзд обіцяє свою підтримку революційній демократії України в здійсненні демократичної автономії України, з забезпеченням прав національних меншостей. Признаючи, що сю автономію остаточно утворити [можуть] тільки Всерос[ійські] Установчі збори, з'їзд уважає необхідним, щоб, згідно з бажаннями, висловленими Центр[альною] Укр[аїнською] радою, негайно утворено тимчасовий орган, що представляв би демократію всіх націй України, для розроблення основ автономного ладу краю і проводу всею підготовчою працею, а зокрема — для скликання з'їзду представників усеї людності України. Тимчасовому урядові пропонує [у]війти в порозуміння з органами укр[аїнської] революційної демократії для організації тимч[асового] краєвого органу та для устанавлення і переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу»¹⁹⁸. Одним з ініціаторів, а може, таки й автором сих резолюцій, очевидно, був Церетелі, що висунув аналогію закавказького краєвого органу як прецедент для України, і взяв на себе переведення порозуміння в тім напрямі з Ц. радою, з одної сторони, і з київськими неукраїнськими організаціями, з другої. З ним ув'язався чи його ув'язали, з кадетської сторони, Мих. Терещенко, як, мовляв, місцеву популярну людину¹⁹⁹, — сам він в своїй наївності, очевидно, представляв, що се українцям страх буде лесно, як до них на переговори приїде такий сахарний магнат, як він. Мав сих переговорів допильнувати також і Керенський, в інтересах армії — хоч, мовляв, до Києва і не вибирався, а так по дорозі з фронту припадково теж попав на переговори.

У Києві тим часом також ішло до компромісу з обох сторін: з української і неукраїнської. Українці розуміли, що діяльність нової езекутиви може розвиватися широко тільки під умовою, коли Ц. рада перестане бути виключно національним органом, а з тим і її Генер[альний] секретаріат стане авторитетною владою не тільки тих, що добровільно його признаватимуть як свою національну владу, а обов'язковою для всеї людності. Неукраїнці прикро почули в цілім ряді конкретних питань відсутність порозуміння з українським рухом. Почасти під впливом тих же загальних, всеросійських подій, що викликали бажання порозуміння в центрі, і в зв'язку з сими бажаннями центру. Почасти — під враженнями різних проявів і обставин місцевого життя.

По-перше, необачно-безоглядно відновлена Тимч[асовим] урядом війна, наступ 18 червня в Галичині — в напрямі на Бережани, Золочів і Долину — так само, як в цілій Росії, так і на Україні зокрема піднесли енергію і шанси лівіших, большевицьких течій.

Задумана на 28 червня, одночасно з відновленням війни на фронті (мабуть, день демонстрації й був вказаний тими кругами, які заходилися коло відновлення наступу), демонстрація революційної солідарності в Києві скінчилася чистим фіаском. Большевики організували контрдемонстрацію против війни і зробили неабияке враження в вояцтві і в масах. В революційнім фронті виявлено погибельний розлом, який даремно було покладати на рахунок яких-небудь національних чи краєвих сепаратизмів, робила їх сама революційна російська демократія власними руками, і ніякі українці в тім були не винні. Навпаки, правительственна демократія схаменулась, що українська демократія могла б скріпити її захоплені позиції, коли б так хитромудро, недорогим коштом її притягнули на свій бік.

Одночасно помітний став сильний антисемітський настрій, який треба було класти на рахунок чорної сотні. Гасла: «Бий жидів!», або «Геть жидів з посад і з радянських комісарів!» все частіш стали луnати на київських вулицях, виправляючи в кепський настрій, між іншим, і революційні єврейські круги, які не витерпіли і заговорили на тему потреби порозуміння з укра-

їнською демократією й Ц. радою спеціально, аби вони вплинули на погамування цього антисемітського руху. Далі болючо відчулась недостача «смички з селом», кажучи сучасною мовою. Селяни почали нарікати на недостачу мануфактури, на дорожню та притрушувати збіжжя; закупки для армії й довіз збіжжя, до Києва в тім числі, стали маліти; починалася тривога або й паніка, що селяни почнуть виголошувати міста й армію. Завідателі продовольчої справи Чарниш²⁰⁰ (краєвої) і Коліух²⁰¹ (міської), хоч і заспокоювали паніку, бо, мовляв, безпосередньої небезпеки нема, але доволі ясно і недвозначно вказували на потребу порозуміння з українською демократією як ключем до села і селянства.

Взагалі російські господарі Києва і краю в сей відповідальний [мо]мент відновлення наступу на фронті, коли запілля мусіло виявити максимум організованості і плановості, почули себе явно не на висоті і конфузились не тільки «перед Росією», але й «перед світом», в інтересах котрого відновляли війну. Київське самоврядування не знало, що робить з «жонами запасних», котрих рахувалося в Києві тоді 70 тисяч, і вони, не задоволені місячною платнею в 40 карб., що їм видавалася, робили демонстрації і всякого роду прикрі [сцени?]. Залога була в непорядку (черговим скандалом було, що з нагоди приїзду Керенського на день 29 червня Генер[альний] військ[овий] ком[ітет] призначив на Софійській площі не тільки українському полкові ім. Б. Хмельницького, але й усім воякам-українцям всіх військових частин і установ м. Києва, без згоди начальника військової округи, і комендант залоги сю парад у заборонив, — вона все-таки відбулася з участю українських вояків всіх київських установ. (Київська міліція стала притчею во язицех. Про людінь ходили тривожні чутки, вона після універсалу Ц. ради не хоче вже платити податків до державної скарбониці і чекає розпоряджень Ц. ради і под.).

От у сих обставинах на засіданні 15 червня, того ж самого дня, як Ц. рада формувала свій Ген[еральний] секретаріат, київська демократія рішила «поговорити з хохлами по душам» і запросила членів Ц. ради на «політичну гулянку на Дніпрі» разом з київськими демократичними організаціями.

В лівих українських кругах сей проект був прийнятий зневажливо. «Народна воля», с.-рівський орган, надрукував іронічну заміточку, висміваючи сей спосіб «панів Лепарських» полагоджування громадських справ гулянками з горілочкою, і заповів, що Ц. рада на сій гулянці не буде. Але «Н[ова] рада», орган с.-фів, поспішила поправити дві помилки «Нар[одної] волі» і категорично заявила, що коли Ц. рада на сю гулянку буде запрошена, то «участь в політичній прогулці візьме». І дійсно — хоч не Єфремов — ближчий політичний керманіч з-поміж Ген[ерального] секретаріату, — так його прем'єр Винниченко запросини прийняти участь в гулянці взяв. Але більше ніхто з Ц. ради²⁰².

На жаль, сей епізод, що викликав силу балачок і, безсумнівно, мав чимале значення в розвою дальших подій, не був освітлений з української сторони. Одинокий, хто міг би його докладно розповісти і освітлити, сам Винниченко, нічого не розповів про нього ближче в своїм органі «Робітничій газеті», а за нею й інші українські газети промовчали сей інцидент. Оповідали в українських кругах, що Лепарський дійсно виконав свою місію і, частуючи Винниченка, привів його до стану «мертвецького». Російські справоздавці з приємністю згадували про «задушевний і щирий» тон, до котрого Винниченко був доведений гойним обідом з відповідними «возліяннями». Дуже можливо, що він потім з неохотою згадував те, що говорилося тоді. Принаймні він дуже нерado давав пояснення про підхоплену справоздавцями його фразу про план деяких українців — відкликати українських вояків з армій і відкрити фронт; мені самому довелось бути свідком, як сердито дер він за президіальним столом записочки з запитаннями на сю тему. Але не виключено, що задушевні балачки на пароході не зісталися без впливу на досить помітний перелом в його настроях — від доволі войовничого тону, коли він

давав перші начерки універсалу, до дуже лагідних переговорів з петербурзькими міністрами і пізнішими уставленнями *modus vivendi*²⁰³.

Так чи сяк, розмови на пароході «розбили лід» і «дали спільну мову», як говориться, київським общеросам з «українськими сепаратистами». Вірніш, може бути, сказати — осмілили їх, натхнули надією, що чорт не такий страшний, і, судячи по Винниченку, його ще можна буде загнuzдати і на нім поїздити²⁰⁴.

Другого дня, 20 червня, о полудні в сам день відкриття V сесії Центр[альної] ради, комітет об'єднаних організацій запросив представників Ц. ради на спільну пораду свою з губернським комітетом в справі скликання краєвого з'їзду. Намічався з'їзд представників комітетів десяти українських губернських (...) для обміркування способів зміцнення нового ладу взагалі і конкретніш: організації земельної і продовольчої справи, підготовка демобілізації краю, організація земських та міських виборів за повними демократичними (безцензовими) принципами і в зв'язку з тим — переорганізація адміністративного апарату і утворення краєвого виконавчого органу; ся остання точка була «цвяхом» і властиво завданням зборів, вона ж мала 'служити ключем до всіх останніх справ. З президії Ц. ради був я, з Ген[ерального] секретаріату Винниченку, Барановський й інш. Застав я збори при початку, а саме при слові уповноваженого в продовольчих справах Черниша, що вказував (...) апарат продовольчої справи і негайність її впорядкування на такім широкім з'їзді; дискусія пішла далі в сім напрямі, і бесідники стали висловлюватися за скликання двох окремих з'їздів — господарського і національно-політичного, з огляду на велику хмару питань, які проектувалось наладити на тім будучім з'їзді. Але тут Рафес, представник «Бунда» (єврейський публіцист і спеціаліст національного, властиво, єврейського питання) перевів дискусію на властиву тему — сформування краєвого органу, упираючи в два головні [пункти?], що його займали: що сей орган повинен взяти на себе охорону нац[іональних] меншостей (спеціально боротьбу з антисемітизмом), і що організація його має бути переведена в порозумінні з Тимч[асовим] урядом: він повинен кати упов[нов]аження від Тимч[асового] уряду і бути його органом. Посилаючись на гадки, висловлені в тім напрямі під час «вчорашньої» «політичної» гулянки, він [закликав?] представників Ц. ради висловитися конкретніш в сім питанні, — між іншим, і про те, як вони уявляють собі творення того будучного органу — чи се буде зовсім новий орган, чи переформована Ц. рада, і на яких підставах вона мала б бути утворена. На се взяв слово я і, застерігшись, що Рада ще не мала часу обсудити те, що говорилося на вчорашнім мітингу, так що ми, її представники, можемо говорити тільки так, як самі розуміємо справу, я висловив вдоволення, що справа утворення краєвого органу, висунена Ц. радою ще в квітні при скликанні національного з'їзду, входить у свідомість неукраїнської демократії, і вона шукає порозуміння в сій справі з українською. Укр[аїнська] демократія не має ніяких укритих замірів проти нац[іональних] меншостей; в интересах здорового розвитку краєвого життя вона заінтересована належною охороною їх інтересів так само, як і української більшості. Але ясно, що авторитетного краєвого органу не можна утворити, не базуючи його на сій укр[аїнській] більшості: обминути його ані умалити його ролі не вдасться ніякими маневрами; а через те природно, що Ц. раді як загальнопризнаній в нинішнім часі укр[аїнській] репрезентації мусить бути дана й найбільша роля в формації того краєвого органу. В ближчім часі організувати краєвого органу на принципах безпосереднього, загального і рівного представництва (себто Установчих зборів України) — річ практично не здійсненна; на перший початок, очевидно, прийдеться вдоволитися структурою менш ригористичною, щоб приступити до підготовки такого остаточного краєвого з'їзду (на підставах заг[ального], рівного, безпосер[еднього] і тайного голосування). Але передусім треба вийти з лабіринту фальшивих запідозрювань і пересудів і установити дійсну революційну єдність. Українці не мають причини лукавити ні перед неукр[аїнською] демократією, ні перед Тимч[асовим] урядом; вони весь час запевняли свою готовість підтримувати

і новий демократичний лад, і Тимчасовий уряд, і се не їх вина, коли до порозуміння з ними не прийшло. Але останніми часами Тимч[асовий] уряд наче спостеріг помилки своєї тактики ігнорування українського руху і його організаційного осередка, і се дає надії на поправу.

Дискусія перейшла на діяльність Ц. ради, її універсал, сформування Ген. секретаріату, запідозрювання в бажанні Ц. ради захопити владу, утворити двоєвластя в краю і т. д. Балабанов від соц.-демокр[атів], Фрумін²⁰⁵ від с.-р. і ряд інших ораторів скористали з нагоди висловити Ц. раді свої закиди і запідозрювання; Рафес тримав більш помірковану ролю, доводячи необхідність українцям порозумітися з нацменшостями, а, властиво, — взяти в свою оборону євреїв від антисемітизму. З укр[аїнської] сторони держав велику промову Винниченко. При кінці говорив ще раз я, закликаючи не заглиблюватися в тім, що ділить українську і неукраїнську демократію, а шукати спільних точок в ім'я інтересів краю. Сказав твердо, що тим часом, як неукраїнці можуть на першій плані ставити загальнодержавні справи, питання одностайності і консолідованості Росії в цілім, українці передусім мусять піклуватися інтересами свого краю; вони жили тут перше, ніж сей край став Росією, і будуть жити тут далі, незалежно, чи се буде Росія, чи ні, і мусять пильнувати інтересів місцевого життя. Неукраїнці мусять розуміти, що від своїх життєвих інтересів українці не можуть відступитись. Час гарячий, проволікати справ не можна, коли неукр[аїнська] демократія хоче працювати спільно з українцями для добра краю, вона мусить поспішитись з порозумінням, не тратячи часу на даремні зусилля зіпхнути українців з їх позицій. «Ми свій обов'язок перед своїм народом виконаємо до кінця. Коли до порозуміння з нами не прийде, се не буде наша вина».

За ці слова потім взяли мене в переплет, як місяць перед тим за вираз, що українці мусять взяти свою справу в свої руки, але я думаю, що ці одверті й ясні слова були тоді потрібні.

Резолюцій збори не винесли ніяких: ухвалено було зібратися за чотири дні знову, щоб продовжити сю дебат про краєвий з'їзд. Але ся друга нарада ще більше, ніж перша, була кризою затоплена дискусією про розвал київського життя, розбивання крамниць, обшукування підвод, уличні розрухи на ґрунті продовольчої паніки і повну безрадість поліції. Під час наради принесено було тривожні і, як потім виявилось, перебільшені відомості, що на Подолі почався справжній погром: б'ють євреїв. Ухвалено сформувати окрему комісію, але вона не встигла розвинути ніякої роботи, бо звістка про майбутній приїзд міністрів змусила відложити до їх приїзду всякі дальші переговори. Я ще далі поверну до сеї наради в зв'язку з дискусією в Ц. раді — за сей час розпочалася сесія ради. Одночасно призначено збори селянської Ради, і селян з'їхалося багато; з'явилась нововибрана Рада військових депутатів. Перше засідання, вечером 20 червня, було присвячено універсалові і мало характер національної маніфестації; проходило в святочнім підвищеному настрою. Представився і був оваційно прийнятий новий Генеральний секретаріат. Вітали військових депутатів, слухали привітання військові, звідомлення про ентузіазм, викликаний на місцях універсалом, ухвали про призначення Ц. ради краєвим урядом і под. Потім я запропонував організувати комісії для чергових справ, зв'язаних з автономним будівництвом і порушених якраз ранішньою нарадою, комісію поповнення Ц. ради, комісію скликання територіального з'їзду України, комісію для вироблення автономного статуту України і комісію організації з'їзду недержавних народів, що стоять на платформі автономії-федерації. Другий день був присвячений засіданням комісії. А тим часом насунуло нове військове непорозуміння, в ланцюгу тих прикрих і безвихідних положень, в котрі заводила нас неясна і нешира позиція, зайнята в справі війни. Була се т. зв. справа полуботківців — повторення історії Богданівського полку, тільки з далеко сумнішим і прикрішим закінченням. На київським розподільчій пункті знову збилося кілька ешелонів (військових потягів) з різних українських губерній, що не схотіли йти на фронт, заявляючи, що вони не підуть інакше, як сформувавшись в український полк —

самочинно організували такий полк, назвавши його полком ім. Полуботка, і ждали, щоб генер[альний] військов[ий] комітет прийняв його під свою опіку, вистарався для нього амуніцію й утримання на взір полку ім. Б. Хмельницького, призначив полковника і старшину, організував канцелярію. Генер[альний] комітет не рішався брати на себе сеї справи, бо в київських військових кругах сьому полкові зроблено репутацію збиранини дезертирів, які просто ховаються за сю українську вівіску на те тільки, щоб не йти на фронт. І без того справа богданівців, що, не вважаючи на [вимоги?] військового начальства за всякими вимівками протягали свій вихід на фронт і не виходили з Києва, давали привід до нарікань, що Генер[альний] комітет розбиває дисципліну, деморалізує військо і т. д. З української сторони на се вказувалось, що вона лежить на стороні російської військової влади, яка фактично не додержує свого слова, не виконує обіцянки військ[ового] міністра Керенського, що для поповнення українським призивникам будуть призначені три корпуси, які, таким чином, стануть українськими корпусами і тим часом буде положений початок українізації армії. На сю тему Винниченко — зодражнений [?] подвійно в своїй позиції члена Генер[ального] військ[ового] комітету і голови нового кабінету Центр[альної] Ради, умістив в тих днях гостру статтю в «Робітничій газеті» (з 22 червня) під заголовком: «Хто робить дезорганізацію», закидаючи Керенському, що се він своєю несловністю і неприхильністю до українських домагань сіє дезорганізацію серед українського вояцтва²⁰⁶. В статті були такі стрічки: «Чого міністр Керенський не скаже голосно й одверто по всіх російських військових частях, що військові люди, чи то руські, чи українці, рівні перед смертю, перед тою бойнею, до якої він з таким запалом закликає їх? Чому нема ні одного заклик[у] його до руських, щоб вони не ставились до українців з такою ворожістю тільки через те, що українці почули себе людьми і хочуть бути українцями?»

Але тим не менше, разом з усім Генер[альним] військ[овим] комітетом [я] стояв на тім, що полуботківці мусять йти на фронт і в сю справу нема що мішатись. Тим більше, що між їх провідниками помічались доволі підозріливі елементи, і вони починали розкладово впливати і на богданівців, що в великій кількості ходили на полуботківські зібрання. Київська інтендантура, як свого часу «(...) о шукачів» і полуботківців, стала брати голодом, не видаючи їм провіанту. А полуботківські провідники починали брати ворожий тон не тільки проти київської військової адміністрації, але і против Генер[ального] комітету і Центр[альної] ради, що їх не беруть в оборону. На засідання Ц. ради 21 червня прийшла депутація полуботківців, просячи їх вислухати і взяти під свою руку: вони хочуть боронити Ц. раду і просять, щоб вона постаралася для них одержати їжу й утворила з них полк; вони вже кілька днів не обідали, не мають лікарської помочі, ні належного приміщення. Справа обговорювалась на закритім засіданні, Ц. рада делегувала кількох членів з різних фракцій, щоб разом з членами Ген[ерального] ком[ітету] і Військової ради поїхали до касарень на Берестейським шосе, в Грушках, де мешкали сі полуботківці. Другого дня делегація їздила до них на зібрання, де була і значна кількість богданівців, намовляли їх до послуку, але не мали особливого успіху. Полуботківці прийняли доволі холодно делегатів, стояли на становищі, що будуть слухати Ц. раду, поскільки вона «буде добре робити», і не легко давали себе звести з нього. На вечірне засідання Ц. ради 2 червня прислали нову делегацію, повторюючи свої попередні домагання, щоб перше, ніж відсилати на фронт, їх організували в полк, а зараз дали їжі, одержати і лікарську поміч. Заявляли, що поголоски про них, ніби сей полк складається з дезертирів і різних непевних людей — бувших поліцаїв, каторжан і под., що такий елемент між ними був, але вони його вичистили, і коли [й залишився?], то в [явній?] меншості. Винниченко підніс сю обставину, що вони домагаються; аби їх вислано до обіцяних трьох українських корпусів, а між росіян йти не хочуть, бо там їх цькують, трактуючи як дезертирів. Тим не менше, Генер[альний] комітет стояв на тім, що, не вважаючи на все, в інтересах українізаційно[го] плану, полуботківцям треба їхати на фронт, і по переведеній

дискусії більшість Ц. ради прийняла резолюцію, котрою закликала полуботківців «в інтересах національної справи» піддатися «національно-громадській дисципліні» та негайно вступити до призначеного їм українського запасного полку (що стояв у Вишнівці).

Тим способом зігнано сю справу з оvidу на кілька день, і Центр[альна] рада могла зайнятись тими принципіальними справами, що висував перед нею відповідальний момент. Другого дня слухано доповіді комісії в справі краєвого з'їзду, автономного статуту і з'їзду народів. Для вироблення статуту ухвалено зложити комісію з ста членів, давши в ній тридцять місць нацменшостям: 11 великоросам, 8 євреям, два полякам, два німцям і по одному іншим народностям, — рішення цікаве тим, що потім послужило прецедентом для поповнення Ц. ради представниками нац[іональних] меншостей і переведення її [на] загальнокраєве представництво. Комісія особистого складу, фіксуючи склад національної частини Ц. ради: Ради селянських, військових і робітничих депутатів <...>.

Коли надійшли до Ц. ради запитання, щоб вона вислала своїх представників в комісію, вибрану для сеї справи комітетом об'єднаних організацій, то пок[ійний] Пугач²⁰⁷ висловлявся, щоб зовсім туди не посилати представників, щоб не було паралельних комісій; але кінець кінцем справу доручено Ген[еральному] секретаріатові міжнаціональних справ (Єфремов).

Комісія особистого складу, фінансуючи склад національної частини Ц. ради, Ради селянських, військових і робітничих депутатів, представництва української людності губерній і міст, партійних і професійних організацій²⁰⁸ усталила загальні принципи поповнення її нацменшостями: пропорціонально процентіві людності, даючи перевагу представництву революційних організацій — Радам робітничих і селянських організацій та соціалістичних партій, і тільки тим національностям, які не організували соціалістичних партій, даючи представництво через національні організації. Справа краєвого з'їзду не була погоджена з семи проектами і через те не дістала останньої санкції і через дальші ухвали зійшла з [овиду?].

Остання спільна нарада Генер[ального] секретаріату з київськими комітетами викликала в Ц. раді жваву і цікаву дискусію. С.-ери виступили з закидами на адресу Ген[ерального] секретаріату, що його члени вийшли з директив, даних Ц. радою, і, замість обмежитися інформативною ролею, пристрастилися до власних резолюцій, що доручали комітетові київ[ських] організацій спільно з Ц. радою і Генер[альним] військ[овим] комітетом зайнятись погамуванням київських розривів і переведенням потрібних для заспокоєння міста постанов. Сим, мовляв, вони поставили Ц. раду на однім рівні з київськими організаціями і тим понизили її авторитет як краєвого органу. С.-деки боролися Винниченка і вихваляли його зручність в промацуванні шляху до порозуміння з російською демократією, доводили необхідність сього порозуміння, потребу йти назустріч, коли вона простягає українцям руку. На се М. М. Ковалевський²⁰⁹ відповів дотепом, який був стрічений загальним спочутливим сміхом і оваціями: що се не зле, що рука простягається, але, коли у російської демократії є щире бажання порозуміння, нехай би ся рука дотягнулася з міського палацу до Педагогічного музею. Себто, щоб комітети перестали кликати українців на свої наради, а прийшли на нараду до Ц. ради. В таким дусу — потреби підтримувати престиж Ц. ради і не бігати без розбору на кожну нараду, куди кличуть, висловлялися й інші бесідники, не тільки з с.-р., але і з інших угруповань, і кінець кінцем була прийнята резолюція (подана с.-рами), що співробітництво неукраїнських організацій з виконавчим органом Ц. ради «дуже бажане, — але воно можливе тільки під умовою признання ними Укр[аїнської] Ц. ради найвищим правомочним органом українського народу».

Серед сих справ, на засіданні 26 червня, Генер[альний] секретаріат виступив з своєю «декларацією»: як розуміє він свої завдання і яку програму діяльності собі ставить. Момент многоважний — але, правду сказати, пройшов він доволі сіро, бо й сама декларація була написана сіро, блідо, туманно, і не викликала в Ц. раді ні одушевлення, ні зацікавлення. Видима річ, автори

її (правдоподібно, головню Винниченко з Христюком, голова з писарем), пильно вважали, щоб не заявити виразних претензій на публічно правову, загальнообов'язкову краєву владу і вимежувати для Ген[ерального] секретаріату якусь спеціальну сферу ділання, щоб воно і не входило в конфлікт з російською державною машиною (провінціальною) і, з другого боку, не зіставалось тільки в межах «морального авторитету» національного осередка, ні для кого не обов'язкового, крім тих, що схочуть добровільно йти за його директивами. Се не вдовольало ані Ц. раду, ні українське громадянство; але, з другого боку, не було ні можливості, ні охоти загарбати «захватним порядком» функції імперської адміністрації і приймати на свою голову всі дефекти її і всі тягарі тодішньої розрухи, і урядові сфери, і неукраїнська людність дуже підозріливо і насторожено ставились до всяких симптомів «узурпації Ц. ради» в сфері публічно правовій; дражнити їх Ген[еральному] секретаріатові ніскільки не хотілось; в більшості він складався з дуже поміркованих укр[аїнських] соц[іал]-дем[ократів], які рішучо були противні всяким таким «узурпаціям» і стояли на тім, що Генер[альний] секр[етаріат] має тільки «підготовляти підвалини» автономному ладові, а не братися до нього. А ті прояви дезорганізації й хаосу, які доводилося бачити на свої очі в Києві уже в тім часі, а з дальшим розвоєм кампанії, а так само при демобілізації фронту, що висіла над всіма тоді, як меч Дамокла, всього того треба було сподіватися все в більших і більших розмірах, і трудно було думати, щоб слово Ц. ради мало якусь чудодійну силу над всім тим дезорганізованим елементом, в значній мірі частин неукраїнських або цілком відірваних від організованого життя укр[аїнських] мас. Переймати на себе всю адміністраційну роботу і відповідати за неї Генер[альний] секретаріат, кажу, не мав охоти нітрохи, особливо, що питання про матеріальні засоби, котрих викликав кожний крок в сім напрямі, зіставалось зовсім непогодженим. Саме сформування Ген[ерального] секретаріату вже поставило навч перед сею прикрою щеминучою прозою життя: де працювати і якими засобами реалізувати свій творчий ентузіазм?! Розширюючи круг завдань своєї роботи, Ц. рада ще ніяк не могла розширити тої простороні, на котрій ся робота здійснювалась. Вона далі тиснулася в кількох покоях Педагогічного музею і мусіла розташовуватись і в сінях, і в коридорах музею за недостатчею лишнього приміщення. Ту апокрифічну «школу льотчиків-наблюдателів», що займала більшу частину музею, «Тимчасовому урядові України» все ще ніяк не давалось видворити з сього помешкання, неважаючи на всі заходи й зусилля, розпорядження начальника військової округи, клопоти і делегації військового з'їзду і т. д. «Полковник Гаммер-Молотов» і в вус собі не дув, і викручувався різними нічого не значущими фразами й обіцянками. Ген[еральному] секретаріатові приходилось розташувати свої «столи» — забрані від Ц. ради — в тім же коридорі Ц. ради — один стіл означав секретаріат освіти, другий — секретаріат земельних справ, де сиділи поруч «міністри, діловоди і машиністки», а одна з убиральень Педагогічного музею була обернена на президіальний покій секретаріату.

Було се смішно, коли б не було таки й доткливо! Винниченко в своїх споминах згадує се як ілюстрацію колосальної енергії та піднесення тодішніх будівничих нової України, які в таких несприятливих обставинах вели творчу роботу, котрої не було в інших кабінетах інших урядів. Думаю, що в процесі сеї роботи й він, і його співробітники не відчували такого вдоволення, а навпаки більш відчували неможливість розгорнути потрібної енергії в таких мізерних обставинах, коли приходилось відбирати помешкання, машинки і столи з убогого інвентаря Центральної ради та зганяти її службовців з їх[ніх] мізерних засиджених місць! Комітет об'єднаних організацій, — шукаючи помочи Ц. ради, коли треба було гамувати погромні розрухи на вулицях Києва, — не виявив ніякої охоти допомогти їй самій в самоорганізації, коли не коштами — котрих бракувало і самому Комітетові, то принаймні помешканнями, котрих йому не бракувало! Тоді підняте було питання, щоб найняти для приміщення Ген[ерального] секретаріату готель «Савой», але се мало коштувати таку суму, що й подумати про се не можна було серйозно.

Навіть утримати такий маленький канцелярійний апарат Ген[еральному] секретаріату не було звідки. Весь Національний фонд не вніс і 200 крб. з усіма приходами національного дня, з пожертвами земств, військовими і селянськими складками і т. д. А тим часом Ц. ради, крім свого канцелярійного персоналу (дуже невеликого і «патріотично» платного), треба було оплачувати кадри т. зв. інструкторів або агітаторів, які висилались в найменш розбурхані, найменш освідомлені частини України, щоб знайомити людність з значенням революційних домагань, з завданнями демократії й українського руху; їх число підіймалося часами до кількох сот, і хоч як вони скромно рахували свою працю, а треба було кільканадцять і кількадесят тисяч щомісяця. Підіймалися домагання, щоб вона оплачувала своїх неможливих членів, які приїздили на її сесії, не дістаючи на се кошти від місцевих організацій (принцип був той, що сі делегати мусять діставати гроші на дорогу і утримання під час сесій від своїх виборців, але дедалі се все ставало трудніш, в міру того, як число членів Ц. ради зростало; сесії її ставали довші, і висловлялись побажання, щоб вона засідала парламентарно як парламент України). Ген[еральний] комітет мав охоту дивитись на своє утримання як головне завдання, як многообіцяючий синок убогих батьків; але кінець кінцем він бачив, що й при найбільших зусиллях Ц. рада не може його скільки-небудь пристойно випосажити. Дискусія над проектом національного оподаткування, вироблена генеральним секретарем фінансів і обговорена слідом за декларацією Ген. секретаріату, показала се так яскраво, що далі нікуди.

Все се Ген[еральний] секретаріат встиг в значній мірі помітити і зміркувати за ті десять день, що пройшли від його сформування до остаточного зредакування його декларації, і тим пояснявся сіренький, невиразний і скромний тон її в порівнянні з самопевною фанфарою універсалу. Передусім вона ставила запитання, чи Ген[еральний] секретаріат уявляє з себе орган публічно-правової влади, і не рішилась на се відповісти позитивно: «Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад — моральної і публічно-правової, — заявляли її автори. — Ми вже не можемо сказати, в якій самі половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою під натиском логічного ходу подій, без болю і без заколоту перетворюється у справжнє народоправство», розпоряджаючи довір'ям тільки частини людності України, хоч би й більшої, і маючи навіть певність, що довір'я меншості прийде невідмінно, Ген[еральний] секретаріат не вважає закінченим процес перетворення моральної влади Ц. ради в публічно-правову, тому й не претендує ще на її компетенції й функції. Ген[еральний] секретаріат ставить своїм завданням тільки помагати і прискоряти сей процес. Ген[еральний] секретаріат внутр[ішніх] справ своїм першим завданням ставив організацію, агітацію і пропаганду мас, себто входив в роботу інструкторського бюро і організаційної комісії Центр[альної] ради — обіцяв тільки надати цій роботі більш суцільності й плановості. Тільки в дальшій плані він передбачав своїм завданням «перебудову місцевої і загальнокраєвої адміністративної влади» на приведення її в органічний зв'язок з Центральною радою. Секретаріат фінанс[ових] справ мав «розробити основи фінансової політики на Україні» і перевести підготовчу працю, щоб «Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт» тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядкувати як автономній державі. Секретаріат судових справ мав «підготовляти справу українізації та демократизації суду й виробляти законопроекти, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні». Дещо більше реально-творчого, а не теоретично підготовчого [було] в завданнях секретаріату освіти, земельних і харчових справ, оскільки тут секретаріат сподівався переводити свої ідеї й плани вже зараз через сільські й земські установи та комітети за поміччю організованого селянства. Загалом же декларація представляла Генеральний секретаріат скорше продовженням комісії Центральної ради, ніж її справжнім виконавчим органом. Горде гасло організації «українського правительства», дане сформуванням Ген[ерального] секретаріату, не знайшло свого

втілення в його декларації, і тому фракції Ц. ради, заскочені такою несподіванкою (декларація не була наперед ні видрукувана, ні роздана, а просто зачитана), властиво не знали, що з нею робити. Се було не те, що ждалось від Ген[ерального] секр[етаріату], але кінець кінцем відчувалось, що більше від нього в данім моменті, очевидно, й не можна вимагати. Здається, один тільки *enfant terrible*²¹⁰ Ц. ради Любинський²¹¹, здається, іменем нац[іонально]-револ[юційної] фракції осмілився завважити, що Ген[еральний] секретаріат не дав в своїй декларації нічого нового, очевидно, не відчуваючи тих сил, на які міг би опертися. Але головно, чим вважали потрібним відповісти зараз і без усяких проволоч — се вотумом довір'я Ген[еральному] секретаріатові, щоб не зоставити в організації української справи в такій відповідальній хвилі ніякої шпари, куди міг знести своє зозулине яйце якийсь сторонній елемент. Пропозиція відхилити дискусію для ґрунтовнішого ознайомлення з текстом декларації була відкинена, і після недовгої дебати була прийнята формула переходу — с. р. — з побажанням, щоб в план своїх занять Ген[еральний] секретаріат включив також підготовку Укр[аїнських] установчих зборів. З формулою с.-д. відпало і не було проголосоване побажання, щоб в найближчій часі була роз'яснена справа заміни постійного війська міліцією.

Доповненням, як я вже згадав, служив проект добровільного посімейного податку по 3 крб. на потреби Ц. ради та її виконавчого апарату. Висловлялися сумніви в тім, чи дійсно такий податок буде платитися, з другої сторони — побоювання, що людність може подумати, ніби сей податок Ц. ради заводиться *замісць* всяких інших дотеперішніх податків і перестане їх платити. Кінець кінцем справу відіслано до комісії, з котрої вона слідом вернулась як обов'язковий для всіх податок в розмірі четвертини державного податку, його ухвалили, але дискусія яскраво показала, як трудно в дійсності зробити що-небудь конкретне на тій «межі моральної й публічно-правової влади», на котрій збирався тим часом балансувати Ген[еральний] секретаріат.

На сім треба було властиво закінчити сесію, бо призначений час скінчився, а жнива вимагали присутності членів-селян на господарстві. Вибрано комісію для виготовлення автономного статуту України; я ввійшов у склад сеї комісії і взяв властиво на себе сю роботу і багато віддав їй часу. Вироблено організацію т. зв. «Комітетові Ц. ради» (звичайно званого Малою радою) з 40 душ, рахуючи в тім президію Ц. ради, і йому доручено виробити на найближчу сесію статут Ц. ради і наказ Ген[еральному] секретаріатові. Потім вибрано сю Малу раду і доповнено президію: на місце двох давніших заступників голови, вибраних Національним Конгресом — Винниченка і Єфремова, — що перейшли в склад Генер[ального] секретаріату, вибрано чотирьох — від головніших фракцій ([Микола] Шраг від с.-р., [Сергій] Веселовський від с.-д., [Андрій] Ніковський від с.-ф.) і [Федір] Крижановський від трудовиків) і чотирьох секретарів — по 2 від с.-ф. і с.-д. ([Микола] Чечель, [Антін] Постоловський, [Яків] Левченко і [Левко] Чикаленко — замінений потім Єремівим²¹²). Мене с.-р. питали, чи не бажаю перевибратись — запевняючи перевибрання, але я не хотів заміняти свій одноголосний майже мандат від Національн[ого] з'їзду на мандат звичайної сесії Ц. ради: я хотів додержати його до нового якогось сильнішого краевого з'їзду. Щодо перевибрання заступників голови, то пізніш виникло питання, чи вибрані Нац[іональним] з'їзд[ом] заступники: Винниченко і Єфремов — покидаючи уряди ген[еральних] секретарів, повертаються автоматично на місце заступників, чи вони їх втратили безповоротно з переходом на уряди генеральних секретарів. Спочатку зголосився з ним Єфремов, потім Винниченко, претендуючи на свої місця в президії, але фракції, спеціально с.-р., рішучо спротивилися, вважаючи їх[ні] місця обсадженими. Але Єфремов, як потім виявилось, вважав, що се я не хотів їх назад пустити до президії, і прилучив се до інших гнівів на мене.

Так Ц. рада приготувилася до поповнення неукраїнськими представниками. Порядок денний сеї пам'ятної, незвичайно ділової сесії 29 числа був вповні вичерпаний, і рішено було сесію замкнути, але коли в зв'язку з приїз-

дом міністрів виникнуть справи, які вимагатимуть присутності пленуму, в таких разі сесію ще продовжити.

Се уявлялось уже по першій конференції представників Ц. ради з міністрами — коли ще не знати було, що з того вийде.

Було се в полудне 28 червня. Я був в Центр[альній] раді — покликали мене до телефону. [Д]звонив міністр Терещенко. Він тільки що приїхав з Церетелі, і вони перше, ніж що-небудь зачати, хотіли б побачитися і поінформуватися у мене. Мені ся честь не дуже подобалась. Ніяких секретних чи сепаратних розмов я не хотів вести з представниками Тимч[асового] уряду, який так обійшовся з Ц. радою. Я сказав, що у нас якраз закінчується сесія, то, по-моєму, найкраще було б, якби міністри прибули на вечірнє засідання, побачили й послушали на власні вуха, що люди хочуть. Терещенкові й Церетелі, — що був при розмові, — се не було до смаку. Вони сказали, що в таких разі вони мусять почати від інших організацій. Вони могли б тільки сам на сам поговорити зі мною, а офіційно з Ц. радою вони можуть своє побачення зробити завтра. Я повідомив про се Ц. раду. Другого дня зрана до Ц. ради приїхав Терещенко з Церетелі на конференцію — знов-таки вони застерегли, щоб [говорити] не з цілою Ц. радою, а з кількома представниками. Рішено було, що піду я від президії Ц. ради і від Генерального секретаріату секретарі по спеціальності. Був Винниченко і Ткаченко, а часом приходили й інші.

Переговори вів властиво Церетелі, «задумчивий грузин», страшно серйозний, з повільною мовою, наче з трудом збираючи слова, логічний і упертий. Терещенко держав себе «непринужденно», багато балакав, дотепкував, але, очевидно, відчував свою декоративну ролю — місцевого чоловіка і представника буржуазної частини кабінету. Пополудні з'явився на хвилину Керенський з кислєю міною ображеного божища; майже не говорив нічого, висловив тільки невдоволення з домагань Військового комітету. Згаданий вище інцидент з парадом на честь Ц. ради, призначеним від комітету всіма українськими частями київського гарнізону без порозуміння з місцевою військовою владою і дійсно дуже парадно відбутий всупереч забороні сеї влади, був добрим документом впливу комітету і київської анархії, але не був добрим способом на позискання симпатії і доброго гумору військового міністра — сонця «русской революции».

Звечора 28-го всі три міністри (був ще й Некрасов, міністр шляхів, кадет, тільки скоро виїхав, і не знати, чи брав яку-небудь участь в сій акції), очевидно, інформувались з своїх довірених людей про український рух і можливості порозуміння з ним місцевої «русской демократії». Одержали, видно, відомості позитивні. Особливе значення, я думаю, мав факт резолюції, винесеної того самого дня на зборах місцевої організації єврейської соціал-демократії (Бунда), де працював згаданий Рафес, і провів, між іншим, дуже сприятливі для укр[аїнського] руху постанови (бундівці вітають автономні змагання українців, вважають необхідним підтримувати їх жадання щодо національно-територі[альної автономії], себто в межах одностайної території, де більшість становить українська народність, з тим тільки, щоб нац[іональні] меншості одержали теж автономію національну; тому Тимч[асовий] уряд повинен зараз признати Укр[аїнську] Ц[ентральну] раду і Ген[еральний] секретаріат за автономні центральні органи української народності, а Ц. рада — виробити організацію автономної України з представниками нац[іональних] меншостей). Єврей с[оціал]-демократи як союзники українських домагань — для петербурзьких міністрів се значило дуже багато, дарма що мотиви у них були не стільки загальнодержавного характеру, скільки самооборончого, противпогромного, як я то вияснив вище. З другого боку, виявилась дуже характеристична для київських відносин позиція «революційних організацій» м[іста] Києва з одної сторони, і Ц. ради з другої.

Виявилось — не знаю, в яким саме моменті «інформації», — що на збори київської революційної демократії, де мали виступити міністри з своїм експозе після конференції з Ц. радою, не запрошено представників київського

губернського комітету. Суковкін звернувся до президії за поясненнями такого явища і одержав відповідь в такому роді, що, мовляв, губерн[іальний] комітет стоїть в порозумінні з укр[аїнською] Ц. радою, а тут зібрались ті, що не в порозумінні. Кінець кінцем, члени губ[срніального] комітету дістали вступ в характері гостей, і до голосу їх не допущено. Суковкін, очевидно, зробив відповідні «демарші» перед міністрами, виясняючи дійсно пікантну ситуацію, і в результаті Керенський обіцяв прибути на засідання губернського комітету, щоб побачитися з представниками «землі». Київські організації в ролі «уєдинених філософів», одірваних від своєї території, *від села*, і представництво губернії взяте «російською демократією» за одну скобку з Ц. радою — се була друга характеристична [риса].

Під такими оваціями відбулась конференція міністрів з нами, українцями — в четвер 29 червня. На 11 годин приїхав до Педагогічного музею Церетелі з Терещенком, і тимчасом як почотні[?], в великій залі засідала сесія Ц. ради, на долині відбулась їх конференція з членами Генер[ального] секретаріату, в моїй присутності. Я пропонував їм бодай показатись в повнім засіданні Ц. ради, але Церетелі рішучо відмовився. Він поставив програму: годімся, але скоро, ніяких парламентарних дебат, ніяких дискусій, от при сім малім столику дійдімо торгу, ваше діло провести те, на чім договоримось, через ваш пленум, ми зараз безпосереднім дротом зв'яжемося з петербурзьким кабінетом, і справа буде закінчена: прийнятий нами текст умови буде оголошений двосторонньо, але буквально одностайно як постанова Ц. ради з одної сторони і постанова центр[ального] уряду з другої. Центр[альний] уряд зробив спробу на Кавказі, організувавши краєвий орган з представників всіх трьох народностей, тим нейтралізував національні тертя і тягнув корисну комбінацію інтересів центру з інтересами краю. Експеримент удався, уряд готов повторити його в ширших розмірах для України. Але українці мусять рішучо і ясно заявити, що з заснуванням такого крайового органу мусять припинитись всякі силкування самочинного здійснення автономії України перед Всерос[ійськими] Установчими зборами. Бо і сей краєвий орган, і все, що він робитиме,— все се буде тільки підготовка до автономного ладу: автономію можуть дати тільки Установчі збори, се непохитна позиція уряду, з котрої ніщо не може його зрушити, бо інакше все розвалилось би, і здобутки революції пішли б прахом. Друге, йдучи назустріч українцям, уряд робить се як виїмок, а не як правило. Ся уступка не повинна бути прецедентом, щоб і інші краї й області мали дістати такі органи краєвого правління, і українці разом з урядом повинні стримувати і противідлати подібним претензіям інших національностей.

Сі побажання були головним предметом наших розмов. Що до доповнення Ц. ради, а властиво Генер[ального] секретаріату представниками національних меншостей і революційних організацій, то тут з півслова було досягнуто порозуміння. Але я рішучо заявив, що, стоявши завсіди на принципі права всіх народів Росії на національно-територіальну автономію, ми не можемо відступити від сього принципу за очевидну потравку, обіцяну нам Тимч[асовим] урядом (якраз ми взяли на себе скликання з'їзду народів, що добиваються сього права). Так само виречення на будуще всяких заходів до самочинного здійснення автономії, вставлене в декларацію, звучало б як засудження нашої дотеперішньої діяльності, і Ц. рада запевне не згодиться на таке приречення. Але на моє здивування Винниченко в ролі представника Генер[ального] секретаріату взяв далеко згідливіший тон. Тоді я готов був в тім бачити новий прояв його надмірного довір'я до Церетелі і тов[аришів] соціалістичних міністрів петербурзького кабінету, що вони, мовляв, як соціалісти соціалістів не підведуть, і їм можна довіритись. В своїх споминах він дав інше освітлення, що се була тільки суперечка за слова: що міністри хотіли витримати петербурзьку лінію, мовляв, до Установчих зборів автономії не буде, і заснування краєвого органу і вся його будуча діяльність — се ще не буде ніяка автономія,— хоч самі прегарно розуміли, що се вже сама справжня автономія. Інакшими словами, два добрі соціалісти, Винниченко й Церете-

лі, мусять дурити кадетських і всяких інших буржуїв, що все, що дається тепер українцям, се ще ніяк не автономія — і будуть дурити, бо від цього для українців ніякої шкоди не буде.

Конференція не закінчилась, бо деяких питань без Керенського не можна було вирішити: всього, що дотикалось військової справи, українізації фронту, функцій Генер[ального] військового комітету і т. д. Неясним зіставлялось правне становище будучого, «поповненого» Генер[ального] секретаріату, фінансування його роботи і под. Все се відложено на поплудневе засідання, на яке мав прибути Керенський. Тому я коротко повідомив президію Ц. ради і голів фракцій про стан переговорів і оголосив вечірнє засідання, «про всяке», як говориться.

Конференція перед вечором відновилася з участю Керенського, а одночасно відбувався вище згаданий «непослушний» парад на честь Центр[альної] ради, що закінчився церемоніальним походом повз Педагогічний музей, де саме засідала конференція з Керенським. Вийшло трохи ніяково, як заразом і «поучительно». В параді, як рахували, взяло участь 20-тисячне військо, і в тім числі й самочинний «полк полуботківців» — було його до п'яти тисяч. Йшли під жовто-блакитними й червоними прапорами; великий оркестр, стоячи перед Ц. радою, грав марша; мені, Винниченку й Петлюрі зроблено було бучну овацію і т. д. Все се не могло зробити приємного враження на Керенського; в справах українізації, оформлення діяльності Генер[ального] військового комітету і т. ін. він, що називається, «душив» справу, обминав які-небудь ясні формули, не хотів ніяких окремих постанов щодо Ген[ерального] військ[ового] комітету, настоюючи на тім, що се тільки внутрішній орган Центр[альної] ради, і що взагалі українізація війська може йти «постільки поскільки», щоб не оскорбити боєздатності армії. Се було дуже неприємно Петлюрі, але Церетелі з Терещенком уперлися в те, що против позиції Керенського в військовій справі йти не можна, а на нараді, котру я відбув з сеньйоратом Ц. ради, була підтримана позиція Винниченка: не доводити до розриву і рахуватися з трудним становищем в кабінеті Церетелі й інших соціалістів, що при всім бажанні не можуть піти далі, ніж позволяє їм ситуація. Тому кінець кінцем прийнято було і [в]військовій справі формулу Керенського. Він сам пробув недовго, конференція продовжувалась без нього, кінець кінцем начеркнені були головні тези декларації, і остаточне вироблення тексту було полишене на завтра, бо міністри мали ще того дня виступити перед другою стороною — «революційними організаціями». Випровадивши їх, я відбув президіальне засідання з головами фракцій, інформуючи їх про розвії переговорів і позначені тези, а засідання Ц. ради перенесено на другий день. А міністри на нічнім зібранні у дворці, згідно з зазначеними конференцією тезами, обробляли «русскую демократію» до об'єднання в краєвім органі представників «руської і української демократії». Велику промову казав Церетелі — оваційно прийнятий соціалістичними організаціями. Він розвинув свій план: на вірець закавказького краєвого комітету, зложеного з початком революції з представників трьох головних народностей, організувати подібний орган на Україні. Як закавказький комітет має полагоджувати політику Центр[ального] уряду з національними домаганнями і потребами місцевої людності, і вповні оправдав себе з сього погляду, приводячи до порозуміння обидві сторони з найменшою тратою сил і часу, так краєвий комітет України мав би виявляти потреби і бажання всієї місцевої демократії на місці, і був би юридичним публічно-правовим органом, через який би йшли всі зносини центрального уряду з місцевою людністю. Сей уже орган підготує всі питання, зв'язані з автономією України, щоб внести їх на розгляд і затвердження Установчих зборів. Бо, мовляв, як, з одного боку, ніхто серед членів не має сумніву в необхідності автономії, так, з другої сторони, вони стоять на тім, що не можна сього питання виривати з загального комплексу, бо се роз'єднало б революційні сили і привело б до руйни революцію. І заснування такого тимчасового краєвого органу України вимагає необхідні передумови: щоб він організувався за порозумінням українсь-

кої демократії з російською, на принципах справедливого представництва в нім всіх народностей краю. Йому, міністрові, відомо, що таке порозуміння українців з російською демократією вже на добрій дорозі, і як тільки на основі цього порозуміння такий орган здійсниться, уряд подбає про те, щоб юридично його оформити і наділити відповідними можливостями.

Керенський говорив спеціально на тему українізації армії. Він просив не захоплюватися світлими початками наступу на галицьким фронті і рахуватися з можливостями погіршення і з потребою великих зусиль, щоб скріпити зроблений початок; супроти він різко осуджує як злочин большевицьку агітацію против наступу, і ті національні течії, що затримують приплив на фронт нових сил. З тих же причин він рішучо відкидає реорганізацію фронту, в розумінні його націоналізації під час активних операцій, котра б могла сю активність понизити. Утворення національних армій — як української, так і польської — він відкидає. Але допускає добровільне об'єднання національних контингентів в окремі військові частини, особливо в запіллі (тилу). Остерігав взагалі від надмірної пропаганди в війську і грозив, що всупереч всякій пропаганді потрапить привести військо до послуху і змусити його виконувати накази своєї старшини. Нарешті Терещенко в короткій промові висловив свою радість, як українець з імені і походження, що йде до порозуміння з українцями.

В дискусії, яка розвинулася з приводу сих промов і зайшла в глибоку ніч, не обійшлося без різних закидів українцям і порохунків з ними «місцевої демократії», котрих влучно відповідали присутні українські члени комітетів, між іншим Порш, але загалом дискусія виявляла тенденцію замирення і компромісу, і Церетелі під кінець ще раз се з приємністю констатував, що до порозуміння іде, і місцеві революційні організації поділяють погляд уряду на його потребу. Але в потіху і покріплення духу «російській демократії» підчеркнув, що він, уряд, однак не має ніякого заміру жертвувати інтересами цілості інтересам частини, краєвим чи національним, як в данім разі — українським, і тому далі твердо обстоюватиме компетенції Установчих зборів як єдиного хазяїна сих питань.

Другого дня, 30 червня с[тарого] с[тилю], відновлено конференцію в Ц. раді, з ними ж — Церетелі й Терещенком, а Керенський пішов на губернський комітет, де Черниш демонстрував йому необхідність «змички», а члени-селяни демонстрували йому наочно свій український патріотизм, і Керенський бачив себе змушеним гукати славу Україні й українському народові; жалко тільки, що се було після його виступів на конференції, а не перед нею, — може б, його тон на конференції був дещо м'якший; а так, погукавши славу Україні, він того ж дня поїхав з Києва, лишивши своїм товаришам тверде поп *possumus*²¹³ в укр[аїнській] справі. Кінець кінцем, склеєно текст декларації, котру Ц. рада мала оповісти як свій універсал, після того, як Тимчасовий уряд прийме її як свою декларацію з свого боку. Міністри пішли порозуміватися безпосереднім дротом з кабінетом та діставати від нього згоду, а Ген[еральний] секретаріат поніс свій текст на засідання Ц. ради — діставати її санкцію. Вечері чи властиво вночі мало відбутися засідання «революційних організацій» з участю міністрів і представників Ген[ерального] секретаріату, щоб контролізувати весь сей договір і ухвалити своє приступлення до Ц. ради і участь в новім краєвим органі.

Трудність полягала в тім, що в текст сеї декларації вже не можна було вносити ніяких змін, щоб не знищити Церетелієвого плану: зробити справу зараз, без проволоч, на місці. Він справедливо, як показало все пізніше, побоювався, що як тільки пустити сю декларацію під дискусію та почати в ній робити поправки, так вона з сеї дискусійної стадії ніколи й не вийде. Ц. рада — з одної сторони, уряд — з другої, російська демократія — з третьої мали прийняти її в цілості *en bloc*²¹⁴ в довір'ю, що всі суперечності далі потім вигладяться в процесі праці — в тім мала бути порукою добра віра соціалістів; Церетелі і тов. Винниченко так і поставив справу — як питання довір'я Ц. ради до соціалістів: з одного боку до нього, Винниченка, з другого. — до

Церетелі, котрому він, Винниченко, вповні довіряє як соціаліст соціалістові, і до такого ж довір'я закликає Ц. раду. Кінець кінцем Ц. рада на се згодилась, хоч текст декларації викликав великі сумніви й незадоволення.

Дійсно, се був акт односторонній, ся декларація. Ц. рада обов'язувалася припинити «самочинне здійснювання автономії» до всерос[ійських] Установчих зборів; військову справу віддано на волю військового міністра — що він в українських домаганнях знайде нешкідливим для боєздатності армії. Тим часом що взамін сього дасть Тимч[асовий] уряд — з проекту не було видно. Не окреслено межі тої території, котрою мав завідувати «краєвий орган», ні його відносин до центрального уряду, право veto щодо тих розпоряджень й ініціативи у внутрішнім управлінні, залежність від нього місцевої адміністрації, ні джерел і способів його утримання. Все се викликало великі сумніви, а особливо ображала згадана фраза про самочинну автономію. Кінець кінцем, маючи текст декларації уряду, можна було б переконатись, поскільки він компенсує сі негативні сторони української декларації. Але тут вийшов новий конфуз. Церетелі розмовляв з Петербургом, і розмова скінчилась тим, що кабінет не згодився на той текст, що він йому подав. Міністри-кадети спротивились і заявили, що вони вийдуть з кабінету, коли сей текст буде прийнято. Церетелі даремно толкував їм, що він ніскільки не вийшов з рамок даних йому повноважень і декларація не містить в собі ніякої автономії — кадети затялись і були непохитні. Кінець кінцем Винниченко прийшов перед Ц. раду з благанням все-таки декларацію прийняти, бо, мовляв, Церетелі бере те обов'язком своєї честі — добитися затвердження її Тимчас[овим] урядом, він певен, що товариші-соціалісти його підтримають, хоч би кадети дійсно пішли з кабінету. Сказав дуже схвильовану, просто-таки істеричну промову, закликаючи членів Ц. ради не ухилятись від союзу з російською демократією і соціалістичними партіями на ґрунті сього проекту спільного автономного правління: прийняти текст декларації без змін і дати йому право йти з Церетелі на збори київських комітетів — робити з ними остаточну угоду на підставі сеї декларації.

Ситуація була трудна. Декларація не вдоволяла. Але уставити союз, хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалось цінним.

Я не хотів говорити против, але принципіально не міг боронити декларації; я не говорив. Мало говорили й інші відповідальні діячі Ц. ради. Говорив Винниченко, поборюючи сумніви, які висловлювались против декларації й порозуміння. Та й часу було мало. Треба було спішити на нічне засідання: тої ж ночі Церетелі з Терещенком мали їхати до Петербурга — боронити права на місці.

Більшість Ц. ради прийняла декларацію і дала згоду Винниченкові, на його відповідальність, як він се ставив — йти робити угоду.

На жаль, в своїх споминах він не відкрив подробиць своїх розмов з Церетелі в сій справі. Переказував тільки, що Церетелі, прощаючись, поздоровив його з автономією. Але мені здається, що подібну фразу ми чули від нього ще на конференції, коли, заспокоюючи наше сумління, за зречення з «самочинного здійснювання автономії», він сказав нам, прощаючись: «Повірте, товариші, ви вже маєте саму справжню автономію» (сам-ю настоящую автономію).

В кожному разі, як би не оцінювати угоду 30 червня з становища українських національних інтересів й інтересів революції, треба признати, що сей чоловік попрацював незвичайно енергійно, і, як думаю, — щиро, по соціалістичній совісті, над порозумінням української демократії з неукраїнською.

Нічне засідання з 30 на 1 серпня, де він виступив в ролі такого посередника, закінчило ту приготовчу роботу, яка велася протягом двох попередніх тижнів, і авторитетом стороннього чоловіка, авторитетного і впливового соціаліста, підіграла й прискорила її. Нерозв'язаним питанням зісталася пропозиція представництва національних меншостей. На згаданім нічнім

засіданні російська демократія давала Ц. раді тільки 55%, а національним меншостям 25%, полишаючи 20% спільним «революційним організаціям»: мовляв, серед них будуть і українські, й неукраїнські депутати. Але, кінець кінцем, вона не настоювала на сій пропозиції й згодилася на 30% для нац[іональних] меншостей, ухвалених Ц. радою. Імпульс, даний від Церетелі, переборов останні перешкоди порозумінню. Правда, що й об'єктивні обставини домагались його кричущо!

Другого дня 1 липня с[тарого] ст[ило] п'ята сесія Центр[альної] ради, вислухавши коротке звітлення Винниченка про нічне засідання комітетів, розійшлося на цілих п'ять тижнів, передавши свої повновласті Малій раді, переобраній сим разом. Практика навчила, що для орієнтування в трудній ситуації Мала рада надається краще, ніж велика — апарат занадто великий і менш урівноважений. Тому цілий сей незвичайно тяжкий і плутаний місяць, що зачався від угоди 30 червня, повної ради не скликувано, і справа варилася в Малій раді і в тих партійних зборах, що проходили одночасно.

2 липня наступила кабінетова криза Тимчасового уряду, викликана українською справою. Церетелі додержав слова і змусив міністрів-соціалістів обстояти привезену ним декларацію, не оглядаючись на ультимативну опозицію кадетів. Коли більшість кабінету прийняла подану Церетелі, Керенським і Терещенком контрдекларацію правительства, яка в дещо ослабленій формі повторяла зміст декарації Центр[альної] ради, Мануйлов, Шингарьов і Шаховський зараз же виступили з кабінету. Кадетський «спец» бар[он] Нольде дав характерне освітлення інцидентові в своїй цікавій статті в «Речи».

Невважаючи на те, що декларація правительства, зараз же передана телеграфічно, за підписами Керенського, Терещенка і Церетелі Центр[альної] ради і київському об'єднаному комітетові, стилізована була ще менш конкретно, ніж декларація Ц. ради, фінал — про уступлення кадетів — покривав її дефекти, і в українських кругах вона здебільшого зробила добре враження. Сподівались, що раз міністри-соціалісти провели свою декларацію так твердо, не оглядаючись на вихід кадетів, то вони потраплять наповнити конкретним автономістським змістом сю бліду раму. Мала Рада на засіданні 3 червня, заслухавши телеграму Тимч[асового] уряду, постановила оголосити декларацію 30 червня як свій II універсал з датою 3 липня²¹⁵. На засіданні київських комітетів того ж дня, вислухавши ту ж телеграму, устами Балабанова і Рафеса (с.-дека і бундиста) ухвалено постановлення Тимчасовго уряду в українській справі і висловлено догану кадетам за дезорганізацію революційних сил. Але особливо ентузіастично привітала сей акт українська військова рада, що засідала того дня. Заслухавши й обміркувавши спочатку на ранішнім засіданні урядову декларацію й універсал, вона на вечірнім, відкритім засіданні зробила гучну маніфестацію з приводу признання за українським правительством правно-публічного значення. Не тільки Винниченко, а й представники Генер[ального] комітету, і Рада військових депутатів висловляли свою радість з сього приводу. Се було важно з того погляду, що якраз військову справу особливо було «змазано» в обох документах.

Військовий клуб ім. Полуботка, скликавши нараду з приводу їх, очевидно, щоб «переіхатися» по Ц. раді і Ген[еральному] секретаріаті, мабуть, в зв'язку з таким становищем військових депутатів, і собі прикусив язика і кінець кінцем проголосував «довір'я Ген[еральному] військовому комітетові». А той призначив на 5 липня урочисте проголошення II універсалу військом київського гарнізону в цілім ряді пунктів, і сей приказ був — в перший раз — потверджений також київським комендантом.

Але до сього не прийшло, і се наче було провіщенням того, що з нашого порозуміння з центральним урядом таки нічого не буде. Полуботківська історія знову прорвалася, наробивши великої тривоги в зв'язку з петербурзьким повстанням большевиків і грізними симптомами на галицькім фронті, і урочисте проголошення II універсалу так і не відбулось.

Але перш ніж перейти до сих подій, я хочу спинитися на однім маленькім, малопомітнім, і мало кому пам'ятнім епізоді, від котрого мені й досі стає

прикро на серці, як його згадаю. Се все з сфери нашого неможливого ухильчивого становища в справі війни.

4 липня прийшла до мене, до Ц. ради депутація від ешалону, що йшов з Саратова на фронт. Заявили, що вояки сього ешалону — українці — проголосили себе полком мого імені, і просять мене прийняти від них парад. Я післав їх до Генер[ального] військового комітету, і незадовго одержав відповідь Генер[ального] комітету, що він принципіально годен признати їх «другим українським полком Грушевського», коли вони з того титулу не збираються ухилитися від військових наказів. Депутати сказали, що вони з титулу не бажають собі ніяких привілеїв і цілком послухно йдуть на фронт. Як потім виявилось, між старшиною знайшлися українські романтики, оден з них прислав книжку своїх віршів, де був один, присвячений моему поворотові з заслання — в шевченківським стилю, затитулований, скільки пригадаю: «Повертається Грушевський». Прикро було мені прив'язувати своє ім'я до полку — але не мав я духу й відмовити. Якби я мав змогу — я б сей полк мого імені розіслав додому, орати, і сіяти, і творити життя. Але що я міг зробити? Я «прийняв парад», привітав се <...> людське стадо, післане на заріз, поцілував ікону — полкову святиню, котру мені показали. Тиждень потім їх виправили на фронт — вони пішли без всякого отягання. Потім з фронту приїздили до мене їх делегати, я розпитував, як їм ведеться, вони казали, що нічого. Наспіли на фронт уже після галицької різні і в огонь не пішли. Але пізніш, в різні січневі дні, опинилися в Києві, попали в тутешній огонь, і мені незмірно було тяжко чути, як розстріляли якогось солдата, що йшов з полкової канцелярії «за пакетами», тому тільки, що він назвав себе вартовим, які його затримали, — солдатом «полку Грушевського».

Первертаюся до перерваної нитки подій ширшого значення.

Як відомо, правительственна криза, розпочата виходом сих трьох міністрів, з приводу ухвали української декларації, криза Тимчасового уряду, грозила прибрати дуже серйозні розміри, і большевики використали сю розгубленість правлящих кругів для свого перевороту. 3—4—5 липня Петербург став ареною оружноної боротьби большевицьких і правительських військових частин. Се викликало сильну тривогу в Києві — де большевики виявили свою силу вже під час маніфестації 18 червня.

Екстрено скликаний об'єднаний комітет київських організацій, з участю Генерального секретаріату, підняв проект організації соціального комітету громадської безпечності; щоб запобігти яким-небудь розрухам; Винниченко, що брав участь в сих нарадах як представник Генер[ального] комітету, заспокоював і забезпечував щодо української людності і воцятва — вірних Тимчасовому правительству — і навіть пропонував загрозити большевикам, що якби вони захопили владу в Петербурзі, то Україна виповіла б послух і припинила довіз хліба. Він [у]війшов в склад комісії, що мала зредагувати відозву до людності, і положив підпис Генерального секретаріату поруч різних київських організацій. Але тої ж ночі, коли ся відозва друкувалася, «Полуботківський полк» — як запевняв потім Генер[альний] військов[ий] комітет, що наводив у сій справі слідство — під впливом вістей про петербурзьке повстання, задумав виконати той план, про який оповідало місяць тому Лепарському: захопити головніші установи міста Києва — і не знати, властиво, що далі: чи організувати нове українське правління, чи віддати Центр[альний] раді фактичну владу, — се зісталось секретом організаторів, які потім непомітно зійшли з[і] сцени, не відкривши своїх планів. Апологет полуботківців, «пор[учник] Микола Падалка», між провідниками полуботківського руху незвісний, що читав про се доповідь в Укр[аїнським] військово-історичнім товаристві в Ченстохові в 1921 р. і потім надрукував її в львівським «Ділі», так формулює завдання повстання, — добитись, щоб Тимчасовий уряд визнав Центральну раду верховною владою на Україні до скликання Укр[аїнських] Установч[их] зборів, а Генер[альний] військов[ий] комітет — верховною укр[аїнською] владою, а що сі органи визнали полуботківців 2-м укр[аїнським] полком ім. Полуботка — під сею умовою вони, мовляв, згодні виступити на фронт.

В сім можна одначе сильно сумніватись, щоб провідники повстання мали такі лояльні і скромні наміри щодо Центр[альної] ради і Військ[ового] комітету — але дійсні плани, кажу, зістались секретом їх провідників. Сими провідниками називали поручика Романенка і якогось Майстренка, — мовляли, бывшего поліцейського околоточного. В змові з ними був, мовляв, і полковник Богданівського полку Капкан — але в останній хвилі став на стороні «законної влади» і зрадив полуботківців; згаданий «пор[учник] Падалка» доволі ухильчиво представляє сю ролю — не то, мовляв, Капкан зрадив, не то не міг сповнити своїх обіцянок полуботківцям. Взагалі події сеї ночі, з 4 на 5 липня, не представляються ясно; виступи полуботківців і «вірних укр[аїнських] частин» переплітаються так, що не розбереш, де ті вірні гамували, а де помагали полуботківцям. З другого боку, ворожими українству кругами навале-но було на сей полуботківський виступ стільки різних вигадок на мотив їх хуліганства, грабіжництва і под. (почасти спростованих, почасти неспростованих, але також більш, ніж сумнівних), що не легко визнатися в тім, наскільки організований був сей виступ. Політичний його характер не підлягає сумніву — але цілі його зістаються неясні.

Здається, він почався вчора — так, як представляє се Падалка, але богданівці нібито загамували його, спокій нібито відновлено, але, користаючи з сього заспокоєння, над ранком переведено властиву пробу перевороту: захоплено арсенал і інтендантський склад, забрано там зброю й набої, арештовано військову владу і обсаджено полуботківськими вартами різні державні установи. Була хвиля раннім ранком, коли ситуація здавалась дуже серйозною — але тільки хвиля: повстанці не розпоряджали ніякими організаційними засобами, і ті успіхи їх, які вони хвилево осягнули, свідчили тільки про крайню дезорганізацію «руського Києва».)

Мене збудили коло 5-ї години, коли прийшов Понятенко, що мешкав в сусідстві, на Мар[іїнсько]-Благовіщенській вулиці, і у нього перемешкував Петлюра і деякі члени Генерального комітету, він просив негайно прийти, з огляду на тривожні вісті. Убравшись скоренько, я пішов на помешкання; там мені розповіли, що в тій хвилі знали, — а не знали найголовнішого, наскільки підтримують се повстання богданівці й інші українські частини, і чи повстання звернено против Генер[ального] військ[ового] комітету і Центр[альної] ради, чи ні. Поки я був в тім помешканні, приїхав під мое помешкання автомобіль від полуботківців і з помешкання швейцара подзвонили до мого помешкання, щоб я їхав з ними; коли їм сказали, що мене нема, автомобіль поїхав собі, — на що я був їм потрібний: чи хотіли мене арештувати, чи взяти заложником, чи навпаки — хотіли мене інтронізувати як київську владу, зісталось невідомим. Члени комітету, що викликали мене (може, вони знали, що мені готовилась така примусова подоріж, але того мені не відкрили), за той час одержали з Ц. ради і Генер[ального] комітету заспокоючі вісті щодо богданівців, і, переконавшись, що Ц. рада не zagrożена, разом з мною удались туди. Капкан уже виразно стояв за Ц. раду, проголосив себе тимчасовим комендантом військових сил Києва, заходився коло погамування повстання за поміччю богданівців. Члени Ради військових депутатів, роз'їхавшись по місту, іменем Військового комітету спинали полуботківців і відсилали їх до касарні, а старшину — до Ц. ради. Центральна рада перетворилася на кілька годин в штаб обложеного Києва; привезли туди звільненого з арешту коменданта Києва; приїхав заступник Оберучева (самого Оберучева в Києві не було); по нараді Петлюри і Винниченка з сими військовими чинами рішено було уповажити до всяких заходів коло погамування повстання одного з старших чином членів Генер[ального] військ[ового] комітету, генерала Кондратовича. Я не мішався до сих справ — просидів кілька годин в великій залі Ц. ради й був свідком, як приводили арештованих полуботківських старшин, відбираючи зброю і набої, котрими вони були обвантажені вище самої можливості; се були молоді хлопці, робили симпатичне враження. Роззброївши їх, пускали на слово, що вони вернуться до касарні. Не маючи що при тім робити, я пішов перед полуднем додому, в тім переконанні, що

справа скінчилась. Але не так зараз вона ліквідувалась: хоч поворот полуботківців до своїх касарень до ночі закінчився, проте в місті було тривожно; говорили про частини полуботківців, що поховались в місті і готовляться до нових екскурсів; замість них робили свою роботу різні хулігани, користаючи з певних обставин. Виникали непорозуміння, фальшиві тривоги, які кінчались часом дуже сумно, та се були дрібні епізоди, і загалом Київ приходив до «нормальних відносин». Але віськове начальство, боячись, щоб виступ полуботківців не послужив небезпечним прикладом для іншого війська, напосідався на повне викурення їх з Києва. Не пам'ятаю вже добре, які були поставлені їм вимоги, здається, зложити зброю і йти на фронт. Але полуботківці поновили свої старі домагання — формування з них наперед полку, і под., і не хотіли інакше йти з касарень, зачинившись в них і нікого не [пускали?].

Військове начальство натискало на Ген[еральний] військ[овий] комітет і його уповноваженого на заспокоєння, ген. Кондратовича, щоб вони негайно привели полуботківців до послуху, як не намовою, то силою, інакше се зроблять неукраїнські частини. Ген[еральний] комітет і ген. Кондратович захвилювались. Російські частини, досить розагітовані против українців, уже почали формальну облогу грушківських касарень, де сиділи полуботківці; справа готова була викинутися з рук укр[аїнських] військових організацій. Тимчасом як в Ц. раді делегати полуботківців, вислані до Ц. ради, вели в Педагогічній музеї переговори з Ген[еральним] секретаріатом, шукаючи порозуміння, приїхав Кондратович з відомістю, що готується збройний наступ, і просив уповаження бомбардувати полуботківців стрільбою вгору, котра б мала їх більше налякати, ніж наробити шкоди. Ся пропозиція в Ц. раді викликала враження зовсім не прихильне; супроти брехливих вигадок правої преси, що представляла полуботківців бандою погромщиків, все більше підіймалась симпатія до них, не тільки у українців, але й у інших; особливо, річ зрозуміла, брали її в оборону круги большевистуючі. Центральна рада доручила секретаріатові їхати на місце і запобігти оружному конфліктові. Всі поїхали, і застали полуботківців уже в огні; телефонували Оберучеву, щоб припинив стрільбу, з огляду на повну надію полагодити конфлікт мирно — той не згоджувався. Нарешті Кондратович, покликуючись на свою повновасть, сам обійшов ряди наступу і припинив стрільбу. Пізно ввечері переговори закінчилися тим, що полуботківці згодилися віддати зброю Ц. раді, яка натомість обіцяла зробити всі заходи, щоб їх признано укр[аїнським] полком — хоча вже й не імені Полуботка, що стало через останні події одіозним для багатьох. Зброю прийняв Богданівський полк, і інцидент здавався закінченим. Але в дійсності і се не був кінець. Військова київська влада, не встигши розстріляти полуботківців, стала їх знову діймати голодом — припинила харчування, поарештувала неповинних людей (властиві призвидці позникали після провалу) і посадила їх до найгіршої в'язниці — б. 16 косога капоніру Печерської фортеці, військові патрулі всяко знущались над обеззброєними, а кирасири — найбільш розагітована против українців російська частина війська — вчинила просто бандитський нічний напад на касарню, пограбували, познищали як знали. Полуботківці апелювали до Ц. ради (засід[ання] 9 липня). Справа потяглася ще на кілька день, дуже хвилюючи українські круги, — поки нарешті Ген[еральний] комітет дійшов ніби якогось компромісу з київ[ськими] військовими кругами, і полуботківці пішли на фронт як український полк. Оберучев при сій okazji наділив Кондратовича малоприємною функцією — контролювати. Все се було дуже сумною інавгурацією Ген[ерального] секретаріату в ролі признаного урядом краєвого органу (правда, ще не поповненого!). Багато невдоволення викликало в тім часі відповідне становище уряду в інших питаннях. Напр[иклад], справа повороту з фронту учителів й інших культурних сил, до зарізу потрібних на місцях, для нової демократичної організації земств, сільського і волосного самоврядування. В сій справі йшов до військового міністра я, з титулу голови Ц. ради, писав Ген[еральний] секретаріат, і нічого не помагало. Ген[еральні] секретарі з шкідри вилазили, свідчачи свою добру волю підтримати Тимч[асовий] уряд

в труднім його становищі: закликаючи селянство підтримати армію харчуванням, [у]тримуватися від яких-небудь самочинних актів до законодатного вирішення земельної справи. Петлюра як ген[еральний] секретар військових справ розіслав по штабах армій телеграфічного обіжника, наказуючи їм оголосити по всіх укр[аїнських] громадах у частинах, щоб вони всіма силами підтримували фронт, бо «на українцях як непереможній силі можна оперти в сю грізну хвилину наше загальне змагання до рятунку волі революції та України». Але в результаті, крім отсеї свободи закликання української людності до рятування рос[ійського] уряду за [...] Ц. радою, ніякої нової призначної функції не знаходилося, і навіть прошення Ген[ерального] секретаріату, вислане в самий день доповнення Ц. ради, щоб йому було признане право безплатної пересилки, не було уважено.

Та ще, Кажу, якийсь час можна було вимовлятися тим, що Ген[еральний] секретаріат не був поповнений. Сього поповнення і затвердження уряду різні круги чекали нетерпеливо — як тоді зможе себе показати краєвий орган. Ситуація була настільки тяжка у всій прифронтовій полосі, аж до Дніпра, що не тільки українці, але й малоприхильні їм круги жадали якоїсь активності і позитивної роботи і, пустивши в трубу свої надмірні вимоги, годилися на українську пропозицію, аби скорше ввести в життя «краєвий орган». 6 липня відбулося об'єднане засідання київських комітетів, і на нім прийнято пропозицію поповнення, запропоновану Ц. радою: 30% нац[іональних] меншостей, аби вже дійти того поповнення. Другого дня ділили ці 30% між різними національними і революційними організаціями: 18% радам робітничих і солдатських депутатів і російським соціальн[им] партіям, 9% єврейським, 3% польським, разом 18 місць на загальне число 60 мандатів Малої ради. 11 червня відбулось перше засідання Малої ради з представниками неукр[аїнських] організацій. Се був світлий момент, промінь сонця на захмаренім тодішнім овиді. Я говорив, що як історик національної боротьби на Україні я був би щасливий бачити її закінчення; висловляв побажання, щоб впали назавсігди ті мури, які ділили неукраїнську демократію від української, і вони злилися в одну революційну демократію України; щоб усі упередження, які різнили їх, відійшли до історії раз і навсігди. З боку київських комітетів з такими ж побажаннями і запевненнями виступили Доротов, Таск, Страдомський — сей навіть підніс клич: «Нехай живе Велика Україна». Дуже тепло промовляли представники єврейських національних організацій, не відставав від них представник ППС (лівіші). Українська інтелігенція була розчудена сим єднанням. Воно справді мало своє позитивне значення. Властиво, се був єдиний дійсний позитивний момент в цілій угоді — тільки дещо перецінений. «Нова рада» (13.VI) ентузіастично писала у вступній статті: «Нехай святиться і згадується в літописах України сей день. Нехай у пам'яті наших політичних партій і громадських діячів лишитья він як день присяги на вірність принципів єднання, братання і рівності всіх народів України. Не знати ще, яка доля спіткає наш край тепер і в дальшій будучині, але знаємо, що йдемо вперед, свідомі своїх завдань, що вже тепер удається нам будувати і складати відносини й стосунки з братніми народами, на Україні сущими, так, як того вимагають заповідані нам од батьків і дідів наших ідеали вселюдського єднання й згоди. Це дає надію й певність, що ніяке лихо міжнародне чи стихійне не застане нас в нашій хаті в розбраті й сварках, у ворожнечі й непорозуміннях». «Народна воля» (14. VII), з почуттям повторюючи ці слова, вказувала на особливу вагу сього єднання, саме коли збивалися в міцні лави елементи праві, чорносотенні, злорадно констатуючи клопітливе становище соціалістичного правительства і підчеркуючи й кладучи на рахунок лівих течій всякий прояв дезорганізації («Н[ародна] в[оля]» 14. VII). Сі «южноруси», «Малорусский союз имени Гоголя», «Союз русских избирателей города Киева» й под. підносили тоді голову й крякали на похорон революції.

Провал сформованого Керенським наступу на галицькім фронті, як можна було передбачати, тягнув за собою наслідки — один грізніш від другого. Короткий успіх, здобутий загибеллю найкращих, найбільш дисциплінова-

них частин фронту, видохся на протязі яких [о]сь десяти днів. Кульмінаційним пунктом було обсадження російським військом Галича, що на коротку хвилю наново розбудило надії на прилучення Галичини. Але в сей мент уже перекидалось на галицький фронт германське військо на порятунок австрійського; в перших днях липня воно залатало прорив і повело контрнаступ. Ті російські частини, які зацілили, тому що не прикладались до наступу, не мали ніякої охоти боронити позиції від <...> німецького наступу, без сорому кидали їх, і відступали, а на прощання чинили чисто хуліганські погроми й грабунки, насилували жінок, забирали худобу, грабували крамниці. Сей момент, коли «солдат Таск» міняв свою антиукраїнську орієнтацію на сприятливу, був момент масової утечі і хуліганства солдатів на галицькім фронті, який ліг чорною плямою на російську революцію в очах галицької людності і всього культурного світу. 8 липня покинено Тернопіль, що був устоявся в попередній кампанії і служив, як здавалося, тривкою базою російської окупації в Галичині, а під рукою комісарів Ц. ради підтримував добру з українського становища репутацію революції й українського руху. З фронту і з прифронтової зони летіли одна за одною Йовові вісті²¹⁶.

Військове начальство відповіло на сі жахливі події відновленням кари смерті, початок зробив голосний потім незадовго, генерал Корнілов²¹⁷, як начальник Полуднево-західнього фронту, з його комісаром Бор[исом] Савінковим²¹⁸. Тимчас[овий] уряд прийняв сю постанову і зробив її загальнообов'язковою, а прилучив до нього репресії против друку: дав право міністрам закривати видання і потягати до суду редакторів за поклики до непослуху військовим властям, насильств, горожанської війни. Факти сі були прийняті українськими кругами з великим невдоволенням. Ц. рада, обговоривши відновлення кари смерті, засудила се розпорядження. Воно дійсно робило враження банкрутства не тільки революційного режиму, але й цілого революційного руху; се видно було з того великого вдоволення, що відчули з сього повороту до «старого доброго часу» круги реакційні. Та нерішучість і брак віри в свої сили, [які] разом з тим російські соціалістичні провідники виявляли супроти дезерції²¹⁹ буржуазії і влади, давали привід до найгірших побоювань. Українські соціалістичні партії, особливо с.-ри, бажали, щоб соціалісти скористали з дезерції кадетів з кабінету й утворили соціалістичну диктатуру — такі побажання висловлялись с.-рівською «Народ[ною] волею». Земельна політика уряду була одним з приводів кадетського бойкоту поруч національного питання (української автономії) — тому с.-ри відчували сю кризу і соціалістичну російську протрацію особливо живо. Меншовики ніяк не хотіли брати на себе одвічальності за кермування державою, доконче шукали порозуміння з буржуазією. Декларація Тимчасового уряду, випущена після виходу з кабінету дотеперішнього прем'єра кн. Львова, була незвичайно сіра, бліда, позбавлена всякого революційного ентузіазму, всякої будівничої енергії.

Ще більшу депресію і тривогу викликала заява Керенського і Церетелі на засіданні Петерб[урзької] Ради депутатів 13 липня про намір кабінету скликати всеросійське «совещание» громад[ських] організацій <...> до університетів для переведення коаліційного принципу. Се дорисовувало картину!

Супроти того укр[аїнські] соціалістичні партії вважали потрібним розвинути особливу енергію, не без гордовитої гадки, — показати себе перед старшими сестрами, російськими партіями, й дати їм приклад революційного дерзновенья. 11 липня почався Перший робітничий укр[аїнський] з'їзд — що, між іншим, мав доповнити структуру Ц. ради своєю робітничою делегацією (для неї в схемі Ц. ради, зафіксованої з кінцем червня, було полишено 100 мандатів). Він тривав п'ять день, проходив доволі жваво й інтересно; цікаво було, що с.-рівський елемент виявився серед робітництва дуже активно — але до конфліктів з с.-деками не приходило; с.-рівські провідники признавали гегемонію с.-децької ідеології, полишаючи собі агітаційну й організаційну роботу. По скінченні робітничого з'їзду другого дня відкрився теж п'ятиденний (15—19. VII) партійний с.-рівський з'їзд (другий), більш, ніж жвавий — прямо бурхливий, де гостро стрілися течії правіші й лівіші (бороть-

бистьські, кажучи пізнішим терміном). Ліва більшість провела резолюцію про соціалізацію землі (скасування права власності на землю і виключення її з товарообліку, а в питанні національно-політичнім пішло далеко за межі автономії України в федеративній Російській Республіці, прийнявши в точній мірі конфедеративний принцип, пропагований Маєвським). «Перебудова сучасних імперіалістичних сепарованих держав в федерацію демократичних республік, утворених на національно-територіальному принципі, з міжнародним забезпеченням прав національних меншостей, на основі екстериторіальності, — обсяг суверенності і дороги федеративної сполуки (?) повинні бути встановлені лише шляхом добровільної угоди між суверенними націями, які складають федерацію, згідно з інтересами працюючих мас кожної нації. Що ж до України, то вона повинна приступити до федерації з іншими народами як демократична республіка, в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної її державної приналежності».

Одночасно йшло вироблення «тимчасової української конституції», як її називали — інструкції новому генеральному секретаріатові. Прелюдією послужило засідання Малої ради 14 липня. Присутні були майже все неукраїнські делегати (мандат більшовиків, що його зреклись і вислали потім свого представника тільки до Повної ради, київський виконавчий комітет віддав Київській Раді військових депутатів). Ген[еральний] секретаріат поставив справу доповнення його представниками меншостей, і в зв'язку з тим — збільшення секретаріату [через?] додатково нових ресортованих секретарів: пошт та телеграфів, шляхів, праці, промисловості і віросповідань. Представники меншостей претендували на чотири місця: с.-ри Зарубіна (на ресорт пошт і телеграфів), меншовики — Гінцбурга — Наумова (на ресорт промисловості), бундівці Рафеса, поляки Редліха. Вив'язалась широка дискусія, що протяглася до півночі, і перенесена була на другий день, а потім на третій день, так що вийшло перманентне трьохденне засідання, пам'ятне в історії нашого революційного життя. Дебати викликали питання нових ресортів, спеціально поставлене мін[істром?] Ковальським внесення про розширення компетенцій секретаріату військових справ: надання йому права формування військових частей і взагалі розпорядних функцій, під зверхністю російської командної влади і міністерства; проект підпорядкування Ген[еральному] секретаріатові українських шляхів, пошт і телеграфів, принцип національно-партійного представництва меншостей в Ген[еральному] секретаріатові, що вони викинули. Замість того заведено трьох товаришів секретаря національних справ — від великоросів, євреїв і поляків, а [з] 14 секретарських місць дано їм два: пошт (рос. с.-р. Зарубін) і держ. контролю (бундовець Рафес). Всі новопроєктовані секретаріати ухвалено з виїмком віроісповідного (замість нього товариш секретаря внутр[ішніх] справ для справ віроісповідних). Для обміркування військових справ утворено окрему комісію, яка виробила організаційні резолюції, прийняті Ц. радою. Затим рада поступила до вироблення інструкції Ген[еральному] секретаріату, названого «Стат[ут]ом вищого управління України».

Завзяті дебати [коло Генерального секретаріату] потяглися на два дні, — реорганізованого і доповненого згаданими представниками меншостей (Зарубін і Рафес), його представники: Винниченко, Барановський і Рафес виїхали 15 липня до Петербурга, на заклик Тимчасового правительства, а властиво — І. Г. Церетелі, щоб прибували для вироблення (...) з Тимчас[овим] урядом. Остаточно вироблений текст інструкції передано їм телеграфом.

Дискусію викликали головні ті точки, де уставлялось взаємовідношення Центр[альної] ради та її Ген[ерального] секретаріату до всерос[ійського] уряду; чи Ген[еральний] секретаріат єсть орган Центр[ального] уряду, відповідальний перед ним, чи се орган Центр[альної] ради, відповідальний перед ним; наскільки він виконує директиви центрального уряду, і яким чином навзаєм; він і Центр[альна] рада можуть вносити свої поправки в розпорядження Центр[ального] уряду дотично України; особливо гостро стояло фінансове питання, а при виясненні кардинального для російських кругів питан-

ня про санкцію Рос[ійських] Установчих зборів врізався сюди давніш уже поставлений (укр. с.-р.) постулат установчих зборів України. Укр[аїнські] с.-ери взагалі найбільш радикально ставились в питаннях українського державництва, а найбільше нервово знов реагували на все, в чім відчувались ними які-небудь «посягательства» українців на прерогативи російських органів, — російські меншовики. Укр[аїнські] есдеки займали більш здержливу позицію з укр[аїнської] сторони, так само, як есери з російської, національні єврейські й польські партії підтримували укр[аїнські] домагання, наближаючися в тім до укр[аїнських] есдеків. Кінець кінцем л[у]к[раїнське] становище в інструкції було прийняте, хоч і дещо притушоване. Укр[аїнські] Установчі збори включено до декларативного вступу «Статуту»: «Укр[аїнська] Центральна рада, орган революційної демократії всіх народів України, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу (уступка центрові), і довести її до Укр[аїнських] Установчих зборів і Російського Установчого зібрання», читалося в останній редакції, і се була уступка не тільки російських партій, але і українських есдеків, які до сього пункту спочатку ставились негативно. Генеральний секретаріат признано відповідальним тільки перед Центр[альною] радою — лише затверджуваним Тимчас[овим] урядом.

Загалом дискусія, хоч досить гаряча, не лишила по собі прикрого осадку. Навпаки, по закінченні дебат і проголосуванні статуту в цілості представники нац[іональних] меншостей вчинили свого роду свято революційного єднання: вони заявляли, що дебати над статутом переконали їх в щирих бажаннях українців уставити добрі відносини з меншостями і забезпечити їм сприятливі умови життя на Україні — що з сього погляду Укр[аїнська] Центр[альна] рада дає, може, перший приклад такого дружнього єднання. Представник російських есерів вітав перші початки федеративного будування. Промовляв і я, висловлюючи своє переконання, що не насильствами, а тільки обопільними уступствами можна сотворити тверді підвалини життя і міжнаціональні взаємовідносини («Н[ародна] в[оля]» з 18. VII). Далекі в ніч потяглась ся велична маніфестація на честь «першої конституції України», як її називали (під таким заголовком — «Конституція України» — й надруковано Статут — напр., в «Робітничій газеті» з 18 липня).

Потреба дружнього єднання відчувалася дійсно живо. Розвал воєнного фронту, накликаний божевіллям Керенського, з одного боку, з другого — розвал внутрішнього революційного (...), викликаного дезерцією кадетів, викликали серйозні побоювання у всіх, кому було дорого визволення з лещат старого режиму, і та організованість і солідарність, з якою виступали українці в сих грізних обставинах, потроху ломили неприязнь до них в соціалістичних та демократичних російських кругах, наповняли поважанням і довір'ям тих, що ще недавно трактували український рух як несерйозну [забавку?], або «ніж в спину російської революції». З другого боку, й провідні українські круги, помічаючи, як з крахом революційного фронту починає підійматись реакційна чорносотенна противукраїнська і разом противсоціалістична, противреволюційна [сила], високо цінили сі наростаючі порозуміння з неукраїнською демократією України, особливо Києва, і особливу увагу звертали на його поглиблення і зміцнення. В історичній перспективі се виступає як помилка українських партій і київського українського осередку, що він взагалі під час усєї революції занадто багато уваги звертав на утавлення відносин з нац[іональними] меншостями і то спеціально в Києві, і супроти того мало уділяв уваги периферії: закріпленню своїх впливів, організацію провінціальної адміністрації, особливо місцевої, зв'язкам з людностю; що робилося в сім напрямі, робилося тільки українськими с.-ерами, які на горі собі потім, при остаточнім обрахунку зістались диктатурою української провінції, й тим накликали потім похід інших укр[аїнських] партій — с.-деків, с.-ерів, самостійників, — які нічого не робили на провінції, займаючись тільки Києвом, місцями в уряді і в центральних українських і київських установах. Се приготувало потім різні біди українській революції — але, з другого боку,

так фактично складались обставини, і не було такої сили, яка могла б дати більш доцільний і розрахований на далекі перспективи план. Приходилось передусім служити вимогам моменту. А вони були капризні, не завжди зрозумілі.

Почну від наших місцевих прифронтових і фронтових подій. Уже під час дебат над «Статутом» наспіла телеграма від нашого галицького ставленика, головного комісара Дорошенка, стилізована, — очевидно, умисно — в виразах якнайбільш здержливих. Вона просила Центральну раду зробити з свого боку заходи проти страшеного розруху фронту і всякого роду ексцесів, і заповідала його устами докладніше звітлення в сій справі. Ся доповідь відбулася на засіданні Малої ради 22 липня і зробила страшенне враження. Перед нами вирисувалася ганебна картина другого повторного знищення Галичини російським військом і сим разом уже революційним, що стояло під відповідальним керівництвом вибранців російської демократії, міністрів-соціалістів, — і тимчасом як усі українські органи були систематично паралізовані в своїй діяльності і позбавлені всякої езекутиви, всяких організаційних впливів, ті поставленики Керенського — «солнца русской революции» — систематично, завзято нищили український край, тому що не бачили можливості затримати його в російській окупації. Трактували його, як вороже добро, ганебно плямили не тільки мерзкими ексцесами війська, але й своїми розпорядженнями в очах місцевої української людності, що так була довірливо пригорнулася до революційної влади і революційного війська як свого — не стільки російського, скільки українського — престиж і репутацію революції, не тільки російської, але й української. Плямили українське ім'я, українське відродження, українську державність перед очима неукраїнської людності, перед очима народів, перед очима світу всім тим мародерством, знуцанням, огидними насильствами і руїною, примусовою евакуацією країни. Під враженнями сих реляцій я написав свою статтю «Чорна пляма», уміщену в «Народній волі» з 26 липня — але вона тільки в малій мірі віддає те страшне горе і гнів, яким було тоді наповнене моє серце.

ПРИМІТКИ

¹⁷⁸Ігнатович Віктор Володимирович (1883 — V 1933) — громадський діяч, один з керівників київської контори Державного банку, касир Старої громади, член-засновник Української федеративно-демократичної партії (грудень 1917 р.). Член фінансової комісії української мирової делегації при переговорах Української держави з Радянською Росією (почалися 23 травня 1918 р.). Брав участь у заключенні торгово-консулярного договору з Кубанським урядом (листопад 1918 р.). Родич І. Франка (5 листопада 1894 р. узяв шлюб з Олександрою Федорівною Хоружинською). Згідно некрополя Б. Зданевича, похорон В. Ігнатовича відбувся 6 травня 1933 р. (Центральний державний архів-музей літератури й мистецтва УРСР, ф. 113, оп. 1, № 36, арк. 6).

¹⁷⁹Виймаю з звітлень з'їзду (Робітнича газета з [дня] 8 червня), як там записано моє повідомлення про се: [«Позаяк і п. Оберучев, і т. Петлюра, обидва покликались на мене, мушу сказати кілька слів у цій справі і розказати, як воно фактично все було щодо мене. Учора у чверть на четверту годину уночі мене розбудив дзвінок телефону. Підійшовши до телефону, я довідався, що зо мною хоче поговорити п. Оберучев. Він запитав мене, чи відомо мені, що на нараді з'їзду о 2 годині ночі винесена резолюція перейти до «насильственных действий». Він нічого не говорив про захоплення Державного банку та губернського казначейства. Він запитав мене, чи я був при тому та чи я цілком певний? Я сказав, що на вечірній нараді не був, [але], що такої постанови не було; сказав, що, зважаючи на напрямок з'їзду та на обраний ним склад президії, я навіть і думки про щось подібне не припускаю. Але, звичайно, що, крім свого глибокого переконання в цім, іншої ніякої гарантії я йому не міг дати. Він запитував мене про телефони членів Г. У. К., але номерів цих телефонів я йому не міг дати, бо й сам не знав. Оце вся моя розмова з п. Оберучевим. Рано-вранці повідомив мене директор банку, що теж мав подібну розмову з п. Оберучевим о 3 год. ночі і теж назвав ці відомості провокаційними і прохав його, якщо він має становити охорону, то зробити це якнайбережніше, аби не викликати обурення. Оце і все, що я мав власне

сказати» (Робітнича газета, 1917, 8 червня, № 55, С. 1; запис виступів робив Андрій Кас'яненко [Авт.]

¹⁸⁰ Небезінтересно нагадати тексти привітань, що ними обмінялися польський і укр[аїнський] з'їзд в тих часах «весни народів» («Н[ародна] в[оля]», № 29 з 11.IV.). Авт.

¹⁸¹ Макаренко Андрій Гаврилович (1885—1963) — політичний діяч. Служив в управлінні південно-західних залізниць, директор департаменту в міністерстві залізниць Української держави. Один з організаторів повстання проти гетьмана. Член Директорії. Помер у США.

¹⁸² Між внесеними поправками варто одмітити одну: будучу федерацію, в котру має перетворитися Російська держава, назвати не Російською, а Слов'янською («Н[ародна] в[оля]», № 30). Авт.

¹⁸³ Якийсь селянський депутат із Звенигородщини, здається, Шаповал на ім'я, — тільки не з «історичних Шаповалів», — повідомляв його, що селяни для охорони ладу приступили до організації козацької місії («вільної козаччини»). Авт.

¹⁸⁴ Люди у відпустці (польс.).

¹⁸⁵ У Києві існувало дві фірми купців другої гільдії Золотницьких — антиквара та ювеліра Абрама Яковича (Хрещатик, 23; засн. 1854) та антиквара Мойсея Абрамовича (Хрещатик, 13, будинок біржі). Перед революцією та в роки громадянської війни вони широко скуповували старовинні й рідкісні речі. 1927 року фірма «А. Золотницький» існувала в Парижі (див.: Возрождение, — 1927, — 31 марта, — № 667, — С. 4).

¹⁸⁶ Виконавчий.

¹⁸⁷ Родзянко Михайло Володимирович [31.III.1859—1924] — один з лідерів октябристів, голова Третьої й Четвертої Державних дум, з березня 1911 року — голова думи, 1917 року очолив Тимчасовий комітет Державної думи. Один з організаторів корніловщини.

¹⁸⁸ Текст Першого універсалу Центральної ради, проголошеного в період діяльності Тимчасового уряду:

«Універсал Української Центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього.

Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від солдатських казарм, від усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням — Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закона на Всеросійському Учредительному зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користуватися ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї землі української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну раду, і наказали нам бути на чолі нового народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нашого життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що центральне російське правительство простягне нам руки в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове російське правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограда своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію;

Щоб центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах;

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Україні:

Щоб певна частина грошей, які збираються у центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його;

Всі ці домагання наші центральне російське правительство одкинуло. Воно не схотіло сказати, що признає за нашим народом право на автономію, право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось від відповіді, одіславши нас до майбутнього всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне російське правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло призначити комісара на Україну, щоб ми могли разом край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти і організації.

І тепер, народе український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна рада, видаємо сей універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: одини самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города одини знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа городська чи за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна рад покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в сей тяжкий час вседержавного безладдя, дружно-одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, всеросійське Учредительне зібрання має затвердити своїм законом.

Народе український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною радою — стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народної праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську центральну казну, а сам не мав, та не має і тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (июля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно і негайно регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради.

Народе український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом як рівний з рівним.

Ухвалено: у Києві, р. 1917, місяця червня (июня) числа 10» (1917 год на Киевщине: Хроника событий. — К., 1928. — С. 482—483).

¹⁸⁹ Джиджора Іван [9.II.1880, с. Заставці Підгаєцького пов. на Галицькому Поділлі — 22.IV.1919, там само] — історик, учень М. Грушевського у Львові. Закінчив Львівський університет, у 1907—1914 роках мешкав у Києві, допомагаючи в роботі редакції ЛНВ, книгарні НТШ тощо. Основна праця — «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр.» [1911; його докторська дисертація]. Збірку його розвідок і заміток «Україна в першій половині XVIII віку» М. Грушевський видав у Києві 1930 року.

¹⁹⁰ Порто-франко [іт.] — певна територія [порт або приморська область], у межах якої дозволяється ввезення і вивезення іноземних товарів без сплати мита.

¹⁹¹ В осторогу, мабуть, сим проектам звісний свого часу Ю. Яворський надрукував на сторінках «Киевлянина» апологію «русского языка», де змалював, до чого веде відречення від

«чудного и могучего русского языка»: «Лишившись вдруг в безумном порыве самодурского отречения, великого и совершенного языка образованности и культуры, выработанного веками народной жизни и творческой работой многих поколений — это несчастное племя возвратилось бы к косноязычному лепету и жалкому прозябанию своего детства, обрекло бы себя на медленную, но неминуемую национальную гибель. Ведь в наше позднее время нельзя уже думать о том, чтобы можно было начинать народную жизнь сначала. Поздно и немисливо создавать ныне из детского лепета — культурный язык, из простой колыбельной песни — особую, жизнеспособную литературу» [ч. 141 з 24.VI]. Авт.

Яворський Юліан Андрійович [27/15.XI.1873, с. Більче в Галичині — 11.I.1937, Прага] — філолог-славіст, фольклорист. З 1904 року викладав німецьку мову в Київській Першій гімназії та інших навчальних закладах Києва. Видав «Описание рукописей Имп. Александровской киевской гимназии» [К., 1913]. У «Повісті про життя» його згадує К. Паустовський [розділ «Кишата»]. Див. про нього: «Столетие Киевской Первой гимназии, том I, — К., 1911. — С. 220—223; Временник Ставропигийского института на 1933 год. — Львов, 1932.

¹⁹² Консеквенція [лат.] — послідовність.

¹⁹³ Голова секретаріату і ген[еральний] секретар внутр[ішніх] справ Винниченко, фінансів — Барановський, продовольчих справ — Стасюк, земельних — Мартос, військових — Петлюра, судових — Садовський, міжнародних — Єфремов, генеральний писар — Христюк. Авт.

¹⁹⁴ Які «переходові заходи» що [до] українських постулатів вважав можливим Тимч[асовий] уряд, давав зрозуміти опублікований в пресі лист тодішнього міністра освіти Мануйлова до попечителя Київ[ської] округи Василенка в відповідь на подані ним персонально дня 18 червня побажання в інтересах української освіти й культури. Міністр заявляє повну готовість «піти назустріч задоволенню культурних потреб малоруського народу»: не знаходячи в законі перешкод, щоб наука в двох проєктованих гімназіях велась «на малорусском языке как на одной из ветвей общерусского языка», він обіцяє клопотатись про утримання двох таких гімназій — одної в Києві («пам'яті діячів Кирило-Методіївського товариства»), в повнім складі клас, другої — в якійсь іншій місті [в складі приготовчої і першої класи, з дальшим поповненням клас]. В київській університеті будуть заведені 4 кафедри українознавства. Київське наукове товариство дістане 5 тисяч підмоги [в дійсності їх не дістало]. 20 тис. буде асигновано на видання українських підручників. Київській бібліотеці дане буде право на обов'язковий примірник, як петерб[урзькій] і московськ[ій] бібліотеці, і на комплектування бібліотек книгами <...> буде асигновано 150 тис. карб. [«Киевлянин» з 28.VI]. Лист, очевидно, публікований самим Василенком як ілюстрація його дбалості про «культурні потреби українського народу» і характеризує не тільки позицію Тимч[асового] уряду, але й «поміркуваних українців» — Винниченка і його помічника й радника В. П. Науменка. <...> Авт.

¹⁹⁵ Кропоткін Петро Олексійович [1842—1921] — один з чільних діячів і теоретиків анархізму, географ і мандрівник, князь. Його мати Катерина Миколаївна [дівоче прізвище Сулима; 1811—1846] належала до української аристократичної фамілії, родоначальник якої, Михайло Сулима, жив ще в XVI ст.

¹⁹⁶ Терещенко Михайло Іванович [1886—1956] — російський політичний діяч, був близький до прогресистів. Після Лютневої революції міністр фінансів, з 5 травня 1917 року міністр іноземних справ. Прихильник «війни до переможного кінця».

¹⁹⁷ Церетелі Іраклій Георгійович [1881—1959] — один з лідерів меншовиків. Лідер соціал-демократичної фракції II Державної думи. Заступник голови президії меншовицько-есерівського ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів, міністр пошти і телеграфів у першому коаліційному кабінеті Тимчасового уряду. Очолив антиленінський блок на Учредительному зібранні. З 1919 року член Учредительного зібрання меншовиків Грузії. Емігрував.

¹⁹⁸ Ще рішучіший був більшовицький проєкт резолюції, не прийнятий більшістю: він висловляв догану Тимч[асовому] урядові за його контрреволюційну та антидемократичну тактику в укр[аїнській] справі і признавав за Україною право не тільки на повну автономію, але й на державну самостійність. Натомість «всеросійська Рада селянських депутатів», що стояла під проводом рос[ійських] с.-рів, незадовго перед тим винесла в сій справі резолюцію, котрою, з одного боку, запевняла свою солідарність з бажаннями Ц. ради й обіцяла добиватись повної автономії як для України, так і для інших областей і національностей Росії, але проголошення цих принципів вважала прерогативою Всерос[ійських] Установч[их] зборів. Тому, на її гадку, Тимч[асовий] уряд правильно відмовив Ц. раді в проголошенні автономії, і Ц. рада повинна відкликати свій універсал, котрим проголошує негайне здійснення автономії. Але вважає можливим негайне заведення широкої культурної автономії України, теоретичне розроблення українцями принципів політичної автономії і підготовку її здійснення і закликає Тимч[асовий] уряд, аби він ішов назустріч усім бажанням України, які не загрожують загостренням національної ворожнечі, ослабленням сил революції та бовздатності армії. Се було приблизно становище Керенського, тим часом як резолюції робітничих депутатів відповідали позиції Церетелі. Авт.

¹⁹⁹ «Доволі несподівано було киянам почути як голова київ[ської] Ради робітничих депутатів «кристальний с.-дек» Незлобін, вітаючи на засіданні в Києві Керенського і Церетелі, за

компанію і Терещенкові пустив комплімент, що й він їм не чужий: «Київські робітники знають його як тривкого й енергійного борця за ідеї свободи». Авт.

²⁰⁰ Чарниш Іван Григорович — губернський земський агроном у київській губернській земській управі. У серпні 1917 р. відмовився від пропозиції Д. Дорошенка увійти до генерального секретаріату. Восени 1918 р. разом з К. Воблим, Є. Чикаленком та ін. узяв участь у підготовці проекту земельної реформи Вол. Леонтовича.

²⁰¹ Коліух Дмитро Вікторович [бл. 1882, Росош Острогозького пов. — бл. 1937] — кооператор і громадський діяч. Талановитий організатор української споживчої кооперації. 1917 р. голова київського міського продовольчого комітету й продовольчої управи, з початку листопада товариш генерального секретаря в продовольчих справах [Киевская мысль. — 1917. — 7 нояб. — № 266. — С. 2]. У 1917—1920 рр. голова правління Дніпросоюзу, на матеріальному утриманні якого, нібито співробітники, перебували діячі української культури Н. Городовенко, Лесь Курбас, К. Стеценко, Я. Степовий, П. Тичина та ін. У 1918 р. міністр харчових справ в уряді В. Голубовича, з 1920 р. заступник голови управління Вукопспілки і голова Кооптаху, директор Укрзовнішторгу. Близько 1930 р. заарештований, помер на засланні в Середній Азії.

²⁰² В своїх споминах Винниченко, на жаль, якось обійшов мовчанкою сей епізод і, змішавши гулянку на пароході 19 червня з засіданням комітету об'єднаних організацій спільно з представниками 20 червня, представив справу так, що я був разом з ним і на гулянці [том I, с. 243]. Се невірно. Я був з Винниченко на засіданні комітету 20 червня, другого дня після гулянки, а на гулянці з Центр[альної] ради був тільки Винниченко. Се ясно було зазначено в усіх справозданнях, які появилися в київських часописах. Авт.

²⁰³ Modus vivendi [лат.] — букв. спосіб життя, тимчасова угода, що її укладають, коли обставини не дозволяють дійти сталішого єднання.

²⁰⁴ Див.: Винниченко В. Братання чи просто вже братерство// Робітничая газета. — 1917. — 24 червня. — № 69. — С. 1.

²⁰⁵ Фрумін Ілля Йосипович — член київської міської думи, есер. Хірург-ортопед. З 4 березня 1917 р. член виконкому ради об'єднаних громадських організацій від єврейських організацій. Мешкав на Золоторітській, 6.

²⁰⁶ Стаття була анонімна, але стиль і позиція були явно Винниченкові. Авт.

²⁰⁷ Пугач Ісаак [пом. бл. 26.I.1918, Київ] — член ЦК Селянської спілки, обраний на селянському з'їзді 10—16 червня 1917 р. Член ЦК партії українських соціалістів-революціонерів, обраний на II партійному з'їзді 15—19 липня 1917 р. Редактор «Народної волі». Загинув під час взяття Києва військами Муравйова.

²⁰⁸ Всього 586 депутатів, з того Рада селянських депутатів — 212, Рада військових депутатів — 132, майбутня Рада робітничих депутатів — 100, військовий ген[еральний] комітет — 27, представництво від губерній — 52, від більших міст — 21, від укр[аїнських] колоній — 6, від партійних організацій — 20, від професійних — 16. Авт.

²⁰⁹ Ковалевський Микола [3.IX.1892, Люблінська губ. — 18.VIII.1957, Інсбрук] — політичний діяч, публіцист. Голова української студентської громади в Москві [1912] й Києві [1915], есер. У 1917 р. один з чільних членів і голова Селянської спілки, голова виконавчого комітету Всеукраїнської Ради селянських депутатів, член губернського виконавчого комітету. 7 червня 1917 р. обраний головою губернської земельної управи [Нова рада. — 1917. — 9 червня. — № 59. — С. 2]. Голова фракції УПСР у Центральній раді [Боротьба. — 1917. — 10/23 листопада. — № 12—13. — С. 18]. Редактор щоденної газети «Народна воля». Міністр продовольчих справ [грудень 1917 — квітень 1918]. За Директорії міністр земельних справ. З 1920 р. в еміграції. Залишив книжку мемуарів «При джерелах боротьби» [1960].

²¹⁰ Enfant terrible [фр.] — буквально жадлива дитина; занадто відверта людина, що ставить інших у незручне становище.

²¹¹ Любінський Микола [1891 — ?] — член Центральної ради. Підписав Брестський мир між УНР і т. зв. центральними державами. У 1918 р. міністр закордонних справ у кабінеті В. Голубовича. Працівник Інституту наукової мови при ВУАН. Репресований.

²¹² Єремійв Михайло — член Центральної ради від студентства, український соціал-демократ. Головний редактор «Вістей Центральної ради» [1917—1918]. Як секретар Центральної ради уночі проти 25 січня 1918 р. провів поіменне голосування IV універсалу серед 49 присутніх членів Малої ради. 1919 р. секретар місії УНР у Римі. Редактор «La Voce del Ucraina» [Рим, 1919—1920].

²¹³ Non possumus [лат.] — немає змоги.

²¹⁴ En bloque [фр.] — блоком, у пакеті.

²¹⁵ Текст II універсалу:

«Громадяне землі української!

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його

до Учредительного зібрання, — простягає руку представникам української демократії — Центральної раді — і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймає заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна рада, обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна рада виділить наново зі свого складу окремих відповідальний перед нею орган — генеральний секретаріат, що буде представлено на затвердження Временного правительства як носитель найвищої краєвої влади Временного правительства на Україні.

У цій органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він як представник демократії всієї України і разом з тим як найвищий краєвий орган управління мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління як орган Временного правительства генеральний секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України, для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреб місцевої людності в можливих до Учредительного зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного зібрання. Що торкається комплектування українських військових частей, то для цього Центральна рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при генеральному штабі і верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування по определению військового міністра буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії.

Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, зокрема Україну, до повного торжества революції.

У Києві 1917 року, 3 липня» [1917 год на Киевщине: Хроника событий. — К., 1928. — С. 491—492].

²¹⁶ Йов — праведник, що зазнав найбільших нещасть [див. у Старому Завіті Книгу Йова].

²¹⁷ Корнілов Лавр Георгійович [1870—1918] — російський генерал, у липні — серпні 1917 р. верховний головнокомандуючий, у серпні очолив контрреволюційний заколот.

²¹⁸ Савінков Борис Вікторович [1879—1925] — один з лідерів партії есерів, заступник військового міністра Тимчасового уряду.

²¹⁹ Дезерція [польс.] — дезертирство.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAYLO HRUSHCHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ*

Перед тим, 20 липня, на засіданні Малої ради Н. Григоріїв²²⁰, приїхавши до Кам'янця, повідомляв, що діється в прифронтовій зоні: хаос, непорозуміння, насильства — з явним протиукраїнським і протиреволюційним ухилом. В центрі стояло заарештування кам'янецького повітового комісара д-ра Блонського²²¹, призначеного від Центр[альної] ради. Його заарештовано наказом фронтових властей; нагадую, що головним комендантом Полудн[ево]-західн[ого] фронту був Корнілов, а комісаром В. Савінков; коли кам'янецькі українські організації звернулись до Савінкова, він пояснив, що Блонського арештовано як небезпечного більшовика, що покликав селян забирати панські маєтки; свідчили про це, мовляв, «різні організації» — на перевірку виявилось, що се були «місцеві поміщицькі організації», які вже почали арешт[овувати] українські організації як більшовицькі, і за їх[німи] голосами, як виявилось — ішли фронтові власті. Се давало новий штрих до ілюстрації сього «юго-западного фронтового курсу», що виявився в заведенню кари смерті, так гаряче привітаного Керенським і комп[анією]. Сей факт обговорювався на сім засіданні в зв'язку з сим загальним противукраїнським і реакційним курсом, що благословлявся до певної міри, виходить, самим Керенським, а у нас у Києві мав свого гарячого прихильника і співробітника в нашій «приятелі» Оберучеві, що неустанно полемізував (18.X.926—?) против українізації, запопадливо випроваджував з Києва на фронт всякі українські частини, і чим міг, дозволював українцям. Особливе обурення викликав тоді дрібний факт, що тим часом, як всякі воєнно[полонені] чехи, поляки і всяка всячина свobodно пробували в Києві, [...] і організовувались, галичанам, що прибували з евакуйованої Галичини, і з різних східних, сибірських заслань тощо, адміністрація не дозволяла оселятися в Києві та його околиці, посилаючись на розпорядження начальника воєнної округи, себто Оберучева. Комітет опіки над галичанами натискав на Центр[альну] раду, щоб вона добилась

скасування сеї безглуздої, безконечно образливої заборони; пригадую, яку форменну істерику задала нам одна з наших найкращих співробітниць, Л. Скрипник, побувавши в таборі галичан в Дарниці, здається, призначених до відсилки на схід тепер в момент нашої «Конституції». Заплакана ходила по Центр[альній] раді і чіплалася всіх. Ц. рада писала до Оберучева і діставала лаконічні канцелярйні відповіді, що начальник округи «не признав можливим лишити в Києві» того і того з привезених галичан — і що ти йому зробиш!

Як виявлялося, — ми самі далі зіставалися об'єктом дуже пильного секретного нагляду російської контррозвідки, що заціліла серед усіх бур революції і спокійно продовжувала свою роботу як за добрих царських часів, мовби нічого й не сталося. Не знати, чи забули про неї в часах ліквідації всяких секретних органів царського режиму, і вона тільки з інерції продовжувала «виправд[ов]увати своє існування», чи Тимчасовий уряд, той самий Керенський вважав потрібним збирати обтяжуючий матеріал против діячів укр[аїнської] революції на випадок можливості притягти їх до відповідальності (як се дійсно й сталося потім, перед більшовицьким переворотом). В кождім разі, збиралося все більше доказів, що ся установа, призначена, мовляв, для слідження за воєнною ворожою шпіонажою, слідить в дійсності за українським рухом, — очевидно, виходячи з заложення, що рух сей ведеться за німецькі гроші, — як се здавна твердили чорносотенці. Підозрівалось, що контррозвідка, слідячи за діяльністю большевиків, — мовляв, утримуваних німецькими грошима, пришивала сюди й український рух. В українській пресі («Роб[ітнич]а газ[ета]» з 20.VII) з'явилися пригадки про се; аферу Блонського пояснювано інтригами контррозвідки. Пок[іийний] Пугач, що з своєї старої репортерської практики заховав багато різних зв'язків з «близько стоячими кругами» одного дня зробив мені цілу доповідь про свої спостереження і відомості; між іншим, розповів мені, що пильний нагляд ведеться за мною — збираються відомості про мене, з яких джерел я утримуюсь, скільки проживаю і под., між іншим, розпитувано антиквара-ювеліра Золотницького, у якого я часом купував старинності (за досить невеликі суми, треба сказати), і він їм дав вповні заспокоючі відомості про мої достатки!

Треба сказати, що дійсно доволі неприємну тіль кидали на нашу українську роботу різні підозріливі діячі з «Союза визволення України», такі, як Скоропис-Йолтухівський²²², Степанківський²²³, Залізник²²⁴, що після того, як український рух набрав розголосу, почали й собі шукати доріг на Україну і старались так чи інакше зв'язатись з Центр[альною] радою. Мало було відомо про їх[ню] діяльність, про їх[ні] мотиви, ще менше про ті мотиви, що їх гнали тепер до зв'язку з нами. Чи хотіли вони «одчитатись» перед Центр[альною] радою як авторитетним органом народної совісті й дістати санкцію своєї роботи (сей мотив висував особливо Йолтухівський, коли нарешті добився на Україну). Чи бажали задокументувати свої зв'язки з укр[аїнським] рухом, щоб відсвіжити свою ролю і довір'я своїх хлібодавців для дальшого побирання різних субсидій? Чи їхали, сповняючи якісь нам невідомі інструкції воюючих держав — вплинути на український рух в бажанім для них напрямі і використати для себе? В Архангельську застряв і попав до кози Степанківський, що під час війни дуже підозріливим способом подорожував по об[идв]а боки фронту, а тепер алярмував до Центр[альної] ради безпосередньо сам і через своїх приятелів, щоб вони його визволяли, бо він їде на Україну. Залізник сидів в Стокгольмі і відті старався зв'язатись з українськими с.-рами, представляючи себе їх закордонним представником — головою закордонного комітету с.-ерів. Йолтухівський, як я сказав, поривався відчитатись перед Центр[альною] радою з своєї діяльності в таборах воєннополонених та віддати їх, так би сказати, в її розпорядження. Коло його ймення особливо пішов великий галас в пресі: російська права преса («Киевлянин» тощо) друкували сенсаційні свідчення про нього як германського політичного агента, а українські органи не знали, на яку ступить: чи боронить його, чи відмежовуватись. Ніковський в «Новій раді» пробував зайнятись сею справою, може, з огляду на старого патрона, Є. Х. Чикаленка, тестя Йолтухівсько-

го, — спочатку відмежуваня, потім взяв в оборону, але одно і друге робилося навмання — бо фактично невідомо було, що дійсно робив і чого хотів Йолтухівський і компанія. Тим часом, кажу, вони самі старались себе зв'язати з акцією Центр[альної] ради, і ще більш галасливо робили се її вороги, і при неприхильних в ґрунті справи відносинах російських громадських і урядових кругів до нашої роботи се був доволі неприємний момент.

Я спеціально — супроти так добре звісних мені російських інсинуацій — пильно облишав в сій хвилі все, що пахло закордонними зв'язками, і «Союзом визволення», і всякими такими речами. Одержавши від Залізняка листа з якоюсь невеличкою сумою, я лишив сей лист нерозпечатаним на випадок якогось-небудь трусу (котрого щонаочі сподівався). Коли прийшов переказ на велику суму з Америки, здається, 200 тис. карбованців (як потім виявилось, се була жертва нью-йоркського громадського <...> для галицьких засланців і виселенців), я здепонував банківське авізо в Малій раді, пояснивши, що персонально не сподіваюсь для себе ніяких грошей з-за кордону, і коли рада хоче за[й]нятись сими грошима, нехай доручить сво[є]му комісарові одержати ці гроші і вжити згідно з призначенням. Деякі нові члени з євреїв висловили здивування з такої моєї зверхобережності, але я знав, що робив, і відтяв таким чином усякі розшуки над сею посилкою, які, безсумнівно, велись; гроші були взяті в депозит до каси Центр[альної] ради, і коли поспіло від нью-йоркського комітету пояснення щодо їх призначення, їх передано комітетові опіки над галичанами.

Були неприємні інциденти і з тими галичанами, що напливали тепер з різних усюд під протекторат Центральної ради. Поруч людей, прибитих долею і дійсно вартих всякого спочуття й помочі, зголошувались і підозріливі індивіди (щоправда — нечасто) — такі, що в воєнних часах виконували якісь неясні функції, а тепер удавали з себе страждальців за українство і домагались нагороди в формі якихось визначних посад, платень і под. Пригадую особливо такого добродія, що називав себе прибраним іменем Короленка, оповідав про себе куперівські²²⁵ історії, оповідав про свою українську агітацію в запілля, домагався мандатів від Центр[альної] ради і грозив мені трохи не атентатом, коли я сказав, що не можу вмішувати Центр[альну] раду ні в які таємні акції, але, переконавшись, що я його погроз не лякаюсь, він по якімсь часі зник з київського овиду.

Я кажу, що в атмосфері отсього противукраїнського злопихательства, відродження і мобілізації всяких контрреволюційних елементів серед симптомів розвалу революційного фронту приходилось дуже дорожити всякими проявами єднання місцевих лівих, революційних елементів. Київський університет, ся твердиня антиукраїнства, в сім часі випустила цікавий протест професорської ради против українізації (прийнятий 36 голосами против *тръох*)²²⁶.

Одеський університет повернув адресованого до нього листа ген[ерального] секретаря освіти з помітою, що він не розуміє мови, котрою він писаний. «Киевлянин» з номера в номер друкував протести «против насильственной украинизации Южной Руси», з повними підписами всякої публіки — в тім і представників суто інтелігентських верств (першим ішов проф. Флоринського, другим проф. [Билимовича] і т. д.).

В сій атмосфері радісною маніфестацією були вибори до київської міської думи, переведені в тих днях (23 липня). До них готовились завчасу, дуже енергійно, агітація з обох сторін була дуже завзята; до неї вложено і чималі кошти, і багато праці. Київ все більше висувався на ролю барометра громадських і національних настроїв, на український Париж в мініатюрі: хто кермує в Києві, панує на всій Україні. Соціалістичні українські і неукраїнські партії йшли разом, їх гаслом було: всі за список № 1 (російських с.-д. і с.-р.), а українці за список № 12 (українські с.-д. і с.-р.). Українські с.-ф. йшли окремо, так само, як і їх прототип і ідеал — російсько-українські кадети. Але боротьба йшла головно між соціалістичними списками і чорносотенними, № 3 — «русских избирателей»; чорносотенці проливали крокодилячі сльози над

масою паперу, друку і всяких інших видатків, витрачених на передвиборчі афіші, відозви, листочки соціалістичних партій, але ефект їх був чималий: з загального числа виборців (в круглих цифрах) 308 тис. голосувало 178 тис. (58%), 3 тис. голосів уневажено. За № 1 віддано 64 тис. голосів, за список № 12 — 35 тис., разом 100 тис. За «русский список» № 3 — 25 тис., за кадетський № 4 — 15 тис., за список с.-д. № 5 — 1168 гол[осів]. На 120 членів були вибрані 44 соціалісти неукр[аїнського] списку і 25 — українського списку, 10 кадетського і 18 чорносотенного («русского»), 3 українців кандидували головою с.-д., (с.-р. лишали за собою периферію) — були там Винниченко, Ткаченко, Антонович, Понятенко; з с.-фського списку пройшов тільки Єфремов, але, крім того, кадетського [в]війшли М. П. Василенко і А. І. Ярошенко²²⁷.

Сей невеличкий триумф, оголошений 26 липня, був захмарений сумною подією, що відкрила тінюву сторону сих відносин, і зайшла власне самого сього дня — пізнього вечора 28 липня. Се славнозвісний «розстріл богданівців», висланих на фронт. Він глибоко схвилював українське громадянство, відкривши панораму всіх тих темних сил, які чигали з усіх сторін на українство, щоб задушити його величну хвилю.

Як я вже вище сказав, військова влада, з полк. Оберучевим на чолі, весь сей час пильно «обеззброювала український Київ», з завзяттям висилаючи на фронт всякі елементи, що маніфестували своє українство — хоч обставини на фронті зовсім не потребували таких скріплень, а навпаки, всякі розумні рації говорили против громадження на нім українських частин в таким неяснім переломовім періоді, коли доля українського військового елементу все ще не була вирішена, не уставлено для сього конкретних організаційних форм, і відносини зіставалися неунормованими, а місцями навіть-таки й добре напруженими і саме не на Полуд[нево]-західн[ий] фронт, куди сі українські частини тепер висилано, а там віяв явно неприхильний вітер від «главка» Корнілова, комісара Савінкова й інш. Щоправда, і «главковерх» Брусилов, до котрого їздив Петлюра після поповнення ген[ерального] секретаріату (мовляв, викликаний телеграмою Брусилова, але, мабуть, за ініціативою ген[ерального] військового комітету, котрому пильно треба було знайти легальні форми співпраці з міністерством і з-гол[овним] командуванням), не приніс нічого конкретного в тій справі. Його «осавули» — ад'ютанти хвалькувато розповідали, як то вони там держали «фасон» «українського військового міністра», і які успіхи в сім напрямі досягали, але сам Петлюра не мав нічим особливим похвалитись — хоча й держав свою доповідь в можливо оптимістичному тоні. Брусилов обіцяв, що до раніш визначених для українзації корпусів (які зіставалися зовсім неукраїнізованими!) він іще додасть кілька; зукраїнізує дві військові школи у Києві, дасть наказ, щоб культурно-просвітній роботі українських військових громад не роблено перешкод, навпаки — широко популяризовано другий універсал і декларацію Тимчасового уряду (і се мала бути уступка українзації); справу звільнення з війська учителів-українців відложив до загального звільнення учителів, що мало наступити 1 вересня, і т. д. Одним словом, нічого конкретного. А тим часом, як я казав, з Києва пильно на ліб (?) на шию (?) вивозилися українські частини, і місце їх заступалося суто російськими, противукраїнськи настроєними і розагітованими. 11 липня вивезено «полк Грушевського»; 14-го пішов останній ешелон полуботківців, 15-го український курінь смерті, і знову взялися до богданівців — не вважаючи на всі докази лояльності, виявлені ним під час виступу полуботківців. Даремно київська губерніальна рада винесла в сій справі спеціальну резолюцію і вказувала на потребу українського війська для охорони запілля [від] руїни, що йшла від фронту, признавала до того часу (?) виводити з Києва («Н[ова] р[ада]») одиноку, добре організовану українську частину!

Саме тому, що се була одинока розмірно добре зорганізована українська частина, вона була більмом на оці Оберучеву, Корнілову, Керенському і бозна ще кому. 24 липня прийшов новий дефінітивний наказ про наступ. Ге-

нер[альний] військовий комітет і секретар військових справ не знаходили мотивів для одводу, богданівці мусили виступити.

Правда, на потіху саме на сей день наспіла звістка, що главверх видав розпорядження в справі українізації: щоб українців призивних, видужуючих та інших новоприбулих вояків залишати для поповнення гарнізонів Київської округи, на північному фронті призначити один корпус для поповнення виключно українцями, членам військової ради дати право на командировки на сесії Ц. ради, звідування військових частин і под. Петлюра в інтерв'ю признав все се «великим кроком», видав з свого боку в стилі військового диктатора відозву до «народу українського», де закликав його приложити всі сили до «спасення України», підтримки фронту і військової влади. («Н[ова] р[ада]», з 27.VII). Але все се були журавлі в небі, а тим часом приходилося віддати й ту маленьку синичку (правда, що, теж реально беручи, мало що варту!) — яку українське громадянство так викохувало і нею так пишалося. На день 26 липня, коли публікувалася ся відозва до «народу українського», призначено останню параду Богданівському полку, передачу йому прапорів — від Ген[ерального] військ[ового] комітету і від Товариства ім. Полуботка, і потім, того ж дня — посадку полку до вагонів і виїзд на фронт.

Параду відправлено пополудні на Софійській площі, і вечором полк посаджено в ешелони на ст[анції] Київ II. Але коли, сідаючи до вагонів, перший ешелон зробив прощальну сальву Києву в повітря, се немов послужило знаком до обстрілу сих ешелонів; ще перший пройшов досить щасливо, але в другім побили кільканадцять вояків, а коли він пройшов Київ і прибув на «Волинський пост», першу станцію за містом, їх обпали кірасири, веліли воякам вийти з вагонів, роззброїли й арештували. Ся стрілянина викликала в городі велику тривогу й замішання, а відомості, які з'явилися другого дня в газетах, призвели до ще більшого здивування. Інспіровані, очевидно, офіціальними військовими кругами, сі відомості говорили, що богданівці, переїздячи через головний київський двірець (Київ I) почали обстрілювати кірасирів, що несли вартову службу, викликали паніку серед публіки, постріляли непричетних людей, а потім розпочали стрілянину між собою; тому їх на Волинським пості припинено й арештовано: спочатку закликано по-доброму піддатись, а коли вони відмовились, взято в обстріл і затримано.

Того ж вечора відбулося надзвичайне засідання Малої ради, на котрім вислухано доповідь слідчої комісії, визначеної Генер[альним] військ[овим] комітетом, і тих членів, які робили розсліди в сій справі. З їх[ніх] слів вияснялося, що серед російського офіцерства було відомо, і навіть робились приготування, щоб роззброїти богданівців при виїзді, і се було бажання київської військової влади: кірасирів і дончаків умисно змобілізовано для сього, серед них велась противукраїнська агітація, і вони похвалялися розігнати далі й Ц. раду. Один з кірасирів в присутності т. Гермайзе²²⁸, що з іншими товаришами с.-д.-ками ходив між них, щоб розвідатися про обставини сього інциденту, похвалявся: «Мы всегда хохов стреляли и будем стрелять». Богданівці не дали ніякого приводу до обстрілу, виїздили в дуже мирному настрою і вітали дончаків, що проїздили в тім часі на фронт; навпаки, кірасири, що обстрілювали їх, виявляли велике завзяття й злість, били, ображали старшину, діялися сцени брутальні й звірські.

Українці були схвильовані, неукраїнці почували себе ніяково. Позицію с.-р. Оберучева в сій афері дуже було трудно боронити, виступ «Киев[скої] мысли», яка поспішила зложити вину на богданівців і не спростувала своїх інформацій, коли стала явна їх фальшивість — ще <...>.

Більшість М. ради — українці і дехто з меншостей з ними — виїесли резолюцію, що жадала повернення назад до Києва богданівців, з огляду на цілковиту неможливість пробування його на фронті, серед російських частин після розстрілу 26 липня, домагалися виводу з Києва кірасирів та дончаків, заміни їх частинами, зложеними з місцевої людності, та негайної відставки Оберучева. З огляду, що слідство, розпочате військовою владою, велось явно сторонничо, і українських слідчих від нього відсунено, М. рада визначила від

себе слідчу комісію з українців і неукраїнців під проводом російського с.-р. Сухових²²⁹.

Три дні потім відбувалась незвичайно святочна і настроєва церемонія [поховання] вбитих козаків Богданівського полку. Весь, можна сказати, український Київ вирушив на сей похорон. День був прегарний, ясний; з військового шпиталю 16 труп, вкритих червоною китайкою, везли на волах, убрані в українські вбрання гарні погоничі, через усе місто на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де їм монастир відступив місце на братську могилу на високім шпилі, з чудовим видом на Київ.

Я йшов з іншими членами Ц. ради в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди — не їх діло; вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже — справляють йому похорон і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас окружала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти «українську зграю», як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з'ясував, який слаб[к]ий і нездатний до боротьби матеріал було се наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладано, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримати український рух, Центр[альну] раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, — і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що подіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ся прогноза справдила себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі полки, охрещені такими ефектними йменнями, наділені прапорами, одностроями, шапками і т. д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб вичекати, чим скінчиться вся ця історія, і хто кого переможе: українці чи кацапи.

Слідство, що велось в справі богданівців з боку Центр[альної] ради, скоро застрягло в піску обструкції, що робилася з боку військових російських, і не дало ніяких інтересних вислідів. В газетах була звістка, що Корнілов заборонив се слідство, може бути, що Ген[еральний] військ[овий] комітет прийняв се до відома, натомість під слідство взято кількох богданівців, що прислали депутатів до Ц. ради, скаржачись на ворожі відносини командних сфер і російського вояцтва, довго не пускали назад, і нарешті під час більшовицького повстання, повного розвалу фронту вони самочинно (заднім числом узявши потім якогось папірця від Ц. ради чи ген[ерального] військ[ового] комітету) повернули до Києва, — мовляв, охороняти Ц. раду від ворожих російських частин, що насунули на Київ, але нічим добрим себе тут не заявили. Тільки визначних членів Ген[ерального] військ[ового] комітету, а полковника Богданівського полку відставлено. Говорилось, що Корнілов хоче скористати з сього інциденту, щоб скасувати самий полк і взагалі зробити кінець українізації. Се на довгий час зробило з сього епізоду болючу рану українського життя. Йшли заяви протесту й обурення, особливо з військових кругів, жадання відставки Оберучева — що з свого боку злостився і воював против українізації — аж поки таки не подався в відставку, при кінці вересня.

Київ 1926. 20.Х.

Тільки високий дубовий хрест, поставлений на могилах постріляних, став однією з історичних пам'яток — популяризованою особливо в націоналістичних кругах як пам'ятка московського підступу, що чекає пімсти. «Смійся

враже, та не дуже», стояло написано на вінці, положенім на сю могилу Товариством імені Полуботка.

Тим часом кінчився вже місяць від останньої (V) сесії Повної Центр [альної] ради і треба було думати про нову сесію. Але їй треба було подати справу автономії, «краєвого органу», порозуміння з Тимч[асовим] урядом в якійсь дефінітивній формі, а її не було, делегати Ген[ерального] секретаріату (Винниченко, Барановський і Рафес), що виїхали 15 липня по благословення до Петербурга, ніяк не могли добитись навіть розмови з кабінетом на сі теми. По приїзді вони побачилися з Церетелі, який їх запевнив, що зміна кабінету не вносить ніяких змін в становище уряду в українській справі і вона буде, без сумніву, корисно полагоджена, хоч, на його погляд, Ц. рада вийшла за межі угоди 3 липня в своїм «Статуті». Винниченко взяв се за добру монету і поспішив заспокоїти сею обіцянкою Ген[еральний] секретаріат і Центр [альну] раду. Але за кілька день наступила нова криза, Керенський під загрозою своєї відставки змусив кабінет до переформування, властиво до капітуляції перед кадетами, щоб вони зволили вступити до кабінету; кадети продиктували свої умови — між іншим, застереглись від усякої відповідальності перед радою робочих і солдатських депутатів («відповідальність тільки перед власним сумлінням і Росією»). Церетелі до нового коаліційного кабінету не ввійшов — і з тим не стало єдиного властивого ручителя за довершену угоду. В новім кабінеті, щоправда, сидів Керенський і Терещенко — але на них ніхто не покладався, все висіло на чеснім слові соціаліста Церетелі, і се слово пішло з ним. Не знати, чи стояла його відмова в яким-небудь зв'язку з перспективами української справи, за котру він так недавно заручав, чи для його соціалістичного сумління се була проста біжуча справа, яка на сім сумлінні ніскільки не тяжіла. Відступав він тому, що передбачав негативну позицію уряду в сій справі і заздалегідь умивав руки — чи навпаки своїм виходом хотів розв'язати в сій справі своїм товаришам с.-декам, які «в кабінеті лишилися» — чи зовсім не рахувався з нею в мотивах свого уступлення, — сього ми ніколи не довідалися. Але се був тяжкий удар для тодішньої української політики. Ген[еральний] секретаріат, одержавши сю звістку, вислав своїй делегації наказ — настоювати, щоб Церетелі повернувся в склад правительства.

В Малій раді пропонувалось вислати телеграму з протестом («Н[ародна] в[оля]» з 25.VII) против коаліційного кабінету і домаганням чисто соціалістичного міністерства, але ся пропозиція не пройшла, і більшість ухвалила післати заяву «постільки-поскільки»: «Центр [альна] рада обіцяє підтримку Тимч[асовому] урядові, поскільки він визнає умови угоди попереднього уряду з Ц. радою». Але се була, розуміється, тільки словесність.

Через три дні після сформування нового кабінету заступник прем'єра Некрасов в присутності міністра внутр[ішніх] справ Авксент'єва і консультантів Нольде і Гальперіна прийняв українську делегацію. Він підчеркнув, як говорило офіційне оповіщення, — приватний характер сеї розмови: офіційна нарада кабінету над українською справою відбудеться пізніше, присутність міністрів була більш формальною річчю, слово мали згадані консультанти, так що Винниченко в своїх споминах, виливаючи свій гнів за зазнані тоді пониження від російського уряду, навіть зовсім промовчує участь міністрів в сій конференції і підчеркує, що уряд не захотів з делегацією говорити і призначив їй побачення з згаданими консультантами, замість «Статуту», виробленого Малою радою — [і] згаданими консультантами признаного цілком невідповідним і недоречним, тому що, мовляв, він замість автономії прав властиво уставляє конфедерацію України й Росії, їх проект зіставляв за Ген[еральним] секретаріатом право подавати пропозиції урядові про заміщення урядових посад, виробляти і подавати на його затвердження проекти щодо управління і організації України, головнo ж <...> секретаріату ставив в залежність від того, чи громадські установи — земства чи волості — признають Центр [альну] раду своїм зверхнім представництвом; на сю територію й розтягатимуться компетенції її органа — Ген[ерального] секретаріату. Делегація рішучо опростестувала такі зміни в статуті і признала для себе неможливим

змінити в нім що-небудь без ухвали Центр[альної] ради. Повідомила про се Ген[еральний] секретаріат, який вповні зсолідаризувався з делегатами і дав їм директиву твердо тримати сей курс далі. Одначе, з другого боку, Винниченко і його товариші стояли на тім, щоб ні в якому разі не зривати переговорів, вони вважали сю урядову тактику за провокацію кадетів, що хочуть повного розриву і уневажнення умови 3 липня — тим часом як українцям треба за всяку ціну тримати Тимч[асовий] уряд за слово. Тому терпеливо зносив всі зневажливі міни міністрів та консультантів, чекаючи рішення уряду. За його відомостями, уряд по згаданій конференції в останніх днях липня три рази радив над українською справою — але українських делегатів не закликав на нараду, невважаючи на всі її силкування; даремні були також всі старання її — бути прийнятими в сих днях у впливових міністрів, щоб подати свої завваження в сій справі.

Керенського так їм і не вдалось побачити.

Комісари українських губерній, що в тих днях поприїздили до Петербурга, з свого боку старались підтримати постулати Ц. ради, але се небагато помогло. Ген[еральний] секретаріат, одержавши від делегації відомості про стан справи, поставив (30.VII) вислати їй на підкріплення ще кількох секретарів з меншостей — рос[ійського] с.-р. Зарубіна і поляка Міцкевича²³⁰, в додаток до Рафеса — щоб продемонструвати становище нац[іональних] меншостей в сих справах. Винниченко попробував в інтерв'ю з французькими кореспондентами налякати Тимч[асовий] уряд, що його неприхильне становище може збільшити між українцями германофільські течії, але з сього постраху вийшла тільки «одна грусть», як і з попередніх його погроз на «політичній прогульці».

Кінець кінцем всі ходження, дискусії, інтерв'ю делегатів з представниками преси не зістались зовсім без впливу. Уряд кінець кінцем зійшов з первісного становища — признати компетенцію Ген[ерального] секретаріату, поскільки органи самоврядування визнаватимуть Ц. раду, і рішив дати йому певну територію (тільки не цілу Україну). Винниченко в своїх споминах каже, що він настрашив консультантів таким міркуванням, що коли признати принцип визнання Ц. ради гетьманськими установами, то тоді прийдеться приложити сей принцип не тільки до питання про територію, але й до питання про компетенцію: коли котресь земство чи волость заявить, що не хоче мати над собою ніякого уряду, крім Ц. ради, то так тому й буде. Може бути; але паралельно уряд обняв число секретарів і поставивсь обмежити ще більше їх[ні] права.

Коли стало ясно, що справа затягається, Мала рада — її укр[аїнська] більшість рішила не чекати її вирішення і скликати Повну раду в початках серпня. Цілий ряд справ дійсно вимагав полагодження: поповнення Ц. ради радою робітничих депутатів і національних меншостей, — підведення бази під поповнену Малу раду, справа Українських Установчих зборів та їх відносин до всеросійських тощо. Неукраїнським членам се не дуже подобалося; обжившись, так би сказати, в Малій раді, вони з деякою тривогою думали про Повну раду як щось невідоме, що може внести певні ускладнення в ситуацію, особливо в справі відносин до центрального уряду. Вони послали на те, що неукраїнські організації ще не перевели поповнення Повної ради, й проектували відложити її сесію. Але кінець кінцем рішено було перевести тимчасове поповнення з центру: єврейські й польські київські соціалістичні організації перевели поділ мандатів (при сім виникла цікава суперечка між правницею і лівницею ППС за місця, — винесена на засідання М. ради, вона кинула досить цікаве світло на взаємовідносини польських організацій), і сесію Повної ради визначено на 5 серпня, а петербурзькій делегації Ген[ерального] секретаріату рішено дати наказ (властиво потвердити директиву, дану вже їй Ген[еральним] секретаріатом) — не зіставатися в Петербурзі довше, ніж до 3 серпня, щоб поспіти на сесію.

В зв'язку з сим обговорювалось позицію, зайняту Ген[еральним] секретаріатом: продовжувати роботу, доручену йому Центральною радою (її «Стату-

том») незалежно від того, як би випало рішення Тимч[асового] уряду щодо числа секретарів, їх[ньої] компетенції та території, підданій владі Центр[альної] ради, інакше сказавши — працювати далі на підставі «Статуту» Центр[альної] ради і блокуючи ті зміни, які уряд поробив у ній (про заміри його було відомо). Се було розшифровано речником с.-р. Ковалевським, який підчеркнув, що українська влада мусить здійснитися революційним шляхом і українська державність повинна будуватись незалежно від становища Тимч[асового] уряду, а в кождім разі які-небудь зміни, зроблені ним односторонньо, без порозуміння з Центр[альною] радою против угоди 3 липня мусять вважатись неважними. Се становище було підтримане (з деякими тільки пом'якшеннями в формулюванні) і всіма українськими партіями і навіть усіма неукраїнськими, окрім рос[ійських] меншовиків, бундівців та кадетів; нині представники єврейські й польські виразно заявили, що вони підтримуватимуть Ц. раду, навіть коли б вона розійшлась з Тимчасовим урядом. Але меншовики й бундівці твердо стояли на своїй позиції, і хоч голосування, переведене в формі якнайбільш безневинній («ухваливши звідомлення Ген[ерального] секретаріату, рада переходить до чергових справ») — вона ухилилась і [від] такої формули утрималась, чим навила деяку меланхолію на українських с.-д. секретаріату, що вели в ній провід.

Се було вночі 1 серпня. Другого дня, 2 серпня, відбулась нарешті нарада кабінету з українською делегацією, в її повнім складі, з присланими на підмогу секретарями неукраїнцями. Їм подано до відома вироблену в останній формі інструкцію, де Ген[еральному] секретаріатові визначено територію з п'яти губерній (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська, без північних, неукраїнських повітів), але знято чотири секретаріати (війська, пошт, шляхів і продовольчих справ), твердо названо секретаріат органом центрального правительства, що ним признається за пропозицією Центральної ради, вичеркнено дуже виразну постанову статуту, що закони центрального уряду на Україні стають правосильними тільки після розпублікування в «Вістнику Ген[ерального] секретаріату», а натомість додано дуже важне застереження в справах пильних, і вищі державні установи можуть передавати свої накази місцевим властям безпосередньо — тільки оповіщаючи секретаріат про ці накази. Делегація, розуміється, рішуче запротестувала против таких змін умови 3 липня, гарячі дебати потяглися на кілька годин, але Тимч[асовий] уряд зістався при своїм, і два дні пізніше розпублікував свій текст як «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Временного правительства на Україні», з датою 4 серпня с[тарого] ст[илію], а Винниченко з Рафесом, не чекаючи сього акту, полетіли на сесію Центральної ради до Києва, зіставивши своїх товаришів в Петербурзі — вихожувати інші справи.

Вони поспіли на початок сесії. Замість 5 серпня перше засідання Повної ради призначено на ранок другого дня, а 5-го відбулись засідання Ген[ерального] секретаріату і Малої ради з приводу «Інструкції». Перед сим питанням все відступило на другий план. Що робити? Битись за угоду 3 липня чи мириться з новою інструкцією? В самім Ген[еральнім] секретаріаті голоси поділились нарівно, і пропозиція Винниченка — прийняти інструкцію, неважаючи на всі її абсурдні дефекти, пройшла тільки одним голосом. Так само трудно йшла дискусія в Малій раді. Всі вважали потрібним продискутувати се питання в більш свідомій всієї історії її Малій раді, перше ніж обстоювати його в пленумі; тому 5-го і 6-го скликано ввечері надзвичайні засідання Малої ради, що відправила ролю синьйорії-конвенту пленуму, в перервах ішли довгі засідання фракцій, і тільки після того розпочато дискусію над інструкцією в пленумі, пізнім вечером 7 липня.

Сі дебати вияснили ситуацію досить ґрунтовно. Центр[альна] рада, пустившись на переговори з Тимч[асовим] урядом для оформлення свого публічно-правового значення під гаслом спільного революційного соціалістичного фронту зробила се в неfortunний момент, коли сей уряд пішов «<...> направо», і соціалісти вилітали з його сідла один по другім, а котрі й сиділи, то дійсно як сорока на плоті, і з ними не було що говорити. Винниченко для

ілюстрації ситуації висловився в сій дискусії, що в Петербурзі, в правлящих кругах слово «революція» вже вважається неприличним словом, і на се Мик. Ковалевський завважив, що як так піде далі, то й слово «Временне правительство» стане неприличним словом, все вимагало тільки такої поправки, що в сей момент сей уряд, що бив поклони перед буржуазією та йшов їй на службу, відновляв кару смерті, наглі суди, всякі репресійні засоби, уже був неприличним сам в очах щиро демократичної й революційної частини громадянства, не те що саме слово. Союз з ним чи порозуміння, уложене на початку липня, було одіозне в очах більш свідомої частини укр[аїнського] громадянства, яке бажало — але zarazом і боялось розриву з ним²³¹. Розрив в сім моменті був далеко небезпечнішим, ніж незаключення угоди при кінці червня: чорні антиукраїнські сили встигли розгулятись, підорганізуватись і чекали догідної хвилі, щоб кинутись на Ц. раду і укр[аїнський] рух.

Упустивши цілий місяць дорогого часу на переговори, пакти і трактати з урядом і нац[іональними] меншостями і занедбавши за ними організаційну роботу на периферії, в масах, на фронті, одні українські с.-ри, менше пильнующи високих урядових позицій та впливових постів в київській осередку і відступаючи провідні ролі с.-декам, звернули всю енергію на організаційну та агітаційну освідому роботу на селі й на фронті, але сили сеї партії були ослабі, щоб винести на собі сю роботу, — вона була не по силам і в самому тодішньому апараті Ц. ради й Г[енерального] секретаріату, але вона була незвичайно актуальна, і занедбання її мстилось тепер на них. Ц. рада й укр[аїнські] партії чули себе в сій хвилі слабшими, ніж місяць-два перед тим, в часах першого універсалу. Загальна ж ситуація на Україні погіршала за сей час значно, і Ген[еральний] секретаріат, і укр[аїнські] партії боялися взяти на себе всю відповідальність боротьби з розвалом фронту, дезорганізацією війська і продовольчою кризою, відірвавшись від центрального правительства і накликавши на себе, крім інших клопотів, ще боротьбу з ним — і з російськими партіями України, які, без сумніву, стали б його підтримувати. Раз пустившись бігти за правительственным возом, треба було бігти й за урядовими саньми. Сказавши «а», мусілося говорити й «б», як кажуть німці, — в надії, що якась нова кон'юнктура дасть змогу вилабудатися з такої прикрі ситуації.

Так власне, очевидно, уявляла собі ситуацію наша правляча партія — українські есдеки, крім деяких лівих елементів, схильних до большевизму, розуміється. Винниченко, виливаючи в гарячих виразах свої жалі за зневагу і легковаження, зазнане від теперішнього кабінету, настоював, що все-таки інструкцію треба прийняти, або, краще сказати, — не відкидати одверто. «Прийняти до відома, а не до виконання», — як можна б формулювати його позицію. Христюк в своїх записках згадує з тодішніх секретаріатських своїх часів, що коли Винниченка запитали про відношення до інструкції, то він відповів: «Приймається до відома», — без тої другої половини, котру договороую я. Він доказував, що небезпечно, входячи в конфлікт з Тимч[асовим] урядом, обурювати против себе інші народності Росії, котрі, певне б, нам того не похвалили; що, провокувавши одверту боротьбу з рос[ійським] урядом, Україна кінець кінцем може бути розшматована і попаде одною частиною в ярмо німецьке, а другою в московське, що інструкція все-таки дає якусь базу для дальшої боротьби і досягнень, являється, як-не-як, першою Українською Конституцією і т. д. Його підтримували товариші есдеки: Садовський, Мартос. Ще енергійніш доводив наявність позитивних сторін в сій конституції і можливість, базуючись на ній, доходити дальших здобутків, Рафес — котрому його однопартійники зараз по приїзді ухвалили його тактику і заявили за безоглядним прийняттям інструкції. Вторували російські меншовики, доказуючи — устами Балабанова, — що інструкція містить все-таки автономію України, і, радячи її прийняти, як єсть, за те обіцували, — якби уряд далі став коверзувати, що вся демократія України підтримає українців против неприхильної, підозріливої політики уряду.

Ясно було, що нац[іональні] меншості — з виїмком хіба поляків — хочуть одного — щоб українці не розривали з Тимч[асовим] урядом і не

прискоряли йому зайвих клопотів; чи вони при тім потішали нас позитивними сторонами «інструкції», чи обурювались її абсурдами, — се був тільки літературний підхід, мажорний чи мінорний, того не зміняв висновку. Але се правда, що в їх аргументах було чимало правди, і головний аргумент: що в даний момент, від такого уряду, який був — [з] коаліційною чи фактичною перевагою кадетів більш видерти не можна було, а рвати з ним в даних обставинах таки не можна, — він був правильний. Тому навіть укр[аїнські] есери — які спочатку устами Ковалевського рішучо заявили за відкиненням інструкції, в дальшій розвитку дискусії в переважній більшості рішили підтримати формулу ескеків: не приймати, але й не відкидати і, давши частину своїх голосів за їх формулу, утворили цілком приличну більшість для неї.

Такі були обставини і настрої, в котрих проходила ся сумна VI сесія Ц. ради, 6—9 серпня ст[арого] ст[илу]. Я був страшно стомлений і збентежений сими переживаннями, і передчуваючи в дальшій не менш тяжкий і невеселий шлях, боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу, тому хотів звільнитися з роботи в Центр[альній] раді. Літературно-наукова робота, котру я старався регулярно вести, — працюючи ранками, до певної міри утримувала мене в психічній рівновазі, але, видимо, її не вистачало. Я не відірвався ні на єдиний день від сеї томлячої нервово-напруженої, тривожної діяльності; говорення і уважання так напружувало мої нерви, що я, вертаючи ввечері з засідань, звичайно не міг заснути, хіба глибоко в ніч, після різних холодних обливань і т. под. При тім ми всі жили в безнастанній тривозі, в свідомості можливості якоїсь несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу і под. Око контррозвідки ми чули на собі безнастанно. Відійти від сього всього на якийсь час, виїхати, змінити режим і роботу — се було необхідністю. Вся моя родина жила в нервовім напруженні, яке могло щохвилини урватись. І все-таки вона не вірила в можливість вирватись мені з сього млина і не вірила, що я справді звільнюся. Так воно й вийшло.

Сесія почалась в полудне 6 серпня, в театральній залі Народного дому. Я здав провід Веселовському, а сам зложив досить довге і докладне звідомлення про діяльність Малої ради за місяць липень; а накінець просив звільнити мене з президії з огляду на крайнє моє переутомлення, а потребу для проводу в такій напруженій ситуації людини з свіжими силами і сильними нервами²³². На жаль, вирвався на се, як Пилип з конопель, співак, музик і на всі руки майстер Чайківський²³³, ні до якої партії, ні клубу не приналежний, і сам від себе почав говорити і просити, щоб я не скидався президії і т. д. Сей інцидент не дав зборам уважніше поставитися до мого прошення і подумати над якоюсь іншою комбінацією; Ковалевський, взявши слово після Чайківського, в гарній довгій прові змалював трудне становище наше, наслідком того, що революційна хвиля взагалі опадає, Тимч[асовий] уряд пішов сам на ліквідацію революції (як він висловився — скликає до Москви свідків, щоб були при контракті продажі революції); отже, не дивно, що всі ми, учасники праці Ц. ради, притомились, як притомився й її голова, — нехай живуть Установчі Українські збори, котрим час уже передати дальшу працю. Потім ще кілька промовців висловлялися против мого бажання уступитись, і потім була ухвалена резолюція, яка, ухвалюючи діяльність М[алої] ради, разом просила мене не уступати. Так воно й скінчилось; потім іще котрась рос[ійська] газета, здається, «Русское слово» [писала], що я се зробив тільки, аби дати себе просити, «поламавшись», взяв свою відставку назад. Але для мене се було дуже прикро, бо справді, нерви мої вже не в[и]тримали того надмірного фізичного перемучення.

Упоравшись з моєю відставкою, пленум заслухав справоздання кількох генер[альних] секретарів, в котрих висловлялось, що ніяк не можна обійтись без тих секретаріатів, що їх скасував Тимч[асовий] уряд. Особливо такого актуального, як продовольчого, а також не можна допустити такого розрізання України на автономну й неавтономну частину, як се робила інструкція. (В сій справі знов виступив на сцену і київ[ський] губернський виконавчий комітет, скликавши на сей час ширшу конференцію, з представниками продовольчого

і земельного комітету та київської прокуратури, — на ній другого дня, 7 серпня, винесено мотивовану резолюцію такого змісту й щодо обох сих пунктів — зчеркнення чотирьох секретаріатів і перекраєння української території — й телеграфічно переслано урядові. Також з місць почали приходити телеграфічні заяви від земців, земських зборів та різних інших організацій з протестами против «інструкції» та укорочення української автономної території — одна з перших обізвалася бахмутська повітова управа, протестуючи против вилучення Катеринославщини і заявляючи, що ся постанова Тимч[асового] уряду не може бути сповнена; інші протестували против скорочення секретаріату й радили Ц. ради, незважаючи на інструкцію, продовжувати свою працю.

Потім справоздання припинено, щоб заслухати звіт повідомлення Винниченка з діяльності делегації в Петербурзі; се було повторення того, що він говорив в М[алій] раді з підчеркненням того, що секретарі неукраїнці виступали цілком солідарно й однодушно разом з українцями і з усею енергією підтримували домагання Ц. ради; згадав також, що, одержавши (вже після виїзду Винниченка і Рафеса), вони телеграфічно прислали свою пораду не відкидати її; так само висловились комісари українських губерній, що були під ту хвилю в Петербурзі.

На сім засідання припинилося, вечером поновилась нарада Малої ради, де продовжувалась дискусія з приводу інструкції — резолюцій підготовлялося для пленуму (не вносилося) також фракційні засідання, що потім продовжувалося цілий день 7 серпня (?) На засіданні фракції есерів був і я в ролі консультанта й інформатора — в дискусії і складанні резолюції участі не брав. Становище есерів мало властиво рішити питання про інструкцію; против них вона могла й не збирати голосів, або пройти такою малою більшістю, що се поставило б рішення під сумнів відразу. Сі кілька день пішли на переконання поміркованішими людьми крайніших про неможливість безоглядного відкинення інструкції, як то спочатку проєктували вони — і в таким дусу промовляв в Малій раді Ковалевський, і кінець кінцем більшість фракції пішла на компроміс. Так само в гострім питанні про Українські Установчі збори — видвигненім і поставленім с.-р. фракцією, с.-р. початково відкидали Всеросійські Установчі збори, висуваючи українські замість них, але поволі сходили на компроміс, щоб не розірвати з російськими фракціями, — бо для них се було питання прямо-таки сакраментальне.

На засіданні пленуму 7 серпня, ранішим і вечірнім, розпочалась дискусія над інструкцією. Рафес і Винниченко говорили свою аргументацію за те, щоб не відкидати інструкції, що вони викладали перед тим в Малій раді, тим часом як Любинський в яскравій формі зібрав аргументацію проти і подав від своєї фракції націоналістів-революціонерів проєкт гострої резолюції на відкинення інструкції. Шульгін в довгій промові рекомендував формулу не приймати і не відкидати, і те ж саме, тільки в більш іронічній формі, радив новий голова київської ради солдатських депутатів Григорієв: іти слідами російського уряду, призначити юридичну комісію, віддати їй інструкцію на розгляд, нехай вона там маринується років кілька, а Ц. рада з Ген[еральним] секретаріатом тим часом нехай здійснюють автономію далі. Промова ся, держана з певним самостійницьким ухилом, з жалями, що самостійницьку опозицію свого часу приборкано, і такою податливістю роззухвалено російські круги, мала чималий успіх і взагалі помітно було тенденцію самостійницьких, шовіністичних елементів використати таку трудну для соціалістів ситуацію. Але есдецькі фракції утворили твердий кулак оборони інструкції, точніш — її невідкидання і безоглядно агітували за сею формулою: українські есдеки, російські меншовики, бундисти і польські пепеєсівці відбували спільні конференції і виробили спільну лінію тактики. Кінець кінцем їх[ній] проєкт резолюції, що, гостро критикуючи інструкцію, одначе не відкидала її, а ухвалила все-таки подати на затвердження дев'ять признаних ним Ген[еральних] секретарів, то значить — уставити відносини з ними на ґрунті інструкції, — був прийнятий більшістю фракцій есерів, есефами і деякими меншими фракціями. Але безконечний ряд записаних до голосу промовців

зайняли ще цілий день своїми промовами — хоч їх і обмежено було часом. В останній хвилі атмосфера була дещо прочищена телеграмою делегації (тої частини, що ще зіставалась в Петербурзі) про ті додаткові пояснення, що їм дав Тимчас[овий] уряд до інструкції устами Некрасова. Там, між іншим, пояснялось, що право центрального правительства безпосередньо зноситься з установами України, минаючи Ген[еральний] секретаріат, застережене тільки на час війни, а не для нормальних обставин; компетенції Ген[еральних] секретарів будуть визначені урядом з їх участю, після того, як буде затверджений Ген[еральний] секретаріат; комісар в справах України при Тимч[асовім] уряді буде визначений за згодою з Ген[еральним] секретаріатом. Пояснення свідчили начебто про бажання уряду іти нам назустріч в толкованні <...> ним інструкції і підкріпляло аргументацію невідкидання.

В результаті резолюція есдеків з деякими змінами була прийнята великою більшістю: 247 за, против 36, а меншість есерів, 70 чоловік, що не хотіли голосувати за резолюцію, під проводом Шаповала вийшли з зали на час голосування. Вона складалась з двох частин. Перша викривала недоречність і шкідливість інструкції: вказувано, що вона продиктована недовір'ям до демократії України і виявляє імперіалістичні тенденції російської буржуазії (бажання затримати Україну в ролі експлоатованої колонії), не дає змоги Україні відповідно організуватись, перешкоджає утворенню єдиної революційної влади і не відповідає бажанню не тільки українського народу, але й нац[іональних] меншостей. Тому Ц. рада ухвалює рішучо указати Тимч[асовому] урядові, що ця інструкція, суперечна з угодою 3 липня і шкідлива в організаційній роботі, повинна з найкоротшим часі бути замінена, «в интересах добрих взаємовідносин між Україною і Росією», такими нормами взаємовідносин між Тимч[асовим] урядом і Ген[еральним] секретаріатом, які б відповідали угоді 3 липня.

В другій половині «в интересах найшвидшого заведення доброго ладу на Україні», як сказано, ухвалювалось все-таки подати 9 секретарів на затвердження Тимч[асового] правительства, доручити Ген[еральному] секретаріатові виготовити для подачі потім на затвердження Тимч[асовому] уряду законопроекти в найбільш актуальних справах — робітничих, земельних, харчових і освітніх. Порушити перед ним справу «війни і миру» (себто негайного припинення війни і участі України в укладанні умов замирення), скасування смертної кари й інших новозаведених репресій. Одночасно роз'яснити «всім націям України» хиби інструкції та «закликати трудящі маси людності всієї України до організованої боротьби за свої інтереси і на об'єднання коло Укр[аїнської] Центр[альної] ради, то значить, на переведення ухвал про приєднання до «автономної України». Завершити се воле[ви]явлення мали Українські Установчі збори. Резолюція, ухвалена негайно, — взятись до підготовчої роботи для їх скликання. Се була сатисфакція есерам, що сей постулат висунули. Уступкою нац[іональним] меншостям за всі ці протести була коротенька фраза про те, що Ген[еральний] секретаріат має бути відповідальним перед центральним правительством.

Хоча, таким чином, як бачимо, «невідкинення інструкції» було обліплено всякого роду додатками і застереженнями, які мали до мінімуму звести сю капітуляцію перед Тимч[асовим] урядом, чи краще сказати, — перед рос[ійською] буржуазією, і давалось властиво гасло боротьби всякими способами против інструкції, — все-таки гірке почуття капітуляції і тривога, що Центр[альна] рада фактично підтримає нею свою революційну силу (як то підносили не тільки самостійницькі, але й інші, радикальніше настроєні промовці) [лягало] тяжким каменем на душі учасників. Серце своє вони зірвали на московській нараді: вислухавши повідомлення, що Тимч[асовий] уряд призначив Центр[альній] раді 5 місць в московській нараді, пленум відіслав се до комісії з представників фракцій і потім ухвалив різку резолюцію, подану нею, яка рішучо засуджувала план сеї наради як крок недемократичний, здатний тільки для зміцнення контрреволюційних сил, тому Ц. рада від участі в сій нараді відмовлялась. Натомість ухвалено негайно організувати комісію

для скликання Установчих зборів всіх українських земель («Етнографічної України»), за порозумінням з секретаріатом внутрішніх справ і органами місцевого самоврядування. Так само з'їзд народів невідклично призначено на 8 вересня, вибрано делегацію Центр[альної] ради як організаційне бюро сього з'їзду і доручено йому закликати до участі в з'їзді всі народи, що стоять на принципі перетворення Росії в федеративну республіку. Се були, кажу, полекші душі після вимушеної капітуляції перед інструкцією.

Ухвали виносились в спішнім порядку, бо треба було закінчити пленум, щоб Мала рада могла за[й]нятись реконструкцією Генер[ального] секретаріату. Ще з початку сесії Винниченко, виложивши аргументи за невідкидання інструкції, подав до відома Ц. ради, що він по ухвалі зложить свій уряд в Ген[еральнім] секретаріаті, щоб дати змогу Ц. раді виявити свою гадку також і щодо персонального складу секретаріату. По ухвалі резолюцій він офіційно заявив, що Ген[еральний] секретаріат в цілості просить відставки. Властиво, ставилось питання про довір'я; тільки далі виявилось, що есери рішили не брати участі в «куцім секретаріаті», так що треба буде секретаріат формувати наново. В кожнім разі мала сим за[й]нятись Мала рада, згідно з нововиробленим наказом, і щоб скорше вийти з такого невірального становища, рішено було того ж дня закінчити пленум, спішно провівши найбільш пильні справи. Між ними була й дуже болюча для селянства справа твердих цін на сільськогосподарські продукти, що їх уставило Тимчасове правительство. Депутати-селяни жалувались, що інтелігенція не відчуває кривди, заподіяної селянству сими «ножицями», вживши пізнішого виразу; тим часом, як на сільськогосподарські продукти визначають тверді низькі ціни,— фабричні вироби всякого роду невпинно ростуть, і селяни, виходить, змушені віддавати своє добро за безцінь, не можучи нічого докупитись за одержані гроші. Справу сю поставлено на закінчення пленуму і ухвалено доручення Ген[еральному] секретаріатові, щоб на фабричні вироби були також уставлені тверді ціни і ціни сільськогосподарських продуктів нормовано до пропорції в фабричних.

На сім глибоко в ніч з 9 на 10 серпня було [закінчено] сей сумний пленум. Взяте ним рішення в даних умовах, може, й було неминучим, але умови були незвичайно трудні, анормальні, й винесене рішення було тільки констатуванням сих труднощів, а не розв'язкою їх. Щоб виконати се рішення, треба було сприятливих обставин і великого, незвичайного такту виконавців. Сього такту, правду сказавши, я не бачив у кандидатів на ген[еральних] секретарів, обставини не ставали сприятливими. Се ставило і президію, і Малу раду, і Ген[еральний] секретаріат в дуже скрутне становище, і мені тільки з сумом лишалось роздумувати, що не вдалось мені звільнитись з свого тяжкого обов'язку при такій моїй перетомленості, що давала мені себе так сильно відчувати.

Годиться одмітити ще становище більшовиків. При доповненню Малої ради представниками національних меншостей один мандат рішено було дати київ[ському] ком[ітетові] с.-д. — більшовиків, але київський об'єднаний комітет повідомив, що більшовики від мандату відмовились, і тому його передано Раді військових депутатів (?). В сій сесії подано було звідомлення, що більшовикам не було зовсім дано знати про сей мандат, і вони від нього не відмовлялись, а на вечірнім, останнім засіданні більшовицький делегат Лебедев пояснив, що більшовики не вважали для себе можливим прийняти мандат до Малої ради, думаючи, що се виконавчий, ексекутивний орган, до пленуму ж як органу законодавчого прислали його, і він користується з сеї нагоди, щоб висловити обурення своїх товаришів на ганебне поведіння Тимч[асового] уряду в українській справі. Заява ся була прийнята з великим спочуттям соціалістичних українських фракцій.

В газетах з'явилась звістка, мовляв, Корнілов заявив, що коли виявиться, що Богданівці справді почали стрільбу до російських частин, то він не тільки скасує Богданівський полк, а й взагалі припинить українізацію війська.

Другого ж дня, 10 серпня, Мала рада приступила до кабінетової справи. Українські еседеки, що творили більшість в Ген[еральному] секретаріаті, були тої гадки, що се тільки має бути вотум довір'я: Мала рада відставки кабінету не прийняла і подасть на затвердження дев'ять секретарів, які підходять під букву інструкції, на затвердження Тимч[асового] уряду. Їх становище підтримували й неукраїнські фракції. Але укр[аїнські] есери, віддавши більшу частину своїх голосів за еседеківську резолюцію, зовсім не хотіли прикладати своїх рук до тої компромісової тактики, що випливала з еседеківської постанови. Покидаючи її прихильникам компромісу, вони брали на себе здійснення того, що вони внесли свого до сеї резолюції, — так що назване було в ній «організованою боротьбою» проти інструкції і здійснення Українських Установчих зборів як дійсного вияву суверенної волі українського народу. Тому вони заявили, що відкликають своїх фракційників з Генерального секретаріату, і, вважаючи, що тактика Ген[ерального] секретаріату, з огляду на загальний ухил направо, мусить відзначатись особливою твердістю й рішучістю, вони заявляються за формування нового секретаріату і відставку нинішнього. Відставка, таким чином, була прийнята, і Винниченко заявив свою згоду сформувати новий секретаріат за порозумінням з есерами і неукраїнськими фракціями, без українських есерів.

Але тут виявилось, що і його власна кандидатура викликає сумніви. В вечірніх київських газетах 10 серпня з'явилась петербурзька телеграма, що правительство збирається вислати Винниченка за межі держави з приводу персонального інтерв'ю його з кореспондентами французьких газет. Се інтерв'ю з'явилося у Києві ще 9 серпня. В нім оповідалась така нібито заява Винниченка: «Неуважливе відношення союзників до вимог українського

Вони врятували «Спомини» М. Грушевського

Катерина Борисівна Кондратьєва.
Фото 1916 року.

Варвара Степанівна Ткач (посередині).
Фото 1976 року.

У передмові до «Споминів» («Київ», 1988) ми писали, що цю працю М. Грушевського врятували його секретарка Катерина Борисівна Кондратьєва і Варвара Степанівна Ткач. Упорядник публікації С. Білокінь розшукав фотографії цих мужніх жінок.

народу викликає серед українців неприязні настрої. Що більше противляться вони нашим вимогам, тим більше певні українські круги звертають свої очі на Австрію та Німеччину. В Ц[ентральній] раді єсть певна частина германофілів. З приводу планованої тоді конференції в Стокгольмі він завважив при тім, що коли й Тимч[асовий] уряд не дав паспортів українським делегатам до сеї конференції, домагання українців таки будуть поставлені на ній — галицькими й іншими соціалістами»²³⁴. Мала рада вважала потрібним вяснити сей інцидент, поставлений петербурзькою телеграмою в зв'язок з відставкою Винниченка, і на початку засідання 10 серпня він дав ширше пояснення на сю тему, заявляючи, що кореспондент перекрутив його слова, бо він говорив, що неприязне становище до українських домагань викликає в певних українських кругах сепаратистичні змагання — в розумінні самостійництва, а ніяк не германофільства. При тім висловив здогад, що се перекручення сталось, може, через помішання його слів з словами Маєвського, бо кореспондент висловивсь, що представлення його, Винниченка, цілком розходяться з представленням Маєвського, у котрого він, кореспондент, теж брав інтерв'ю. Зараз же після появи в газетах сього покрученого інтерв'ю він вислав Тимч[асовому] уряду своє спростовання — і зачитав текст сеї своєї телеграми.

Я ех presidio²³⁵ заявив, що звістка петербурзької телеграми, нібито Тимч[асовий] уряд з приводу заяви Винниченка про германофільські елементи в Ц[ентральній] раді запитував пояснень її президії, цілком не відповідає дійсності: ні до президії, ні до Ген[ерального] секретаріату Тимч[асовий] уряд чи будь-які його органи з такими запитаннями про германофілів у Ц[ентральній] раді не звертались. А я як голова Ц[ентральної] ради від її початку рішучо заявляю, що не знаю в Ц[ентральній] раді ні одного члена германофільської орієнтації. По сім була прийнята формула переходу — заслухавши пояснення Винниченка в справі його інтерв'ю і посвідчуючи, що ніяких германофільських течій в Ц[ентральній] раді таки нема і все розповіджене в опублікованім тексті інтерв'ю являється грубою інсинуацією, Ц[ентральна] рада переходить до чергових справ.

Тим способом сподівались ми ліквідувати сей інцидент, що, незалежно від того, як там говорилося в інтерв'ю, в цілій теперішній mise en scene²³⁶ був безсумнівною провокацією, зверненою проти цілого українського руху, тому й взяла його під обgradu Ц[ентральної] ради. Але не так воно було. Другого, здається, дня подав нам до відома, здається, чи не Зарубін, що супроти отих неприемних поголосок про Винниченка Тимч[асовий] уряд не вважає його відповідним кандидатом, а краще б бажав бачити на чолі його Дорошенка, що так, мовляв, гарно показав себе на уряді головного комісара Галичини й Буковини. Назверх мотивувалось се так, що, мовляв, Винниченко як яскравий соціаліст не підходить під напрям теперішнього кабінету — коаліційного, а не чисто соціалістичного. Коли се переказано було Винниченкові, він заявив на засіданні 13 серпня, що він відмовляється від формування кабінету і складає свій уряд. Мала рада рішила вийти з сього неприемного становища, доручивши формування кабінету самим фракціям.

Фракція україн[ських] есерів заявила, що участі в формуванні Ген[ерального] секретаріату вона не братиме, але не робитиме й труднощів іншим фракціям в формуванні. Есдеки з есерами рішили вволити волю Тимч[асового] уряду, щоб не протягати справи затвердження Ген[ерального] секретаріату й визначення його компетенцій, згодилися поставити на чолі Дорошенка та намітили інших секретарів з есдеків та есерів. Дорошенко, що встиг дуже розмакувати високі бюрократичні посади, які йому довелось займати сього року, — «генерал-губернаторство» в Галичині, а потім «губернаторство» в Чернігові, — не дуже радо пускався на непевне українське прем'єрство і нарешті згодився тільки під умовою, щоб йому повернено його чернігівську посаду, коли він вийде з Ген[ерального] секретаріату. Ген[еральні] секретарі се йому пообіцяли, і він дав згоду. Есери заявили, що, хоч назначений склад секретаріату не відповідає їх поглядам на ситуацію, вони не голосуватимуть проти його. Мала рада дала згоду на проєктований секретаріат, але Дорошенко по сім утяв

таку декларацію, яка всіх збентежила. Се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентарського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] секретаріату; Дорошенко заявив, що, приймаючи уряд голови Генер[ального] секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д.²³⁷

Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми збирались вести «організовану боротьбу» з інструкцією, Тимчас[овим] урядом, московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д. Я зараз виголосив перерву, чи що, попросив кореспондентів не опубліковувати тексту декларації, котру, як то бувало, вони наперед собі взяли для скопювання і опублікування, бо, мовляв, сталось непорозуміння і автор бере її назад. Дорошенка покликав я на розмову, вяснив йому неможливість такої декларації, яка рішучо розходиться з лінією попереднього секретаріату, і він — в багатьох речах мені особисто [з]обов'язаний — без великих труднощів згодився дати новий, більш відповідний текст. Новий Генеральний секретаріат, опираючися на угоду 3 липня, проваджуватиме загальний напрям політики попереднього секретаріату, ставлячи на першій місці роботу над утворенням автономного життя на Україні, а в відносинах своїх до Ц[ентральної] ради керуватиметься «статутом» 16 липня. Ся декларація в заміну попередньої була зголошена до Малої ради другого дня, але тим часом в «Киев[ской] мысли» вже з'явилась попередня декларація. Се наробив репортер Ковальський, молодий хлопець, котрого я знав іще як гімназиста-емігранта у Львові, і він не раз звертався до мене в других моментах по поміч і підтримку. Чи зробив він тепер такий вибрик мені на злість з якогонебудь невдоволення, чи хотів перед редакцією «К[иевской] мысли» похвалитись своєю репортерською зручністю, давши такий документ, що не мав бути публікований, лишилось для мене загадкою, але я в кождім разі був розпалений такою некоректністю. Ми ж з кореспондентами стояли в добрих, приятельських відносинах, всяко облекшували їх роботу, і вони завсіди були супроти нас коректні, не використовували своєї присутності на наших засіданнях, щоб вилувлювати і виносити які-небудь сплетні. Тому з розжалення я здобувся на різкий і нерозважний крок, який дуже потім переболів як прояв свого нелюдського надмірного психічного перетомлення. Коли після появи згаданої Дорошенкової декларації Ковальський прийшов знову на засідання кореспондентом, я, порадившись з товаришами, післав до нього секретаря сказати, що президія просить його не приходити, а до редакції звернеться, щоб прислали іншого репортера. З сеї причини «К[иевская] мысль» пришила мені квітку за таке насильство над представником преси, секретаріат Ц[ентральної] ради протестував проти сього виступу «К[иевской] мысли», дехто з «благоприятелів» пробував роздмухати сей інцидент, щоб доїхати мені. Але скоро виявилось, що нічого в ньому не видмеш, за кілька день за нього забули без останку — під впливом дійсно серйозних справ (насування корніловщини, з котрої тоді ще не можна було вгадати, що вийде). «К[иевская] мысль» таки перемінила репортера — став ним Николаїв, який дуже коректно виконував свою функцію і з нагоди роковин Ц[ентральної] ради з спеціальним признанням висловився про мої приятельські відносини до представників преси — се було немалою сатисфакцією за згадану серпневу квітку. Але для мене се був дуже прикий інцидент, в яким я відчув перш психічний прорив, необрахований емоціональний порив і ще раз пожалував, що не настояв на своїй відставці з президії, два тижні перед тим.

Тим часом Дорошенкові се відкинення його декларації дало дещо до думання. До того — як він мені розповів — приїхав з московської наради Штейнгель — його протектор в городськiм союзі, — поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і «краєвого органу» дуже слабкі, отже, з того виходило, що Генер[альний] секретаріат — установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватися з нею й ризкувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був такий щасливий. Де ж таки — сама кн. Васильчикова буває у його жінки,

касиєрки чи щось в минулому, і се в його рідній губерні [і]. Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генер[альнім] секретаріаті. Було се дуже недоречно, грозило новими проволоками і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів ризикувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга й просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем рішено було помиритися з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком — за браком якоїсь іншої комбінації. По закритім засіданні 18 серпня, що затяглось в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Ген[ерального] секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формулювання кабінету Винниченкові. Він дав згоду й намітив зараз же план нового кабінету: Стешенка, Веселовського (праці), Черниша (торгу), Савченка-Більського²³⁸ (земельних справ), Мицюка (Генер[ального] писаря), на найближче засідання мав подати навіть і остаточний його склад.

Треба відгадати спішити з закінченням сей справи, що тяглась уже другий місяць та відтягала всю енергію й увагу керуючого осередку, тим більше, що навколо розвивались події процесу дуже серйозного значення і вимагали уваги і заходів. Тихий, але затяжний конфлікт, що зазначився між укр[аїнським] рухом і Тимч[асовим] урядом, сприяв виростанню всяких течій в українським і неукраїнським життю, які спішили його використати. Ясно йшов зріст реакційних, націоналістичних течій — українських і противукраїнських. Остання декада місяця серпня була заповнена різними з'їздами, що використовувалися різними націоналістичними кругами під гаслами, котрі можна було б коротко сформулювати як «Україна для українців». Їх треба було не тільки пильнувати, давати відсіч, але й протиставляти працю під більш продуктивними й раціоналістичними гаслами. 19 серпня зібрався губернiальний з'їзд Київщини, котрому задалегідь надано назву «Українського національного з'їзду Київщини». Я був, як тоді повелось, вибраний почесним головою сього з'їзду, виступав на його відкритті й старався справити його на береги конкретних організаційних питань. На 20 серпня розгорнувся загальний з'їзд поштово-телеграфних робітників, де українські елементи збиралися звести рахунки з елементами неукраїнськими. На 27 був призначений такий же з'їзд залізничників і дорожників, також повний серйозних перспектив. Між ними в днях 25—27 мав відбутися загальний з'їзд організацій холмщаків: болюче питання повороту, українсько-польських відносин і т. д. Між тими питаннями, що неодмінно добивались свого полагодження, була справа «вільного козацтва»²³⁹ — організації чисто фашистського характеру, кажучи теперішнім терміном, яка, правда, ніколи не виросла в серйозну силу, але кілька разів загрозливо виникала на обрії і ставила в трудне становище і Ц[ентральну] раду, і Ген[еральний] секретаріат, що мав або знайти їй відповідні претенційні форми, або дати інший напрям тим потягам до самоорганізації і самооборони, що використовувалися для таких фашистських завдань різними реакційними націоналістами, між іншим, під сим гаслом «вільного козацтва» Ген[еральний] секретаріат, ресорт²⁴⁰ Винниченка, мняв-мняв, марнував-марнував і так нічого з нею не зробив. Потім Порш з одної сторони, партизани Скоропадського²⁴¹ з другої використовували се гасло для своїх завдань, загалом сей потяг мас до самоорганізації, — безсумнівно, корисний — був замаринований.

Реакція антиукраїнська, з одної сторони, консолідувалася наоколо старої школи на чолі з київським університетом як найбільш[им] культурним авторитетом краю. Я згадував про протести київського університету й політехніки против українізації школи й публічного життя взагалі. З другої сторони, стара професура у величезній більшості виявляла крупний реакційний ухил. Вона ставала явною твердиною общеросійства і реакції. Коаліційна рада київського студентства в середині серпня звернулась до генерального секретаря освіти Стешенка з запискою, виясняючи неможливість лишати далі київські вищі школи недоторканими в їх позиціях, де вони забарикадувалися академічною

автономією, могли групувати під своїм авторитетом всяку дрібноміщанську протиукраїнську контрреволюцію. Стешенко реферував сю студентську записку на тім же засіданні, що займалось резигнацією Дорошенка (18.VIII). І тут характеристично було бачити, як ще слабо і несміливо почували себе наші українські головачі супроти таких російських тверджень. Російські круги, що мали свої рахунки з сею чорносотенною професурою (речником їх виступав Зарубін, якийсь доцент чи асистент політехнікуму), не від того були, щоб українськими руками погромити сю страшну чорносотенну професуру, сподіваючись за[й]няти її місце (що українцям за[й]няти її місця зараз було не під силу і на її місце придуть російські ж ліберали і ріденькі соціалісти, се було ясно). Але українцям боязко було підіймати руку на такі високі місця, і навіть Ковалевський, звичайно, дуже радикальний в національних постулатах, сим разом остерігав М[алу] раду від яких-небудь гострих порушень університетської автономії. Се було дуже симптоматично; я думаю, що українська наша влада так і здужала б провести українізацію вищої школи. Занадто багато було все-таки побожного страху перед різними фетишами старого ладу. І в сій справі, хоч на тім засіданні ради було доручено Генеральному секретаріатові за[й]няти нею, в дійсності ніяких конкретних заходів не було зроблено. Поруч старого університету св. Володимира організовано потроху український університет²⁴², більш зближений до народних університетів, так що на нього професура дивилась згори як на сурогат, — її займати не рішались.

А тим часом, як наш український осередок так скромно розглядався в ситуації, стара російська контррозвідка робила зусилля, щоб його добити морально. Я вище згадував про ті познаки її продовжування під покровом нового соціалістичного, революційного і т. д. російського уряду, що вилловлювали наші товариші, особливо покійний Ісак Пугач. В тім часі (десь 19 чи 20 серпня) воєнне міністерство опублікувало виготовлене контррозвідкою «досьє» против українського руху: за неможливістю дати щось новіше і актуальніше, се був матеріал про діяльність «Союзу визволення України», з попередніх дореволюційних років. В київській пресі сі «ревеляції» Керенського кої його приспінників з'явилися, здається, в суботу 21.VIII. Дуже вчасно — саме в день проголошення нового кабінету Винниченка: на засіданні Малої ради того дня, перед звідомленням Винниченка з даного йому доручення сформувати Ген[еральний] секретаріат, я з уряду голови [як голова] Ц[ентральної] ради зложив заяву, що Ц[ентральна] рада не має ніяких зносин з «Союзом визволення України»: різні члени його звертались до Ц[ентральної] ради в різних справах, але Ц[ентральна] рада ще в квітні вияснила постанову: в ніякі зносини з «Союзом» не вступати до кінця війни, щоб не давати приводу до яких-небудь непорозумінь та інсинуацій, і сю постанову додержує до нинішнього дня. Укр[аїнська] преса цілком справедливо нагадала з приводу сеї публікації військ[ового] міністерства (пильно повтореної «К[иевской] мысли»), що якраз підклала свиней Ц[ентральній] раді за інцидент з своїм репортером), що матеріал її давно відомий і цілком не актуальний, бо походить з часів передреволюційних, коли «Союз» дійсно вважав своїм завданням всякими способами поборювати царський російський уряд, але з початком революції «Союз» проголосив припинення всякої роботи на шкоду Росії і обмеження своєї роботи обороною укр[аїнського] населення в краях, за[й]нятих центральними державами тощо, а багато з провідників «Союзу» почали робити заходи, щоб повернутись на Україну²⁴³. А пок[ійний] Пугач за кілька день оголосив прецікаве звідомлення про сю контррозвідчу роботу (спочатку раніш пропустив імення й керманічів — подав їх уже після ліквідації корніловщини). Виявляв у ній, що на місце старої жандармерії, охранки, контррозвідки й под. ще при кінці мая, коли українських рух почав розгортуватися так масово, а заразом, здавалося б, цілком доброзичливо для нового, революційного уряду Росії, військове міністерство, на чолі якого стояв тоді вже Керенський, виправило до Києва контррозвідчу експедицію. Загальне кермування нею взяв на себе начальник контррозвідки головної квартири «главковерха» (верховного командуючого), полк[овник] Терехов, а ведення розшуку взяли на себе два фахівці з контррозвідки главковерху

і начальника румунського фронту Орлов і Мусієнко, за поміччю цілої зграї агентів, а завдання було дано таке: документально обгрунтувати обвинувачення, що укр[аїнський] рух ведеться на німецькі гроші, та вияснити, через кого саме ці гроші переводяться. Се контррозвідче бюро в Києві [в]війшло в зносини з місцевими чорносотенними російськими організаціями, з контрреволюційною пресою, і спільними силами, од н[а] другому помагаючи, повело свою проти-українську роботу. Урядове бюро збирало матеріал у тих «неофіціальних помічників» Керенського і К^о і навзаєм ділилось з ними матеріалом і давало їм натхнення і благословення на боротьбу з українською небезпекою. Виходить так, що, одночасно з тим, [як] товариші О. Ф. Керенського з Ц[ентральної] радою українську автономію будували, урядовці військового міністерства О. Ф. Керенського збирали з найбрудніших контрреволюційних ям «матер'ялець» проти Ц[ентральної] ради, щоб доказати, що вона являється платною німецькою експозитурою. Викопували скрізь слід австрійських крон і німецьких марок, розвідувались у банкірів, ювелірів-купців, чи нема сліду за українськими діячами, а особливо за мною, що ми дістаємо які-небудь непевні гроші. Хто вже його зна, до яких «установ» заглядали за сим матеріалом, а такі не вдавалось. За браком чогось конкретного і реального приходилось пускати в оборот всяку дурницю. Пугач вислідив, що саме перед приїздом міністрів на переговори з Ц[ентральною] радою в 20-х днях червня згадане бюро вислало для опублікування в звіснім чорносотеннім петербурзьким листку «Вечернее время» як велику сенсацію записку митрополита Шептицького з 1914 року (коли його вивезено з Галичини до Росії) про український рух; одночасно пущено чутку про призначення Шептицького київським митрополитом — нібито на бажання українців²⁴⁴; коли стало відомо про приїзд міністрів, бюро телеграфувало редакторові «Веч[ернего] времени»²⁴⁵ Осендовському²⁴⁶, щоб він стримався з друком «документів», — видно, не хотіли утрудняти міністрам їх місці, і вони появились тільки три тижні потім. Що за той час українці встигли опротестувати які-небудь плани призначення Шептицького, «документи» не[д]осягли ніякого ефекту, вийшов пшик. Тепер коли Тимч[асовому] уряд[ові] треба було «документів», щоб ошельмувати українців і уневажнити до решти угоди з ними, багато після довгих і даремних, просто-таки р[оз]пзукливих пошукувань, не знайшло[ся] подати нічого актуальнішого, як звідомлення про діяльність «Союзу визволення», і військове міністерство розмахнулось перед усім чесним народом отсими «відкриттями», з котрих теж при всім старанню, з огляду на обережність Ц[ентральної] ради в зносінах з союзанами, теж не можна було нічого зробити.

Але се було симптоматично. У зв'язку з усім попереднім і з новим реакційним курсом уряду, продемонстрованим «московською нарадою», можна було сподіватись все нових несподіванок, все нових проб ошельмувати українців і відріктись від якого-небудь порозуміння з ними. Тому в кругах Ц[ентральної] ради вважали потрібним довести якскорше до затвердження Ген[ерального] секретаріату Ц[ентральною] радою, щоб закінчити сей неясний антракт, невиразні відносини і наново зв'язати Тимч[асовий] уряд, хоч би в яких-небудь мінімальних розмірах супроти ідеї Укр[аїнської] автономії і санкції її, даної угодою 2 липня. Коли на засіданні 21 серпня Винниченко подав свій склад секретаріату, виявилось, що нема кворуму, бо російські делегати не поприходили, як виявилось, в зв'язку, очевидно, з заявленою російськими есдеками [претензією] на секретарство праці. Се секретарство призначалось українськими есдеками, кандидатом намічався заст[упник] голови Ц[ентральної] ради С. Ф. Веселовський, але звісний нам лідер київських есдеків Незлобін в останній хвилі зажадав сього місця для свого кандидата, Слуцького, інакше загрожував, що російські партії не візьмуть участі в формуванні кабінету. Веселовський тоді зрікся сього посту, але, з другого боку виявилось, що Слуцького не так дуже солідарно підтримують різні есдецькі організації. Сей портфель, таким чином, зістався необсадженим. Не було також секретаря на земельні справи: есери не давали своїх кандидатів до сього кабінету; дали Савченкові-Більському, близькому до есерів, а < . . . > керівником

< . . . > Мартос як товариш секретаря. На місце Христюка намічали Мицюка, але що він як есер не прийняв, взято на писаря О. Лотоцького (с.ф.).

Важним успіхом вважалось, що портфель фінансів прийняв Туган-Барановський, колишній марксист, в сих часах дуже поміркований в своїх поглядах, близький до есерів; за браком кандидата він прийняв також портфель промисловості. Таким чином, зложився кабінет досить діравий і непевний, з есдеків та есерів головно, і коли підоспіло ще кілька членів ради і зібравсь хоч невеликий кворум, рішили не затримувати справи й пробувати щастя з сим секретаріатом²⁴⁷. Есери, згідно з своєю попередньою декларацією, стримались від голосування (11 голосів), проти не голосував ніхто. Секретаріат затверджено і телеграфічно повідомлено Тимч[асовий] уряд про його склад, з прошенням поспішитись його потвердженням «з огляду на гостроту моменту, — коли контрреволюція одкрито виступила проти Тимч[асового] уряду й нового ладу, можливі контрреволюційні виступи та ексцеси», і потрібна «тверда власть, яка користується авторитетом у населення, для рішучої боротьби з контрреволюцією і оборони завойованої волі». Але, не покладаючись на вплив сих важних аргументів, рішено було вирядити ще й ходоків-толкачів, щоб прискорити затвердження секретаріату, особливо заспокоїти його уряд щодо кандидатури Винниченка і порозуміння з неукр[аїнською] демократією. Телеграма обіцяла, що портфель праці буде відданий котромусь неукраїнцеві, так що буде їх у секретаріаті двох — Зарубін і Туган-Барановський мали бути поручниками за се. Дорошенко поїхав також: оправдати заміну його Винниченком і заспокоїти уряд з приводу тих чуток про його нелояльні вискази, пущені в пресі.

Становище Тимч[асового] уряду малювалось дуже несприятливо. Симптоматична була заява Некрасова — фактичного тоді керівника внутрішньої політики — в інтерв'ю з представником преси на тему затвердження Ген[ерального] секретаріату. Як передали се рос[ійські] газети, Некрасов²⁴⁸ висловивсь, що уряд сподівається від Ц[ентральної] ради «приемлемих кандидатів, що серед них не буде осіб з орієнтацією на чужі держави». Се ясно натякало на інсинуації на закордонні гроші та агітацію проти Винниченка. Можна було серйозно побоюватись відкинення урядом секретаріату, що потягло б за собою дуже небажану кризу, в котрій Ц[ентральній] раді прийшлося б повести організаційну роботу пробоєм против уряду і доходити свого права чисто революційним методом, ще рішучіш, ніж се було перед угодою 30 червня. Я вмістив тоді в «Н[овій] раді» 24.VIII статтю на сю тему, в котрій начеркував лінію повороту до державного будівництва України без огляду на «творчу політику центрального уряду і всякі контрреволюційні напади...»

В рос[ійській] пресі («Новая жизнь») з'явилась замітка, що хоч Винниченко й заперечує правдивість його інтерв'ю, але не весь кабінет вважає інцидент вичерпаним, і міністри-кадети ставляться неприхильно до його кандидатури. В день корніловського ультиматуму, 26 серпня, ся справа прийшла під обрану кабінету, і між кадетами й соціалістами на сім пункті прийшлося до гострої дебати, і нарешті засідання було зірване, — міністри-соціалісти Скобелев²⁴⁹, Авксентьев²⁵⁰, Прокопович вийшли з засідання. Дорошенко в пізнішій інтерв'ю («Н[ова] р[ада]») з 31.VIII) заявив, що все се, мабуть, були видумки, справа Ген[ерального] секрет[аріату] в засіданні кабінету навіть не обговорювалася: Некрасов в розмові з ним висловив переконання, що інтерв'юер Обак дійсно перекрутив слова Винниченка, і після його спростування всякі сумніви мусять зникнути; він, Некрасов, підтримуватиме весь склад секретаріату, не певен тільки щодо кадетів; але щодо кадетів, то Ольденбург²⁵¹ дав знов заспокоючі відомості Туган-Барановському. Скільки тут було правди, трудно сказати; але налетіло корніловське повстання і відвело кризу²⁵².

Ми пережили тих два тижні, від першого обстрілу нас військовим міністерством старим [жупелом] з «Союзу визволення» і до одержання відомостей про затвердження Ген[ерального] секретаріату, в перших днях вересня,

в неабиякій тривозі і напруженні. Виступ військового міністерства і всякі інші говорення (як оте некрасовське) про наші орієнтації на чужі держави в зв'язку з переходом Корнілова на позицію фактичного воєнного диктатора-главковерха, а його товариша на полуднево-західнім фронті Савінкова — на позицію фактичного управителя військового міністерства, й роботою київської контррозвідки, викритої Пугачем, що кермувалася начальником контррозвідки главковерха, не лишало сумніву уже до урядового курсу. З повідомлень Д. Дорошенка ми ще раніш знали про тісні зв'язки корніловської ставки з москвофільськими погромщиками-донощиками, в ролі Геровського, арешт нашого комісара Блонського давав взірєць корніловсько-савінковських висновків в сих провокаторських «доношеннях». Ясно було, що нас «окружали». Перехід Корнілова і Савінкова з їх виразною реакційною і противукраїнською орієнтацією на такі командні позиції давав нам розуміти, що чекає нас паралельно з загальним контрреволюційним переворотом, що про нього глухі й невиразні чутки ходили по Києву в тих днях. Правда, документів не вдавалось добути, але кому ж недостача їх спиняла «руку-владику», як вона почувала за собою силу, щоб розправитися з ворогом? Контррозвідка бушувала. Роззухвалений «Киевлянин» смалив контрреволюційні артикули Шульгіна та його двійника «Алексея Єжова», і вся київська чорносотенщина мобілізувалась, почувуючи, що приходить свято на її вулицю. Анархія й безрадість офіційних органів осмілювала їх. Київ жив тривожним життям перед перспективою голоду і холоду: жони запасних в тих днях трохи не розгромили київську думу, прийшовши з домаганнями збільшення пайка і забезпечення дровами. Київ був наповнений різним неукраїнським військом, яке тільки чекало знаку згори, щоб зробити «хохлам» кінець. А нагорі стояли такі наші приятелі, як Оберучев та бувший спілчанин і ворог українського руху Кириєнко. Ми жили з дня на день, не знаючи, «що день грядущий нам готує», і не раз мене виводили товариші на нічліг куди-небудь поза хату, побоюючись загального трусу і арештування.

Неминучий конфлікт в середині двадцятих днів серпня висів в повітрі. Попередні виступи й вчинки Корнілова змушували український осередок з тривогою приглядатись і прислухатись до його кроків, сподіваючись від них всяких недобрих можливостей. 27 серпня прийшли перші вісті про ультиматум, що Корнілов поставив Керенському, аби кабінет уступив і передав диктатуру Корнілову. Похід корніловського війська на Петербург і формування <...>. Ц[ентральна] рада мала того дня засідання денне в продовольчих справах (інформує про страшенний і безвихідний хаос, що утворивсь у сій справі наслідком розпоряджень главковерха Корнілова, з одної сторони, а міністра Пешехонова з другої: самі по собі немудрі, вони, перехрестившись, розруйнували цілком і збір урожаю, і заготовлення збіжевої доставки). Коли прийшли відомості про корніловський замах, скликано нове засідання, яке розпочалось год[ині] об 11 і тривало до 3 години ранку. Одночасно засідала українська рада військових депутатів, а в міській думі — об'єднані комітети гром[адських] організацій, куди для зв'язку поїхали дехто з ген[еральних] секретарів та членів Ц[ентральної] ради. Рада військ[ових] депутатів рішучо осудила виступ Корнілова і разом винесла постанову, щоб Ц[ентральна] рада через Ген[еральний] секретаріат перейняла всю владу на Україні і перевела б українізацію армій згідно з постановами II військового з'їзду. Іменем Малої ради випущено відозву до «народів землі Української», де наказувалось не слухати ніяких наказів Корнілова — отого самого, що «дався добре взнаки трудящому селянству»; оповіщалося, «що законне правительство тільки Тимчасовий уряд, а на Україні — Українська Центральна рада та її Генеральний секретаріат»; закликалося «стати дружно і міцно коло Тимчасового правительства і Укр[аїнської] Центр[альної] ради на оборону нового ладу» і не попускати повороту нових порядків. Ген[еральний] секретаріат випустив обіжник до Рад робітничих, селянських та вояцьких депутатів, громадських установ і комісарів в тім же напрямі. Заразом прилучився до відозви київських організацій до людности Києва, що заповідала безоглядну боротьбу з усякими контрреволюційними виступами. З'їзд залізничників, що саме того дня розпочав свої збори,

рішучо заявив, що він не допустить зробити Україну ареною горожанської війни, їх представник, не пам'ятаю його ймення, — молодий росіянин, імпазантний мітинговець, дав урочисті приречення в тім напрямі, що залізничники стримають перевіз військ і паралізують всякі спроби оружного конфлікту. Се внесло деяке заспокоєння, а київська адміністрація почала трусити різні чорносотенно-погромні організації, добралася кінець кінцем і до редакції «Киевлянина» і самого Шульгіна, а «Киевлянин» взято під цензуру. Заведено цензуру також в Одесі. Против сих репресій виступив тоді в «Н[овій] раді» Єфремов, вважаючи недопустимим такий поворот до старої насильницької політики під прапором охорони революції («Н[ова] рада») з 1. IX).

З другої сторони, не всі були вдоволені і таким безоглядним солідаризуванням з Тимч[асовим] урядом, яке виявив український осередок в сім критичнім моменті. Зо мною мав випадком розмову на сю тему полковник Поплавко з Ген[ерального] військового комітету в тих днях, коли ліквідація корніловщини була ще непевна. В виразах досить неясних він висловивсь, що Ц[ентральна] рада повинна б вести політику більш самостійну: не зв'язуватись безоглядно з Тимч[асовим] урядом, а взяти на себе ролю *tertius gaudens*²⁵³ між ним і Корніловим і постаратись виторгувати чи явочно забрати можливе тахітум для себе. Було так, може, і більше таких мудреців, але корніловська авантюра пройшла так швидко, що вони не встигли розгорнути своєї тактики чи планів тактики. Першого вересня Корнілов уже капітулював перед відділом вірного урядові війська. Пам'яткою київських настроїв [у дні?] його авантюри зістались протоколи засідання Ц[ентральної] ради з дня 30 серпня. Петлюра скаржиться на запитання членів, що Ген[еральний] секретаріат зробив для охорони ладу в Києві. Винниченко, Шаповал, що засідав в київськ[ом] комітеті охорони революції, виступили з цілим актом оскарження проти київської військової влади, спеціально проти команд[уючого] військ[ової] київ[ської] округи Оберучева, військового комісара Тимч[асового] уряду Кирієнка, які під час сеї авантюри головно пильнували того, щоб якось придавити або не дати ходу українцям, а зовсім не дбали про організацію оборони, так що Ген[еральний] секретаріат не може прийняти ніякої відповідальності щодо можливих контрреволюційних випадів — не буде нічого дивного, коли Київ впаде в руки корніловців в таких обставинах. Оберучев і Кирієнко утрудняють зв'язок Ген[ерального] секретаріату з урядом, не допускають Ген[ерального] Військ[ового] комітету до участі в комітеті оборони революції, паралізують всякі заходи проти контрреволюції, трактуючи їх як «українську інтригу», противляться спровадженню до Києва українського війська, відзиваючись, що донці й кирасири, розташовані в Києві, досить певні охоронці ладу, а всяке українське військо в міру треба висилати на фронт, і Кирієнко покликавсь на те, що Керенський, виправляючи його до Києва, дав йому дуже непохвальні характеристики українського руху взагалі. Одним словом, в сих днях короткого паралічу петербурзької влади київський український осередок побачив доволі недвозначну <...> гримасу київського воєнного начальника. В Раді військових депутатів мали в тій хвилі перевагу українці, вони провели на голову українця — Григорієва, і того ж самого дня, як М[ала] рада слухала жалі Ген[ерального] секретаріату на Оберучева й Кирієнка, Рада військових депутатів також різко осудила діяльність їх. До чого б привели такі відносини, ще якби далі потривав отакий напружений стан двох таборів, поставлених против себе, трудно вгадати. Але 1 вересня ставка Корнілова піддалась, і того ж дня Тимч[асовий] уряд, не бажаючи далі провокувати українців, рішив зробити передишку і затвердив Ген[еральний] секретаріат в поданім йому складі. Другого дня прийшли про се вісті до Києва, і Оберучев поспішив поздравити Винниченка й висловити надію на дружню співпрацю надалі²⁵⁴. Але по всім тім, як він себе показав у сі трудні дні, ніхто з українських кругів не мав до співпраці з ним найменшої охоти. Гострий засуд його діяльності виніс з'їзд селянських депутатів. Потім збори українців-воjakів всіх частин київ[ської] залого винесли домагання його відставки (4 вересня). Другого дня збори губерн[ського земства] Київщини винесли таку [ж] постанову про необхідність відставки Оберучева, коли він виступив з при-

вітанням з'їзду народів в день відкриття. 8.IX публіка прийняла його таким свистом, що в п'ятах застигло. Дні його й Кириєнка були пораховані.

Але обережна і пасивна політика Ц[ентральної] ради у відносинах до Тимч[асового] уряду, корніл[овського] повстання і т. д. не пройшли також без протестів. На з'їзді Ради сільських депутатів впало не одне слово жалю з приводу сеї пасивності. Дійсно, <...> в те місце, звідки мало вийти затвердження Генер[ального] секретаріату. Центр[альна] рада й її Ген[еральний] секретаріат не виявили потрібної активності й оборонності в напрямі запанування над ситуацією: як організуючий осередок вона не дала себе відчути в сих трудних часах; розуміється, се головню належить до Генер[ального] секретаріату як її ексекутиви; він досить безпомічно теліпався в повітрі, не [з]находячи стичности з урядовими установами, котрої шукав, і, не знайшовши контакту з людиною, котрої не шукав. Розуміється, ситуація була дуже нелегка, незвичайно при тім змінна <...>, і ті критики, які жалували, що укр[аїнський] осередок не проявив себе сильніше, не знаходили властиво ніяких конкретних вказівок, що саме треба було зробити. Але факт певного незадоволення і з ситуації, і з себе таки був. Жалібно виглядали серед сього контрреволюційного заворушення декрети Тимч[асового] уряду про затвердження Генер[ального] секретаріату, ми тепер, одержавши сей кусник паперу з затвердженням Генер[ального] секретаріату, мусили починати нову, довгу, зтяжну боротьбу задля повернення інструкції 4 серпня до її первозору — умови 2 липня. По всіх тривогах корніловщини ми якось не відчували в сій хвилі пафосу, ентузіазму визвольної боротьби. І дійсно, наступний місяць, виключивши оден світлий, кипучий, як молоде вино, момент з'їзду народів, потягнувся сіро і невдоволяюче.

Тимч[асовий] уряд, упоравшись з корніловщиною, оголосив Росію республікою (досі усталення форми правління відкидалось Установчим збором). Одночасно він усталив замість повного кабінету фактичну Директорію з п'яти осіб, решту міністрів лишивши в ролі фахових керівників і дорадників Директорії. На скріплення ж соціалістичної революційної бази мала послужити скликана в Петербурзі на середину вересня під фірмою петербурзької Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів (на чолі котрої стояли тоді Чхеїдзе і Авксентьев) «демократична нарада» — для організації нової влади, яка б об'єднала всю революційну Росію для оборони від зовнішніх ворогів і від внутрішньої контрреволюції, вплинути (?) в противний бік ухил направи, даний московською «державною нарадою». Збори укр[аїнських] селянських депутатів, аранжовані есерами в днях 2—4 вересня, відозвались на сі проголошення: щоб новоконстатована російська республіка була додатково проголошена республікою федеративною; щоб Тимч[асовий] уряд надалі виявив більш довір'я демократичним організаціям і охочіш спирався в тім на Ц[ентральну] раду — скасував обмеження, впроваджені інструкцією 4 серпня і т. д.; подбав би про випровадження з України різного ворожого укр[аїнському] народіві війська, і приложено старання до негайного припинення війни і загального замирення — аби Ц[ентральна] рада [запропонувала] про се урядові негайно і т. д.

Се була зовсім незла, як на той час, програма, але й самі есери не постарались досить енергійно провести її через Центральну раду — за[й]нялись головню організацією виборів до Уст[ановчих] зборів всеросійських. На се головню було й скликано Раду селян[ських] депутатів, а по ній в сій же справ відбулась есерівська конференція, та тут вийшов немалий скандал, бо після того, як селянські депутати постановили, що «Селянська спілка», їх організація, має проводити вибори спільно з есерами й еседами, на есерівській конференції взяли перевагу блюстителі соціалістичної <...> партії й переперли постанову — відкинути блок з «Селянською спілкою» — і тим загнали в кут провідників есерівсько-селянської акції, які фактично мислили собі есерівську партію як провідницю селянства в цілому — партійного й непартійного. Таке серйозне тактичне роздвоєння між, так би сказати, соціалістичним і селянським кроком есерівства змусило есерівських провідників звернути всю свою увагу на його полагодження і відновлення блоку з «Селян[ською] спілкою», і перед сею

партійною злобою дня відступили у них на другий план справи загальнішого значення, тим більше, що безпосередньої участі в українським правлінні есер[ів]ська партія не брала, українські ж партії, так би сказати, правительственні, за[й]нявшися організацією нової української адміністрації і усталенням відносин до уряду, виправленням його інструкції, теж спустили з ока справи загальні, і так Мала рада, зібрана на засідання 5 вересня, після одержання відомості про затвердження Ген[ерального] секретаріату без всяких дискусій, просто «прийняла до відому» сей факт, з огляду, що секретаріат устами Винниченка заявив, що програму своєї діяльності ще не має, за несутності кількох секретарів.

<...> Одногосно ухвалено взяти участь в «демократичній нараді», скликаній на 12 вересня, — хоч офіціальні запросини ще не прийшли, — й визначено кредит на витрати з'їзду народів, що мав початися за кілька день, 8 вересня. Євреї-націоналісти (сіоністи) і соціалісти-бундівці виступили з привітаннями Ген[еральному] секретаріату з затвердженням; але українці «помовчували», чекаючи декларації новозатвердженого секретаріату, що він замишляє тепер робити з-тою вимолоною у всіх богів державною владою. Навіть таке архіактуальне, по жарне, можна сказати, гасло, як припинення війни, винесене селянськими депутатами і підтримане есерами (гаряча ст[аття] пок[ійного] Пугача в «Народ[ній] волі» 10.IX) не була підтримана Ген[еральним] секретаріатом супроти ухильчивої позиції не тільки Тимч[асового] уряду, але й Петербур[зької] Ради роб[ітничих], сел[янських] і військ[ових] депутатів, що свою «демократичну нараду» скликали теж не для обміркування способів покінчення війни, а продовжування боротьби з зовнішнім ворогом.

Одно, що ми досягнули в сім часі конкретно, — територія Цен[тральної] ради значно поширилася... в Педагогічнім музеї. Школа льотчиків-наблюдателів, що уперто не хотіла кидати свого «наблюдательного посту» над Центральною радою, непомітно якось виетіла в період ліквідації корніловщини й зникла з Педагог[ічного] музею. Тим часом як Ген[еральний] секретаріат розташувався в будинку «Савой»²⁵⁵ на Хрещатику, Центральна рада придбала приміщення для своєї канцелярії, інструкторського бюро тощо, і я одержав як свій кабінет ту кімнату, де колись тиснулась та Центральна рада, що я її в Києві застав. Але територія поза Педагогічнім музеєм зіставалась неопанованою.

На тлі сього сірого і доволі-таки пригніченого настрою нашою яскравою, ясною плямою виступав, як я вже сказав, з'їзд народів, заповіджений ще національним українським з'їздом в квітні, довго відкладаний, і тепер — запізно таки, але справді, краще пізно, ніж ніколи, — зібраний 8 вересня. Розуміється, він в данім моменті не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилянь укр[аїнської] демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики чи стріляння через голову безпосередніх справ до далеких мет. Він зібрався запізно, коли російська демократія, з котрою треба було переводити сю федеративну умову, вже встигла розложитись і згнити, а без неї самі «недержавні народи» не могли сеї федерації збудувати. Щоб поставити собі конкретні завдання, з'їзд повинен був зібратись перед червневим відновленням наступу, перед більшовицьким виступом в липні; треба було тоді поставити ясно і твердо проблему припинення війни. Тепер все те, що говорилося на з'їзді народів на сю тему, було теоретизуванням, для котрого вже не було ґрунту. Ми в тій хвилі ще не відчували, в якій мірі ґрунт під нашими ногами ослаб за останні місяці нашої пасивності, тупцювання коло того порожнього місця, що було Тимчасове правительство і ціла російська демократія разом з ним. Але що ми того ще не розуміли, не рахувались з грядущою силою, яка мала перечеркнути всі рахунки, зв'язані з тим Тимч[асовим] урядом, з Установчими зборами, всерос[ійською] демократією і різними іншими речами, ми були захоплені тим міжнародним братанням, яке відігралося в Києві, і, може бути, що ми настільки мали рацію, що те, що для даного мо-

менту було нереальним, кидало проміння на дальші перспективи. Може бути, що се київське братання, сей «Сводный союз», що ми тоді закладали, ще пригадається коли, як прийдеться будувати східноєвропейську федерацію із тими народами, які тепер опинились за межами Радянського Союзу.

В кожнім разі — незалежно від того, як його колись оцінять з далеких історичних перспектив, — се був світлий і радісний момент, що освітив нам душі в тих скорбних часах, і спеціально підбадьорив мене, перевтомленого, знеохоченого тяжкою і невдячною працею, в котрій мені приходилось колотитись, граючи ролю того вартового, що сидить на задку останньої чумацької мажі і має пильнувати, щоб щось не впало або чогось не вкрали.

З'їзд відкрився під <...> уваги й заінтересування Тимч[асового] уряду і самого диктатора Керенського. Макс. Ант. Славинський²⁵⁶, наш старий київський приятель, що, примошуючись на мажі великої російської революції, одержав голосний титул, але цілком персональний пост голови «комісії для розроблення обласної реформи», впав на щасливу гадку побувати в Києві в ролі представника уряду на з'їзді народів, дістав у Керенського мандат і як чоловік петербурзький і в пресових обходженнях бувалий обставив свою місію відповідною рекламою: представників преси поінформував про неабиякий інтерес самого Керенського до з'їзду, що йому він, мовляв, надає велику вагу і тому признав конче потрібним мати на нім свого представника; не без його ж участі, може, Телеграфне агентство дало наказ своєму представникові організувати якнайширшу інформацію. З'їздові, таким чином, приготували ефектний виступ: київські офіціальні верхи, з одного боку, київська преса — з другого, виявили велику увагу і повагу до з'їзду, а за ними й громадянство, українське й неукраїнське, як то кажуть, підтяглося: виявило і заінтересування і відповідно піднесений настрій. Вступні картки розібрано заздалегідь, ще 5 вересня, і багато даремно добивалось вступу. Але при тодішній сильно розбитій комунікації нелегко було поспіти до Києва національним делегаціям при всій охоті. Іхали з пригодами й несподіванками, одні, вибравшись завчасу, поспіли завчасу, інші не поспіли й надтягали протягом цілого з'їзду. Тому я не мав певності, чи можна буде відкрити з'їзд призначеного дня, 8 вересня с[тарого] с[тилю], вдень пополудні, і щоб не позичати в Сірка очей в такій неприємній можливості, попросив секретаря орган[ізаційного] бюро М. М. Любинського в разі потреби проголосити відложення, а коли можна буде відкрити, прислати по мене. Таки дійсно прислали, хоч приїхала ще невелика частина, все ж разом з місцевими національними представництвами було понад 50 делегатів, а голов-но, що публіки насунуло стільки, що ніяк не можна було її з нічим відсилати. Отже, з деяким опізненням о півдругій год[ині] я се вступне засідання відкрив іменем Ц[ентральної] ради, що виконувала наказ Національ[ного] укр[аїнського] з'їзду. Згадав, що давніш ми сподівались, що сей з'їзд скличе наша організація в іншій місці — в Петербурзі чи в Москві, стара організація автономістів-федералістів (її головного діяча, пок[ійного] Обнінського, я пом'янув потім); але що сі сподівання не оправдалися, Ц[ентральна] рада мусила взяти на себе се діло і організувала ініціативне бюро, що виконало своє завдання з усею можливою пильністю. Іменем сього бюро взяв потім слово Любинський і познайомив з організацією з'їзду. Запрошено всі національні організації, які признають федеративний принцип організації Росії, добиваються для себе автономії в Федерат[ивній] Рос[ійській] республіці. Всім таким організаціям признано право прислати на з'їзд по 10 представників незалежно від своєї великості. Майже всі національності відізвались на сей заклик, декотрі вже поспіли на з'їзд, інші ще в дорозі.

По сім звідомленні вибрано президію, причім мене аклямовано²⁵⁷ почесним головою з'їзду, і по сім зроблено коротку перерву. Після перерви я вітав з'їзд іменем Ц[ентральної] ради в старім гнізді федеративної ідеї — в Києві; згадував головні моменти з розвою її, нагадував пророкування Костомарова про те, як зійдеться колись слов'янський собор на Софійській площі, ідеї Драгоманова, діяльність фракції автономістів-федералістів 1905 року, невмирущу пропаганду на сім полі пок[ійного] Обнінського, закликав збори поша-

нувати його пам'ять. Вказав на привітання і вирази солідарності, які одержувала Ц[ентральна] рада від різних народностей Росії як доказ життєвості федеративної ідеї й висловив надію, скорше побажання, щоб наш нинішній почин послужив початком перебудови на федеративних підвалинах не тільки Росії, але й цілої Європи. Потім ефективну промову-привіт від Тимч[асового] уряду проголосив Славинський, виправдував його, що він не скликав сам такого з'їзду, через навалу різних справ; висловив переконання, що Установчі збори уставлять федеративний лад, але, мовляв, для його здійснення треба багато приготовчої праці, яку найкраще можуть перевести самі народи спільними силами, за спільним порозумінням. Досі Київ не чув ще таких спочутливих тонів з уст представника Тимч[асового] уряду, і хоч представник був досить випадковий, — наш таки Максим Антонович, — промову його слухати [було] дуже приємно. В подібних же спочутливих тонах промовляв новий київський голова, російський есер Рябцов²⁵⁸. Дано було ще того дня слово польському делегатові, Романові Кнолеві, представникові польської демократичної партії України (т. зв. Демокр[атичного] централу). Він підкреснув, що поляки змагають до повної державної самостійності, тому не можуть бути учасниками нинішнього з'їзду, але як представники польської меншості на Україні делегати заявляють бажання підтримувати змагання українців до федеративної перебудови Росії і забезпечення автономії України, а з другої сторони — сподіваються, що на світовій конференції федеративна ідея буде прийнята демократією й положена в основу нової організації міжнародних відносин на місце нинішньої буржуазної анархії. На сім же вступне засідання, досить коротке, було й закрите. Воно тривало яких півтори години, і далі, з огляду на відсутність багатьох делегацій, його протягати не було рації.

Засідання другого дня, 9 вересня, мало більш буденний характер і все ще було малолюдне, прибули естонці й молдавани, і кілька повідомлень від спізневаних. Виповнили його головно звідомлення і декларації національних делегацій. Почасти вони заявляли своє ісповідання федеративного принципу і, доводячи необхідність забезпечення національної територіальної й екстериторіальної [автономії] — постулат єврейських делегатів, — малювали картини національного утиску й експлуатації різнонаціональної периферії з боку російського центру. Почасти відкривали відміни в трактуванні національного питання з боку різних партій і угруповань даної національності. Не кажучи про єврейських представників: націоналістів і соціалістів, оборонців і противників палестинської єврейської держави і под., що й тут, як при інших нагодах, вияснили свої розходження, доходючи часами до дуже гарячої й пристрасної полеміки, — подібні відміни розкривали перед нами національні делегації литовців, латишів, грузинів і под. Литовська делегація в більшості складалася з прихильників повної самостійності; лідером її був проф. Вольдемар, її становище було подібне до становища поляків. Ми, мовляв, співчуваємо вашим змаганням перетворити Росію в федеративну державу і забезпечити в ній національну автономію окремим народам; ми самі заінтересовані в тім, щоб Росія не зісталась національномонолітним, централізованим тілом, як її старалась утримати російська бюрократія з буржуазією на спілку, тому йдемо далі, ніж поляки, які не вважають для себе відповідним брати участь у з'їзді (з такою заявою сього дня виступав польський представник київського комітету польської партії соціалістичної лівші [лівіці]), розвиваючи ту гадку, що федерація — тільки етап до повної самостійності, котру вважають своїм завданням (ППС). Ми братимемо участь у з'їзді, будемо обмірковувати способи переведення федерації в Росії та можливо найкращої її організації, але для себе бажаємо повної державної окремішності. — в російській федерації бути не хочемо. Так приблизно можна схарактеризувати позицію сих делегатів, які дійсно брали дуже жваву участь в цілім з'їзді. Другу течію представляв якийсь Бельський, чоловік немолодий, петербурзький інженер, партії народників-соціалістів. Він дивився на самостійність Литви як на вихід примусовий: коли Литву окружать з усіх боків самостійні держави і не буде з ким федеруватись, прийдеться бути самостійним, але ся перспектива його не тішила, він не бачив для того потріб-

них культурних сил, і становище буферної держави не було для нього завидним.

Різні внутрішні нюанси, не в такій різкій формі, як євреї, демонстрували також делегати грузинські (соціал-федерат[исти] і націонал-демократ[и]), латиські (наці[онал]-демократ[и], соціал-демократи) і представники «Селянського союзу».

Багато говорили мусульманські представники Азербайджану, Поволжя і Криму (з Криму прибула особливо велика їх делегація, незвичайно горнула до українського руху і викликала гаряче спочуття українців), інформували про становище мусульман в Росії, їх кривди і потреби.

З українців замітну промову того дня сказав Петлюра, доказуючи, необхідність націоналізації армії як останній її рятуюнок і доводячи взагалі цілком безнадійне становище Росії, яка неминухо згине, коли не перейде до національно-федералістичної організації.

Засідання було довше, ніж вчорашнє, але теж тільки денне, бо вечір мала зайняти Мала рада: нарада в справі участі в Демокр[атичній] нараді (я пізніше скажу про це завдання, коли говоритиму про Демокр[атичну] нараду взагалі). Членів з'їзду запрошено зістатися на сім засіданні як гостей.

Третій день, 10 вересня, можна вважати кульмінаційним пунктом з'їзду. Засідання почалось доповідями мусульманських делегатів, що були відложені з попереднього засідання (не закінчилися тоді, бо треба було починати засідання Малої ради). Дуже симптоматичні були промови двох кримських татарок — одної учительки і одної представниці жіночого руху, що поруч мотивів національних вирішували питання культурних змагань поступовіших течій татарського громадянства в його внутрішніх відносинах (емансипація жінки, визволення школи з релігійних впливів). Сильне враження, зробила коротка промова лікаря-бурята, що загостив на з'їзді в переїзді на фронт і висловив надії на національне визволення й прилучення до цивілізованого життя поміччю демократії свого поганського народу, своєї батьківщини, що її царська Росія зробила була місцем заслання для борців за визволення. Мейсровіц, представник латиського селянського союзу, сказав гарячу і сильну промову на адресу Керенського — його негідного виступу на московській нараді против націоналістичних домагань (про юдин поцілунок і 30 сребреників — запродавність національного руху) — і гасло московської наради «війна до побідного кінця» (і ані слова про самоозначення); в теплих виразах він дякував Ц[ентральній] раді за взятую нею ініціативу утворення спільного фронту народів відмінно від імперіалістичних держав і заведеної ними різни.

Неприємний інцидент, вже згаданий [вище?] мною, стався, коли дано було слово Оберучеву, що приїхав привітатися. Коли різні приїжджі і сторонні люде, не втаємничені у відносини Оберучева до українського руху і його «діяльність» на пункті українізації, стали плескати у відповідь на деякі ліберальні фрази, пущені ним в своїй промові (в дійсності далеко не прихильній гаслам з'їзду), присутня на хорах українська публіка, особливо вояцька, почала шиканням спиняти плескання; те ж саме повторилось при закінченні, як Оберучев висловився в тім роді (як записує се репортер «Робітничої газети»): якщо колективний розум утримає з'їзд від погибельних помилок, тоді можна буде сказати: нехай живе федеративна республіка, публіка, не розбираючи, почала плескати сим словам.

Голова зборів зробив демонстрантам догану, з приводу її потім вийшла гучна полеміка: «К[иевская] мысль», а в укр[аїнській] пресі Єфремов ганьбили таку, мовляв, некультурність, «К[иевская] мысль» почала при тім зводити рахунки з Генер[альним] військ[овим] комітетом, українізацією війська і т. д. Українці боронились, і Оберучев тиждень потім попросив відставки у свого начальства. Я тут не буду перебирати сеї історії, а повертаючи до засідання 10 вересня, скажу тільки, що полсований і схвильований сим інцидентом настрій з'їзду довелось виправити мені, бо моє слово як представника української делегації припало скоро після інциденту з Оберучевим. Промова мені вдалась; се була одна з кращих промов, які мені коли-небудь удалось сказати. Вона була ентузіастично прийнята публікою, що зчаста переривала її

бурхливими оплесками, і по скінченні [влаштувала] дійсну овацію. Ідеологічна вага її лежала у відмежовуванні від польського аспекту, зазначеного представником ППС, що федерація — се перехідний ступінь до повної незалежності; але публіку більше захоплювало, розуміється, те, що говорилось против імперіалізму, против насильства царського уряду, про необхідність федералістичної перебудови Росії як останньої дошки її рятунку. Я наведу сю промову так, як записав я її потім для протоколів з'їзду («Свободный Союз», № 1, с. 29).

На мою промову, що набула програмного характеру цілого з'їзду, відповів Славинський дуже тактовно і влучно. Почав із запевнення, що як представник Тимчасового уряду вповні погоджується з гадками, висловленими мною, що народи не гинуть, а гинуть держави, і Російську державу може врятувати дійсно тільки федеративна перебудова, і се, мовляв, розуміє і сам уряд: до нього не треба ставитися так, як до уряду старого, серед нього нема вже противників автономії й федерації і т. д. Все се було вислухано з приємністю, а під кінець засідання другу приємність зробив козацький делегат Іванов. Молодий старшина Амурського війська, делегат «козачої партії», як він прописався при реєстрації, дуже цікава проява тодішнього життя. Він, очевидно, був головним організатором сеї козацької делегації — автором чи одним з авторів сеї дивної мішанини козацьких станових традицій і нових революційних ідей — концепцій «козацького народу», зложеного з автономних козацьких країн, сфедерованих з іншими краями Федеративної Російської республіки. Його промова — і промови інших козацьких делегатів також, але його найбільш, — була оригінальною і доволі таки сумбурною збираниною різних випадків против російського централізму, царського насильства, нездатності російської армії («чудобогатирі, мовляв, стали чудо-рисаками», так тепер швидко тікають з позицій) і ходячи армійних афоризмів про необхідність зломити пруський мілітаризм, довести війну до цілковитої перемоги і т. д. Декларація петербурзької Ради козацьких військ, зачитана ним, і його власні мотивування виявляли явну непродуманість, плутанину понять. Але слухалися з приємністю, бо в тодішніх обставинах, коли козаки на Україні були якраз мамелюками центр[ального] уряду і знаряддями всяких противукраїнських замислів, всякий прояв серед козаків опозиційності і суголосності з національними змаганнями українців і інших недержавних народів здавався цінним і корисним.

Засідання закінчилося вже під вечір, і вечірнього засідання ухвалено не робити, щоб дати гостям вільний час оглянути Київ та його сади і околиці. Погода була дуже гарна.

Наступні два дні, 11 і 12. IX, були присвячені доповідям на принципіальні теми: принципи федеральної організації (було аж чотири реферати, і між ними «конфедераліст» Маєвський доводив свою улюблену тезу, що до федерації можна йти тільки через конфедерацію самостійних держав), відносини загальнофедеративної мови до мов місцевих (пок[ійний] Борохов²⁵⁹), охорона прав нац[іональних] меншостей (Шац Анін), поділ на області-штати (Якименко-Кушнір²⁶⁰). Вечором 12 [вересня] гостив членів з'їзду клуб есефів, але я там не був, бо вже досить ясно останніми часами позначились невірні відносини есефів до мене. Шостий день засідали окремо національні секції: делегати кожної національності осібно, підготовляючи матеріал для резолюцій. Проводилась також докладна реєстрація членів, їх мандатів і т. д. в інтересах правильності тих резолюцій, що до них мали ми слідом перейти. Ся реєстрація, між іншим, мала вияснити интересну подробицю: в сім соборі оборонців національних прав переважають соціалісти чи несоціалісти. Підрахунок виявив, що більшість становлять соціалісти, але невелику — неповних, здається, 60%. Для мене ся реєстрація лишилась пам'ятною, бо я вперше тоді зареєстрував себе соціалістом (безпартійним) — «самоозначився» з соціалістичного погляду.

Реєстрація сконстатувала, що в з'їзді формально, з правосильними мандатами взяли участь такі народності: білорусини, грузини, ести, євреї, козаки («козацький нарід» — так вони себе називали), латиші, литовці, поляки (як гості), румуни, великороси (російські есери), татари, тюрки закавказькі й українці. Телеграфічно, за неможливістю післати своїх делегатів, прилучились

до акції: союз гірських народів Півн[ічного] Кавказу й Дагестану і вірменський Дашнакузтун, ташкентські мусульманські організації, томська конференція сибірських громадських організацій, якутський союз федералістів-трудовиків й ін. Таким чином, з'їзд набрав доволі авторитетне значення, його вага, «удельный вес», була чимала, і можна було думати, що він послужить початком цілком поважної акції. На всерос[ійських] Установчих зборах сей «Союз народів» міг би проявити себе серйозно. Що взагалі до ніяких Установчих зборів не прийде, ми тоді не передбачали. Прилюдне засідання, сьомий день, 14 вересня, зайняла остання доповідь — про участь народів в міжнародній конференції — загальна проф. Вольдемара, спеціальна — про участь євреїв — сіоніста Шахмана і дискусія з приводу їх доволі жвава. При тім попросив слова випадковий гість Штейн, член петербурзької ради національних соціалістичних партій Росії, яка, мовляв, працює від початку революції, ставлячи своїм завданням підтримувати форми національного самоозначення, які виставить демократія даної нації. З огляду, що про діяльність сеї ради досі ніхто не чував, і вона не постаралась зв'язатись із з'їздом більш організовано (сей Штейн з'явивсь на хвилю, по дорозі звідкись кудись), з'їзд не звернув особливої уваги на сей епізод, хоча з огляду на заміри з'їзду і сеї петербурзької ради — виступити на петербурзькій нараді з національною справою, — може, й годилося б подумати про координування виступів. Але, дійсно, треба сказати, що сей виступ Штейна мав занадто «петербурзький», явно несерйозний і випадковий характер, тому психологічно зрозуміло, що з'їзд не постарався його використати. Але потім се до певної міри помстилося на розпорошеності національного питання на демокр[атичній] нараді, так що воно не зробило відповідного враження. Та про се далі. Другий епізод того дня — се був дуже невдалий виступ якихось двох випадкових більшовиків з Кронштадта: матроса Тагієва і т. Островська (?). Люде мало інтелігентні, які, мабуть, випадково і на власну руку опинились на засіданні, говорили дуже сумбурно і не до речі, не розбираючись, очевидно, в тім, що говорилось, і ніскільки не задавши собі труда познайомитися з складом і завданнями з'їзду, вони виступили з роздраж[н]еними викликами про недемократичність з'їзду, про якусь «федерацію в федерації» і под.²⁶¹ Все се — при тодішніх настроях, коли власне більшовики вважались цінними союзниками в боротьбі з імперіалістичними ухилами Керенського і К°, лишило після себе враження якогось неприємного непорозуміння.

Вечером і глибоко в ніч працював «сеньорей-конвент» над виробленням резолюцій, щоб подати їх на затвердження пленуму другого дня — вже надпрограмового. Багато дечого зісталось необговореного докладно, але що резолюції з'їзду малось на увазі проголосити на Демократ[ичній] нараді, через вибрану на те делегацію, треба було спішити, щоб захопити ще ту нараду.

Між різними питаннями, що все відкладалися з дня на день, і тепер буквально «у дванадцятій годині» нагадували про себе, було й становище супроти війни. Для нас і білорусинів, ще більше для литовців, латишів і [естів?] се було питання пекуче. Але виступати з домаганням негайного припинення війни було небезпечно: могло статись роздвоєння серед самих делегатів, і по всій попередній агітації Тимч[асового] уряду против противників війни можна було побоюватися, що се підітне національні постулати. Тому сеньорей-конвент під покривкою резолюції «о текущем моменте» поставив домагання націоналізації армії — зажадав негайного розвантаження фронту «від усеї зайвої маси людей, худоби й інвентаря», а з другої сторони, до резолюції про мирову конференцію вставив домагання негайного сформування при міністерстві заграничних справ «окремої наради» в національних справах, зложеної «з представників заінтересованих національностей і обзнайомлених осіб», в надії, що се зможе не тільки підготовити для мирової конференції ті питання, що зачіпають інтереси поодиноких національностей, але й вплинути на скорше закінчення війни. Се було, розуміється, дуже мало під той момент; контакт, що [встановив] Тимч[асовий] уряд між собою і з'їздом, через прислання свого делегата; з другої сторони — перспектива подачі резолюцій на демокр[атичну] нараду — до певної міри

впливали на таку обережність. Але ще більше давала тут себе відчувати непевність щодо спільності цього об'єднання поза тими межами, де кінчилась оборона чисто національних інтересів. Над ранок робота була закінчена. Пополудні відкрилось кінцеве засідання. По вислуханні різних привітань зачитано резолюції. Вони були двох категорій: загальні, від цілого з'їзду, що дотикали певних питань, як-от федеративна будова Російської республіки, національно-персональна автономія нац[іональних] меншостей, мова загальнофедеративна і мови краєві і т. д., і резолюції спеціальні, що підсумовували домагання певних національностей, скажім, білорусів, литовців, козаків тощо, прийняті і підтримані з'їздом. З резолюцій першої категорії одна ухваляла, що незалежно від Всерос[ійських] Установ[чих] зборів мають відбутись «місцеві установчі збори» на демократичних підставах на те, щоб «уставити норми своїх відносин до центральних органів федерації і конкретних форм внутрішньої організації автономних установ даного народу або області», себто український постулат окремих установчих зборів перетворюється на загальне правило. Друга резолюція домагалась перетворення урядової «окремої наради для обласної реформи» — чисто бюрократичної своїм характером (що її головою був Славинський) — на «раду національностей при Тимч[асовім] уряді» задля оборони інтересів національностей. Третя творила «Раду народів» як повномочне представництво народів, об'єднаних спільними домаганнями автономно-федеративного будівництва. Вона мала засідати в Києві, «а в потребі і в інших місцях»; кожна національність, що брала участь в з'їзді, мала делегувати до неї чотирьох членів, але незалежно від числа присутніх делегатів кожний нарід мав при голосуванні два голоси; народи, які не взяли участі в з'їзді, могли прийматись Радою на таких самих підставах. Завдання її: обмірковувати, ухвалити і здійснювати заходи, потрібні для основних завдань автономно-федеративного будівництва й організації Союзу народів.

З резолюцій другої категорії варто згадати декларацію поляків (київської групи лівиці ППС) («Н[ова] р[ада]», 17. IX), прийняту до відому з'їздом: ППС відносно революційного пролетаріату Польщі обстоює ідею цілковитої самостійності Польщі, а заступаючи інтереси польського пролетаріату [й] трудового селянства на Україні як національної меншості, вона приєднується до революційного руху української демократії та її постулату федералізації Російської республіки, бо вважає, що федеративний устрій дає найбільш сприятливі умови для боротьби пригноблених народів за своє національне визволення, а українська демократія групує майбутній федеративний зв'язок з Росією на державності України. А всяке підлягання іншій державі партія вважає шкідливим для розвитку творчих сил народу і революційних сил його пролетаріату.

Єврейська делегація не подала своєї резолюції зовсім, безнадійно розійшовшись на пункті Палестини і переселення туди.

В справі козацькій з'їзд постановив: признати козацтво «за самостійну галузь Російської республіки, що сформувалася в спеціальних умовах історичного життя і має всі права на самостійне існування; всяко підтримати змагання козаччини організувати своє життя на підставах самоозначення; вітати вступ вільного козацтва до сім'ї свободних народів Російської демократичної республіки, що <...> до федеративної її перебудови, як повноправного члена, з котрим спільно Союз народів буде доходити зазначеної спільної мети».

Коли з'їзд ухвалив отсю постанову козацької секції, наступила ефектна сцена, що зробила на всіх присутніх глибоке враження, цілком зрозуміле в тодішніх обставинах, коли козацтво вважалось найтвердшим сторожем старої Росії. По тім, як резолюція була зачитана доповідачем, тим Івановим, і з'їзд її ухвалив, Іванов сказав, що перше, ніж зійти з сці «історичної трибуни», він мусив звернутись до своїх товаришів, козацьких делегатів, і, звертаючись до них, сказав:

— Козаки, встаньте!

Козацькі делегати, що займали передню лавку в середині амфітеатру, встали.

— Кланяйтесь земно проф[есорові] Грушевському, що подав думку скли-

кати сюди всіх нас, і всій Україні, а також всім братам і сестрам, представникам і представницям народів, що прийняли нас до своїх рядів і обіцяють підтримувати наші домагання.

Козаки, вставши, низько поклонились мені, потім всьому з'їздові. З'їзд і публіка зробили величезну овацію мені, з'їздові, козакам; Іванов підійшов і став мене цілувати. Враження було незвичайне. І повторюю, в тих обставинах сей епізод мав не тільки емоціональне значення!..

Після ухвали резолюцій вибрано делегатів на Демократичну нараду і висвітлити національно-федералістичну програму з'їзду. Вибрано литовців Бельського і Вольдемара, єврея Борохова, козака Домова і азербайджанця Векілова (племінника мого товариша з тифліської гімназії). Того самого дня вони мали виїхати до Петербурга, щоб захопити нараду, яка мала кінчитися 18 вересня, післязавтра; сподівались, що в дійсності вона протягнеться. По сім я сказав коротку промову — прощальну, висловлюючи вдовolenня з досягнутих з'їздом результатів і з тої уваги, яку виявило до її занять Тимчасове правительство. Наведу сю промову, як можу її реставрувати з друкованих записів, поповнюючи споминами:

— Високоповажані товариші! Наша восьмиденна праця, вдячна, складна, але нелегка, доходить свого кінця. З самого початку у нас була спільна мова. Ми прийшли вже сюди ісповідниками федеративного принципу. І ні у кого з нас не було сумнівів щодо необхідності, в інтересах народів Росії, негайного переведення федеративного ладу. Але з огляду на важливість і відповідальність моменту треба зважити всякі практичні сторони його переведення — обміркувати їх в зв'язку з справою оборони, з економічними обставинами, з конкретними національними відносинами в різних краях, із взаємовідносинами різних груп, класів і партій. І ми це все докладно обміркували. Особливо спинились ми над становищем народів, захоплених війною. Багато часу присвятили ми такому своєрідному явищу як козацтву і приложенню до нього федеративного принципу. З увагою застановились ми над долею великого страдника, безземельного народа-мандрівника — єврейства. І ми з радістю переконувались, що між нами нема ніяких принципіальних суперечок. Більше того, з кожним кроком бачили все ясніш, що нас об'єднує не абстрактна математична точка, а широка реальна платформа. На сій міцній, твердій платформі ми [створили?] перший початок майбутнього поступу вільних народів — нашу Раду народів, — і ми вже бачимо, вже майже намагаємо сю надходячу федерацію і з тим починаємо бачити ту батьківщину, «отечество», котрого досі не мали, — ми входимо до нього. Нехай же живе ся нова федеративна республіка! Нехай вона буде на послугу трудящих всіх її народів! Нехай живуть її федеративні держави — її свободні народи, нехай виявляють вони перед усім світом свою згоду і нехай їх праця для всесвітньої цивілізації наблизить нас до великої мети — всесвітнього братерства народів!..

Дозвольте мені також іменем цілого з'їзду висловити задоволення з того, що Тимчасове правительство доручило сво[є]му представникові взяти участь в нашій праці і тим засвідчило своє серйозне відношення до справи. Від імені з'їзду я звертаюсь до вас, Максиме Антоновичу! Ми в своїй праці нічим не таїлись від вас. Ви мали вступ на всі наші закриті засідання, чули все, що ми говорили, бачили, як щиро, без задніх думок, ставились ми до справи. Отже, передаючи Тимчасовому правительству наші постанови, ви зможете засвідчити наші щирі бажання якнайкраще упорядкувати Російську державу.

Промова була стрінута з'їздом і всею залогою з великим спочуттям, і до нього гарно достроїлася відповідь Славинського. Він підчеркнув, що навіть трудно було сподіватись такого блискучого закінчення сього першого з'їзду народів. Можна було побоюватись, що інтереси народів придуть в суперечність між собою і з суверенними правами союзної держави, але сього не трапилось. Тому можна сподіватись, що у сих народів, об'єднаних з'їздом, знайдеться спільна мова і з великоруським народом, ще слабо представленим на нинішнім з'їзді, і Тимчасовим революційним правительством республіки — оратор вірить в се, <...> скоро стане федеративною. Не вважаючи на те,

що старий режим все зробив, аби безповоротно відштовхнути і знеохотити до себе народи Росії, і на сім з'їзді, як і кільканадцять літ тому, за Першої думи, вони виявляють бажання заховати в цілості сю державу. Се, мабуть, заслуга російської демократії, яка ніколи не виявляла яких-небудь недобрих почувань до сих недержавних народів. На пункті федеративного устрою у неї досі, щоправда, не було одностайної гадки, але з часом вона, певно, піде до сеї думки, а згодом на землі, політій кров'ю мільйонів, здійсняться мрії з'їзду про федерацію європейську, а за нею й світову.

Говорив потім Ол. Шульгін, від Ген[ерального] секретаріату представники різних делегацій, що брали участь в з'їзді. На кінці представник сіоністів дякував мені спеціально за щире і прихильне відношення до всіх національностей та говорив мені різні похвали. Нарешті я, закриваючи з'їзд, нагадав ще раз колишні віщування українського мрійника, змальованого Костомаровим в 1840-х рр., образ слов'янського собору на Софійській площі, що кінчився словами: «Вір мені! се буде, буде!». Тепер я, не будучи фантастом, а вважаючи себе реальним політиком, прощаюсь з вами сими словами: «Вір мені, се буде, буде!..»

Сими словами закінчився з'їзд, рівно о год. 6-ій, 16 вересня. Того ж дня відбулось перше засідання «Ради народів», що мала продовжувати роботу до нового з'їзду, на нім визначено делегатів народів-учасників, з місцевих, київських людей; вибрало бюро (мене головою, Любинського секретарем) і редакційний комітет органу «Свободный союз» (Борохов, Любинський, Красковський й інш.).

Так пройшли сі «золоті сні народів», кажучи словами Славинського, дні радісного піднесення, ентузіазму, високих гуманних настроїв. Для мене і для моєї сім'ї вони були особливо дорогі, не кажучи вже, що я був, так би сказати, героєм сього з'їзду, особливо під кінець — поява моя на трибуні стрічалась оваціями і под., але я дійсно чув себе предметом любові, щирої, теплої, і взагалі така тепла атмосфера взаємного розуміння, довір'я, братства, панувала в сій аудиторії, як рідко-рідко коли. Були, розуміється, розходження: сіоністські, віленські (литовсько-білоруські) тощо; але вони якось відступали на другий план в тодішнім шуканні спільного ґрунту, порозуміння і одностайності.

Пізніші події незадовго зігнали з наших споминів сі настрої й надії і закидали їх всякою іншою «злобою дня»; коли в Празі в 1919 р. люде, що по слуху чули про сей з'їзд, інтересувалися подробицями його, вважаючи актом непережитого значення, се нас аж здивувало — настільки засипали пізніші тяжкі удари пам'яті і враження сеї події. Але тепер, по дев'яти роках, переходячи її деталі, відсвіжуючи тодішні настрої, справді думається: що се, може, й справді факт непережитий, котрий ще буде вигребаний з минулого і буде не просто фактом, а й фактором.

Завершенням з'їзду мала бути подача його резолюції петербурзькій демократичній нараді, що була призначена на 12 вересня, а фактично відкрилася 14. Вона мала послужити вихідним моментом для утворення істинно демократичного революційного уряду: його відновленню після екстратур кадеччини і корніловщини. Конкретно — мала рішити, чи уряд повинен бути одностайно-соціалістичний, відповідальний перед Радою робітничих і солдатських депутатів, чи коаліційний, соціалістично-буржуазний, відповідальний перед «власним сумлінням». Склад наради мав бути такий: від Рад робітничих і солдатських депутатів 230, стільки ж від Рад селянських, 300 від міст, 200 від земельних і губернських комітетів, 83 від армійських організацій, 100 від професійних спілок, 120 від центр[альних] кооперативів, 38 від робітників, від козаків 35, від Укр[аїнської] Центр[альної] ради 15, мусульманської ради 10, Ради національних соціалістичних груп 10 і т. д. На такий величезний склад — щось коло 1600 мандатів, число місць, приділене Ц[ентральній] раді (15), було <...> мало і цілком не відповідало її ролі й значенню. Проте значення сеї наради — як <...> ненависної московської наради — надавалось таке <...> ідея її — від враження корніловщини була така симптоматична в лівих, соціалістичних кругах, що М[ала] рада зараз же, ще не чекаючи

запросин, одногolosно поставила взяти в ній участь, а засідання 9 вересня, що відбулось в присутності членів З'їзду народів, було спеціально присвячене виборів делегації й виробленню їм директив («наказу»). Розвинулась дуже інтересна дискусія. порушено питання негайного закінчення війни, скасування російських законів, розпублікованих Тимчасовим урядом в часах впливів Корнілова, переведення федеративного устрою і змін в інструкції Центральної ради відповідно умові 2 липня (суцільність автономної української території і відновлення повного числа Генеральних секретарів). Фракція українських есерів поставила цікаву думку — в напрямі федералізації: суверенні установчі збори скликати на Україні і в інших національних територіях, а замість Всеросійських Установчих зборів — Конгрес народів Росії з рівним числом представників. Але кінець кінцем дискусія звелась до питання: уряд соціалістичний чи коаліційний. Есдеки українські і неукраїнські, а також есери російські обстоювали коаліційність. Осібну позицію займав Порш, який тоді, здається, вперше зайняв в дискусії визначну позицію (незадовго перед тим вийшовши до Малої ради); він виголосив сильну промову на тему революційної активності, неможливості спихати все на Установчі збори й вести політичні вичікування і доводив, що тільки соціалістичний кабінет може розвинути таку активність, а коаліційність знову дасть в результаті тільки параліч влади. Подібну ж гадку розвивав також Ткаченко; сі пів-есдеки підтримали проект резолюції есерів, що починалась домаганням «однородного революційного соціалістичного правительства, відповідального перед демократією всіх народів Росії»; домагалась від нього, щоб воно скасувало таємні договори, вимагало від союзників відкриття мирових переговорів, без дальшого проволікання скликало Всеросійські Установчі збори, що не перешкоджає кожній нації або краєві скликати свої суверенні установчі збори, всю владу на Україні передало Центральній Раді й Генеральному секретаріатові згідно з статутом 16 липня; скасувало новозаведену кару смерті, декретувало передачу <...?>. Але, як відомо, Демократична нарада не справдила тих надій, що на неї поклали. Скоро виявилось, що її керманічі поставили своїм завданням зробити з неї підголосок петербурзької Ради робітничих депутатів, властиво її меншовицької більшості, котрою кермував Чхеїдзе, й дати Керенському розрішення на сформування коаліційного уряду. Національні домагання, українські в тім числі, стрічались неуважливо або й явно неприхильно, як докучне відтягнення від «справжнього діла». Президія старалась, можливо, спекатися тих виступів, а аудиторія стрічала неприхильними окликами, які дуже ображали наших делегатів. Першими виступали військові делегати — 17 вересня; вони оголосили декларацію, зложену в дуже радикальному тоні, зближеному до домагань і вимог більшовиків: повний розрив із зрадниками революції, соціалістичний уряд і відповідальний передреволюційний парламент, зложений нарадою, негайне припинення війни, перетворення армії за принципом національно-територіальним, скасування кари смерті. В таких же рішучих тонах промовляли у вечірнім засіданні того ж дня Порш, Шаповал і Ткаченко. Особливо сильно й ефектно говорив Порш, розвиваючи і мотивуючи наказ Центральної ради.

Натомість делегація З'їзду народів, що, спізнившись, попала на останній день, серед загального наступу, коли все спішило голосувати резолюції й кінчати нараду, дістала надпрограмове слово тільки для одного Борохова, — не зробила враження. Та й взагалі треба сказати, що поза загальним питанням: курс коаліційний, есерівсько-меншовицький чи революційно-соціалістичний, більшовицький, противобуржуазний, все інше не захоплювало нараду, і спеціально домагання краєві і національні трактувались як досадне ухилення від головного питання: війна на зовнішнім фронті чи замирення? Згода з буржуазією чи боротьба?

Гаслом наради було те, що сказав представник гірських народів Північного Кавказу Намитюк (симпатичний молодик, котрого я потім стрів в компанії Бича²⁶² в Парижі оборонцем краєвих інтересів!) — треба говорити в сей мент тільки про справи загальнодержавні; про справи окремих частин держави

можуть говорити тільки люде, позбавлені почуття громадського обов'язку. Згадана «Рада соціалістичних національних партій» устами Мізулідзе поставила домагання, доволі зближені до резолюції З'їзду народів: декларування федеративної республіки, організація Ради народів, скликання національних установчих зборів, переформування військ за національним принципом. До сих домагань прилучились представники деяких національних і обласних угруповань, інші зсолідаризувалися. Але загалом як президія, так і аудиторія ставились до національних і краєвих постулатів незвичайно придириливо і неприхильно; тільки більшовики — як то підносили наші делегати, підтримували [о] плесками й репліками національні, спеціально українські домагання.

На засіданні М[алої] ради 26 вересня делегація давала звіт про свій виступ і свої доповіді з Демократ[ичної] наради. Порш зачитав стенограму своєї промови, що була мотивована декларацією Ц[ентральної] ради і подав свої помічання про нараду, їх доповнили Шаповал, Христюк, Ткаченко. Вони дуже різко схарактеризували поведінку керманців наради, всі ті фокуси, котрими вони силкувались виконати завдання, поставлені Керенським, — добути ухвалу про коаліцію і звести на ніщо справу відповідальності уряду перед революційним предпарламентом. З резолюцією про коаліцію діялись прямо чудеса: то вона проходила, то перевотувувалась²⁶³, справа предпарламенту то зникала, то підпадала таким переробкам в інтерпретації Церетелі, що всяка ідея відповідальності уряду затрачувалась. Одним словом, Чхеїдзе і Церетелі виходили в сім справозданні парламентахорами найгіршого сорту. Самому Керенському, на гадку Порша, котрого запитували Винниченко, Петлюра й інш., не вдалось очиститись від причетності до корніловщини; коаліційне правительство, ним організоване (того вечора з'явились про нього телеграми), не може бути тривким, предпарламент його не контролює, уряд перед ним не відповідає. Демокр[атична] нарада не утворила для нього бази, взагалі не оправдала ніяких сподіванок; рос[ійська] демократія взагалі опинилась «у разбитого корыта».

Тим знаменніша була та неприязнь і те непоправне незрозуміння, що вона виявила до національного питання взагалі і до українства спеціально. Делегати розповіли, що не хто, як сам Церетелі силкувався позбавити слова, урізати їм призначений для промов час і відступив тільки перед погрозами. Як сей цвіт російської демократії, зібраний на нараду, кидав залу, коли забирали слово представники недержавних національностей або перебивали іронічними, неприязними окриками їх промови, особливо промови українців, в котрих вони, противники національних домагань, відчували провідників, «коноводів» національного руху, і се дійсно маніфестували провідники недержавних народностей. Сі окрики викликали в тих днях кілька сильних статей в укр[аїнській] пресі, — в «Новій раді» статтю Єфремова на мотив: «Так, ви перешкоджаєте», в «Нар[одній] волі» аналогічну статтю у відповідь на викрики: «Не дамо до Установчих зборів». Я після звідомлень 26 вересня теж надрукував статтю в «Нар[одній] волі» «Мусимо взяти на розум», котру наведу тут.

Бездарність рос[ійської] демократії, яку вона виявила в останніх подіях, і неприязнь до національного питання, нездатність поставитись до нього твердо і справедливо, без задніх гадок про свій «капітал», котрим не можна ніде ризикувати задля якої-небудь демократичної невинності, більш ніж коли-небудь викликала в укр[аїнських] кругах бажання відчепитись від усяких рахунків з нею й іти своєю дорогою. Але Христюк в своїх споминах ретроспективно оцінює справедливо поділений радикалізм українських кругів як радикалізм для зовнішнього вжитку. Се дотикає не тільки правіше крило — есефівське, що в «Новій раді» одверто оцінило як фальшивий крок постанову Ц[ентральної] ради против коаліції, і на сім пункті вийшов обмін кислими словами між «Н[овою] радою» і «Н[ародною] волею», що докорила їй непотрібним страхом перед більшовизмом і порадила вилити переполох, — тут стало явно помічатись розходження між лівішим і правішим українством: по лінії між есерівством з лівими есдеками, з одної сторони, і правими есдеками та есефами — з другої; дальші події все більш розширяли сю розколину, і вона відіграла

фатальну роль в дальшому розвитку українського життя. Але все українське орудувало дуже нерадикальними методами, дуже повільно — «по малу, по полсаженки низком перелетаючи» — опанувало ті можливості, що розгортувало перед нею життя, не поспіваючи ні за швидким темпом розвою подій, ні за тими радикальними гаслами, що проголошували в декларативній формі ліві українські партії й групи. Нелегко було струсити з народної стихії, такої малосвідомої, такої неоформленої, всі налетілості русифікації, зневіри і легковаження до своєнародних форм життя, заповнити в них прогалини і недостачі.

Поруч старого чорносотенного київського університету <...> «Народний український університет» (святочно відкрито його 5 жовтня в присутності офіціальних представників шкільної округи, але без участі університетських бонз). Відчинено третю українську гімназію в Києві, на Печерську, вповні державну, в додаток до двох перших, здвигнених приватною ініціативою. З великою парадною відчинено перший сезон «Українського національного театру», в тім же старім «Троїцькім народнім домі», але з аспіраціями на новий, модерний репертуар. Організувався «Український національний хор», теж уже не як аматорська, а державна українська установа. «Просвіти» зібрались на перший всеукраїнський з'їзд і протягом чотирьох днів (20—23 вересня) обговорювали найелементарніші питання поширення освіти і самосвідомості в народі, що, дійсно, в рамках відродженої української державності стояли так само гостро, як і на початках російської революції дванадцять літ тому, вимагаючи зусиль добровільців, ентузіастів освіти, і генеральні секретарі вітали ветеранів сього просвітнього руху і бажали їм засіяти українську землю драконовими зубами нового українського ладу — твердого і витривалого в обороні своєї землі й своєї національної гідності — на місце старих, мягкотілих.

З Полтави «Телеграфне агентство» доносило про першу панахиду за душу Мазепи, відслужену від часів киненої на нього анатемі. Відкривався всеукраїнський кооперативний банк і офіцерське зібрання першого українського запасного полку. І знов-таки я, Винниченко, Петлюра мусили «пошанувати своєю присутністю» і брати участь в галасливій офіцерській трапезі. Щодня українське життя здобувало якусь позицію, якусь точку на поверхні української землі; ми жили не даремно, наш час проходив небезслідно. Але який же довгий і який свобідний, нічим (?) мусив бути сей час, щоб з таким темпом українського життя, заходом самих громадських сил ся «не наша земля» стала нашою, дійсною українською батьківщиною. Щоб у кождім місті й містечку, яке заявляло тепер бажання мати свою українську гімназію, така гімназія організувалась. Щоб народні школи серед української людності стали українськими. Щоб українська мова завелась у всіх публічних установах України, щоб її газети стали українськими і т. д. Сього не можна було досягнути самими деклараціями, хоч би як радикальними і простолінійними.

А поруч сього стало не менш важне, а ще тяжче завдання: перебудова економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, [аби] зв'язати сю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою. Поскілки се дотикало селянства, справа здавалась ясною: перевести земельну реформу (передати землі в завідування земельних комітетів), послідовно перевести широке самоврядування селянства, і ясно, що воно виявить себе в організації школи і всього культурного обслуговування селянської людності. Есерівство, поскілки твердо уперлось в сей бік життя, на нім базувалось і його опановувало, мало своє моральне і фактичне оправдання; в сім був секрет його сили — великої, але неповної. Поза сею сферою зіставалось питання робітниче, усупільнення одних галузей продукції, заведення державної чи краєвої контролі в других, охорона праці, демобілізація промисловості — і ув'язка її з сільськогосподарською. Ув'язка не тільки економічна, але й культурна, національна, політична. Робітництво було в значній мірі русифіковане або стояло під проводом русифікованих елементів, в сильній мірі орієнтувалось на «єдинство російської мануфактури», як дотепно висловився наш товариш з Центральної ради Юда Соломонович Новаковський. Ідеологічно воно теж було відріз-

нено від селянства марксівською догмою, в тих часах цілком ще не приладженою до ідеї змички села й міста. Щоб все се перебороти, треба було або багато часу, або велика динамічна, акумульована і концентрована енергія, яку вніс потім у сей процес більшовизм. У нас тоді не було ні одного, ні другого. І так вийшло, що ми, українські партії і українські діячі, приготували ґрунт для більшовиків, які зуміли акумулювати ударну енергію, щоб заступити брак часу інтенсивністю й остротою сього удару. Тільки нам тоді се не було ясно.

Програму роботи мав дати Генер[альний] секретаріат — наша ексекутива. Представляючись по своїм затвердженні Ц[ентральній] раді 5 вересня, він устами Винниченка заявив, що ще не має готового експозе і подасть його трохи згодом. З'їзд народів і демократична нарада зайняли на два тижні увагу нашого осередка, коли се минуло, брак програми в таких пожарних обставинах нагадав про себе. Де ж експозе чи декларація Ген[ерального] секретаріату? Секретаріат обіцяв її на 26 вересня, і на се було скликано М[алу] раду, але не поспів, і се засідання присвячене звідомленням делегатів з Демократичної наради. Натомість Ген[еральний] секретаріат виготовив відозву до людності, популярний сурогат декларації. Він хотів її випустити як третій універсал, і се було заповіджено в пресі, але президія Ц[ентральної] ради спротивилась, уважаючи сей титул універсалу прерогативою найвищого народноправового органу України. Тоді Ген[еральний] секретаріат випустив її без сього титулу²⁶⁴, без заслухання Ц[ентральній] раді і без затвердження нею. Се позначилося на її вигляді. В устах Генер[ального] секретаріату для даного моменту [цей документ?] був непорозумінням. З формального боку він [секретаріат] вносив певну неясність в ситуацію, бо говорив про себе як про вибрану народом найвищу владу, згадуючи Ц[ентральну] раду на початку тільки як вихідну точку свого існування і далі цілком ігноруючи її, так наче б він замістив її в ролі найвищого органу України, і далі говорив маєстатичним тоном, яким говорила досі тільки Ц[ентральна] рада. По-друге, сей маєстатичний, але мало змістовний, неділовий, сентименталізмом закрашений тон, що був узятий Винниченком в проекті Першого універсалу, але в значній мірі був стертий редакційним комітетом Ц[ентральної] ради, в повній первісності своїй вийшов наяв в сій відозві. Що личило в перших початках революції першому слову Ц[ентральної] ради, в романтичній, так би сказати, добі життя, те зовсім не на місці було по таких твердих і <...> переживаннях серед таких грізних симптомів розкладу і в устах ділового ексекутивного органу. Фрази про «край веселий», «тиху Україну», «сірі шинелі», замість ясних і твердих директив, робили неприємне, нудно-солодке враження якоїсь маніловщини. Не вважаючи можливим робити з сього формальну справу — виносити на прилюдну дискусію Ц[ентральної] ради, — дано було Генер[альному] секретаріатові зрозуміти в неофіційній формі сю допущену ним пописку; але вони зістались симптомом тих занадто високих аспірацій, які давали себе відчувати в поведженні Винниченка — бажання бачити(?) Центральну раду в <...> як чисто декоративну устанovu. («Н[ова р[ада]», 1.Х).

Дійсна декларація поспіла на 8 жовтня, була внесена на засідання М[алої] ради, зібране ввечері того дня і другого дня надруковане в «Робітничій газеті». Вона мала більш діловий характер, не мала тої солодкої фразеології, що була пущена до «універсалу», йшла за гадками наказу делегації Ц[ентральної] ради на демокр[атичну] нараду, запроєктовану есерами і Ц[ентральною] радою 9 вересня, але викладаючи сі постулати в дуже обережній і здержливій формі, обіцяла їх реалізацію — більше декларувала, ніж говорила про реалізацію, клала більш натиску на підготовчу роботу для Устан[овчих] зборів, ніж на програму безпосередньо своєї роботи, — тим часом як було цілком ясно, що незвичайно розхитане останніми подіями і обставинами життя України не

терпить ніяких відкладень до Устан[овчих] зборів, що могли зібратись не скорше, як за два місяці (остання публікація уста[но]вляла термін виборів на 12 листопада, а термін скликання Устан[овчих] зборів ще не був призначений). З цього становища загальні фрази декларації про заміри Ген[ерального] секретаріату «сіма силами боротись з проявами безладдя і контрреволюційними замахами», «за допомогою демократичних органів місцевого самоврядування», протиставити їм «організовану самодіяльність і самооборону населення» звучали занадто неясно і непереконуюче. А одинока конкретна вказівка, дана в сім напрямі,— підготовка законопроекту про вільне козацтво,— давала враження невеликої серйозності сих обіцянок, адже ся справа вже стільки місяців лежала на столі секретаріату. В справі демобілізації, найбільш грізній — просто-таки питанні життя і смерті України (спеціально Правобічної) — теж тільки цілком неконкретні обіцянки організувати демобілізаційний відділ в Секретаріатові внутрішніх справ, «[в]ійти в тісні організаційні зносини з відповідними організаціями та установами військовими та громадськими, щоб об'єднати всі засоби в оден широкий план...» Щодо організаційної роботи, то тут, за нестачею яких-небудь конкретних вказівок в інструкції про свої взаємовідносини з центральними і місцевими органами влади і круг своєї компетенції, Ген[еральний] секретаріат тільки розробляє «ті норми, якими мають визначатися межі компетенції кожного секретарства і всього секретаріату в цілості». Про болючу справу — повне ігнорування секретаріату центральним урядом, що далі вів усі зносини безпосередньо з місцевими органами влади, ні разу не удався ні в якій справі до нього,— декларація вважала потрібним промовчати. В дійсності весь сей час і пізніше до самого упадку Тимч[асового] уряду секретаріат всяким способом старався зав'язати фактичні відносини як з центральними органами, так і місцевими установами, стараючись їх, так би сказати, привчити до себе і привести до зносин і залежності від себе; в сім помагали йому українські службовці, де їх була значніша кількість; своїм натиском старались приводити своє начальство під руку секретаріату, і часом се до певної міри удавалось, часом не удавалось, і не знати, що його було далі робити з огляду на такий тихий бойкот секретаріату з боку Тимч[асового] уряду. Особливо небезпечною була сторона фінансова: секретаріат і всі українські установи нічого не діставали з державної скарбниці на своє утримання, і се ставило його в становище безвихідне; але декларація про свої <...>, як і про свої силкування виробити собі фактичне місце в краєвім урядуванні, за краще вважала не згадувати і заявляла, що в секретаріаті «признає необхідним найперше виробити основи розмежування в напрямі децентралізації спільно державних і спеціально-місцевих українських фінансів». Конкретніші заходи позначалися в справах освітніх і військових. Але в такій болючій справі, як розділ «України автономної» і «України зарубіжної» (як тоді висловлялись), утворений інструкцією, що підтинав всі плани організаційної роботи, декларація глухо згадувала стару історію, що в самій інструкції «єсть певні формальні основи сього розділу»; але за сі два місяці, що минули від видання інструкції,— [чи] зроблено було і зараз, чи робиться що-небудь для використання отсих «формальних основ» для скасування,— декларація не говорила нічого. Одним словом, хоч «слова були всі підходящі», як казав оден козак, і декларація як декларація була нічого собі, але як програма практичної роботи Ген[ерального] секретаріату вона не давала майже нічого. Ген[еральний] секретаріат розписувався тільки під декларацією Ц[ентральної] ради 9 вересня, але не визначала Ц[ентральна] рада ніяких конкретних завдань її резолюції(?). Ся неконкретність була, мабуть, причиною, що й неукраїнські партії (за винятком одного тільки кадета) голосували за неї (єврей висловив тільки правдиві побоювання щодо «Вільного козацтва»). Але соціалістичні українські партії не були задоволені, і побажання більш реального трактування справи вони внесли в дуже здержливій, щоправда, формі переходу, вимагаючи від Ген[ерального] секретаріату «невідкладного і непохитного переведення в життя, зазначеного в декларації мінімуму, поставлених перед Україною завдань» і — «одночасного поширення і поглиблення їх аж до сповнення всіх завдань революції». («Р[обітнича] г[азета]» 1.Х.).

Дальше ся декларація розвинулася на з'їзді есдецької укр[аїнської] партії, що відкрився другого дня (від 30 вересня до 4 жовтня). Голова Ген[ерального] секретаріату Винниченко, відкриваючи з'їзд своєю програмною промовою, поставив тези:

Перетворення Росії в соціалістичну республіку — се утопія. Темнота людності, анархія, невміння користуватися волею роблять неможливим закріплення всіх здобутків революції. Укр[аїнська] соціал-демократія мусить дивитись на справу реально. Соціалістичне міністерство для Росії було б загибеллю; воно не зможе нала[го]дити економіку держави і впорядкувати її. Але не можна такої надії покладати і на теперішнє коаліційне правительство: воно може продовжувати тільки стару політику. Влада мусить бути перенесена на місця, в напрямі самоврядування і самоозначення національностей. Завдання укр[аїнської] демократії — організація влади на місцях.

Се стояло в різкій суперечності з провідними гадками декларації, цілком орієнтованої на інструкцію, установалення взаємовідносин з центром, доходження санкції Всерос[ійських] Установч[их] зборів. Допустити у Винниченка кардинальну зміну в провідних гадках протягом кількох днів чи кількох годин неможливо навіть при всій його імпульсивності: вечором 29-го він подав декларацію і боронив її, рано 30-го він ставив сі тези на зборах партійного з'їзду. З другого боку, вся його тактика перед декларацією і після неї справді була звернена на уста[но]влення відносин з російським центром і рос[ійською] демократією. Тому його тези на з'їзді треба вважати за розшифровку для партії його декларації: треба рахуватись з неминучістю коаліції в Росії, треба навіть її підтримувати — для зовнішнього вжитку, у себе ж на Україні організуватись незалежно, розвиваючи соціалістичні принципи. Але його концепція викликала сильну опозицію; тільки праві есдеки, як Садовський, Ковалевський, підтримували її. Більшість з'їзду рішучо обстоювала принцип соціалістичного будівництва і однорідного правительства; засідання були признані закритими і до преси ухвалено давати тільки витяги з протоколів. Таким чином, подробиці дискусії над відносинами до центру, так само над деякими іншими цікавими темами, напр[иклад], про необхідність перебудови Ц[ентральної] ради в чисто демократичне представництво — Всеукраїнську раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, — до преси не попала. В резолюції підчеркнено необхідність однорідної революційної влади — організованого пролетаріату, селянства і війська, перетворення України в демократичну республіку, зв'язану федеративним зв'язком з Російською республікою, підтримання тісного політично-економічного зв'язку обох країн, з усуненням централістичних та імперіалістичних змагань великоросійської буржуазії і змагання до розв'язання в Цент[ральній] раді всіх соціально-економічних завдань, поставлених революцією на Україні. Се було дуже сильне заакцентування радикальної, соціалістичної платформи, поставлене в Ц[ентральній] раді есерами для Демократ[ичної] наради — радикальний коментарій до здержливої і лояльної платформи декларації. Варта уваги також доволі рішучо поставлена справа ліквідації війни: домагатися від Тимч[асового] уряду негайного проголошення перемир'я і всяко впливати на нього, щоб воно ліквідувало війну. Есери в сім часі з головою влізли в підготовку виборів до Всерос[ійських] Установчих зборів. По українських кругах ходила гадка повної обстигнації від Всерос[ійських] Установчих зборів — так як фактично збойкотовано «Всеросійський передпарламент» («Временный совет Российской республики»), задекретований Тимч[асовим] урядом 2 вересня, в котрім на 555 місць аж 7 було призначено українцям! Але як есери, так і есдеки українські в переважній більшості стояли на тім, що бойкотувати Установчі збори не годиться, — «хоч як демократична нарада зневірена в російській демократії». На сю тему і я написав тоді статтю в «Народній волі» в день «виборчого фонду Всеукраїнської спілки» 1 жовтня ст. ст. Підчеркуючи, що будучий лад України буде уставлятись не на Всерос[ійських], а на Українс[ьких] Уст[ановчих] зборах, — се була тоді чергова теза українського осередку, — все-таки український народ мусить вповні використати сю нагоду, — висловити свої погляди і побажання перед світом, — яку

Йому в небувалих досі розмірах (загальне голосування чоловіків і жінок!) в організованій формі давали Всерос[ійські] Установчі збори. Я в тім числі був виставлений кандидатом укр[аїнського] соціалістичного списку — номером першим по першому списку першої української губернії, Київської. Я згадував уже, що на сім пункті виникло було прикре розходження між лівіших есерів і тими, що працювали в «Селянській спілці» і вважали її властивою базою есерівства. На чолі сього другого напряму стояли Ковалевський, Стасюк і Аркадій Степаненко. Тим часом, як Ковалевський кермував партійним органом, «Народною волею» (фінансованим фактично українськими кооперативами, що становили другу базу українського есерівства), Степаненко і Стасюк вели організаційну роботу «Сел[янської] спілки». Не бувши партійним в тім часі, я не знав ближче різних течій і їх боротьби і, правду сказати, дуже мало нею інтересувався, інтересуючись есерівством як руховою силою селянства. З сих причин я ближче стояв, власне, до сеї групи партії, що працювала в «Селянській спілці», — до Ковалевського і Аркадія Степаненка, і знав, що лівця, або «лівіки-півніки», як їх прозивав Стасюк, на сю близькість «селянського крила» партії до мене — дивились кривим оком, ставили й йому до певної міри в вину <...>. Се до певної міри змушувало й мене ставитися з певною резервою до тих заохочень до більшого наближення, що виходили від того селянського крила. Свої статті я містив в «Народній волі» завсіди тільки безплатно; охоче балакав з представниками сеї течії — Ковалевським і ще більше з Чечелем — на біжучі теми, приходив іноді для обопільного інформування на наради есерівської фракції Ц[ентральної] ради, але ніколи не бував на засіданнях Центр[ального] комітету, коли він нараджувався окремо од фракції. Се незадоволення іншими фракціями: есдеками і есефами, може бути, я й так не відчував особливо приязних відносин до мене з боку лідерів сих партій: Винниченко, Петлюра, Порш, Єфремов однаково ставились до мене неприязно, передусім, мабуть, з персонального суперництва. З другого боку, загальний розвій подій настроював все більш радикально-соціалістично, і розколина між мною і колишніми моїми союзниками, націонал-лібералами, зростала сама собою, і даремно було силкуватись сю розколину закрити. Загальна ж ситуація була така, що я таки свідомо вважав потрібним морально підтримувати есерів своїм авторитетом, тому що тільки вони активно працювали між селянством, а сю роботу я вважав найважливішим завданням моменту, і занедбаня її іншими партіями — їх великою хобою. Але формально вступати до партії я не хотів. Тим часом гостро поставлене лівцею питання про чистоту соціалістичного списку примусило селянське крило поставити передо мною питання, чи не хотів би я формально вступити до партії. В сій справі приходили до мене у вересні Степаненко з Стасюком, оповіли мені, що загальне бажання їх товаришів — бачити мене на чолі виборчого списку «Селянської спілки», але було б краще, якби я при тім виступав як член їх[ньої] партії. Я сказав, що хоч я в багатьох [питаннях] почуваю свою суголосність з партією, але поки я стою на чолі Ц[ентральної] ради, вважаю за корисніше для справи зіставатись безпартійним, і хоч мені також було [б] приємно бути на списку «Селянської спілки», але коли через мою безпартійність се буде трудно, то я не буду в претензії, коли мене на сей список не поставлять. Стасюк натякнув, що у них на сім пункті певні труднощі, котрі вони сподіваються в найгіршім разі перебороти, але краще було б їх оминати. Степаненко поспішив заявити, що насилувати вони мого сумління не хочуть, і він певен, що мене умістять на списку і безпартійного. Я не без зацікавлення чекав, чим се скінчиться. Розуміється, для широких кругів [се] було [б] рекламою для есерівського списку, але всередині есерівсько-есдецького блоку («Селянська спілка», по гадці селянського крила, мала блокувати з есерами і есдеками) уміщення безпартійного ймення було дійсно порушенням соціалістичної принципальності і потім есерам-організаторам виборчим сим-таки пекли очі. Та вони не пропали від сього.

Головним виборчим махером був Стасюк. Його тішила, як спорт, власне, ся махерська, шельмовська форма. Він був аматор сильних, брутальних форм

боротьби; його груба <...> фізія вимагала й руху фізичного, сильного, не просто темпераментного. З захопленням він оповідав, якими незвичайними штуками він добився того, що есерівська <...>²⁶⁵.

ПРИМІТКИ

²²⁰ Григор'єв Никифор (25.II.1883, с. Бурти Канівського пов. — 5.VIII.1953, Нью-Йорк) — політичний діяч. Голова Ради солдатських депутатів, український есер, член Центральної ради від Поділля, член Малої ради. На об'єднаному засіданні київських с.-д. і с.-р. 28 жовтня 1917 р., присвяченому питанню про ставлення до петроградських подій, полемізував з Пятаковим, висловлюючись проти більшовиків. Міністр освіти в кабінеті Всеволода Голубовича. Член ЦК УПСР. 1921 р. емігрував до Праги, де був директором Українського соціологічного інституту. 1938 р. — до США. З 1949 р. директор української служби «Голосу Америки».

²²¹ Блонський Пантелеймон — член ЦК Селянської спілки від кам'янецького повіту.

²²² Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880—1950) — політичний діяч. Член РУП (1902—1905), організатор Української соціал-демократичної спілки. 1906 р. був засланий до Сибіру, звідки втік за кордон. Під час першої світової війни один з організаторів прнімецької Спілки визволення України. Один з ідеологів українського монархізму. Див. його статтю «Мої злочини» (Хліборобська Україна. — зб. 2—4). Арештований органами НКВС 1945 р., помер на засланні.

²²³ Степанківський Володимир (1885—1957) — політичний діяч. Член РУП і УСДРП (з 1904 р. — член ЦК), з 1907 р. перебував у еміграції в Швейцарії, Парижі й Лондоні. Під час першої світової війни організував у Лозанні українське бюро й видавав пропагандистський тижневик українською мовою. У середині 1920-х років переїхав до США й відійшов від громадської діяльності.

²²⁴ Залізник Микола (1888—1950) — політичний діяч, публіцист. Один з перших українських есерів. Заарештований за діяльність серед київського студентства. 1907 р. втік із в'язниці й виїхав до Галичини, де знов брав участь у студентському русі. Залишив спогади про переговори в Бресті (у зб. «Берестейський мир». — Львів, 1927), де домовлявся з Кюльманом і Черніним про позику в 1 млрд. марок. 1919—1920 рр. посол УНР у Фінляндії. 1945 року заарештований органами НКВС, помер у тюрмі.

²²⁵ Маються на увазі авантюрні романи Джеймса Фенімора Купера (1789—1851), американського письменника-романтика.

²²⁶ «Киевлянин» з 27 липня. Авт.

²²⁷ Ярошенко А. І. — з 12 листопада 1917 р. член виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів від українських с.-д. [робітників].

²²⁸ Гермайзе Йосип Георгійович [Са-

муїл-Йосиф; 23.VII.1892, Київ — ?] — історик України. Батько — віленський міщанин Гелак Янкель Абрамович [після охрещення Георгій], мати Шуля Іцко-Аронівна. Був охрещений 3 січня 1900 р. у Софійському соборі, хрещені батьки — гр. М. Д. Апраксін і К. О. Олейникова [Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 464. — № 2304. — Арк. 21—22]. Член УСДРП. У 1917 р. член Малої ради. Професор Київського інституту народної освіти, керівничий Археографічної комісії ВУАН. Автор монографії «Нариси з історії революційного руху на Україні, т. I: Революційна українська партія» [К., 1926]. Ішов по процесу СВУ.

²²⁹ Сухових К. — літератор, російський есер, член міської думи й Малої ради, на прилюдному засіданні якої вночі проти 25 січня 1917 р. виступив проти IV універсалу.

²³⁰ Міцкевич Вячеслав — член польського демократичного централу. 27 липня 1917 р. обраний від поляків на товариша секретаря міжнаціональних справ Ол. Шульгіна разом із Мойсеєм Зільберфарбом від євреїв. Після оголошення III універсалу подав до демісії.

²³¹ Див. статтю «Самсон і Далила» в «Народній волі» за 8.VIII. Авт.

²³² Зміст в «Народній волі» за 8.VIII. Авт.

²³³ Чайківський Олександр — урядовець московського арсеналу. 3 липня 1917 р. увійшов до Центральної ради в складі 130 членів-делегатів від військового з'їзду.

²³⁴ Зміст інтерв'ю див.: Заявление Винниченко парижскому корреспонденту. Петроград, 9 августа // Киевская мысль. — 1917. — 10 августа. — № 194. — С. 3. На засіданні Малої ради в обговоренні інтерв'ю виступили Ковалевський, Маєвський, Ткаченко, Бойко, Мартос і Грушевський. Виклад їхніх виступів див.: В Малой раде // Киевская мысль. — 1917. — 11 августа. — № 195. — С. 2, а також у матеріалі «Интервью Винниченко» (там само), де подано заяву Тимчасового уряду, Зарубіна й текст телеграми Винниченка Керенському.

²³⁵ Ex presidio (лат.) — в президії, за правом голови.

²³⁶ Mise en scene (фр.) — мізансцена, ситуація.

²³⁷ Скорочений виклад програми Д. Дорошенка, з якою він виступив 17 серпня, опубліковано: Вопрос о Генеральном секретариате // Киевская мысль. — 1917. — 18 августа. № 200 — С. 3. Суть декларації тут затушковано, тому зовсім інший сенс набирає редакційна замітка «Выходка г. Грушевского» (там само. — 19 августа. — № 201. — С. 3).

²³⁸ Савченко-Більський Володимир

(1868—1955, Франція) — військовий діяч, генерал-хорунжий флоту УНР. Походив із старого козацького роду на Чернігівщині. У 1919—1920 роках начальник Головної воєнно-морської управи військового міністерства. Співробітник військових журналів «Табор», «Український інвалід», «За державність». Емігрував до Польщі.

²³⁹ Вільне козацтво — українські міліційно-військові формації (1917—1918). Оформились на з'їзді у Звенигородці на Київщині в квітні 1917 року для «оборони вольностей українського народу» та охорони ладу від дезертирів. Відділи були організовані за територіальним принципом (у селах сотні, волості становили курінь, курені повіту — полк, полки округу — кіш). Вільне козацтво поширилось на Київщину, Волинь, Херсонщину, Полтавщину й Чернігівщину. Його формуванням керував член Генерального військового комітету Аполлон Певний (в справі організування вільного козацтва // Нова рада. — 1917. — 2 вересня. — № 128. — С. 2). Всеукраїнський з'їзд у Чигирині 16—20 жовтня 1917 року репрезентував 60 тисяч осіб. Отаманом був обраний генерал-лейтенант П. Скоропадський. До січня 1918 року вільне козацтво підлягало Генеральному секретаріатові внутрішніх справ, потім — військових. У березні — квітні 1918 року на вимогу німецького командування було роззброєне.

²⁴⁰ Ресорт (польс.) — відомство, компетенція.

²⁴¹ Скоропадський Павло Петрович (3.V. 1873, Вісбаден — 26.IV.1945, Меттен, Баварія) — військовий і політичний діяч. Походив із старовинного старшинського, потім дворянського роду. Генерал-лейтенант російської армії (1916). У порозумінні з Генеральним секретаріатом Центральної ради українізував 34-й корпус, який був перейменований на I Український корпус (30 тисяч вояків). Гетьман України (29.IV. — 14.XI.1918). Перебуваючи в еміграції, жив у Ванзее біля Берліна.

²⁴² Ініціативу щодо створення Українського народного університету виявило товариство «Праця», заснувавши на початку липня 1917 року разом з «Українським науковим товариством» і «Просвітою» відповідну комісію. Відкриття університету відбулось 5 жовтня в складі історично-філологічного, правничого й фізично-математичного факультетів з ректором І. Ганицьким (потім — Т. Сушицьким) на чолі. До кінця жовтня записалося 1370 слухачів. Лекції відбувалися в аудиторіях університету св. Володимира. Статут університету див.: Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР. — X. — 10 956. (пор. пам'ятну записку. — Там само. — X. — 34 761). Докладніше див.: Открытие державного университета // Вечер. — 1918. — 7 октября. — № 1. — С. 6; Судьба украинского университета // Киевская жизнь. — 1919. — 18 сентября (1 октября). — № 19. — С. 1; Вопрос об украинском университете // Там само. — 10/23 октября. — № 34. — С. 1; В українському університеті

// Громадське слово. — 1920. — 12 травня. — № 3. — С. 4; Дубянський В. Вища школа на Україні // Там само. — 18 травня. — № 8. — С. 2.

²⁴³ «Н[ова] рада» з 23.VIII. Авт.

²⁴⁴ Неприхильний відгук про проект його призначення на київського й галицького уніатського митрополита від Тимчасового уряду надруковано: Непотрібний акт // Нова рада. — 1917. — 14 червня. — № 63. — С. 1.

²⁴⁵ «Вечернее время» — щоденна газета. З 1911 року виходила в Петербурзі за редакцією Б. Суворіна й К. Медведського, з № 1640 за 1916 рік — І. Лазаревського.

²⁴⁶ Осендовський Фердинанд. Автор книжки «Звери, люди, боги» (Рига: Книгоизд-во Г. Л. Биркган, 1925) про подорож у глибинах Азії.

²⁴⁷ Голова і секретар внутрішніх справ — Винниченко, Туган-Барановський — фінансів, торгу та промисловості, Стешенко — освіти, Савченко-Більський — земельних справ товариш (Мартос), Шульгін — національних, контролер — Зарубін, писар — О. Лотоцький, праці — не обсаджено. Се 9 секретарств, що мали бути подані на затвердження урядові. Комісаром при Тимч[асовому] уряді далі лишався Стебницький. Авт.

²⁴⁸ Некрасов Микола Віссаріонович (20.X.1879—7.V.1940) — російський політичний діяч, один з лідерів лівого крила партії кадетів. Після Лютневої революції — член тимчасового комітету Державної думи й Тимчасового уряду (міністр шляхів сполучення, заступник голови ради міністрів, міністр фінансів). У липні 1917 року перейшов до радикально-демократичної партії. У вересні-жовтні 1917 року — генерал-губернатор Фінляндії. Викладав у московському університеті й московському інституті народного господарства ім. Г. В. Плеханова (1924—1930).

²⁴⁹ Скобелев Матвій Іванович (1885—29.VII.1938) — російський політичний діяч, меншовик. Після Лютневої революції член Виконкому й заступник голови петроградської Ради, у травні-серпні 1917 року — міністр праці Тимчасового уряду, заступник голови ВЦВК першого скликання. З 1924 року працював у системі зовнішньої торгівлі СРСР.

²⁵⁰ Авксентьев Микола Дмитрович (1878—1943) — російський політичний діяч, один із лідерів партії есерів, член її центрального комітету. Представляючи праве крило партії, відмовлявся від терору, виступав за легальність. У 1917 році — член виконкому петроградської Ради, голова Всеросійської Ради селянських депутатів, у липні — серпні — міністр внутрішніх справ Тимчасового уряду, у жовтні — голова передпарламенту. З тридцятих років очолював у Парижі російську емігрантську мasonicьку ложу «Північна зірка» (див.: БСЭ, изд. 3. — Том I. — С. 71).

²⁵¹ Ольденбург Сергій Федорович (14.IX.1863—28.II.1934, Ленінград) — індолог, академік Петербурзької Академії наук (1900). У 1917 році — міністр освіти Тимчасового уряду.

²⁵² Корніловський заколот стався у серпні 1917 року під керівництвом верховного головнокомандуючого збройними силами Росії Лавра Георгійовича Корнілова (18.VIII.1870—13.IV.1918). Передбачав встановлення військової диктатури.

²⁵³ *Tertius gaudens* (лат.) — третій радий. (Висловлюю щирю подяку Г. Кочурові за переклад іншомовних слів і виразів).

²⁵⁴ Присяжний юморист «Н[ародної] волі» Я. Отрута привітав сей лист Оберучева доволі дотепними віршами. Авт.

²⁵⁵ Готель «Савай» містився на Хрещатику, 38, посередині між Прорізною та Фундукаївською вулицями.

²⁵⁶ Славинський Максим Антонович (12.VIII.1868, с. Ставище Київської губ. — 1945) — громадський і політичний діяч, публіцист і поет. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Редагував газети «Свобода и право», «Свободная мысль», «Украинский вестник» (всі три — 1906). Офіційний видавець і технічний редактор енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (т. 1—2, Пг., 1914—1916). У 1917 році представник Центральної ради при Тимчасовому уряді. Член ради міністерства закордонних справ Української держави, посол на Дону і учасник переговорів з Радянською Росією (перемир'я підписане 12 червня 1918 року). Міністр праці у другому уряді Ф. Лизогуба 1918 року. Голова дипломатичної місії УНР у Празі (1919). Професор новітньої історії в Українській господарській академії й історії західноєвропейської літератури в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. Заарештований у Празі органами НКВС 1945 року, помер у в'язниці. Разом з Лесею Українкою видав переклад «Книги пісень» Г. Гейне (Львів, 1892). Популярний романс «Коли розлучаються двоє» — це один з його перекладів. У 1907 році зредагував «Кобзар» у російських перекладах. Переклав «Прометей» Гете (Хрестоматія з історії західних літератур. — Том III. — Х.; Одеса: Рад. школа, 1931. — С. 416—430). Автор мемуарів, надрукованих за редакцією Вол. Дорошенка в газеті «Свобода».

²⁵⁷ Аклямувати (польсь.) — оголосити, обрати без голосування.

²⁵⁸ Рябцов Євген Петрович (1880 — ?) — київський міський голова, есер. Походив з міщан м. Москви. До Києва переїхав восени 1906 року. Закінчив юридичний факультет київського університету (1911). Помічник присяжного повіреного, член ради помічників присяжних повірених. Був мобілізований. З початку Лютневої революції став одним з ініціаторів створення в Києві Ради військових депутатів, това-

риш голови. 9 серпня 1917 року був обраний на посаду міського голови від соціалістичного блоку (Новые городской голова и его товарищ // Киевская мысль. — 1917. — 11 августа. — № 195. — С. 2).

²⁵⁹ Борохов Бер (1881—1917, Київ) — лідер єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей-Ціон, член РСДРП (1900—1901). Його стаття «Наша платформа» (1906) стала програмою партії Поалей-Ціон. Року 1907 став секретарем Всесвітнього союзу Поалей-Ціон, котрий він заснував у Гаазі.

²⁶⁰ Кушнір (псевдоніми Якименко, Богуш) Макар Олександрович (10.VIII.1890, Черкаси — 16.IX.1951, Бельгія) — політичний діяч і журналіст. Навчався в петербурзькому університеті. Член Малої ради від УПСФ. У 1917—1919 роках співробітничав у київських газетах «Нова рада» й «Трибуна». Наприкінці 1918 року член делегації УНР на Паризьку мирну конференцію. З 1920 року жив у Відні, потім — у Женеві. Співзасновник ОУН, член її проводу (1929—1938).

²⁶¹ Справоздавець «Роб[ітничої] газети» за 16.IX [Є. Кас'яненко?] записує в промові Тагієва: «Здесь безответственные лица требовали во что бы то ни стало мира на фронте и войны в тылу. Это вполне невозможно. Еще скажу я насчет этой самой федерации. Все воплят: федерация в федерации. Что ж, по-вашему? в каждом доме должна быть федерация? А о целом единении позабыли?...» Авт.

²⁶² Бич Лука (1875, ст. Павловська, Кубань — 1944) — правник і економіст, кубанський політичний діяч. У 1917—1920 роках член кубанського рад, перший прем'єр-міністр Кубанського уряду (1917—1918), голова законодавчої ради й делегації на паризьку мирну конференцію (1918—1920). У еміграції доцент, потім професор економічного факультету Української господарчої академії в Подєбрадах, у 1937—1939 роках — його директор.

²⁶³ Перевотовувати (лат.) — переголосувати.

²⁶⁴ В найближчій Винниченкові органі, «Робітничій газеті», вона з'явилась в недільнім номері, 1.X, під заголовком «Від Генерального секретаріату України. Офіційно», з датою 27 вересня, після того, як декларація була надрукована в номері за 30.IX. Авт.

²⁶⁵ На цьому місці спомини М. Грушевського уриваються.

Підготовка тексту
й примітки кандидата
філологічних наук

Сергія БІЛОКОНЯ